БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

ДИСЕРТАЦИИ
ТОМ 14

Веселин Даниелов Данов
Veselin Danielov Danov

Керамични съдове и малка пластика от енеолитното селище Градешница

Ceramic vessels and small plastic art from the Eneolithic settlement by Gradeshnitsa

София 2019

КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ И МАЛКА ПЛАСТИКА ОТ ЕНЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ ГРАДЕШНИЦА

CERAMIC VESSELS AND SMALL PLASTIC ART FROM THE ENEOLITHIC SETTLEMENT BY GRADESHNITSA

ДИСЕРТАЦИИ / DISSERTATIONS
ТОМ 14 / VOLUME 14
Веселин Даниелов Данов
КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ И МАЛКА ПЛАСТИКА
ОТ ЕНЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ ГРАДЕШНИЦА

Veselin Danielov Danov
CERAMIC VESSELS AND SMALL PLASTIC ART
FROM THE ENEOLITHIC SETTLEMENT BY GRADESHNITSA

© Издател:
Национален археологически институт с музей – БАН
Главен редактор: *доц. д-р Людмил Вагалински*
Научен редактор: *доц. д-р Людмил Вагалински*
Превод: *Милена Райчева*
Предпечат: *Росица Кънева*
Отпечатено в България
Всички права запазени

© Publisher:
National Archaeological Institute with Museum – BAS
Editor in chief: *Associate Professor Dr. Lyudmil Vagalinski*
Scientific editor: *Associate Professor Dr. Lyudmil Vagalinski*
Translation: *Milena Raycheva*
Layout editor: *Rositsa Kaneva*
Printed in Bulgaria
All rights reserved

ISSN 2603-3100 (online)
ISSN 2603-3097 (print)
ISBN 978-954-9472-77-6 (print)
ISBN 978-954-9472-78-3 (online)

1892 - 1921 - 1948
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
NATIONAL ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE WITH MUSEUM

ДИСЕРТАЦИИ / DISSERTATIONS
ТОМ 14 / VOLUME 14

Веселин Даниелов Данов
Veselin Danielov Danov

Керамични съдове и малка пластика от енеолитното селище Градешница

Ceramic vessels and small plastic art from the Eneolithic settlement by Gradeshnitsa

София 2019
Sofia 2019

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 7
Глава **I.** Култура Градешница–Слатино–Дикили Таш – обща характеристика 10
Глава **II.** Селището при Градешница –преглед на проучванията 16
Глава **III.** Керамичните съдове от Градешница 21
III.1. Технологични данни 21
III.2. Принципи на класификацията и методи при сравнителния анализ 22
III.3. Класификация 26
III.4. Украса на керамичните съдове от Градешница 43
III.5. Знаци върху дъна на съдове 48
III.6. Анализ на съдовете 50
III.6.1. Сравнителен анализ на едносъставните съдове 50
III.6.2. Сравнителен анализ на двусъставните съдове 58
III.6.3. Сравнителен анализ на трисъставните съдове 66
III.6.4. Сравнителен анализ на поставките и „цедките“ 75
III.6.5. Сравнителен анализ на похлупаците 75
Глава **IV.** Антропоморфната пластика от Градешница 79
IV.1. Технологични данни 79
IV.2. Класификация на антропоморфните фигурки 83
IV.3. Украсата при антропоморфната пластика от Градешница 90
IV.4. Анализ 94
Глава **V.** Зооморфната пластика от Градешница 104
V.1.Технологични данни 104
V.2. Класификация на зооморфната пластика 104
V.3.Анализ 105
Глава **VI.** Жертвеници 109
VI.1. Технологични данни 110
VI.2. Класификация на жертвениците от Градешница 111
VI.3. Украса на жертвениците 112
VI.4. Анализ 113
Глава **VII.** Модели на сгради 116
VII.1. Технологични данни 116
VII.2. Класификация 116
VII.3. Украса 116
VII.4. Анализ 116
Глава **VIII.** Модели на мебели 118
VIII.1. Класификация 118
VIII.2. Анализ 118
Глава **IX.** Предмети с неясно предназнаение 120
Заключение 122
Цитирана литература 128
Каталог 139
Карти 193
Фигури 199
Табла 235
Summary 335

УВОД

За праисторията на българските земи един от най-интересните периоди е този на енеолита. Културата на тогавашното население е водеща за времето си в древния свят и неслучайно интересът към проучването ѝ е голям. На този етап на изследване е създадена добра обща представа за периодизацията, хронологията и културното райониране през епохата. Дефинирани и описани са редица културни явления, но има и много неясноти и нерешени проблеми. През годините, в резултат най-вече на археологически разкопки, са събрани голямо количество находки, значителна част от които не са обнародвани. Това предполага провеждането на различни микрорегионални специализирани изследвания, чието натрупване ще допринесе за развитието на представите ни за културата и културните взаимодействия през енеолитната епохата.

Настоящето изследване е посветено на керамичните съдове и малката пластика от ранноенеолитното селище при с. Градешница, Врачанско. Негов откривател и проучвател е Богдан Николов, човек със значими заслуги в изледването на късната праистория на територията на Северозападна България. Проучванията са проведени през 60-те и 70-те на миналия век на голяма площ (5430 кв. м). Разкрити са частично или изцяло 63 жилища, отнесени към три строителни хоризонта. Събрани са множество цели съдове, жертвеници, антропоморфни и зооморфни фигурки, представителна колекция от дъна със знаци върху тях, оръдия на труда от камък, кост и рог. Името на селище се е превърнало в епоним на ранноенеолитната култура в Северозападна България (Николов 1981 а; Чохаджиев 1989). Резултатите от разкопките са обнародвани частично (Николов 1962; 1968; 1970а; 1970б; 1973; 1974а; 1974б; 1979; 1981; 1986; Николов, Георгиев 1970; Nikolov 1978; Николов, Георгиев 1970; Вайсов 1981). Част от публикуваните находки присъстват освен в първичните публикации на първооткривателя и в редица други обобщаващи изследвания, посветени на праисторията на България и Югоизточна Европа (Тодорова 1986; Чохаджиев 2000а; Николов, 2011; Biehl 2003; Nikolov 1978; Todorova 2003, Merlini 2009 и др.). Значителна част от находките обаче са все още непубликувани. Публикациите и в документалната им, и в аналитичната им част носят всички добри и лоши особености на етапа в развитието на българските праисторически изследвания, към който принадлежат. Обнародвани са само най-атрактивните находки, илюстрирани с фотографии, без рисунки и подробни текстови описания, което ограничава представите за комплекса и възможностите за сравняването му с другите известни. В музея се съхраняват значително повече от публикуваните находки, които само откривателите и фондовиците са виждали. Настоящият етап на развитие на праисторията задължава те, както и обнародваните вече, да бъдат документирани съобразно съвременните изисквания и въведени в научно обращение. Резултатите от анализа им могат да дадат отговор или поне да подпомогнат решаването на редица проблеми на изследването на тази част от праисторията. Огромното количество предмети, произлизащи от ранноенеолитния обект при Градешница, предполага обработката им да стане на части. Насочих се към работа с керамичните находки от селището като най-информативни за определянето на относителната хронология и културна принадлежност на археологическия обект. Като най-масови материали, откривани при разкопки, тяхното изследване има изключително важна роля при изясняването на културните явления в праисторията и в този смисъл е логично документирането и анализът на находките от това важно селище да започнат от керамиката. Глината, като пластичен материал, предполага постепенни малки промени на моделираните от нея форми и разнообразни възможности за декориране. Затова керамичните находки – съдове и малка пластика – дават най-много информация за проследяване на хронологически или регионални различия.

Цел на настоящата работа е да допълни представите ни за характеристиките на културата от ранния енеолит, да прецизира информацията за мястото на ранноенеолитното селище при Градешница в релативната хронология на културния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш и да разшири представите за спецификите на региона, към който принадлежи.

С оглед на поставената цел, конкретните **задачи** са:

- да се направи преглед на съществуващата информация за културата;
- да се направи критичен преглед на проучванията на раннохалколитното селище при Градешница и на наличната изворова база;
- да се изготви подробна графична и текстова документация за керамичните находки от ранноенеолитното селище при Градешница;
- във връзка с представянето на находките да се изготви каталог на съдовете и малката пластика;
- да се направи детайлна класификация на отделните групи керамични предмети, която да се използва при сравнителния анализ;
- на базата на изготвената класификация на формите и украсата да се направи сравнителен анализ на съдовете на две нива: сравнение със съдовете от обекти от същата култура – Слатино, Ситагри III и Дикили Таш II и сравнителен анализ с керамиката на култура Криводол–Сълкуца. Аналогичен подход при анализа да се приложи към предметите от групата на малката пластика.

В изследването е използван формално-типологическия метод в неговия класически вариант. Извършено е сравнение на количествени и качествени характеристики на отделни групи керамични находки.

***

Документирани и включени в изследването са 205 цели съда, похлупаци, поставки и „цедки“ от селището Градешница. Те се съхраняват във фондовете и експозицията на РИМ Враца и в музейната сбирка към читалище „Никола Йонков Вапцаров“ гр. Криводол. От публикациите са известни 83 от тях. Освен целите форми, в помощни депа се съхраняват фрагменти от съдове. Те не са много, като се има предвид количеството цели съдове и площта на разкопките. За нуждите на изследването бяха прегледани всички открити колекции от фрагменти и е документирана представителна част от тях, най-вече от фини съдове като най-информативни. Сред наличните парчета, значително преобладават тези от съдове с врязана украса – хранилища. Те не са рисувани поради голямото количество подобни цели форми.

Бяха обработени и документирани всички открити представители на малката пластика: антропоморфни и зооморфни фигурки, жертвеници, модели на мебели и сгради. Те също са изработени от глина в същия стил и са не по-малко информативни за релативната хронология в сравнение със съдовете. Имат доста общи черти по отношение на технологията и украсата. За нуждите на изследването са обработени всички налични предмети, отнесени към малката пластика, в това число: 440 цели или фрагментирани антропоморфни фигурки, седемнадесет цели или фрагментирани зооморфни фигурки, множество парчета от жертвеници, керамични модели на сгради и мебели, а също и дъна от съдове със знаци върху тях и други дребни предмети с неясно предназначение. От керамичните предмети от селището не са включени в дисертацията само тежестите за стан. Като източник на информация за древните общества те са твърде различни от керамичните съдове и малката пластика и са по-интересни за изследване от гледна точка на производството на текстил.

За нуждите на сравнителния анализ са обработени керамичните колекции от селищата от ранния енеолит при Баурене, Борован, Градец (Видинско). Част от съдовете и фрагментите са включени в илюстративната част на изследването, тъй като от повечето селища публикуваните находки са или твърде малко, или липсват.

***

Дължа благодарност и искрена признателност на хората, спомогнали за реализацията на това изследване.

Извънредно много съм задължен на своя научен ръководител доц. д-р Петя Георгиева, която първа насочи усилията ми към темата и без чиято помощ, подкрепа и градивни дискусии това проучване нямаше да се осъществи.

Дълбока благодарност изказвам на Георги Ганецовски, Петя Митова и Ралица Цветкова (РИМ Враца) за търпението и съдействието, което ми оказаха при работата с керамиката в музея по време на многократните ми посещения. Подобно съдействие получих от колегите А. Бакъмска (РИМ Перник), Н. Казашки (РИМ Видин), Е. Найденова (ИМ Оряхово), за което им благодаря.

Благодарност изказвам на П. Зидаров и Г. Ганецовски за възможността да се запозная със събраните от тях материали от селището при Борован, м. Лапчовец.

Изключително съм задължен на доц. Хр. Попов и доц. М. Даскалов за възможността да се запозная и обработя раннохалколитните материали от проучвания от тях обект по Западната дъга на Околовръстен път – София, което спомогна да обогатя познанията си за епохата.

Благодаря на колегите Н. Тодорова, В. Петрова, Ж. Василева, И. Коцов, Р. Йорданова за любезно предоставената ми литература.

Изключително съм благодарен на двама души, които за съжаление вече не са между нас – това са Илия Стоянов и Иван Суванджиев. В лицето на И. Стоянов, директор на РИМ Враца, по време на посещенията ми в музея, винаги получавах разбиране и съдействие, така нужно на всеки млад изследовател. От Ванката ще останат спомените за ползотворните дискусии, колегиалното и приятелско отношение.

Благодаря също на всички преподаватели от катедра „Археология“, дали ми нужните теоретически и практически познания през годините на моето следване.

Настоящето изследване би било много по-трудно осъществимо без предоставената ми възможност от СУ „Св. Климент Охридски“ да участвам в проекти към Фонд научни изследвания и Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“.

ГЛАВА I. КУЛТУРА ГРАДЕШНИЦА–СЛАТИНО–ДИКИЛИ ТАШ – ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА

Преглед на проучванията в България

Първите археологически материали от българските земи, принадлежащи към култура Градешница–Слатино–Дикили Таш (ГСД), са публикувани в началото на 20-ти век от А. Чилингиров. Те са определени най-общо като праисторически, без да се конкретизира тяхната датировка и културна принадлежност (Чилингиров 1908, 212–213; Чилингиров 1911a, 157–174). Този факт е обясним, имайки предвид нивото на археологическите изследвания в този период. До петдесетте години на миналия век в научно обращение постъпват отделни находки, предимно от района на Софийското поле (Попов 1921, 9–19; Петков 1936, 404–415; Gaul 1948, 61). Те са събрани главно чрез археологически обходи, без разкопки.

През 50-те години на 20-ти век, във връзка с изграждането на язовир, са извършени спасителни разкопки на ранноенеолитното селище при с. Горни Пасарел (Петков 1957; Петков 1959). Публикуваните материали са отнесени най-общо към каменно-медната епоха, без да бъде прецизирана тяхната датировка (Петков 1957, 291). По същото време, Г. Ил. Георгиев определя откритите в центъра на София (в района на бившия Княжевски дворец) праисторически материали към медната епоха, причислявайки ги към „западнобългарската култура Гниляне–Гълъбовци“ (Георгиев 1959, 332). Той синхронизира това селище с енеолитните хоризонти на Коджадермен и Караново.

Първа Х. Тодорова допуска съществуването в земите на Западна България на културна група, синхронна с култура Марица. Нарича я култура Пасарел по името на селището, от което произхождат най-много публикувани находки по това време (Vajsova 1966).

Важен момент в проучването на ранния енеолит в Северозападна България бележат започнатите през 60-те години разкопки на селището при Градешница. След публикуването на материалите от тях в научно обращение влиза новото наименование на културата, предложено от Б. Николов. Тя е наречена Градешница и това име добива популярност. По-късно Б. Николов проучва и други ранноенеолитни обекти: Бреница, Баурене, Борован – м. Лапчовец и др. Това му дава възможност да разграничи отделни етапи в рамките на културата. Той разделя ранния енеолит в Западна България на две фази: **първа**, представена в селището при Бреница, и **втора**, представена в Градешница. Той първи синхронизира материалите от ранния енеолит от Северозападна България с такива от района на Благоевградско и приема, че се отнасят към една културна група (Nikolov 1978, 121; Николов 1981a).

Обобщавайки данните за ранния енеолит в Западна България, Х. Тодорова разграничава три фази на култура Градешница (Тодорова 1986, 123–126). Първата фаза е представена в селищата при Бреница, Деветашка пещера, Ихтиман, Бухово, втората— в Градешница, Окол глава, Перник – крепостта Кракра, Горни Пасарел и третата— отново в Градешница, Перник и Садовец. Тя изтъква приемствеността с по-ранната къснонеолитна култура Курило. Отбелязва, че култура Градешница се развива на територията на Северозападна България и Софийското поле, а също, че между реките Янтра и Искър има елементи на култура Вадастра. Култура Градешница е синхронизирана най-общо с културите Поляница, Сава, Марица и Боян (Тодорова 1986, 123). Авторката дава бегло описание на най-характерните за отделните фази форми и украса. Поради нивото на изследванията по това време (началото на 80-те години на XX век) тази периодизация се базира основно на данни от обекти, проучени на ограничена площ (най-често сондажно) или на събран подемен материал от повърхността (пример за такива селища са платото Водна до

Ловеч, Ихтиман, Бухово и др.). Изключение от тази обща картина прави епонимният обект Градешница, който е проучен на обширна площ с публикувано голямо количество материали. Проучването на ранния енеолит на територията на Югозападна България по това време е в начален етап. За поречието на р. Струма Х. Тодорова формулира друга културна група, Слатино–Дикили Таш. Освен тези два обекта към нея са отнесени ранноенеолитните селища при Кочериново, Тополница, Българчево, Струмско, Ситагри III.

В по-късни свои публикации, Х. Тодорова определя култура Градешница като своеобразен южен вариант на фаза Раст на култура Винча (С) (Todorova 1995, 86–87; Todorova 2003, 279). Основание за това и дават редица общи елементи в керамичните съдове и антропоморфна пластика, открити в селищата при Градешница и Раст (Югозападна Румъния). Отново е предложена синхронизация между ранноенеолитните културни явления в Централната и Източната част на Балканския полуостров: Марица I–III– Ситагри III – Галепсос – Дикили Таш II– Пилово (при Черна река, Македония) – Градешница – Сава – Винча С (фаза Раст) – класическо Димини.

Проучването на Слатино бележи нов етап в познанията за културата. За района на горното и средното течение на р. Струма този обект може да се определи като еталонен. Сериозно основание за това е представената в него най-дълга (за ранния енеолит на западна България) стратиграфска последователност и публикуването на резултатите от разкопките в обширна монография (Чохаджиев 2006).

В края на 70-те години на миналия век започват системни проучвания на други два важни за разбирането на епохата обекти – Струмско (Перничева, Кулов 1979, 27–28; Перничева, Кулов 1980, 31–32) и Българчево (и двата в района на Благоевград). Информацията за последния е публикувана в обширен том, където е представена керамиката от обекта. Посоченият там пласт Българчево IV е отнесен към ранния енеолит (Perniceva-Perets, Grebska-Kulow, Kulov 2011)[1].

След цялостен преглед на ранноенеолитните материали от Западна България и Северна Гърция Ст. Чохаджиев достига до извода, че става на въпрос за един общ етнокултурен комплекс, наречен от него Градешница–Слатино–Дикили Таш (Чохаджиев 1989, 19)[2]. Според него „сходството в керамиката на тези селища е толкова голямо, че е неправилно да се търсят в тях паралели“ (Чохаджиев 2000а, 445). От друга страна „локалните особености на ранноенеолитната култура не са достатъчно основание за нейното разделяне на две или три части, те трябва да се разглеждат като част от едно цяло“ (Чохаджиев 2000б, 70). В поредица свои статии авторът разглежда развитието на ранноенеолитната култура в Западна България и Северна Гърция (Чохаджиев 1989; Чохаджиев 2000а, 441–451; Чохаджиев 2000б, 69–72; Чохаджиев 2007; Ćochadžiev 2007). Според него водещ фактор за разграничаването на отделните фази на културата се явява украсата на керамичните съдове. Той разделя развитието на културата на три фази. *Първа фаза* е представена в обектите Слатино 2, Бреница, Струмско. *Втората фаза* е застъпена в Борован, Слатино 3 и 4, Ситагри III, а *третата фаза* – ***в Градешница***, Слатино 5–6, Ситагри III и Дикили Таш II (Чохаджиев 2006, таб. 11). В друго изследване той отново предлага обособяването на три хронологически етапа в развитието на културата и посочва селища, в които са представени: *фаза I*: Дрен, Слатино 2, Тополница, Струмско, Дикили Таш II a, Бреница; *фаза II*: Слатино 3-4, Българчево IV, Дикили Таш II b, Борован; *фаза III*: Слатино 5-6, Ситагри III a, Дикили Таш II c, *Градешница*, Телиш I (Чохаджиев 2007, 189, таб. 8). Прави впечатление различното хронологическо отнасяне на селищата при Ситагри и Дикили Таш в предложените от Ст. Чохаджиев периодизации, макар автора да анализира едни и същи материали.

[1] За пълна информация за историята на проучванията на праисторическите обекти по течението на р. Струма вж. Чохаджиев 2007, 11–18.

[2] В настоящето изследване е възприето предложеното от Ст. Чохаджиев наименование. На места, за по-голяма краткост е използван термина култура Градешница–Слатино–Дикили Таш, както и абревиатурата ГСД.

Съществен принос в изследването на ранния енеолит по поречието на р. Струма има и Л. Перничева. Своите проучвания тя посвещава както на отделни ранноенеолитни находки и селища (Струмско, Българчево), така и на обобщаващи изследвания, целящи изясняването на културното развитие по поречието на р. Струма през първата половина на енеолитната епоха (Перничева 1992а; Перничева 1992б; Перничева 1993а; Перничева 2002; Pernicheva 1995, 126–130; Perniceva-Perets, Grebska-Kulow, Kulov 2011).

Изследването на П. Георгиева за керамиката на култура Криводол-Сълкуца също засяга, макар и косвено, проблемите на периодизацията на културата и по-конкретно за финалния ѝ етап и връзката с Криводол-Сълкуца (Георгиева 2012). За да изясни релативната хронология на селищата на култура Криводол-Сълкуца, П. Георгиева е комбинирала малкото стратиграфски данни от селищата със сравнителен типологически анализ на керамиката от различните комплекси. Този анализ е допълнен със сравнителен анализ между комплексите от култура Криводол-Сълкуца, от една страна и керамиката от две селища на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш – Слатино и Ситагри III. Тъй като континуитета между двете култури е безспорен, комплексите, които показват по-голяма близост до ранноенеолитните следва да са по-ранни. Един от признаците, проследени при сравнителния анализ са пропорциите на съдовете. За част от тях са получени интересни резултати, които очертават нов проблем в представите ни за релативната хронология на енеолита. Установено е, че дъната на два от основните видове паници от разглежданите ранноенеолитни обекти са с отчетливо пропорционално по-големи диаметри от аналогичните от късния енеолит. Към съдовете от късния енеолит са включени и съдовете от селището Дяково, което Ст. Чохаджиев определя като средноенеолитно. Впечатляващо е, че съдовете от нито един от разглежданите комплекси не показват междинно положение по отношение на този признак (Георгиева 2012, граф. 6-21). Авторката подчертава, че подобни промени в характеристиките на съдовете се извършват постепенно, от което следва, че има етап в развитието на енеолитната култура, който хронологически следва Слатино 6 и Ситагри III и предхожда представените етапи в анализираните от нея селища от късния енеолит (Георгиева 2012, 180).

Териториален обхват на културата

Културата Градешница–Слатино–Дикили Таш обхваща земите на днешна Западна България и част от Северна Гърция. Селища, принадлежащи на културата, са проучени и в източните части на република Северна Македония (карта 1)[3].

Поради слабо изследваните територии на днешна Източна Сърбия и Видинската област почти липсват данни за границата и контактната зона между култура Градешница–Слатино–Дикили Таш и култура Винча. Още по-трудно могат се разграничат промени в нея в отделните фази на културите. Наличната във фонда на РИМ Видин керамика от селищата при Карбинци (Александров, Филипова 2013, 509), Видин – фабрика „Катюша“ и Градец – м. Бановци позволяват да датираме съществуването на обектите най-общо в късния неолит и началото на ранния енеолит[4]. Всички находки са добити при обходи или събирани от строителни изкопи, какъвто е случая с тези от фабрика „Катюша“[5]. По-

[3] Информацията в картата е попълнена въз основа на обединените данни на някои вече предложени в научната литература подобни карти (Чохаджиев 2001, 451, карта 1; Чохаджиев 2007, карта 3). Към тях са допълнени и други селища, посочени в редица изследвания (Атанасова 2012, Атанасов 1981; .Георгиева 1981; Динчев, Александров 1985;Лещаков 2007; Николов 1962в; Николов 1971; Николов 2014; Pyjak 2008; Христов 1995а, 1995б; Hristov, Hristova 2004 и др.).

[4] Лични наблюдения на автора. По време на посещението ми в РИМ Видин през 2013 г. бяха обработени по-голяма част от наличните материали от посочените обекти. Част от рисунките ми бяха предоставени от Н. Казашки (уредник в РИМ Видин), за което му изказвам искрена благодарност.

[5] Селището при Видин, фабрика „Катюша“, фигурира и в други карти на селища на култура Градешница. Включено е и в настоящата (с номер 43, карта 1). Трябва да отбележим обаче, че преобладаващата част от керамика, произлизаща от него, показва по-скоро близки черти с култура Винча. Отделни находки намират общи елементи в Градешница. Друг обект от този район е Витбол (номер 42, карта 1). Той също традиционно е отнасян към култура Градешница. Находките известни от него са от проведените от Ат. Чилингиров обходи в началото на XX век (Чилингиров 1911а).

вечето имат паралели в селища от култура Винча – в Предионица (край Прищина), донякъде с тези от Раст (Румъния) и Супска „Стублина“ (Galovic 1959; Dumitrescu 1980; Garasanin, M. Garasanin 1979)[6]. Наличните фрагменти от антропоморфни фигурки от с. Градец (Видинско) откриват добри паралели сред подобните находки от Раст, Румъния. Прегледа на находките от гореспоменатите обекти дават основание да предполагаме, че в района на Видинско, има по отчетливо представени елементи на култура Винча. Липсата на проучени раннохалколитни обекти западно от р. Огоста затруднява определянето на границата между култура Винча и Градешница. Вероятно в най-северозападната част на България (Видинско и Монтанско) е налице взаимопроникване между двете културни явления, което може да се определи с термина контактна зона. Пример за подобно проникване на чужди културни явления е проучената сграда при Подуене, определена като принадлежаща на култура Винча (фаза D2). Датирана е от Х. Тодорова в средния енеолит (Todorova 1990).

Въпросът с източната граница на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш в Северна България е по-добре проучен. Б. Николов посочва за граница р. Янтра (Николов 1974а). Поречието на реките Янтра и Росица е предложено и от Х. Тодорова за гранична зона между двете култури (Тодорова и др. 1983, 97). В две свои статии М. Христов също се спира на проблема, свързан с определянето на източната граница на култура Градешница (Христов 1995а, 1995б). Най-детайлно този въпрос е изследван от П. Лещаков. Той обобщава наличната до този момент информация и обнародва данните от обходи, проведени по левия бряг на р. Росица. След преглед на новорегистрираните селища, изследователят заключава, че границата между двете култури е вододелът между реките Осъм и Янтра с тенденции тя да се измести на изток (Лещаков 2007, 153).

Разпространението на културата в южна посока е разгледано в поредица от трудове на Ст. Чохаджиев. Авторът картира известните му ранноенеолитни селища от поречието на р. Струма (Чохаджиев 2000б, 451, карта 1; Чохаджиев 2007, XXVII, карта 3). Поради по-слабата степен на изследванията на територията на Република Северна Македония определянето на западната граница на културата в този район също е проблематично. В последните години от територията на Македония бяха публикувани материали, които с голяма доза сигурност могат да се отнесат към култура Градешница–Слатино–Дикили Таш (Колиштркоска Настева 2006, 81–92; Atanasova 2011, 225–237; Kolistrkoska Nasteva 2011, 215–224; Pyjak 2008, 2015). Те произлизат от селища, разположени по поречието на реките Брегалница (ляв приток на р. Вардар) и Струмешница (десен приток на р. Струма) (карта 1).

Границата между култура Марица и Градешница–Слатино–Дикили Таш до голяма степен също е неясна. Причините за това са от една страна малкото изследвания в предполагаемата контактна зона, а от друга близостта в културните явления. В научната литература е посочено единствено голямото влияние, което култура Марица оказва върху населението по поречието на р. Струма. Най-отчетливо то се забелязва в украсата. В първата публикация, посветена на Слатино, С. Чохаджиев дори говори за западен вариант на култура Марица (Чохаджиев 1982, 15–16). Подобно мнение изказва и Х. Тодорова. Това е една от основните причини за разделянето от нея на Слатино и Градешница в отделни културни групи. За граница между двете култури може да се определи най-общо естествената преграда на Рило-Родопския масив и Ихтиманските възвишения. Според Х. Тодорова ранноенеолитното селище при Ихтиман е най-източното селище на култура Градешница в района (Тодорова 1986, 81).

[6] Изказвам благодарност на Николай Казашки и доц. Ст. Александров за съдействието и ползотворните дискусии по време на посещението ми в РИМ Видин.

Селища – топография

Топографското разположение на селищата от периода показва значително разнообразие. Установени са селища върху първата незаливна тераса, върху естествено укрепени места, доминиращи над околния терен, в пещери и върху селищни могили. Забелязват се някои регионални различия в селищния модел. Така само в долното течение на р. Струма (в района на Драмската равнина) продължава традицията на селищните могили. Селищни могили на територията на Западна България липсват с едно изключение: могилата при с. Дрен, Пернишко (Чохаджиев 2007, 59). Пример за обитаване на пещери през ранния енеолит са Табашка и Деветашка пещера. В последната се наблюдава дълга селищна приемственост. Там са открити материали от почти всички праисторически епохи. Обитаването на пещери на територията на Западна България продължава през късния енеолит. Пример за такива са Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960), Моровица (Попов 1913, 273–289), Голямата пещера до с. Илия, Осоговска планина (Николов 1979, 33–34) и др.

Разглеждайки, топографското разположение на селищата от ранния енеолит по течението на р. Струма, Ст. Чохаджиев констатира постепенното им изместване от първата незаливна тераса върху естествено укрепени места (Чохаджиев 2007, 147). Този селищен модел добива широко разпространение през късния енеолит. Въпреки това сравнително рядко се забелязва селищна приемственост между култура Градешница–Слатино–Дикили Таш и култура Криводол–Сълкуца. Пример за такава са предимно от Северозападна България: при Телиш – м. Редутите (Гергов 1992, 347–349), Лепица – м. Стражица (Христов 2008, 184–188; Hristov, Hristova 2004, 99), Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1950), Софрониево (Николов 1971), Окол Глава (Гниляне), Софийско.

Като цяло в ареала на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш преобладават т.нар. открити селища. В повечето случаи те са еднослойни, рядко достигат до 3–4 строителни хоризонта (примери: Градешница, Баурене, Слатино). Сондажният характер на по-голямата част от изследванията не позволява да се установи дали със сигурност става дума за еднослойни селища или са налице примери за хоризонтална стратиграфия. Забелязва се групиране на селищата в отделни микрорайони по поречието на р. Струма (Чохаджиев 2007, 59). Подобно е констатирано на територията на Врачанска област, където също има висока концентрация на селища[7]. Липсва информация до каква степен тези селища са синхронни.

Жилища

Жилищата са наземни, изградени с две основни техники: глинобитна (Слатино, Перник–крепостта) и колово-плетена конструкция, обмазана с дебел слой глина (Градешница, Баурене, Борован – м. Лапчовец и др.). Данни за използване на камъни при изграждането на стените има от разкопките при Горни Пасарел (Петков 1957). Плановете на жилищата (там където има информация за тях) са правоъгълни или близки до квадрат. Основите на постройките в Струмско са вкопани в меката скала с цел по-голяма устойчивост и здравина (Перничева 1993а). От Слатино са разкрити участъци от „улички" (със запазена дължина 3–4м и ширина 0,90–1,00 м), застлани със средно големи камъни (Чохаджиев 2007, 67).

Отбранителни съоръжения

Данни за *отбранителни съоръжения* има от селищата при Струмско, Градешница, Борован – м. Езерото и Борован – м. Лапчовец.

Ранноенеолитното селище при Градешница е защитено от юг, изток и север от

[7] Възможно е тази картина да се дължи на различната степен на проучване и публикуване на селищата за отделни части на страната. Така за района на Видинско и Монтанско почти липсват данни.

естествени стръмни долове. От запад е изградено отбранително съоръжение (Николов 1974а, Зидаров и др. 2015).

Селището при с. Борован – м. Езерото също се разполага на естествено укрепено от запад място. Геомагнитното заснемане на терена показва отбранително съоръжение с вход от изток, заграждащо селището от три страни. Направеният сондаж потвърждава картината от геомагнитното заснемане и уточнява структурата на съоръжението. То е изградено от ров с ширина 7 м и дълбочина 3 м. От вътрешната страна е изградена палисада (Ганецовски 2010, 84–87).

Проведените през последните години проучвания в м. Лапчовец имат недеструктивен характер. Геомагнитното заснемане разкрива система от ровове, част от тях разновременни, съдейки по начина им на организация. Предполага се, че принадлежат на енеолитната епоха. Наличието в околността на материали от по-късна епоха (римската) прави хронологическото отнасяне на тези съоръжения несигурно (Ганецовски, Зидаров, 2010, 87–89; Зидаров и др. 2015б; Зидаров и др. 2016).

Селището в квартал Струмско при Благоевград е разположено върху естествено защитен хълм – „Кайменска чука". Единствено северният му склон е относително полегат. Именно там е изградена укрепителна система (Перничева 1993а).

Причините за промяната в топографията на селищата през ранния енеолит и изграждането на отбранителни съоръжения са многократно дискутирани в научната литература. Според Х. Тодорова основните фактори, довели до промяната на селищния модел, са климатичните, като тя не изключва чисто защитни съображения. Тя посочва засоляването на почвите и трайното заблатяване в отделни райони като причини за тези промени (Тодорова 1986, 47). Ст. Чохаджиев смята, че изместването на селищата към по-високи места е свързано по-скоро със социално-икономически промени, породени от първия обработван метал – медта (Чохаджиев 2007, 59–62). Според него тук просто е избрана друга стратегия за защита от нападения, за разлика от Североизточна България и Тракия, където се натрупват селищни могили. Разглеждайки укреплението при Струмско, Л. Перничева предлага двойна функция на съоръжението: да служи като преграда срещу силния северен вятър на хълма и едновременно с това да защитава селището от нападение. Като фактор за укрепването на селището е посочено стратегическото му местоположение – по важния Струмски път. Предполагаемото интензивно движение на хора в района допълнително обуславя изграждането на укрепителна система (Перничева 1993а, 99).

ГЛАВА II. СЕЛИЩЕТО ПРИ ГРАДЕШНИЦА – ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА

През 60-те и 70-те години на миналия век Богдан Николов предприема системни археологически проучвания в землището на с. Градешница, Врачанско. В местностите Мало поле, Луканово дърво, Градището и Калето са открити и изследвани селища от ранния и късния неолит и ранния енеолит (карти 1–5). Всички те са разположени върху невисока тераса, ограничена от изток и югоизток от стръмни долове. През 1973 г. в м. Мало поле е частично проучен некропол от късната бронзова епоха (Николов 1978а). Източно от с. Градешница, при извора Пишурата, е локализирано друго ранноенеолитно селище. През 1965 г. там са проведени спасителни сондажни проучвания. От материалите, добити от тях, е публикувана една паница, орнаментирана с врязана украса (Николов 1968, 136, обр. 4). Тя се съхранява във фонда на РИМ Враца под инв. № 799 (Т I.1, *1*). Други находки от това селище не бяха открити при работата ми в музея.

Локализация

Ранноенеолитното селище при с. Градешница, материалите от което са предмет на настоящето изследване, е разположено в две съседни местности Калето и Градището. То отстои на 1,5 км западно от съвременното село (карта 4; карта 5). Според Б. Николов в древността двете местности са представлявали едно цяло, преди да бъдат отделени от отбранителен вал и крепостна стена през Късната античност (Николов 1974а).

История на проучванията

Обектът е открит в началото на 60-те години на XX век (Николов 1962, 68; Николов 1963, 5–18). Първите разкопки са проведени в местността Калето през 1963 г. (Николов 1970а). Те имат сондажен характер. В периода 1964–1971 г. са извършени системни разкопки (Николов 1974а). Проведени са на площ от 5430 кв. м в западната и южна част на м. Градището и на ограничена площ в югоизточната част на м. Калето. През 1977 г. разкопките са възобновени (Николов 1978б, 31). Съсредоточени са в участък западно от м. Градището. Чрез сондажни проучвания е направен неуспешен опит за локализиране на некропола на ранноенеолитното селище. В резултат на това изследване е установен етап в съществуването на обекта, поранен от представения в м. Градището и м. Калето. Във фонда на музея не бяха открити материали, които да са отнесени към проучванията от 1977 г.

В последните години е възобновен интересът към Градешница. През 2014 г. е извършено геомагнитно изследване в м. Градището и м. Луканово дърво (Зидаров и др. 2015). То потвърждава част от направените от Б. Николов наблюдения върху планиграфията на обекта. Установена е приблизителната граница и планировка на ранноенеолитното селище, локализирано е укрепителното съоръжение (Зидаров и др. 2015, 860).

Единствените *стратиграфски данни* за обекта в м. Калето и м. Градището са представени в доста сумарен вид (Николов 1970а, 231; Николов 1974а). Според Б. Николов средната дебелина на напластяванията от ранния енеолит е 1,20 м. За м. Калето е отбелязана дебелина на напластяванията от 0,80 м (Николов 1970а, 231). Изследователят разграничава три строителни хоризонта: A, B, C (броени отдолу нагоре). И трите са „загинали" в резултат на пожар. До голяма степен данните за пожара се потвърждават от състоянието на керамиката, голяма част от която е вторично изпечена. Според проучвателя първото строително ниво е изградено върху стерилна глинена подложка (Николов 1974а). След опожаряването му то е заравнено, а теренът – допълнително нивелиран с глина. Подобна е съдбата на втори (B) и трети (C) строителен хоризонт. В резултат на ерозията и обработката на почвата в района най-горното жилищно ниво е почти унищожено.

Жилищата са едноетажни с едно или две помещения. Имат правоъгълен план, ориентиран в посока север–юг (с вход от юг). Размерите им варират от 6–7 до 9 м дължина и 4,5–5 м ширина (Николов 1973, 37). Разкрити са частично или изцяло общо 63 жилища. От публикациите не става ясен броя на проучените сгради в отделните хоризонти. Посочено е, че в трите фази на съществуването си селището има приблизително еднакъв план на застрояване. Постройките са организирани в редици (изток–запад). Разстоянието между тях е от 3 до 6 м. От запад селището е обградено от ров.

Керамичните съдове от Градешница

В представените от Б. Николов статии керамиката е описана най-общо. Съдовете са разделени в три основни групи: с „груба фактура, с обикновена фактура и фина фактура" (Николов 1974а). Единствената забележка, отнасяща се до съпоставка на формите в отделните строителни нива, е следната: „Елементите на стилистическа последователност и приемственост във формите и украсата на съдовете ни сочат едно непрекъснато развитие на селището в неговите три, намиращи се една над друга фази. Това последователно развитие може да се наблюдава най-добре в съдовете хранилища, в биконичните съдове със зооморфни дръжки, в разлатите и сферични съдове. За стилова последователност говорят и геометричните мотиви на орнамента – за трите фази на селището те са неизменно същите." (Николов 1974).

По-сериозно внимание е отделено на откритите знаци върху дъната на съдовете (Николов, Георгиев 1970; Николов 1974а; Николов 1976, 16–19; Николов 1990; Тодорова 1986, 207–211). Обнародването само на част от цялата колекция и отсъствието на рисунки на съдовете затрудняват използването на материалите от други изследователи. Публикуването им на снимки не дава пълна информация за формата. Губи се част от информацията за украсата поради качеството на снимките и липсата на пълни разгъвки на орнамента.

Антропоморфна и зооморфна пластика

Б. Николов обръща внимание на антропоморфната пластика във всички общи изследвания, посветени на проучванията в Градешница (Николов 1963; Николов 1970а; Николов 1973; Николов 1974а). В отделни статии, посветени на антропоморфната и зооморфната пластика, са представени най-добре запазените и атрактивни фигурки и са описани етапите на формуването им (Николов 1970б; Николов 1972). Иван Вайсов също описва начина на формуване на фигурките и прави класификация на главите (Вайсов 1981). На отделни аспекти, свързани с изследването ѝ, се спира и В. Николов (Николов 2011, 164). Той акцентира върху общите елементи в украсата на фигурките и антропоморфните съдове. Публикуваните антропоморфни идоли от Градешница са включени в обобщаващите изследвания на П. Биел и Св. Хансен. В изследването на Биел тя е представена като част от пластиката на култура Криводол–Сълкуца (Biehl 2003). Акцент е поставен върху украсата. Разгледани са мотивите, които се срещат върху отделните орнаментални полета на фигурките. Авторът борави само с публикувани находки, което затруднява представянето на пълното разнообразие на украсата. Св. Хансен обръща специално внимание на общите елементи между фигурките от Градешница и Раст (Hansen 2007, 219).

До този момент липсва специално изследване, посветено на зооморфните изображения от Градешница. Част от най-атрактивните от тях са споменати и описани от Б. Николов в отделни негови статии (Николов 1970а, 244, обр. 19; Николов 1970б, 64–66; Николов 1974а). Подобно на антропоморфните фигурки, те са представени единствено чрез фотографии, без мащаб и без рисунки. Част от тях са разгледани в контекста на развитие

на зооморфната пластика през неолита и енеолита на територията на Западна България (Terzijska-Ignatova 2007). Малкият им брой и по-малката им атрактивност в сравнение с антропоморфните фигурки (главно поради липсата на украса) са вероятно друга причина за по-слабия интерес към тях.

Жертвениците

Подобно на зооморфните фигурки, за ранноенеолитните жертвеници от Градешница липсват посветени самостоятелни изследвания. Публикувани са само по-цялостно запазените находки (Николов 1963, обр. 9, обр. 11; Николов 1974а; Николов 1981б и др.). Почти всички, обработени тук фрагменти, не са публикувани до този момент.

В отделни проучвания са включени огладените каменни сечива и кремъчните оръдия от селището при Градешница (Кънчев, Николов 1983; Сиракова, Златева-Узунова).

***

Внимателният преглед на публикациите и подробната обработка на данните за находките по инвентарните книги, съхранени в РИМ Враца, поставят под съмнение приложимостта на информацията за стратиграфията им.

Причините за това могат да бъдат обособени в две отделни групи. Първата се отнася до нивото на публикуване на теренните ситуации и липсата на запазена документация от разкопките, а втората е свързана със стратиграфската принадлежност на находките.

Липсва публикуван профил и хоризонтално заснемане на разкопките в двете местности[8]. По този начин не е онагледена стратиграфската ситуация на обекта. Реално съвременният проучвател не може да свърже (чисто визуално) дадена находка с определена структура. Ние трябва да се доверим единствено на беглите описания на автора. Публикувани са само снимки (черно-бели, често с лошо качество на печат) на отделни жилища или на части от тях (Николов 1970а, 233, обр. 3; Николов 1973, 37, обр. 10; Николов 1974а, обр. 24, 40, 42, 43, 73). Липсва информация къде точно са ситуирани сондажите на Б. Николов. Чертежи и фотографии от разкопките в Градешница не бяха открити нито във фондовете на РИМ Враца, нито в предадените от Б. Николов документи в регионалния архив във Враца[9]. От друга страна, натрупаната през годините информация при проучването на подобни като организация селища показва, че трудно можем да говорим за строителни хоризонти, които да се проследяват на цялата немалка площ на селището, с каквато впечатление оставаме, четейки описанията за стартиграфията на селището при Градешница. Съвременните проучвания все по-често доказват наличието на двуетажни постройки през неолитната и енеолитната епоха. Подобно схващане за устройството на сградите липсва в изследванията на Б. Николов. Възможно е част от предполагаемите двуетажни постройки да не са разпознати като такива и деструкциите им да са интерпретирани като принадлежащи на две разновременни сгради, ситуирани една над друга. За съжаление, доказването или опровергаването на това предположение, е невъзможно без наличието на запазена теренна документация.

В двете основни публикации, посветени на резултатите от разкопките на праисторическите селища при Градешница, Б. Николов представя находките, публикувани по хоризонти (Николов 1970а; Николов 1974а). В албума „Градешница. Праисторически селища“ авторът включва около 70 съда (всички са публикувани на снимка и е изписан хоризонтът, към който принадлежат). Съмнение буди фактът, че към хоризонт С, за който е написано, че е силно нарушен от селскостопанска дейност и ерозия, принадлежат най-

[8] Като изключение може да се посочи обнародването на плана на три, частично застъпващи се жилища, отнесени към трите хоризонта на раннохалколитното селище при Градешница (Николов 1973, 37, обр.6).

[9] Без успех завършиха опитите за откриване на документация от разкопките сред личните вещи на Б. Николов. Изказвам искрена благодарност на Елена Николова (дъщеря на изследователя) за оказаното ми съдействие.

много съдове – около 30[10]. Това са почти половината публикувани съдове – 43%. Към този хоризонт са отнесени и повечето представени зооморфни фигурки (Николов 1974а, обр. 100, обр. 102; обр. 104).

Откритите и обработените от мен цели съдове (включително похлупаци, поставки и „цедки“) са общо 205. В своите статии Б. Николов е публикувал 93. Десет от обнародваните съдове не бяха открити във фонда на музея. Не фигурираха и в инвентарните книги[11]. В последните липсват данни за дълбочината и координатите на находките. За част от тях е нанесена информация за хоризонта и жилището, към което принадлежат. За приблизително 1/3 от съдовете липсват всякакви стратиграфски данни. Такива не са налични за голяма част фрагментите от жертвеници и за отделни антропоморфните фигурки. При преобладаващата част от последните е посочен само хоризонта, без данни за жилища или други структурите в които са открити. Различни находки (предимно съдове) са посочени като произлизащи от жилища с един и същи номер, но от различни хоризонти (вж. каталога). Вероятно за всеки от хоризонтите е въведена отделна номерация на жилищата. Показателно е, че липсват находки, които да са инвентирани към жилища с пореден номер по-голям от 30, а според проучвателя са изследвани частично или изцяло 63 жилища. Прегледа на информацията от инвентарните книги и от сигнатурите на неинвентираните, но произлизащи от Градешница находки показва, че жилището с най-голям пореден номер от хоризонт А е 18, от хоризонт В – 30 и от хоризонт С – 18. От една страна сумарния брой на проучените жилищата на трите хоризонти е по-голям от посочения в публикациите, а от друга прави впечатление големия брой сгради проучени от ниво С, което според Б. Николов е почти напълно унищожено (Николов 1970б, 62).

При сравняване на данните за стратиграфската им принадлежност между публикациите и инвентарната книга са открити несъответствия при част от съдовете. Такива има за 15 съда[12]. Разминавания в данните за стратиграфската принадлежност на антропоморфните фигурки също са констатирани, но в по-малка степен. Един глинен предмет, вероятно модел на зърно (Т V.1, *2*), е публикуван от ниво С на селището но в инвентарната книга е посочена друга стратиграфска позиция – ниво А (Николов 1974а, обр. 108). Подобно на съдовете, част от антропоморфните фигурки, са инвентирани няколко години след завършването на разкопките. Повечето фрагменти са инвентирани по групи – глави, крака, торсове и т.н. Прави впечатление, че от всички инвентирани глави от антропоморфни фигурки, при които е посочен хоризонтът, към които принадлежат (общо 75), само пет са отнесени към хоризонт С (вж. каталога на фигурките). Към хоризонт А и В са причислени съответно 36 и 34 броя. Някои от публикуваните идоли от ранноенеолитното селище при Баурене са описани в инвентарната книга като произлизащи от Градешница (Фиг. II.27, *5*, *6*). Подобен е случаят с един жертвеник, публикуван като находка от Борован, но инвентиран като открит в Градешница (Т IV.5, *1*). При един фрагмент от антропоморфна фигурка (Т II.20, *12*; инв. номер А 1606) има разминаване в стратиграфските данни в инвентарната книга и сигнатурата, ненесена върху него[13]. Друг пример за противоречиви стратиграфски данни е един от най-представителните съдове от Градешница (Т I.50, *1*). Той е реставриран, но неинвентиран. Голяма част от фрагменти, от които е съставена реставрираната

[10] Причината за това не трябва да се търси непременно в некоректност на изследователя: все пак е публикувана само част от керамиката. Вероятно са избирани най-представителните съдове, а от този хоризонт (С) може да се предполага, че са произлизали повече реставрирани такива.

[11] Всички, посочени номера в инветентарните книги, бяха открити във фондовете на музея. Следователно, публикуваните, но неоткрити от нас съдове, вероятно не са били инвентирани.

[12] Съдовете с установени различия в данните са със следните инвентарни номера: А 837, А 985, А 1029, А1040, А 1048, А 1054, А 1056, А 1072, А 1078, А 1080, А 1386, А 1404, А 1414, А 1430, А 1490.

[13] В инвентарната книга е посочен хоризонт А, а при сигнатурата – хоризонт В.

част от съда, са сигнирани, от което съдим за контекста на намирането им. За такъв са посочени три различни жилища от два хоризонта[14].

В албума „Враца, старо изкуство“ Б. Николов публикува две поставки (Николов 1968, 137–138). Дадена е кратка информация за тях, в която са посочени техните инвентарни номера (съответно № 838 и № 818). Под тези номера в инвентарната книга на музея са заведени две поставки, но различни от представените от автора. Вероятно те са подменени в годините след издаването на албума[15]. Публикуваните в албума поставки и част от обнародваните, но неинвентирани съдове бяха открити във фондохранилището на РИМ Враца и в музейната сбирка на читалището в гр. Криводол. Върху част от тях личат следи от кръгли хартиени лепенки[16]. Подобни са поставяни върху инвентираните съдове, а на тях е изписван съответния инвентарен номер, което навежда на мисълта, че в даден момент вероятно и тези съдове са били инвентирани. Показателно е, че не бяха констатирани липси сред номерата в инвентарните книги. Възможно е, подобно на поставките, част от тези съдове също да са подменени със сходни такива.

Посочените по-горе факти подлагат под сериозно съмнение коректността на данните за стратиграфската принадлежност на находките (там, където има такива) и ги правят реално неприложими. Използването им по-скоро би довело до изкривяване на представите ни за керамичния комплекс на селището. Нещо повече, направените от редица автори заключения за релативната хронология на отделните хоризонти на селището при Градешница (по данни само от публикациите) явно подлежат на ревизия. От една страна, публикуваните находки са по-малко от половината от цялата колекция, а от друга – данните за тяхната стратиграфска позиция са в отделни случаи явно неточни, в други – несигурни, и като цяло – компрометирани. *Поради тези съображения в настоящето изследване не разглеждаме находките по хоризонти, а като общ комплекс от три последователни жилищни нива.*

Направените тук наблюдения нямат за цел да омаловажат или да критикуват работата на проучвателя на селището – Богдан Николов, човек чийто труд бележи цяла епоха в праисторическите изследвания на Северозападна България и без който нямаше да е възможно включително и настоящето изследване. Вероятно подобна е съдбата и на други, отдавна проучени обекти, при които информацията, получена от разкопки също е „избледняла“ с времето. Въпреки това научната коректност задължава да бъдат посочени установените несъответствия и да бъдат взети под внимание при анализа.

[14] Съдът е орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. Голяма част от повърхността му е оцветена с червена пастозна боя, останалата – има черен цвят и е излъскана. От сигнатурата разбираме, че отделните фрагменти са открити в м. Градището (в две последователни години 1969 и 1970 г). Посочените сгради, от които произлизат са: жилище 5, хоризонт В; жилище 19, хоризонт В; жилище 18, хоризонт С.

[15] Може да се предполага подобна съдба и за част от другите неоткрити, но публикувани съдове.

[16] Лепенките почти не са запазени и не успях да разчета инвентарни номера върху тях.

ГЛАВА III. КЕРАМИЧНИТЕ СЪДОВЕ ОТ ГРАДЕШНИЦА

III.1. Технологични данни

В настоящето проучване не е поставена цел да се разграничат отделни технологически групи. Причината за това е преобладаващото количество (над 70%) на вторично изпечени съдове. По този начин се губи информация за оригиналния им цвят, а при най-силно горелите съдове – за обработката на повърхността им. Последната, при повечето от тях, е деформирана, а положения шлик е частично опадал. От друга страна, изследвани са предимно цели, реставрирани съдове. В резултат на това не може да се извлече достатъчно информация за цвета на лома и примесите в тестото. Обработените керамични фрагменти са количествено и информативно несъпоставими с изследваните цели съдове. Сред наличните в музея парчета, преобладават тези от съдове-хранилища и много по-малко са фрагментите от трапезни съдове, които да обогатят в по-голяма степен познанията ни за керамичния комплекс на селището. Като допълнителна пречка може да се посочи боядисването на цялата повърхност при част от съдовете, извършено най-вероятно от реставраторите в музея.

Най-малките съдове, отнесени тук към моделите, са изградени от едно парче глина. Често повърхността им е грубо загладена и неорнаментирана. Информация за начина на изграждане на едносъставните, конични паници черпим от един силно горял и деформиран съд (Т I.3, *5*). Изработен е много грубо. Личат следите от пръстите при моделирането на дъното и стените. Повърхността му не е шликована. Ясно се забелязва мястото на слепване на дъното и стените.

По-сложно е изграждането на двусъставните и трисъставните съдове. Те са моделирани на части. Някои от тях са спукани при вторично нагряване от пожар на мястото на слепването на отделните им части. Повърхността при повечето е шликована и добре загладена, често излъскана. При съдовете–хранилища се забелязва по-специфично третиране на повърхността. Част от нея (по цялата височина на съдовете) е грубо загладена и неорнаментирана (Фиг. I.14, *1*). Там, където е украсена, повърхността е излъскана. Само при един съд от Градешница са засвидетелствани отпечатъци от плетки върху дъното (Т I.26, *1*). Те са получени при поставянето на още неизсъхналия напълно съд върху рогозка. Наличието на подобни отпечатъци е свързано с направата на съдовете (Миков 1966, 171).

Макар и реставрирани, част от съдовете с опадала на места ангоба дават информация за използваните примеси в глиненото тесто. Такава черпим и от наличните фрагменти. Най-финитe съдове са изградени от добре пречистена глина. Прави впечатление големият дял (там, където може да се установи) на съдовете с органични примеси в тестото. С подобна глина са изградени както определени тук като трапезни, така и кухненски съдове. Множество органични примеси, пясък и малки кварцови камъчета (с размери до 3х4 мм) се забелязват в глиненото тесто на съдовете-хранилища. Тази технологична особеност е посочена от П. Лещаков като основна разлика с керамичния комплекс на култура Поляница при извършените от него наблюдения, целящи да трасират границите между двете култури (Лещаков 2008, 152-153).

III.2. Принципи на класификацията и методи при сравнителния анализ

Безспорно за периода на късната праистория керамиката е изключително важен културен и хронологически индикатор. Това прави проучването ѝ основна цел за голяма част от учените археолози. Има немалко обобщаващи или посветени на конкретен период или култура съчинения, представящи различни варианти на методи за обработка на керамика. Едно от най-често използваните и цитирани методически съчинения е това на А. Шепърд (Shepard 1956). Макар издадено в средата на 50-те години на XX век, то е актуално и днес – преиздавано е многократно. Друг изключително важен труд, разглеждащ технологията, класификацията и анализа на керамиката, е този на П. М. Райс (Rice 1987).

В българската археологическа литература са предлагани различни принципи на класифициране и анализ на керамичните форми. Те са съобразени с целите на изследванията и характеристиките на керамичните комплекси. Разработени са с цел качествена и подробна обработка на керамиката, за по-доброто онагледяване на срещащите се форми в отделна култура или селище и за по-лесното им използване в процеса на анализ. Подобни са изведени за керамиката от неолитната (Николов 1998, 14-16; Георгиева, Симеонов 2006, 13-34; Чохаджиев 2007, 90-94, обр. 5 – обр. 24;) и енеолитната епоха (Тодорова 1986, 48-54; Петрова 2003; Чохаджиев 2006, 23-25; Георгиева 2012, 33-36 Todorova, Matsanova 2000 и др.), а за РБЕ и СБЕ от района на Тракия са предложени от К. Лещаков (Лещаков 1988). Подобни, отново за бронзовата епоха, откриваме в някои от трудовете на Ст. Александров (Александров, Христова 2014; Alexandrov 1998 и др.).

Водещите критерии за предлаганите класификации са два: функция и форма. Като първо ниво на класификация обикновено се предлага общата функция на съдовете: трапезни (фина керамика), кухненски (груба керамика), хранилища. Понякога са отделени в допълнителна група малките съдчета–модели. Следващото ниво на разделянето им е въз основа на специфично им предназначение: паници, купи, чаши, гърнета и др. То определя вида. Общите и специфичните формални особености характеризират типа, подтипа и варианта на формите.

По-различна схема на класификация предлага П. Георгиева. Тя извежда като първо ниво на групиране общата форма (Георгиева 2012, 33). Така за съдовете с кръгло или близко до кръг хоризонтално напречно сечение са обособени три групи в зависимост от сложността на формата във вертикалното им сечение. В отделни групи са отделени съдове с различно от кръг хоризонтално сечение, похлупаците и поставките. Другите нива на класификация следват общоприетия ред, обособявайки конкретната категория, вид, тип, подтип и вариант на формите.

Единственото раннохалколитно селище на територията на Западна България с предложена класификация на целите керамични форми е Слатино. Голямото количество съдове, произхождащи от него, подпомагат изграждането на подробна формално-типологическа характеристика на керамичния комплекс. От друга страна те са публикувани по хоризонти и комплекси, което улеснява използването им в сравнителния анализ с керамиката от други синхронни и диахронни обекти. Това превръща Слатино във важен опорен пункт при анализа на формите и уточняването на относителната хронология на селището при Градешница. Разгледаните от Ст. Чохаджиев цели керамични форми са обособени в 12 основни групи. Отделна класификация е направена на фрагментите. Авторът обосновава този подход с факта, че един тип устие или дъно може да отговаря на различни типове съдове. За основни критерии на своята класификация той посочва „общата форма на съда, характеризирана и от съотношението между височина и максимален диаметър“ (Чохаджиев 2006, 23).

На този етап липсва подробна класификация на съдовете от Градешница. Като опит за представяне на част от типовете съдове и дребни находки, може да се определи една таблица,

публикувана от Богдан Николов (Nikolov 1978, 125, Tab. II). В нея са показани малка част от реално срещащите се в Градешница типове. Обнародвани са находки, рисувани по снимка, без представен вертикален разрез. Акцент е поставен върху хранилищата, поставките и някои типове купи, паници и съдове с две дръжки. Липсват представени похлупаци и „цедки". В нея не са включени едни от най-често срещащите се в Градешница съдове, каквито са паниците с отделена приустийна част; коничните паници, орнаментирани с врязана украса; дълбоките, затворени съдове с две или три малки вертикални дръжки, моделирани върху тръбуха (обособени по-долу в тип III.1.3.2.1) и редица други.

В настоящето изследване като водещ критерий за първо ниво на групиране е избрана основната форма на съда. В общи линии е следван предложеният от П. Георгиева подход на класификация. Взети са под внимание предложените формално-типологически анализи и основните термини и от други автори (Лещаков 1988; Николов 1998б, 14-16; Петрова 2003; Todorova, Matsanova 2000). Причините за избора на тази класификационна схема са следните:

1. На първо място тя е доказала своята практическа приложимост за керамиката на къснохалколитната култура Криводол–Сълкуца. Според мнението на повечето (ако не всички) изследователи тази култура е генетически свързана с предходната Градешница – Слатино – Дикили Таш, а керамичните им комплекси показват редица общи черти. Следователно тази класификация е приложима и за раннохалколитната керамика от Градешница. Тя е адаптирана и допълнена за целите на изследването. До голяма степен е следван и същият начин на описване на формите, с цел улесняване на сравнителния анализ на керамичните комплекси[17].

2. Поставянето на функционалните критерии на втори план е обосновано от невъзможността за ясно разграничаване между „кухненска" и „трапезна керамика" при съдовете от Градешница. Част от тях могат да бъдат поставени и в двете групи, без да има ясна граница при определянето им. Тази причина е посочена и от П. Георгиева при извършения от нея сравнителен анализ с кермичните комплекси от Слатино и Ситагри III (Георгиева 2012, 33). За разлика от късния енеолит тук липсват съдове с барботина или друг тип огрубена външна повърхност, които най-често са отнасяни към кухненската керамика. Фрагменти от такива не са открити и сред наличната керамика, съхранявана в музея.

За първи път Ст. Чохаджиев, на базата на наблюдения върху голям комплекс от съдове от Слатино, отбелязва, че трудно може да бъде разграничена грубата (кухненска) и фината (трапезна) керамика от този период (Чохаджиев 2006, 23). От Слатино няма публикувани съдове с барботина. Подобно е положението и в Българчево, където според изследователите в раннохалколитния пласт (IV) барботината не е характерна техника за третиране на външната повърхност на съдовете (Pernicheva-Perets, Grebska-Kulow, Kulov 2011, 188). От Българчево IV е публикуван само един фрагмент от конична купа, покрит с барботина (Pernicheva-Perets, Grebska-Kulow, Kulov 2011, fig. 4.136: 11). От пласт III на Ситагри са обнародвани три фрагмента с барботина, без да бъде конкретизиран етапът (Ситагри IIIa-IIIb-IIIc), към който принадлежат (Evans 1986, 403; pl. XCIII: 1-3). Имайки предвид дискусиите, посветени на относителната хронология на етапите на Ситагри III, възможно е тези фрагменти да се отнасят към период, хронологически следващ ранния халколит. От Дикили Таш II също липсват публикувани фрагменти с огрубена повърхност. По същото време изчезват характерните за предходната епоха (Дикили Таш I, късен неолит) готварски съдове – гърнета на три високи, цилиндрични крака и т.нар. „тави" («plateaux») (Tsirtsoni 2001, 25-30; Demoule 2004).

[17] До голяма степен настоящето изследване (в частта му, посветена на керамичните съдове) е своеобразно продължение на извършеното от П. Георгиева сравнение на късно и раннохалколитните керамични комплекси на култура Криводол–Сълкуца и Градешница–Слатино–Дикили Таш. Основното различие се изразява в липсата на сравнение на пропорциите на съдовете.

Необходимо е да се изведат друг тип критерии, определящи кухненската керамика, различни от тези, използвани за късния енеолит. Такива могат да бъдат липса на украса, дебелина на стените, обем и обща форма на съда, следи от допълнително нагряване в процеса на готвене, следи от издрасквания, получени от инструментите за разбъркване на храната, и т. н. За по-категоричното отнасяне на съдовете към групата на кухненските трябва да е налице комбинация на поне няколко от тези критерии. За част от тях са необходими подробни наблюдения, а други (като следите от допълнително нагряване) не могат да се установят след вторичното изпичане на съдовете, каквото е констатирано при повечето от Градешница.

3. Третото съображение е чисто практическо. Използването на една и съща класификационна схема цели улесняване на сравнителния анализ между отделните типове съдове от ранния и късния халколит.

Подобно на всички предложени класификации на керамичните съдове и тази има недостатъци. Така поради приетите критерии за първо ниво на разделяне (на едносъставни, двусъставни и т.н.) част от съдовете, показващи близка обща форма, са обособени в отделни групи. Пример за такива са определените тук типове II.1.9.1 и III.1.2.3.1. От друга страна, някои съдове с плавен прелом между отделните части, са отнесени условно към дадената група (типове I.1.2; III.1.7.1, III.1.7.2, отделни съдчета-модели). Въпреки несъвършенствата си, тази класификация е избрана поради посочените по-горе съображения.

Самоцелното създаване на нова класификация, само за да е различна от досега използваните, не би трябвало да е основна цел и принос на такъв тип изследване. Смятам, че тя трябва да се изгради по начин, който да е подходящ за конкретното проучване. Ако е удачно използването на вече предложена класификация, това само би го улеснило. Само по себе си изграждането на класификация на форми е с цел да представи по-добре разнообразието на керамичния комплекс и да подпомогне анализа му.

Както посочих по-горе, първото ниво на класификация е по обща форма. Разграничени са следните групи: едносъставни, двусъставни и трисъставни съдове (за съдовете с хоризонтално кръгло сечение). В четвърта група са обособени съдовете с различно от кръгло хоризонтално сечение. В отделни групи са отделени похлупаците, „цедките“ и поставките. Общо са обособени седем групи. Жертвениците, които също могат да се определят като съдове, не са включени в тази част на изследването. Причина за това е поспецифичното им предназначение.

Първа (I) група. Едносъставни форми – най-простите по форма съдове. Имат конична или цилиндрична форма. Максималният диаметър (Dm) най-често съвпада с диаметъра на устието (Dr) (Георгиева 2012, 33).

Втора (II) група. Двусъставни форми – най-често са описвани като биконични, съдове с перваз (или отделена приустийна част) или конично-цилиндрични съдове. При тях максималният диаметър съвпада или с Dr, или с диаметъра при прелома (Георгиева 2012, 35-36).

Трета (III) група. Към нея са отнесени трисъставните форми. Към тази група спадат по-дълбоки съдове. Често са характеризирани като съдове с есовидна профилация, гърневидни, амфоровидни и т.н. Тези съдове предполагат по-голямо майсторство при изработката им. Техният среден обем обикновенно е по-голям от този на едно- и двусъставните съдове. Изработени са на части. Отделно са моделиранишията, търбухът, долната част и дъното. Към тази група са отнесени съдове от четири основни категории:трапезна, кухненска, тара (хранилища) и малки съдове-модели.

Четвърта (IV) група. Съдове с хоризонтално сечение, различно от кръг. Към тази категория са отнесени няколко съда, имащи елипсовидно или близко до квадрат хоризонтално сечение.

Пета (V) група – „цедки“. Този тип керамични предмети имат спорно предназначение. Поради тази причина името на групата и обособените подгрупи ще е поставено в кавички. Част от изследователите смятат, че те са използвани за цедене (Николов 1974а; Петков 1933, 133). Често са определяни и като димарници (Тодорова 1986, 131; Николов, Петрова 2013, 7, обр.2; Georgieva, Danov 2016). Дискусионно е дали те трябва да се отнасят към съдовете в класическия смисъл на тази дума. Под термина съд повечето изследователи разбират предмети (не е задължително да са керамични), предназначени за съхраняване за по-дълго или по-кратко време на храни и хранителни продукти, за термичното им приготвяне и сервиране.

„Цедките“, със своите перфорирани дъна и стени и спорна функция, трудно отговарят на тези критерии. Въпреки това е възможно част от тях да са свързани с процеса на приготвяне на определени храни. В някои научни трудове са разгледани в класификацията на целите керамични съдове (Чохаджиев 2006, 24, 106, обр. 86). В настоящето изследване също са включени.

Шеста (VI) група – поставки. Това са керамични предмети, често с цилиндрична или конична форма. Различават се от съдовете по липсата на моделирано дъно. В технологично отношение се доближават до тях и са дело на грънчарското производство. Имат важна роля при културното и хронологическо определяне на керамичния комплекс.

Седма (VII) група – похлупаците. Обособени са като самостоятелна група. Въпреки малкото си количество показват голямо разнообразие във формите.

Следващото ниво на класификация е свързано с общата функция на съдовете. Тя определя категорията на съдовете. За всяка от тях е даден цифров код: трапезна – 1., кухненска – 2., хранилища – 3., съдове-модели – 4. Този код се поставя след номера на групата. При съдове с предполагаемо двойно или спорно предназначение се използва комбинация от горепосочените цифрови кодове. Пример: I.1/2. за едносъставен съд с вероятно кухненски и/или трапезни функции (Георгиева 2012, 36). По-горе бяха посочени трудностите, свързани с разграничаването на кухненската керамика.

Видовете, типовете, подтиповете и вариантите се разделят в зависимост от следните признаци: основната форма, размерите, пропорциите, начина на оформяне на прелома и устието и т.н.

Всички цели форми са представени на табла с номера от I.2 до I.46. В предложените фигури с типологията (I.1 – I.13) всеки съд има индивидуален цифров код. Той е комбинация от номера на таблото и поредния номер на съда, посочен върху таблото.

Сравнителният анализ между съдовете от различните селища е направен на базата на съпоставка на общата форма, размерите и специфичните характеристики на съдовете като оформяне на устието, прелома, линиите на вертикалния профил, дръжките, дъната. Той е извършен на две нива: синхронен (със селищата от ранноенеолитния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш) и диахронен (с керамиката от селищата на култура Криводол–Сълкуца). Използвани са публикуваните цели форми от раннохалколитните обекти Слатино, Ситагри III и Дикили Таш II. От прегледа на публикациите им става ясно, че единственият със сигурна стратиграфска позиция е Слатино. За да се очертае по-добре хронологическата позиция на керамичния комплекс на Градешница, е направено сравнение с керамиката от култура Криводол–Сълкуца. За основа е взето изследването ѝ, направено от П. Георгиева (Георгиева 2012). Отделни паралели са посочени от къснохалколитните обекти Багачина (Ганецовски 2003) и Телиш-Лъга (Merkyte et al. 2005). Голяма част от проучените къснохалколитни селища са с близки географски местоположения (обектите при Заминец, Криводол, Галатин и Деветашка пещера, Багачина), което дава възможност за проследяване на развитието на керамичните форми през енеолитната епоха на една сравнително малка територия. Украсата е разгледана най-общо. Обърнато е внимание на използваните техники и мястото им върху повърхността на съдовете.

III.3. Класификация

Група I. Едносъставни съдове

В тази първа група съдове са разграничени две основни категории в зависимост от тяхното предназначение: I.1,трапезни съдове и I.4, малки съдове-модели (Фиг. I.1, Фиг. I.2). Като трета категория могат да бъдат обособени два съда, имащи вероятно кухненска функция (Т I.5, *1*, *3*). Те са маркирани с цифров код I.1/2. Имат големи размери и са подълбоки и дебелостенни в сравнение с останалите съдове от I група. Единият от тях е с пропорционално широко дъно (Т I.5, *3*).

Трапезните съдове (I.1.) се характеризират с ангобирана, често излъскана повърхност. Част от тях са орнаментирани с врязана украса, разположена върху външната и/или вътрешната повърхност. Малките съдове-модели (I.4.) са моделирани предимно от едно парче глина. Те са грубо изработени. При част от тях повърхността е нешликована. Повтарят формите на големите съдове.

I.1. *Едносъставни трапезни съдове*. Към тази категория са отнесени 28 съда. Повърхността при повечето е шликована (ангобирана), добре загладена и излъскана.

I.1.1. *Едносъставни трапезни, разлати съдове*. При тях максималният диаметър (Dm) съвпада с диаметъра на устието (Dr), височината е по-малка от ½ Dr[18]. Частично изключение от последната зависимост прави една чаша на високо, кухо столче (тип I.1.1.5), чиято височина е по-голяма от ½ Dr, но зависимостта е спазена, ако вземем под внимание само тялото на чашата. Различават се няколко основни типа и подтипа в зависимост от общата форма, размерите, пропорциите, оформянето на линията на вертикалния профил.

I.1.1.1. *Паници с обърнатоконична форма и пропорционално тесни дъна*. При тях са в сила следните зависимости: Db< 1/2 Dr; 1/2 Db<h. Към този тип са отнесени 16 съда. В зависимост от стойностите на максималния диаметър се делят на три подтипа.

I.1.1.1.1. *Големи паници* (Фиг. I.1). Към тях се числи един екземпляр (Т I.21, *4*). Стойността на Dr е 30,6 см. Съдът е частично запазен[19]. Вероятно е имал две двойки големи, вертикално разположени езичести дръжки, моделирани непосредствено под устието. Орнаментиран е с врязана украса от вътрешната страна.

I.1.1.1.2. *Средно големи паници* (Фиг. I.1). Размерите при Dr варират между 17,3 см и 21 см[20]. Дъната са равни или леко конкавни. Имат заравнено отгоре (Т I.2, *3*), заоблено (Т I.2, *1*, *4*; Т I.49, *5*) или леко изтъняващо към ръба устие (Т I.2, *2*). Вертикалният профил на съдовете има форма на трапец. Стените са равни или леко изпъкнали навътре. Орнаментирани са с врязана украса, разположена върху вътрешната и външната повърхност[21]. Освен цели съдове, във фонда на РИМ Враца се съхраняват фрагменти от подобни паници (Т I.49, *1*, *3*, *5*, *6*). При част от тях е украсена само вътрешната повърхност (Т I.49, *1*, *6*). Един фрагмент от конична паница е украсен с канелюри, разположени от вътрешната страна на съда (Т I.49, *2*).

I.1.1.1.3. *Малки, конични съдове – панички* (Фиг. I.1). От селището при Градешница произлизат осем съда. Размерите на Dr са между 6 см и 9 см. Съдовете са старателно изработени. Имат шликована, добре загладена до излъскана на места повърхност. До известна степен повтарят формата на по-големите паници от подтип I.1.1.1.1. Дъната са тесни, равни или леко конкавни. При едно от тези съдчета (Т I.3, *2*) част от устието е вълнообразно оформено. Линията, описваща вертикалния профил на стените, е права или слабо изпъкнала навън.

---

[18] Съкращенията да се четат: Dr— диаметър на устието; Db— диаметър на дъното; Dm— максимален диаметър; h—височина.

[19] Около ¾ от него е реконструирана с гипс. Гипсовата възстановка не е предадена на рисунката.

[20] Единствено съдът от м. „Пишурата“ (който също може да се отнесе към този тип) е с по-малък устиен диаметър – 17 см, но тъй като той е от друго селище, не участва в настоящата класификация.

[21] Ширината на врязаните линии варира между 1,5 и 2 мм.

I.1.1.1.4. *Разлати паници с пропорционално тесни дъна и изпъкнал навън вертикален профил на стените* (Фиг. I.1). Дъната са равни и с малък диаметър (Db <½Dr). Към този тип са отнесени два съда. Повърхността им е шликована и добре загладена. Ръбът на устието е заоблено оформен с леко удебеление от вътрешната страна. Орнаментирани са с дълбоки и тесни канелюри, разположени от вътрешната страна на устието. Върху външната им повърхност са моделирани релефни пъпки и езичести дръжки.

I.1.1.2. *Паници с обърнатоконична форма и пропорционално широки дъна* (Фиг. I.2). При тях е в сила следната зависимост: Db>½Dr. Към този тип са отнесени пет съда. В зависимост от стойностите на максималния диаметър те се делят на два подтипа.

I.1.1.2.1. *Средно големи паници с обърнатоконична форма и пропорционално широки дъна* (Фиг. I.2). Към този тип са отнесени три съда. Размерът на устийния диаметър варира между 16,4 см и 21,6 см. Линията, описваща вертикалния профил на стените им, е права или леко изпъкнала навътре. Устията са оформени заоблени, леко изтънени или удебелени от външната страна. Дъната са равни. При тези съдове е в сила зависимостта h < ½Db. При един от тях (Т I.3, *1*) дъното е по-дебело в средната си част. Украсата е разположена върху външната повърхност на съдовете. Една от паниците (Т I.3, *5*) има релефна лента с ямички, поставена от външната страна на устието. Върху дъното на друг от съдовете е изобразена врязана, стилизирана човешка фигура (Т I 3, *1*).

I.1.1.2.2. *Малки паници с пропорционално широки дъна* (Фиг. I.2). Този тип е представен от два екземпляра. Диаметърът при устията им е съответно 14,4 см (Фиг. I.2, *3.6*) и 11,5 см (Фиг. I.2, *3.10*). Повърхността е шликована и добре загладена. Устията са оформени вълнообразно чрез прищипвания, имащи декоративна роля. Вертикалният профил на стените е прав или слабо изпъкнал навън. Дъната са равни. Върху външната повърхност на едната паница (Фиг. I.2, *3.10*) са разположени две двойки срещуположни пъпки и две също срещуположни единични пъпки.

I.1.1.3. *Паница с полусферична форма* (Фиг. I.2, *4.9*). Към този тип е отнесен един съд. Устието е заоблено оформено. Повърхността е шликована и загладена. Дъното е равно. Липсва украса.

I.1.1.4. *Чаша с високо, конично, кухо столче*—единствен екземпляр (Фиг. I.2, *5.5*). Чашката е разлата с обърнатоконично тяло и пропорционално високо столче. Устието е заоблено оформено. Малко под него са разположени две езичести дръжки.

I.1.2. *Средно големи и малки чаши с една вертикална дръжка*. Известни са три екземпляра (Фиг. I.2, *17.6*, *17.2*, *17.6*). Размерите на устийния диаметър варират от 3,4 см до 14,5 см. Устието е право или леко извито навътре. Ръбът му е заоблѐн. Линията, описваща вертикалния профил на стените, е силно извита навън. Дъната са оформени равни. Върху дръжката на един от съдовете (Т I.17, *6*) е моделиран клюновиден израстък.

I.1.3. *Малки съдове* (*чаши*) *с цилиндрична форма*. (Фиг. I.2, *4.7*, *4.10*). Ръбът на устията е заоблен или леко изтънен. Дъната са прави и с диаметър, приблизително равен на диаметъра на устието. Съдовете са украсени с двойки или тройки от вертикално разположени релефни пъпки, имащи вероятно и практическа функция – за по-добро захващане.

I.1/2. *Едносъставни трапезни/кухненски съдове* (Фиг. I.2). В тази категория влизат съдове, чиято функция е спорна. Те могат да се отнесат и към кухненската, и към трапезната керамика. Към тази категория са причислени два съда.

I.1/2.1. *Големи съдове с обърнатоконична форма*. Повърхността им е шликована, добре загладена и излъскана. Липсата на украса от вътрешната страна, по-големият им обем и дебелина на стените и пропорционално широкото дъно на единия съд предполагат тяхното двойно предназначение. В зависимост от пропорциите на съдовете (съотношенията на h, Dr, Db) са разграничени следните подтипове.

I.1/2.1.1 *Коничен, дълбок съд* (Фиг. I.2, *5.1*) с пропорционално тясно дъно (Db<½ Dr; h> ½ Dr). Устийният ръб е заоблѐн. Дъното е дебело и равно оформено. Линията, описва-

ща вертикалния профил на стената на съда, е леко изпъкнала навън в средната си част. Оформени са две хоризонтални езичести дръжки, разположени малко под устието.

I.1/2.1.2 *Коничен, плитък съд* (Фиг. I.2, *5.3*) с широко и равно дъно (Db > ½ Dr; h< ½ Dr). Повърхността му е добре загладена и шликована. Устийният ръб е равно оформен и изтънен. Пропорционално по-плитък от съд тип I.1/2.1.1. Орнаментиран е от външната страна с широка, врязана украса, оформяща спирални мотиви. Запазени са две спирали, пространствено разграничени от двойка хоризонтално разположени пъпки.

I.4 *Едносъставни малки съдчета – модели* (Фиг. I.2). Изработени са небрежно. В повечето случаи са изградени от едно парче глина. Стойностите на Dr са от 2,2 см до 7 см. От този тип са известни 12 съда. Част от тях повтарят формата на по-големи съдове. Налице е голямо разнообразие на формите им. Характеристиките на глиненото тесто (там, където ясно се определят) са същите като на големите съдове. Поради малките си размери често се откриват цели. В научната литература са изказани различни предположения относно тяхната функция. Определяни са като модели на големи съдове, играчки, изработени от самите деца (Тодорова и др. 1983, 51), култови съдчета и др. (Balj 2009).

Група II. Двусъставни съдове

Тази група съдове е най-многобройната (общо 68) сред керамичните форми от Градешница (Фиг. I.3 – Фиг. I.6). Към нея се отнасят съдове, най-често описвани като биконични, цилиндрично-конични, съдове с отделена горна част[22]. При тази група съдове максималният диаметър най-често не съвпада с устието. Изключение правят дефинираните по-долу типове II.1.2.1; II.1.2.3; II.1.4.1; II.1.4.2. Разграничени са три подгрупи: трапезна (фина) керамика – II.1, кухненска керамика – II.2, малки съдчета-модели – II.4**.**

II.1. *Двусъставни трапезни съдове*. Класификацията им е изградена в зависимост от общата им форма, начина на оформяне на прелома, размерите, наличието или отсъствието на дръжки.

II.1.1. *Двусъставни*, *трапезни*, *разлати съдове с нисък перваз*. Към този тип се отнасят голям брой съдове, които могат да се определят като паници. При всички тях височината е по-малка от половината на устийния диаметър (h< ½ Dr). Имат пропорционално ниска приустийна част (заемаща до 1/3 от височината им). Повърхността им е шликована, много добре загладена и излъскана. В зависимост от начина на оформяне на прелома между перваза и долната конична част на съда са разграничени два основни подтипа.

II.1.1.1. *Разлати съдове* (*паници*) *с нисък перваз и заоблен прелом* (Фиг. I.3; Фиг. I.4). Към този тип са отнесени общо двадесет и два съда с размери на Dr от 11,8 см до 31,4 см. Няма рязка граница в размерите между отделните паници, така че ясно да се разграничат подтипове по този показател. С други думи, налице е плавен преход от големи към малки съдове. Прави впечатление големият брой паници с размери на Dr между 19 см и 22,5 см –общо са 9 съда. Имат прав (при два от тях) или завит навътре перваз. Устията са оформени заоблени или изтъняващи към ръба. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е права, леко изпъкнала навън или леко изпъкнала навътре. Дъната са равни или конкавни. При най-големия съд (Т I.6, *1*) дъното е допълнително удебелено отвътре. Максималният диаметър съвпада с най-изпъкналата част на перваза или с прелома между последния и долната конична част. Някои паници имат по една или две езичести дръжки, поставени на прелома. Повечето съдове са неорнаментирани. При четири от тях първазът е украсен с тесни (Т I.9, *7*) или широки (Т I.6, *3*, *5*; Т I.9, *1*) канелюри.

II.1.1.2. *Разлати съдове* (*паници*) *с нисък перваз и остър прелом* (Фиг. I.4, *10.4*). Към този тип е отнесена една паница (Dr = 16,6 см). Дъното ѝ е равно. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е леко изпъкнала навън, а тази на перваза е права. Последният е наклонен навътре. Паницата е орнаментирана с врязана украса, нанесена върху външната повърхност.

II.1.2. *Двусъставни*, *трапезни*, *биконични или конично-цилиндрични съдове с остър прелом*. Повечето от тях могат да се определят като дълбоки паници. По-малките от тях могат да се отнесат към чашите. Горната част на тези съдове е пропорционално по-висока в сравнение със съдовете от тип II.1.1. Тя заема повече от 1/3 от височината им. В зависимост от начина на оформяне на горната цилиндрична или конична част са обособени следните подтипове (всички са представени от по един съд).

II.1.2.1. *Паница с цилиндрично-конична форма и остър прелом* (Фиг. I.4, *11.4*). Дъното е равно. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е леко извита навътре. Горната част е цилиндрична. Устието изтънява към върха си и е извито навън.

II.1.2.2. *Биконични*, *дълбоки паницис остър прелом* (Фиг. I.4, *11.3*, *10.2*). Имат горна

[22] Най-често това са съдове, които са определени като купи или паници с перваз, термин, използван в трудовете на Х. Тодорова (Тодорова 1986 и др.) и П. Георгиева (Георгиева 2012). Използва се и терминът приустийна част, когато тя заема до 1/3 от общата височина на съда (Петрова 2003, 19). И двете наименования са се наложили в научната литература. В настоящето изследване те са използвани като синоними.

конична и долна обърнатоконична част. В зависимост от начина на оформяне на отделни детайли – устие, дъно, вертикален профил на стените, са разграничени два варианта.

II.1.2.2.1. *Биконична паница с извито навън устие*. Дъното е равно. Линиите, описващи вертикалния профил на долната и горната конични части, са леко извити навътре. Устието изтънява към върха си.

II.1.2.2.2. *Биконична паница с наклонено навътре устие*. Дъното е равно и удебелено от вътрешната страна. Линиите, описващи вертикалния профил на долната и горната конични части, са прави. Устийният ръб е заоблен.

II.1.2.3. *Малки, отворени съдове, чиято горна и долна част имат обърнатоконична форма.* В зависимост от начина на оформяне на горната част на съдовете са разграничени два подтипа (Фиг. I.4).

II.1.2.3.1. *Малки панички, чиято горна и долна част имат обърнатоконична форма.* Диаметрите на устието им са съответно 9,2 см за по-малкия съд (Т I.7, *6*) и 12,5 см – за по-големия (Т I.34, *4*). Линиите, описващи вертикалния профил на долната и горната част, са леко извити навътре. При единия от съдовете са моделирани две езичести дръжки в областта на прелома. Последният и при двата съда е остър. Дъната са равни. Устийният ръб е заоблен.

II.1.2.3.2. *Малка паничка, чиято горна и долна част имат обърнатоконична форма* (Фиг. I.4, *7.6*). Различава се от предходния подтип по допълнителното удебеление от вътрешната страна на устието.

II.1.3. *Двусъставни купи с допълнително удебелен прелом* (Фиг. I.5). Имат биконична форма с пропорционално по-ниска горна част. В зависимост от начина на оформяне на прелома и някои други детайли съдовете са обособени в два подтипа.

II.1.3.1. *Биконична купа с цилиндрично оформено удебеление на прелома* (Фиг. I.5, *35.3*). Дъното е оформено конкавно. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е права, а на горната е слабо изпъкнала навътре. Устието е леко извито навън. Има заоблен ръб. Малка пъпка е поставена на прелома между долната и средната част (Т I.35, *3*).

II.1.3.2. *Двусъставни купи с удебелен прелом, оформен от външната страна като хоризонтално ребро* (Фиг. I.5, *13.1*, *13.3*). Към този тип са отнесени два съда. Линията на вертикалния профил е права за долната част и леко изпъкнала навътре – за горната. Устието е оформено право и заоблено при ръба. Дъното при по-малкия съд е равно, а при по-големия – конкавно.

II.1.4. *Паници със силно наклонена навън горна част* (Фиг. I.5). В зависимост от размерите, профила на хоризонталното сечение на горната им част и оформянето на прелома се разделят на два подтипа.

II.1.4.1. *Много голяма паница* (*блюдо*) *със силно наклонена навън горна част* (Фиг. I.5, *16.1*). Дъното е равно и пропорционално тясно. Линиите, очертаващи вертикалния профил на долната и горната част на съда, са изпъкнали навътре. Хоризонталният профил на горната част на съда е с кръгла форма. Преломът е допълнително удебелен и оформен от външната страна като хоризонтално ребро. Повърхността е шликована и излъскана. Върху прелома са разположени косо две големи, езичести дръжки.

II.1.4.2. *Двусъставен съд* (*малка паница*) *с наклонена навън горна част* (Фиг. I.5, *16.2*). Хоризонталният профил на горната част на съда е с форма, близка до квадрат, а на долната е кръгъл. Ръбът на устието е оформен заоблен и леко изтъняващ в края. Линиите, очертаващи вертикалния профил на долната и горната част на съда, са изпъкнали навътре. Дъното е тясно и конкавно.

II.1.5. *Дълбок съд с пропорционално висока долна част и ниска горна* (Фиг. I.5, *20.1*). Преломът е оформен заоблен и леко удебелен. Устието е извито навън и изтънява към ръба си. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е права. Дъното е равно.

I.1.6. *Затворени, двусъставни съдове със заоблен прелом между долната и горната част* (Фиг. I.5). Най-често тези съдове са определяни като купи или чаши. При повечето от тях приблизително в средната им част са поставени пъпковидни израстъци, имащи както декоративна, така и практическа функция да служат като дръжки. Поради много плавния прелом между двете части на някои от съдовете определянето им като едно- или двусъставни е затруднено. Преценено е, че към двусъставните се отнасят подобни съдове, чиито максимален диаметър не съвпада с устийния и най-често е в приблизително средната част на съда. В зависимост от пропорциите и някои детайли в оформянето са разграничени следните подтипове:

II.1.6.1. *Малки, биконични купи със заоблен прелом между горната и долната част*. Към този тип са отнесени шест съда (Фиг. I.5). Диаметърът на устието им варира от 9,8 см до 14 см. Част от съдовете (Фиг. I.5, *12.3*, *12.4*) са с пропорционално широки дъна (Db>½ Dr). При повечето дъната са тесни (Фиг. I.5, *12.5*, *12.7*, *17.4*, *9.6*). Оформени са равни или конкавни. Линиите, описващи вертикалния профил на горната и долната част, са изпъкнали навън. Така съдовете придобиват закръглена форма. Изключение прави един от тях (Фиг. I.5, *9.6*). При него линията, описваща вертикалния профил на горната му част, е права. Преломът му е малко по-остър в сравнение с останалите съдове. Повечето имат по две езичести дръжки или две пъпки, изпълняващи функцията на дръжки. Един от съдовете е орнаментиран с графитна украса (Т I.17, *4*) и един с комбинирана – набодена и врязана (Т I.9, *6*).

II.1.6.2. *Малки купи* (*или чаши*) *с плавен прелом*. От Градешница са известни общо четири такива съда. Разграничени са два варианта в зависимост от начина на профилиране на горната им част (Фиг. I.5).

II.1.6.2.1. *Малки купи* (*чаши*) *с плавен прелом* (Фиг. I.5, *13.4*, *13.6*, *13.2*). Към него спадат три съда. Диаметърът на устието им варира от 7 см до 10 см. Линиите, очертаващи вертикалния профил на стените, са прави или изпъкнали навън за долната част и леко изпъкнали навън – за горната. Устията са наклонени навътре и имат заоблен ръб. Дъната са равни. При два от съдовете са пропорционално по-широки (Db > ½ Dr).

II.1.6.2.2. *Малък съд* (*чаша*) *с биконична форма и плавен прелом* (Фиг. I.5, *13.5*). Линията, описваща вертикалния профил на горната част на съда, е изпъкнала навътре, а тази на долната част е леко изпъкнала навън. Устието е право със заоблен ръб. Дъното е равно оформено. Моделирани са две езичести дръжки, поставени непосредствено над прелома.

II.1.7. *Двусъставни, затворени съдове с една вертикална или косо разположена дръжка.* В сила е отношението h > ½ Dr. Тези съдове най-често са определяни като чаши или черпаци. Разграничени са следните типове в зависимост от начина на поставяне на дръжката и нейното оформяне.

II.1.7.1. *Чаша* (*черпак*) *с голяма вертикална дръжка.* (Фиг. I.5, *16.3*). Този тип е представен от един съд, чиято дръжка е частично отчупена[23]. Линията, описваща вертикалния профил на стените, е силно изпъкнала навън и леко наклонена навътре в горния си край. Устието е наклонено навътре и с равно оформен устиен ръб. Дъното е равно. Дръжката е поставена в приблизително средната част на стената на съда

II.1.7.2. *Чаша с малка дръжка, косо разположена на нивото на устието* (Фиг. I.5, *17.3*). Линията, описваща вертикалния профил на стените, е силно изпъкнала навън и леко наклонена навътре в горния си край. Дъното е равно.

II.1.8. *Малък биконичен съд с чучур* (Фиг. I.5, *22.5*). Има една вертикална дръжка, монтирана на устието и прелома. Линията, описваща вертикалния профил на горната част, е силно изпъкнала навътре и права за долната част на съда. Устието изтънява към ръба. Дъното е равно.

[23] Във фонда на музея се съхранява фрагмент от подобен съд (Т I.50, *3*). При него дръжката е напълно запазена.

II.1.9. *Биконични чаши с две вертикални* (II.1.9.1.) или хоризонтални (II.1.9.2.) дръжки (Фиг. I.6). При тях има ясно изразен прелом между горната и долната част на съдовете.

II.1.9.1. *Чаши с две вертикални дръжки* (Фиг. I.6, *14.5*, *14.1*, *14.2*, *14.3*). Това е една от най-разпространените форми през енеолитната епоха на територията на Западна България. Повърхността им е шликована, добре загладена и често излъскана. Изключение прави един от съдовете, който е по-дебелостенен и с грубо оформена повърхност (Фиг. I.6, *14.5*). Среща се разнообразие в оформянето на устията – прави, заоблени, изтъняващи. Дъната са прави. Линиите, очертаващи вертикалния профил на горната и долната част, са прави или леко изпъкнали навътре за долната част и прави или слабо изпъкнали навън или навътре – за горната част. Преломът между двете части е остър или оформен като слабо изразено ребро (Т I.14, *1*, *3*). Само при един от съдовете той е по-плавен (Т I.14, *5*). Вертикалните дръжки започват от или непосредствено под устието и завършват при прелома. При една от чашите в горния край на дръжките има оформени езичести израстъци. Тя единствено е орнаментирана с графитна украса, разделена в две полета, разположени върху шията и прелома на съда (Фиг. I.6, *14.3*).

II.1.9.2. *Биконични чаши с две хоризонтални „езичести" дръжки*, *разположени на прелома* (Фиг. I.6, 14.6). От този тип е известен един екземпляр. Линиите, описващи вертикалния профил на стените, са леко изпъкнали навътре за долната част и прави за горната. Устието е заоблено и леко изтъняващо в горния си край. Дъното е право и тясно. Преломът е заоблен и леко удебелен.

II.1/2. Към тази подгрупа са отнесени три съда, които поради формата и размерите си могат да се причислят и към кухненската керамика. Подобно на едносъставните, броят на съдовете, отнесени към тази подгрупа, е твърде малък. Отличават се с плавен прелом между двете части на съда. В зависимост от оформянето на някои детайли и пропорциите на съдовете са разграничени два типа.

II.1/2.1. *Дълбоки купи с плавен прелом* (Фиг. I.6, *15.4*, *11.1*). Имат съответно по две (Т I.15, *4*) или четири (Т I.11, *1*) вертикални дръжки, разположени в непосредствена близост до прелома между двете части на съда. Устията са профилирани навътре и заоблени. Линиите, описващи вертикалния профил, са прави или леко изпъкнали навътре за долната част на съда и изпъкнали навън за горната. Дъната са равни. Повърхността им е ангобирана и добре загладена до излъскана. Единият съд е орнаментиран с дъговидно разположени канелюри и малки релефни пъпки.

II.1/2.2. *Дълбок биконичен съд*. Отличава се от предходния тип с по-стройната си (и по-затворена) форма и липсата на вертикални дръжки (Фиг. I.6, *15.1*).

II.1/4. *Малки съдове*, които не могат да се отнесат категорично към групата на моделите. Те имат добре обработена повърхност, ангобирана и внимателно излъскана.

II.1/4.1. *Малки паници с нисък перваз* (Фиг. I.6, *33.4*, *12.2*). Към тази група спадат два съда. Диаметърът на устието им е 6,8 см (Фиг. I.6, *12.2*) и 8 см (Фиг. I.6, *33.4*). Повърхността им е ангобирана и добре излъскана. Устието е право и леко изтънено в горната си част. Преломът е плавен(Фиг. I.6, *12.2*) или по-остър (Фиг. I.6, *33.4*). Дъната са равни или конкавно оформени. При единия съд дъното е допълнително удебелено от вътрешната страна. Той е снабден с две срещуположни езичести дръжки, разположени на прелома (Т I.33, *4*).

II.4. *Малки съдове-модели* (Фиг. I.6). Те са нефункционални за готвене или хранене. Изработката им е груба. Често са моделирани от едно парче глина. Поради тази причина отнасянето им към двусъставните е по-скоро условно и продиктувано от факта, че наподобяват формата на част от по-големите съдове. Към тази подгрупа са отнесени 10 съдчета. Повърхността им в повечето случаи е неангобирана и грубо загладена. Едно от съдчетата е с оформен чучур, чиято дупка не е изцяло пробита (Т I.11, *7*).

Група III—трисъставни съдове

Тази група е една от най-представителните. Към нея са отнесени 63 съда. Сред тях, със своите размери и орнаментация, изпъкват съдовете-хранилища. Обособени са следните типове.

III.1. *Трисъставни трапезни съдове* (Фиг. I.7-I.9). Характеризират се със значително разнообразие във формите. Към тях спадат няколко типа купи, чаши, дълбоки съдове с две вертикални дръжки и др. Повърхността им в повечето случаи е шликована и излъскана. Украсата е врязана, набодена, графитна. Често срещани са и канелюрите. В зависимост от пропорциите, размерите, оформянето на прелома между отделните части на съда и дръжките са обособени няколко основни типа.

III.1.1. *Купи* (Фиг. I.7) Въпреки малкият си брой, те показват значително разнообразие.

III.1.1.1. *Купа със средно висока шия и пропорционално ниски, подчертани плещи* (Фиг. I.7, 18.1). Диаметърът при устието е 11,6 см. То е заоблено. Дъното е конкавно. Линиите, описващи вертикалния профил на стените, са слабо изпъкнали навътре за горната и долната част. Преломът между долната и средната част е остър. Стените на плещите са изпъкнали навън. Те са пропорционално по-ниски в сравнение с шията и долната конична част.

III.1.1.2. *Купи със средно висока или ниска шия и изпъкнали плещи*. Различава се от предходния тип по пропорционално по-широките дъна. Плещите са по-високи и преломът между тях и долната конична част е плавен. В зависимост от обема на съдовете, височината на шията и съотношението на Dr към Db са разграничени следните подтипове и варианти.

III.1.1.2.1. *Голяма отворена купа със средно висока шия* (Dr = 22.5 см). Има плавен прелом между долната и средната част на съда (Фиг. I.7, *29.4*). Линията, описваща вертикалния профил на стените, е права за горната част и изпъкнала навън за долната и средната част на съда. Дъното е конкавно и широко (Db> ½ Dr; Db> ½ Dm). Съдът е орнаментиран с коси канелюри, поставени върху най-изпъкналата му част (Фиг. I.7, *29.4*). Декоративна функция имат и моделираните пъпковидни израстъци.

III.1.1.2.2. *Средно големи и малки купи* с много ниска шия, широко дъно и плавен прелом между долната и средна част (Фиг. I.7, *18.5; 24.4*). Известни са два съда. Линията, очертаваща вертикалния профил на средната част, е изпъкнала навън, и права или изпъкнала навън за долната част. Плещите са наклонени навътре в горния си край и са разграничени от шията. Дъното е оформено равно при единия съд и леко конкавно при другия. В зависимост от съотношението на диаметъра на дъното към диаметъра на устието са разграничени два варианта: III.1.1.2.2.a (Фиг. I.7, *18.5*) и III.1.1.2.2.b (Фиг. I.7, *24.4*). Вторият съд е по-затворен и дъното е пропорционално по-широко. В сила е отношението Db>Dr.

III.1.1.3. *Дълбока купа с подчертани плещи и висока шия* (Фиг. I.7, *18.3*). Плещите са силно издути навън и наклонени навътре в горната си част, която е почти хоризонтална. Преломът между тях и долната част на съда е остър. Устието е заоблено и леко профилирано навън. Шията е висока, стените ѝ са леко изпъкнали навътре. Линията, описваща вертикалния профил на долната част на съда, е права. Дъното е оформено равно. Украсен е с набодени точки по повърхността на плещите.

III.1.1.4. *Затворена купа* с много ниска шия и изпъкнали плещи (Фиг. I.7, *18.2*). Диаметърът при устието е 10,4 см. То е силно изтъняващо към ръба си. Линията, описваща вертикалния профил на средната част, е силно изпъкнала навън и наклонена навътре в горната си част. Максималният диаметър съвпада с прелома между плещите долната част на съда. Стените на последната са леко изпъкнали навътре. Дъното е равно и тясно. Съдът е украсен с врязани орнаменти, разположени върху плещите му.

III.1.1.5. *Големи, затворени купи със сферично тяло* (Фиг. I.7, *19.3*, *45.2*). От този тип са известни два съда. Линията, описваща вертикалния профил на долната и средната част,

е силно изпъкнала навън. Преломът между долните две част на съдовете е плавен. При единия съд преломът между шията и средната част е маркиран с отстъп, а при другия е плавен. Дъната са равно оформени. Повърхността е шликована и излъскана. Голяма част от нея е покрита с врязана украса.

III.1.1.6. *Големи, затворени съдове*. Имат ниска или средно висока шия, изпъкнали плещи. Последните са украсени със широки канелюри. Обособени са два подтипа (представени от по един съд) в зависимост от височината на шията и наличието или отсъствието на дръжки.

III.1.1.6.1. *Голям съд с ниска шия и изпъкнали плещи* (Фиг. I.7, *19.1*.). Последните представляват издадена навън крива, леко наклонена навътре в горния си край. Шията е наклонена навътре и пропорционално по-ниска в сравнение с останалите две части на съда. Тя заема по-малко от 1/3 от общата му височина. Устието е заоблено (Dr = 18 см). Максималният диаметър съвпада с линията на свързване между плещите и долната част. Линията на вертикалния профил на долната част е леко изпъкнала навътре. Дъното е равно оформено. Орнаментиран е с широки, дъговидно оформени канелюри, разположени върху най-изпъкналата част на съда. В горната част на плещите са моделирани четири пъпки, пробити с малки дупчици. Те имат декоративна функция. Такава може да се предположи и за четирите малки дръжки, разположени малко над прелома между долната и средната част на съда.

III.1.1.6.2. Г*олям съд със средно висока шия и изпъкнали плещи* (Фиг. I.7, *44.2*). Устието е заоблено и слабо изтънено в края (Dr = 19,6 см). Линията, описваща вертикалния профил на горната и долната част на съда, е леко изпъкнала навътре. Шията заема повече от 1/3 от общата височина на съда. Плещите са пропорционално по-ниски от останалите части на съда. Те представляват издадена навън крива, слабо наклонена навътре в горния си край. Украсени са с четири симетрично разположени релефни израстъка, наподобяващи букели. Пространството около тях е запълнено с дъговидни канелюри. Между тях са поставени две двойки вертикални релефни ленти. Върху средната част на съда има две вертикални дръжки. В горния си край те са оформени с по един къс клюновиден израстък. Дъното е равно и тясно.

III.1.1.7. *Купа с пропорционално висока шия и изпъкнали плещи* (Фиг. I.7, *15.3*). Типът е представен от един съд със стойност на Dr 13.8 cm. Устието е право, изтъняващо към ръба. Дъното е конкавно. Линията, описваща вертикалния профил на горната и долна част на съда, е леко изпъкнала навътре. Плещите са пропорционално по-ниски от останалите части на съда. Непосредствено над прелома между плещите и долната конична част на съда са моделирани четири релефни пъпки. Дъговидно над тях са оформени широки канелюри. Украсата е допълнена с четири двойки релефно моделирани ребра, завършващи в горния си край с по една пъпка. Повърхността е шликована и излъскана.

III.1.2. *Малки и средно големи, затворени съдове с отчетливо разграничени шии и изпъкнали плещи – купи и чаши*. При повечето от тях шията е пропорционално по-висока от средната част. Изключение правят съдовете от подтип III.1.2.2. Почти всички са снабдени с една или две вертикални дръжки.

III.1.2.1. Дълбок и затворен съд с една вертикална дръжка и висока конична шия (Фиг. I.8, *25.1*). Устието е оформено заоблено. Диаметърът при него е 13,6 см. Горният край на дръжката е прикрепен непосредствено под устието, а долният – върху горната част на плещите. Има овално напречно сечение. Плещите са пропорционално ниски и издадени навън. Преломът между тях и долната част е подчертан. Линията, описваща вертикалния профил на долната част, е леко изпъкнала навътре. Дъното е равно и тясно. Съдът е украсен с линеен графитен орнамент.

III.1.2.2. Съдове с издута средна част и ниска шия (Фиг. I.8). Преломът между долната и средната част е плавен. Характеризират се с добре излъскана повърхност и украса от

успоредни, широки канелюри, вертикално разположени върху плещите. В зависимост от размерите, пропорциите и наличието или отсъствието на дръжки те се разделят на три варианта:

III.1.2.2.1. Средно голяма купа с издута средна част (Фиг. I.8, *20.3*). Стените на плещите са изпъкнали навън. Покрити са с вертикални широки канелюри. Повърхността е шликована и излъскана. Устието е право и заоблено (Dr = 12,4 см). Преломът между средната и долната част е плавен. Максималният диаметър съвпада с най-издутата част на плещите. Дъното е тясно и конкавно.

III.1.2.2.2. Малка купа (*чаша*) *с издута средна част и две вертикални дръжки, закрепени към плещите* (Фиг. I.8, *20.2*). Линията, очертаваща вертикалния профил на шията, е права. Устието е заоблено и леко изтъняващо към ръба. Диаметърът му е 9,6 см. Плещите са изпъкнали навън и леко наклонени навътре в горната си част. Преломът между тях и долната част е плавен и заоблен. Линията на хоризонталния профил на долната част е права. Дъното е широко (Db > ½ Dr). Дръжките са разположени върху средната част на съда и имат малки кръгли дупки. Горният им край е клюновидно издължен.

III.1.2.2.3 Средно голям, дълбок съд с издута средна част и две вертикални дръжки, разположени на шията и плещите (Фиг. I.8, *20.4*). Шията е средно висока и леко наклонена навътре. Линията, описваща вертикалния ѝ профил, е права. Устието е заоблено (Dr = 13,6 см). В средната си част дръжките са удебелени и леко заострени. Долната и горната им половина сключват почти прав ъгъл. Плещите са издадени навън и извити навътре в горната си част. Линията на вертикалния профил на долната част е леко изпъкнала навътре. Преломът между нея и средната част е плавен и заоблен. Дъното е равно. Повърхността е шликована и излъскана. Плещите са украсени от косо разположени, широки канелюри.

III.1.2.3. Малки, затворени съдове (*чаши*) *с една или две вертикални дръжки* (Фиг. I.8). Притежават пропорционално високи шии. В зависимост от размерите, броя на дръжките, мястото на закачването им и оформянето на прелома и плещите са обособени няколко типа.

III.1.2.3.1 Чаши с две вертикални дръжки, разположени непосредствено под устието и върху плещите. В зависимост от оформянето на дръжките се различават два варианта.

III.1.2.3.1.а. Чаша с две вертикални дръжки, имащи в горната си част издължени израстъци, излизащи над нивото на устийния ръб (Фиг. I.8, *23.4*). Доближава се до общата форма на тип III.1.2.2.3, но се различава от него по размери, оформяне на дръжките, пропорционално по-високата си шия и редица други детайли в оформянето. Линиите, описващи вертикалния профил на шията и долната част на съда, са прави. Плещите са изпъкнали навън. Шията има конична форма и близко до елипса хоризонтално сечение. Причината за изкривяването ѝ вероятно са двете масивни дръжки и вторичното изпичане на съда. Дъното е равно и леко удебелено в средата. Повърхността е шликована и излъскана. Върху плещите са моделирани четири букелни израстъка и две малки пъпки.

III.1.2.3.1.б. Чаши с две силно извити навън вертикални дръжки. Този подтип е представен от два съда (Фиг. I.8, *24.3*, *24.2*). Линията, описваща вертикалния профил на горната и долната част, е права. Шията има цилиндрична форма. Плещите са ниски и изпъкнали. Устието е право и заоблено. Диаметърът при него е 8,2 см за единия съд (Фиг. I.8, *24.3*) и 9 см за другия (Фиг. I.8, *24.2*). Дъната са прави и тесни.

III.1.2.3.2. Малки и средно големи чаши с една дръжка (Фиг. I.8, *23.2*, *23.1*, *23.5*). Имат висока шия и ниски, изпъкнали плещи. Към този тип са отнесени три съда. Линията, описваща вертикалния профил на шията, е права или изпъкнала навътре. Плещите представляват изпъкнала навън крива, леко наклонена навътре в горната си част. Дръжките са поставени непосредствено или малко под ръба на устието и върху плещите. Устийният ръб е оформен заоблен. Дъната са равни и предимно тесни. Върху дъното на един от съдовете има врязани знаци (Фиг. I.8, *23.1*).

III.1.3. *Дълбоки*, *затворени съдове*, *предназначени вероятно за съхранение и пренос на течности* (Фиг. I.8-I.9).

III.1.3.1. *Големи*, *дълбоки съдове с две вертикални дръжки*, *прикрепени на устието и плещите* (Фиг. I.8). Към този тип са отнесени два съда, обособени в отделни подтипове. Различават се в пропорциите, начина на оформяне на отделните части и преломите между тях, техниката на украса.

III.1.3.1.1. *Съд с две големи вертикални дръжки и висока шия*, отчетливо разграничена от плещите (Фиг. I.8, *21.1*). Дръжките започват малко под устието и завършват в най-изпъкналата част на плещите. Липсва информация за извивката на дръжките поради факта, че те не са запазени в оригиналния си вид (представените на чертежа са гипсова възстановка). Плещите са пропорционално ниски и рязко отделени от шията и долната част на съда. Устието е изтънено към ръба. Линията, описваща вертикалния профил на долната част, е права, а шията леко изпъкнала навътре. Дъното е тясно и равно оформено. Повърхността е шликована и излъскана. Горната и средна част на съда е украсена с графит.

III.1.3.1.2. *Дълбок съд с две вертикални дръжки*, силно подчертани плещи и пропорционално по-тясна шия в сравнение с тип III.1.3.2.1 (Фиг. I.8, *21.2*). Дръжките започват от устийния ръб и завършват в най-горната част на плещите (в линията на свързването им с шията). Представената на изображението извивка на дръжките е гипсова възстановка. Диаметърът при устието е 7,6 см. То е право и заоблено. Шията е дълга и отчетливо разграничена от плещите. Линията, описваща вертикалния ѝ профил, е леко изпъкнала навътре. Плещите са изпъкнали навън, а в горната си част са силно наклонени навътре. Линията на вертикалния профил на долната конична част е леко изпъкнала навътре. Максималният диаметър е при мястото на свързване на плещите и долната част на съда. Дъното е равно и тясно. Украсен е с широки канелюри, разположени върху плещите.

III.1.3.2. *Дълбоки*, *затворени съдове с пропорционално къса шия*. В зависимост от вида, броя и мястото на прикрепване на дръжките се разграничават следните подтипове и варианти.

III.1.3.2.1 *Дълбоки*, *затворени трапезни съдове с две или три вертикални дръжки*, *разположени върху плещите* (Фиг. I.8–I.9). Към този тип са отнесени пет съда. Те са с пропорционално по-къса горна част. Повърхността им е шликована и в повечето случаи сравнително грубо загладена. Максималният диаметър съвпада с линията на свързване на долната част и плещите. Само при един от съдовете максималният диаметър е при най-изпъкналата точка на плещите (Фиг. I.9, *26.1*). Диаметърът на устието варира от 8 см до 8,8 см. Устийният ръб е заоблен и леко изтъняващ към края си. Изключение прави съдът с инв. № 1362 (Фиг. I.8, *28.1*); при него ръбът на устието е удебелен и почти равен. Линията, описваща вертикалния профил на долната част на съда, е права или слабо изпъкнала навътре. Плещите са изпъкнали, а в горната си част наклонени навътре. Преломът между тях и долната обърнатоконична част на съдовете е плавен. По-голямо разнообразие се забелязва при оформянето на шията – вертикалният профил е прав (Фиг. I.8, *27.1*), наклонен навътре (Фиг. I.8, *27.4*; Фиг. I.9, *26.1*) или навън (Фиг. I.8, *28.1*; Фиг. I.9, *28.2*). Височината на съдовете варира от 22 см до 26,8см. Дъната са равни или леко конкавни. Съдът с инв. № 1382 (Фиг. I.8, *27.4*) има три дръжки, разположени несиметрично една на друга.

III.1.3.2.2. *Дълбоки трисъставни съдове с четири хоризонтални или косо поставени дръжки*, *разположени две по две симетрично една над друга* (Фиг. I.9). Дръжките са монтирани малко под устието и върху плещите. Вероятното предназначение на съдовете е свързано със съхраняването и пренасянето на течности. Към този тип са отнесени три съда. Те се различават в размерите, оформянето на дъната и пропорциите си. Обособени са два основни варианта.

III.1.3.2.2.а. *Големи и средно големи съдове с пропорционално къса шия* – общо два съда (Фиг. I.9, *21.3*, *25.3*). Преломът между средната и долната част е плавен и заоблен. Плещите са изпъкнали навън криви, леко наклонени навътре в горната си част. Шията е права или леко

наклонена навътре. Диаметърът при устието е 8 см за единия и 8,4см за другия съд. При единия съд шията е пропорционално по-тясна и по-отчетливо разграничена от плещите (Фиг. I.9, *21.3*). Линията, описваща вертикалния профил на долната част, е леко изпъкнала навън. Дръжките са хоризонтални или леко скосени. Имат вертикално пробити дупки в средата. Горната двойка от дръжки е разположена малко под устието, а долната в средната част на плещите или върху прелома между тях и долната конична част на съда. Дъната са равни.

III.1.3.2.2.б *Средно голям дълбок съд с четири вертикални дръжки и пропорционално дълга шия* (Фиг. I.9, *25.2*). Дъното е леко конкавно. Плещите са по-слабо изпъкнали в сравнение с тип III.1.3.1. Линиите, описващи вертикалния профил на горната и долната част, са прави. Устието е оформено заоблено (Dr = 8,6 см). Горната двойка дръжки са скосени и разположени малко под устието. Преломът между плещите и долната част е плавен.

III.1.4. *Малък, дълбок съд с есовиден профил* (Фиг. I.9, *19.2*). Има две езичести дръжки, разположени върху плещите. Шията е пропорционално ниска. Линията, описваща вертикалния ѝ профил, е силно изпъкнала навътре крива, извита навън в горния си край. Устието е заоблено. Преломът между средната и долната част е плавен и заоблен. Максималният диаметър е при линията на най-изпъкналата част на плещите. Дъното е равно отвън с оформен пъпковиден израстък отвътре.

III.1.5. *Малки канички с една дръжка и есовиден профил* – общо три екземпляра (Фиг. I.9, *22.3*, *22.2*, *22.4*). Въпреки малкия си размер те не са причислени към съдовете-модели. Причината е високото качество на направата им и грижливата обработка на повърхността. Дръжките започват от устието и завършват в горната половина на плещите. При два от съдовете дръжките са оформени с плавна извивка, а напречното им сечение е елипсовидно (Фиг. I.9, *22.2*, *22.4*). При съда с инв. № 1404 (Фиг. I.9, *22.3*) горната и долната част на дръжката сключват прав ъгъл. Устието е заоблено и леко изтъняващо към ръба. Шията при тези съдове е къса и извита навън в горния си край или права. Плещите са издути навън. Линията, описваща вертикалния профил на долната част на съдовете, е права или леко изпъкнала навън. Дъната са равни и тесни. Повърхността е шликована, добре загладена или излъскана. Максималният диаметър е при най-издутата част на плещите. Украсени са с канелюри, релефни пъпки или врязани линии.

III.2. *Трисъставни съдове с кухненско предназначение* (Фиг. I.9). Към тази група са отнесени само четири съда. Част от тях са с по-грубо обработена външна повърхност. Характеризират се със сравнително дебели стени. На този етап са отделени два подтипа.

III.2.1. *Голям, дълбок съд с две вертикални дръжки и фуниевидно оформена шия* (Фиг. I.9, *24.1*). Диаметърът при устието е 27,4 см. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е изпъкнала леко навън. Преломът между средната и долната част е плавен и заоблен. Дъното е равно и пропорционално тясно. Двете дръжки са разположени при най-изпъкналата част на съда.

III.2.2. *Трисъставни, затворени кухненски съдове с къса шия и широки дъна* (Фиг. I.9, *22.1*, *22.6*). Диаметърът при устието е 14,2 см при по-малкия съд и 17,6 см при по-големия. Имат силно извити навън плещи. При съда с инв. № 824 (Фиг. I.9, *22.6*) преломът между средната част и шията е плавен. При другия съд (Фиг. I.9, *22.1*) горната част на плещите е леко завита навътре и е образуван отстъп в мястото на свързване с шията. Линиите, описващи вертикалния профил на горната и долната част на съдовете, са прави или леко изпъкнали навътре. Максималният диаметър е при линията на най-изпъкналата част на плещите. Дъната са широки (Db> ½Dr). Съдовете са покрити с четири двойки разположени една над друга пъпки. Повърхността им е грубо загладена.

III.2.3. *Дълбоки кухненски съдове с две вертикални дръжки*, прикрепени към шията и плещите (Фиг. I.9). От този тип са известни два съда (Инв. № 1037 и № 1387). Поради разликите в обработката на повърхността, оформянето на стените, устието и дъното те са разделени в два подтипа.

III.2.3.1. *Дълбок, кухненски съд с две вертикални дръжки* (Фиг. I.9, *27.2*). Преломът между долната и средната част е плавен и заоблен. Линията на вертикалния профил на шията е леко изпъкнала навътре, а описващата долната част е изпъкнала навън. Плещите са изпъкнали навън и слабо завити навътре в горната си част. Диаметърът при устието е 10,4 см. Дръжките са прикрепени към шията (малко под устието) и към горната част на плещите. Имат неправилно, приблизително елипсовидно напречно сечение. Дъното е право и тясно.

III.2.3.2. *Дълбок, кухненски съд с две вертикални дръжки* (Фиг. I.9, *26.2*). Има по-остро оформен прелом между долната и средната част в сравнение с тип III.2.3.1. Шията му е пропорционално ниска. Линията, описваща вертикалния профил на отделните части, е права. Плещите са наклонени навътре. Съдът е дебелостенен с грубо загладена и нешликована повърхност. Дръжките му започват от нивото на устието и завършват в горната част на търбуха. Напречното им сечение е близко до кръг. Дъното е конкавно.

III.3. Съдове-хранилища (Фиг. I.10-I.11). От Градешница произлизат общо 16 цели съда, съхранявани във фондовете и експозицията на РИМ Враца, както и множество фрагменти, представляващи голяма част от наличната диагностична керамика. Към тази категория спадат предимно дебелостенни съдове с голям обем. Външната им повърхност най-често е добре загладена и украсена с врязани геометрични мотиви, групирани на пояси и метопно. При почти всички съдове част от повърхността им е неорнаментирана и по-грубо загладена. Към тях са отнесени и няколко съда с по-малки размери, но близки по форма и орнаментация (част от тях могат да се определят като умалени модели). Вероятно по-големите са използвани за зърнохранилища, а по-малките за съхраняване на билки, подправки, багрила и други. Част от тях са подчертано антропоморфни с релефно изработени ръце и гърди, при други само формата и орнаментацията съдействат за такова възприемане.

В зависимост от общата форма, размерите и пропорции, оформяне на отделните детайли и наличие или отсъствие на антропоморфни израстъци (гърди и/или ръце) се разграничават следните типове и подтипове съдове.

III. 3.1. Съдове-хранилища с издължена форма и пропорционално висока горна конична част. Имат силно издадено навън устие. Това е една от най-характерните форми на керамичния комплекс на култура Градешница. Съдовете са орнаментирани с богата, врязана украса, инкрустирана с бяла паста. В зависимост от това дали имат антропоморфни израстъци се разграничават следните подтипове и варианти.

III. 3.1.1. Съдове-хранилища с издължена форма без релефно предадени антропоморфни израстъци (Фиг. I.10). Към този тип са отнесени осем съда. Височината им варира от 15 см при най-малкия до 85,6 см при най-големия. Максималният диаметър съвпада с най-издутата част на плещите. Изключение прави най-малкият съд (Фиг. I.10, *31.1*), при който диаметърът на устието съвпада с максималния диаметър. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част на съдовете, е леко изпъкнала навътре, а тази, описваща горната конична част, е права. Плещите са силно изпъкнали навън и наклонени навътре в горната си част. Има ясно изразен отстъп между тях и горната част на съда. Устията са силно профилирани навън, изтъняващи в края със заоблен ръб. Дъната са равни и пропорционално тесни. Вътрешната повърхност е грубо загладена. Външната е добре загладена и излъскана на места. Покрита е с врязана геометрична украса.

*III. 3.1.2. Съдове-хранилища с издължена форма и релефно п*редадени антропоморфни израстъци (Фиг. I.11). Към тях са отнасят пет съда. Общата форма и орнаментация съвпадат до голяма степен с тези на съдовете от тип III. 3.1.1. Различават се единствено по наличието или отсъствието на гърди и/или ръце. Поради този факт отнасянето на отделни керамични фрагменти (ако върху тях няма съответния антропоморфен израстък) към някой от двата типа би било проблематично. В този смисъл предложената класификация е приложима при цели форми, каквито са обработените тук. При всички съдове от тип III.

3.1.2. има поставени по два пъпковидни израстъка, имитиращи гърди. В зависимост от това дали са моделирани и ръце са разграничени следните два варианта.

III. 3.1.2.1. Съдове-хранилища с релефно предадени гърди (Фиг. I.11, *42.1*, *34.1*). Към този подтип са отнесени два съда. При тях са моделирани по два малки пъпковидни израстъка, поставени в горната част на съдовете, в пространството малко под устието. Имат форма, близка до тази на гърдите на женските антропоморфни фигурки. Съдовете имат височина 37,4 см при по-малкия и 68 см при по-големия съд. Височината и оформянето на дъното на последния са приблизителни, тъй като най-долната му част е изцяло реконструирана с гипс. Линията, описваща вертикалния профил на долната и горната конична част на съдовете, е равна или леко изпъкнала навътре. Плещите са силно изпъкнали навън при по-малкия съд и по-слабо при големия съд. При последния по-голямата част от тях е реконструирана. Има ясно изразен отстъп между плещите и горната конична част. Устието е силно профилирано навън, изтънено към ръба. Съдовете са орнаментирани с врязана украса, инкрустирана с бяла паста.

III. 3.1.2.2. Съдове-хранилища с моделирани гърди и ръце (Фиг. I.11, *33.2*, *30.2*, *30.1*). Ръцете са поставени на приблизително същата равнина, на която са гърдите. Този подтип е представен от три съда. Те са с височини съответно 13,8 см, 30 см и 32,8 см. Ръцете при най-малкия съд са реконструирани с гипс и тяхната форма не е напълно сигурна. Факт е, че те се различават значително от тези на съда, при който има запазени ръце. Оформянето на ръцете има паралели сред част от антропоморфните фигурки от Градешница. При два от съдовете дъното е конкавно оформено. Максималният диаметър е при най-издутата част на плещите. Устието е силно профилирано навън, изтъняващо към ръба си. Декорирани са с врязана украса, инкрустирана с бяла паста.

III. 3.2. Съдове-хранилища със скъсени пропорции и пропорционално ниска шия (Фиг. I.11, *45.1*, *46.1*). При тях Dm>h. Към този тип се отнасят два съда[24]. Имат височини 32 см и 38,6 см. Дъното на единия съд е конкавно оформено, а на другия е равно. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е изпъкнала леко навътре. Плещите са силно изпъкнали навън и наклонени навътре в горния си край. Максималният диаметър е при най-издутата им част. Имат прав устиен ръб. И двата съда са орнаментирани с врязана украса. При единия съд (Фиг. I.11, *46.1*) тя е комбинирана с украса, рисувана с пастозна боя.

III. 3.3. Неорнаментирано хранилище с три вертикални дръжки (Фиг. I.11, *35.1*). Този тип е представен от един съд, различаващ се съществено от останалите съдове-хранилища. Дръжките са поставени върху плещите. Дъното е равно оформено. Долната конична част е пропорционално по-висока в сравнение с горната. Плещите са изпъкнали навън с ясно изразен отстъп между тях и горната конична част. Устието е заоблено и профилирано навън. Максималният диаметър е при линията на свързване на плещите и долната част на съда.

III. 3/4 Малки съдове–хранилища (*модели*). Към този тип се отнасят три съда, наподобяващи по форма големите съдове от тип III. 3.1 (Фиг. I.11, *29.1*, *29.3*, *29.2*). Имат височина от 9 см при най-големия, 7,5 см при средния съд и 6 см при най-малкия. Последният има силно стилизирана, камбановидна форма и грубо изработена украса. Само един от тези съдове е изцяло запазен (Фиг. I.11, *29.1*). При него цялата външна повърхност е орнаментирана с врязана украса. За разлика от големите съдове-хранилища, където част от повърхността на съда е неукрасена, тук орнаментът е нанесен на свързани хоризонтални пояси. Причината вероятно е, че този съд за разлика от големите хранилища е лесно преносим и не е поставян статично до някоя от стените на жилището.

III.4. Малки съдове-модели (Фиг. I.11). Към тази група са отнесени четири съда. Характеризират се с малки размери, които ги правят почти нефункционални. Прави впечатление съдът с инв. № 1499 (Фиг. I.11, *18.4*). Той е старателно изработен с представени много детайли.

[24] И двата съда са публикувани (Николов 1974а, обр. 51, 75), но са без инвентарни номера.

Група IV

Към тази група се отнасят съдове с различно от кръг хоризонтално сечение (Фиг. I.12). Предполага се, че част от тези съдове имитират формата на дървени или каменни такива. Техният брой е малък. От Градешница произлизат само пет. Два от тях (Фиг. I.12, *50.4*, *7.4*) са неинвентирани. Представени са от фрагменти[25], отразяващи целия профил на съдовете и даващи относително добра представа за формата им. Обособени са в две подгрупи в зависимост от формата на хоризонталното сечение.

IV.1. *Това са съдове с квадратно или близко до квадрат хоризонтално сечение*. Към тази подгрупа са отнесени три съда. Те са отделени в самостоятелни типове в зависимост от размерите, пропорциите и оформянето на определени детайли (Фиг. I.12).

IV.1.1. *Голяма купа/ паница с близко до квадрат хоризонтално сечение* (Фиг. I.12, *37.1*). Тя е с пропорционално голямо, равно дъно. Стените са дебели. Линията, описваща вертикалния им профил, е изпъкнала навън. Устието е право със заоблен ръб. В четирите ъгли на съда (върху устието) е моделиран по един езичест израстък. Повърхността е шликована и добре загладена.

IV.1.2. *Паница с близко до квадрат хоризонтално сечение* (Фиг. I.12, *37.2*). Линията, описваща вертикалния профил на стените, е леко изпъкнала навътре. Дъното е равно оформено. Устието е заоблено и изтъняващо към края си. Съдът е орнаментиран с врязана и набодена украса, разположена върху външната и вътрешната му повърхност. От Градешница произлизат два фрагмента (Т I.48, *7*, *8*) от подобни съдове.

IV.1.3. *Затворен съд с ниска шия и близко до квадрат хоризонтално сечение на тялото*. Липсва напълно запазен или реставриран съд. Един фрагмент (Фиг. I.12, *50.4*), представляващ цял профил на такъв съд, позволява реконструкцията на формата му. Сред наличната диагностична керамика се съхраняват още няколко фрагмента вероятно от подобни съдове.

IV.2. *Съдове с елипсовидно хоризонтално сечение*.

IV.2.1. *Купа с елипсовидно хоризонтално сечение* (Фиг. I.12, *44.1*). Линията, описваща вертикалния профил на стените, е силно изпъкнала навън. Дъното е равно оформено. Устието е заоблено и върху него са оформени два срещуположни, вертикални езичести израстъка.

IV.2.2. *Плитка паница/подница с елипсовидно хоризонтално сечение* (Фиг. I.12, *7.4*). Този тип е представен от един фрагмент. Дъното е равно. Линията, описваща вертикалния профил, е леко изпъкнала навътре. Устийният ръб е заоблен, изтъняващ в края си.

Група V. „Цедки“

Запазените цели форми от тази група са само три. Поради множеството пробити отвори по повърхността им са определяни в научната литература като цедки, а по-малките от тях и като димарници. В зависимост от формата и размерите им те се разделят на два основни типа.

V.1. *Високи „цедки“ с издължена долна, обърнатоконична част и конична горна част* (Фиг. I.12, *38.1*, *38.4*). Преломът е плавен, почти незабележим. Запазени са два екземпляра, разграничени в два подтипа в зависимост от оформянето на дръжките им. Единият (V.1.1.) е с две хоризонтални езичести дръжки, поставени малко под устието, а другият (V.1.2.) – с две вертикални дръжки, разположени малко под устието. Стените са пробити с широки до 1,5 см дупки, подредени във вертикални редове. Дъната са равни и също пробити (това е извършено преди изпичането им). Ръбът на устието е равно оформен.

V.2. *Ниска „цедка“/димарник с конична форма* (Фиг. I.12, *37.3*). Няма обособено дъно. Размерите и формата на този „съд“ предполагат по-различната му функция в сравнение със „съдове“ V.1.а и V.1.в.

[25] Те са част от диагностичните фрагменти, съхранявани в РИМ Враца.

Група VI. Поставки

Това са едни от най-емблематичните предмети в керамичния комплекс на Градешница. В тази група влизат всички предмети, които нямат дъна (без „цедките"/димарниците). В археологическата литература най-често са определяни като поставки за съдове, а някои от тях и като тарамбуки (Николов 1974а, обр. 106; Гергов 2011, 269-273). От Градешница произлизат единадесет поставки, обособени в четири основни типа.

VI.1. *Високи поставки с обърнатоконична форма* (Фиг. I.12, *41.2*). От Градешница е известна само една подобна (Т I.41, *2*). В по-широкия ѝ край ръбът е оформен профилиран навън. На неговото ниво са моделирани две хоризонтални, срещуположни езичести дръжки. В другия край ръбът е заоблен. Б. Николов е определил този предмет като тарамбука (Николов 1974а, обр. 106).

VI.2. *Ниски поставки с цилиндрична или близка до цилиндър средна част* (Фиг. I.12; Фиг. I.13). Горната и долна част на поставките са оформени като ниски пресечени конуси. Всички с изключение на една (Т I.15, *2*) са орнаментирани с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. Мотивите са геометрични: триъгълници, успоредни линии, меандри. В зависимост от оформянето на средната част са обособени три подтипа.

VI.2.1. *Ниски поставки с цилиндрична средна част* (Фиг. I.12). Линията, описваща вертикалния профил на средната част, е права или много слабо издадена навън. Към този подтип са отнесени пет поставки. Размерът на максималния им диаметър варира от 9,6 cm до 21,6 cm.

VI.2.2. *Ниски поставки със силно извита навън средна част* (Фиг. I.13, *39.3*, *43.2*). Към този подтип се отнесени две поставки, орнаментирани с врязана украса.

VI.2.3. *Ниски поставки с извита навътре средна част* (Фиг. I.13, *8.6*). При тях преходът между средната част и горната и долна конични части е плавен. Последните две са пропорционално по-ниски в сравнение с другите два подтипа.

VI.3. *Ниски конични поставки със силно профилирани навътре горен и долен край* (Фиг. I.12, *15.5*). От този тип е известна една поставка. Има добре загладена, неорнаментирана повърхност.

VI.4. *Поставка с четири крака* (Фиг. I.13, *41.1*). Има добре загладена и шликована повърхност (Т I.41, *1*). Украсата е врязана, вероятно инкрустирана с бяла пастозна боя. Сред наличните диагностични фрагменти поне два са част от подобни предмети (Т IV.3, *5*, *6*).

Група VII. Похлупаци

Въпреки малкия си брой, едва единадесет, похлупаците от Градешница показват значително разнообразие. Обособени са две подгрупи с разграничени 8 типа в зависимост от формата им и наличието или отсъствието на дръжки.

VII.1. *Похлупаци с дръжки* (Фиг. I.13).

VII.1.1. *Похлупаци с една дръжка и с плоско, леко извито тяло* (Фиг. I.13, *40.4*, *36.3*). Запазени са общо два. Тялото им е кръгло. Стените са извити в периферията си нагоре. Имат шликована и добре загладена повърхност.

VII.1.2. *Похлупаци с конична долна част и купол, завършващ с антропоморфна/зооморфна дръжка* (Фиг. I.13, *36.1*, *36.2*). От Градешница са известни два цели предмета и дръжка от трети, вероятно с подобна форма (Т III.3, *5*). Единият има две двойки езичести дръжки, поставени на прелома между долната конична част и купола. Този тип се отличава с големите си размери. Имат стойности на максималния диаметър съответно 29,4 см (Т I.36, *2*) и 20,6 см (Т I.36, *1*).

VII.1.3. *Похлупак с една дръжка и хоризонтално сечение на „тялото", близко до квадрат* (Фиг. I.13, *27.3*). Служил вероятно за покриване на съд с квадратно напречно сечение при устието. На една от стените му е оформен арковиден отвор, започващ от основата ѝ. Възможно е този керамичен предмет да е имал предназначение, различно от това на капак.

VII.1.4. *Похлупак с конична форма и дръжка, разположена от вътрешната му страна* (Фиг. I.13, *40.2*). Орнаментиран е с врязана украса. Има малък отвор, вероятно предназначен да отвежда парата при процеса на готвене.

VII.2. *Похлупаци без дръжки* (Фиг. I.13).

VII.2.1. *Похлупак със заоблена горна част и ниска долна, завита навътре*. Орнаментиран е с врязана украса. В средата му е оформен отвор, служещ за отвеждане на парата (Т I.40, *1*).

VII.2.2. *Похлупаци с издължена нагоре форма, близка до полукръг*. В средата им са оформени отвори. В зависимост от това дали е моделиран перваз в долната им част са разграничени два подтипа.

VII.2.2.1. *Похлупаци с издължена нагоре форма, близка до полукръг, и нисък, издаден перваз*. От целите форми от Градешница произлиза един екземпляр.Орнаментиран е с врязана украса (Т I.31, *2*).

VII.2.2.2. *Похлупаци с издължена нагоре форма, близка до полукръг*. Има запазен един капак[26]. При него липсва хоризонтален перваз в долната част. Орнаментиран е с врязана украса (Т I.9, *2*).

VII.2.3. *Похлупаци с конична форма и дебели, плътни стени* (Фиг. I.13, *40.3*, *13.7*). В горната им част е пробит вертикален отвор. Външната им повърхност е огрубена. Възможно е да имат друга функция. Подобни по форма на тези предмети са определяни като калъпи за производство на съдове[27]. В зависимост от наличието или отсъствието на перваз в долната част са разделени на два подтипа. И двата са представени от по един екземпляр.

VII.2.3.1. *Похлупак с конична форма*. В долния му край е оформен нисък перваз, чрез прилепване на допълнителна лента (Т I.40, *3*).

VII.2.3.2. *Похлупак с конична форма и дебели, плътни стени, без оформен перваз* (Т I.13, *7*).

[26] Запазена е около ½ от повърхността му. Съхранява се сред диагностичните фрагменти.

[27] Експерименти за правене на съдове с калъпи с подобна форма са извършени от Мариан Маргос.

III.4. Украса на керамичните съдове от Градешница

Изследването на украсата е важен момент в анализа на керамичния комплекс. Често пъти тя има определяща роля при изграждането на относителната хронология на даден археологически обект или дори на цели култури. В настоящата глава се спираме върху характеристиките на орнаменталните техники и мястото им върху повърхността на съдовете. Обърнато е внимание на отделни орнаментални схеми и мотиви. При сравнителния анализ украсата не е разглеждана откъсната от формите, и последователността на изложението следва формалните типове.

От разгледаните тук съдове, похлупаци и поставки приблизително 45% са неукрасени. Тази стойност е значително по-малка, ако изключим от статистиката малките съдове (модели), които най-често са неорнаментирани. Сред керамиката на Градешница са разграничени следните техники на украса: врязана, канелюри, рисувана, пластична, набодена, букели. Среща се и комбинация от две или повече от тях.

Врязана украса. Изработена е с остър дървен или костен предмет с обло или триъгълно напречно сечение. Орнаментът е нанесен върху загладената и неизсушена повърхност на съда. Повечето врязани линии са дълбоки, с ширина от 1 до 3 мм. Вероятно почти винаги е инкрустирана с пастозна боя[28]. Често е в комбинация с набодена украса. В научната литература е определяна като основна техника на украса за съдовете от Градешница. Причината за това е фактът, че с този тип орнаментация са украсени големите съдове–хранилища, чиито фрагменти често се откриват на терен. От друга страна врязаната украса се среща върху култовата пластика – антропоморфни фигури, жертвеници, модели на жилища. С врязвания са изобразени и популярните през ранния енеолит знаци по дъната. Съдовете с подобна украса са изключително атрактивни, поради което често са публикувани и излагани в музейните експозиции. По този начин се създава погрешното впечатление, че преобладаващата част от съдовете от Градешница са орнаментирани с врязана украса. От обработените 205 цели форми (съдове, похлупаци, поставки, „цедилки“) тя се среща при около 20%. От орнаментираните с врязана украса съдове – общо тридесет, осемнадесет са хранилища[29]. Открива се при почти всички типове хранилища (III. 3.1.1; III.3.1.2.1; III.3.1.2.2; III.3.2.), включително при съдчетата, определени като техни модели (III.3/4) (Фиг. I.10; I.11).

Врязана украса имат някои паници от типове I.1.1.1.1, I.1.1.1.2 (Фиг. I.1) и тип II.1.1.2 (Т I.10, *4*). При едносъставните украсата е разположена върху външната и/или вътрешната повърхност. Мотивите са описани от една или две успоредни линии. Основните композиции са центрични, като центърът е дъното на съда. Изобразяват свастика (Т I.2, *2*; Т I.21, *4*) или спираломеандър (Т I.2, *1*). Има паници, при които орнаментът изглежда като надраскан и недовършен (Т I.2, *1*). Върху външната и вътрешната повърхност е разположена и украсата при паницата с правоъгълно хоризонтално сечение, обособена в тип IV.1.2 (Т I.37, *2*). Съдът е запазен в по-малко от половината си обем. Въпреки това се забелязва, че двете съседни страни са украсени с различни мотиви, като орнаменталните полета от вътрешната и външната им страна са еднотипни. Врязана украса е установена при два фрагмента от сходни съдове (Т I.48, 7, *8*). Тя е засвидетелствана при част от трисъставните дълбоки съдове, отделени в типове III.1.1.4. и III.1.1.5 (Фиг. I.7). При тип III.1.1.4 е разположена върху плещите, докато при тип III 1.1.6 украсата обхваща средната и долна част на съда. Врязана украса не се открива при другите типове съдове.

Орнаментацията на повечето съдове–хранилища се състои от два или три отделни хоризонтални пояса, често разделени по вертикала (т.нар. метопно организирана украса). При големите съдове–хранилища приблизително 1/3 до 1/4 от повърхността по цялата ви-

[28] Често пъти върху съдовете и антропоморфните фигурки, орнаментирани с врязана украса, липсват следи от инкрустация.
[29] В това число не са включени поставки и похлупаци.

сочина е неукрасена и грубо загладена (Фиг. I.14, *1*). Наблюдава се следната зависимост: с намаляването на размерите на този тип съдове намалява и площта на неукрасената им част. При най-малкия запазен цял съд (Т I.29, *1*) повърхността е напълно украсена. Големите хранилища вероятно са поставяни близо до стените на сградите с неорнаментираната част към стената. По този начин тази част е невидима за наблюдателя, като задна част на картина. На една от публикуваните от Б. Николов снимки, на теренна ситуация на жилище 6 (от ниво В), се вижда, че два съда-хранилища са поставени в североизточния ъгъл на постройката, непосредствено до стените, което потвърждава направеното по-горе предположение (Николов 1974а, обр. 40). Най-често мотивите са описани с една линия и по-рядко с две успоредни. При някои има следи от бяла инкрустация, която е подсилвала ефекта на украсата.

Забелязват се редица сходства в украсата на част от съдовете-хранилища и тази на антропоморфните фигурки (Николов 1972; Вайсов 1981, 48-49; Николов 2011, 163-164; Данов 2015). За първи път Б. Николов насочва вниманието към част от тях (Николов 1972). Според И. Вайсов общи черти се откриват в използването на спираломеандри в украсата на седалищните части на фигурките и най-изпъкналата, средна част при съдовете-хранилища. Авторът посочва, че при повечето фигурки гърбът е неукрасен, подобно на „гърба“ на съдовете-хранилища (Вайсов 1981, 48). Разликата в двата случая е, че при съдовете неорнаментираното поле е разположено по цялата им височина, докато при фигурките, неукрасена остава само задната страна на торса[30].

Множество прилики се откриват в начина на подредба на орнаментацията. При голяма част от антропоморфните фигурки украсата е организирана в хоризонтални пояси. При някои те са разделени на по-малки квадратни или правоъгълни полета (Фиг. I.14, *2*). Забелязва се стилово разграничаване на мотивите в отделните орнаментални пояси. Върху най-изпъкналата средна част на съдовете и върху седалищата на фигурките са нанесени спираломеандри, които според И. Вайсов са поставяни с цел да се подчертае обемността (Вайсов 1981, 48-49). Тази композиция е определена като „венец на плодородието“ (Николов 2011, 164). Върху торса и коремната област на фигурките и върху горната конична част на съдовете са нанесени ъглести мотиви. Изключение прави един от съдовете (Фиг. I.10, 33.3). Той е орнаментиран с вписани ромбове и триъгълници, нанесени върху горната му конична част и ъглести мотиви върху плещите, организирани в отделни полета. Този съд има паралели по отношение на украсата сред съдовете-хранилища от Бреница, селище, определяно от всички изследователи като хронологически по-ранно от Градешница (Nikolov 1978, 121-123; Чохаджиев 2000а, 443; Тодорова 1986, 123).

Повечето от използваните мотиви също са общи (Николов 2011, 163-164). Пример е мотивът, нанесен върху гърдите при женските фигурки и антропоморфните хранилища (Фиг. I.15, 1). Той е изграден от две или четири успоредни вертикални линии, които в горния си край се пречупват под остър ъгъл.

При част от хранилищата близо до нанесените върху търбуха им спираломеандри са поставени стрелковидни орнаменти, ориентирани с върховете си един към друг. Често пъти те са в комбинация с набодени единични точки. Подобни, отново съчетани със спираломеандри, се откриват изобразени върху част от антропоморфните фигурки (Фиг. I.15, *2*). В някои от случаите стрелките са заменени с ромбове (Фиг. I.16, *1*) или кръгове (Фиг. I.16, *2*).

Повечето антропоморфни фигурки имат нанесена в областта на кръста хоризонтална линия, изобразяваща вероятно колан или връзката/ препаска на престилка. Подобни се

[30] Изключение правят две от фигурките (Т II.17, *4*; ТII.18, *10*). При тях лицевата страна е украсена, а задната изцяло е неорнаментирана. Възможно е причина за това да е фактът, че са недовършени. Свидетелство в тази насока са наченките на украса върху седалището при една от тях.

откриват на прелома между горната и средна част на съдовете, като броят на линиите, с които са описани, варира от две до четири. Те маркират „талията“ на съдовете. Оформянето на ръцете при едно от хранилищата (Т I.30, *2*) има паралели сред част от антропоморфните фигурки от Градешница (Т II.9, *9*). Това е единственият съд, при който имаме изцяло представена ръка, която не е реконструирана с гипс. Направеният преглед показва, че освен общата форма, украсата допълнително е подсилвала антропоморфния характер на повечето хранилища. Множеството общи елементи с фигурките предполагат, че подобно на тях са изобразявали божества.

Интерес представлява начинът на организация на врязаната украса при два от съдовете (Т I.45, *2*; Т I.46, *1*). Първият представлява дълбок съд със сферично тяло и ниска шийка. Отнесен е към тип III.1.1.5 (Фиг. I.7, *45.2*). Украсата е организирана в два хоризонтални пояса. Горният, заемащ шийката на съда, е покрит с лентест орнамент, представляващ хоризонтална зигзаговидна линия. Разграничен е от долния пояс с три успоредни хоризонтални линии. Той от своя страна е разделен на приблизително равни половини от две срещуположни вертикални полета. Последните са украсени с ромбове и стрелковидни мотиви.

Орнаментът, нанесен на двете срещуположни половини, е различен (Т I.45, *2*). Върху едната има скачени спиралomеандри с изобразени ромбове между тях, а върху другата (по-лошо запазената) вероятно са изобразени ъглести меандри или други близки мотиви. По този начин са оформени две коренно различни лица на един и същи съд.

Вторият съд поради големите си размери е отнесен към съдовете-хранилища, тип III.3.2 (Фиг. I.11, *46.1*). При него орнаменталното поле е разделено на три хоризонтални пояса (Т I.46, *1*). Горният е най-тесен. Обхваща шийката на съда. Украсен е с различни по височина зигзаги, прекъсващи на места. Подобна е орнаментацията на най-долния пояс. Той вероятно е недовършен. В него е представен хоризонтално организиран зигзаговиден орнамент, заемащ малка част от общата му обиколка. Средният пояс е най-голям. Разположен е върху търбуха на съда. Отделен е от горния и долния с две двойки хоризонтални линии. Във вертикала е разделен на две приблизително равни половини чрез двойки косо разположени релефни ребра. Върху едната половина са изобразени спиралomеандри, организирани различно от тези на предходния съд. Представени са в по-едър план и орнаментът е прекъснат от рамките на полето. Втората страна е покрита с ъглести меандри. Те не представят завършена схема, а части от няколко изписани един до друг меандри, прерязани от ограничителната линия на полето.

Ако приемем, че подобно на повечето съдове-хранилища тези също изобразяват схематизирано тяло, вероятно орнаментираната със спиралomеандри част на съдовете трябва да се възприеме като тяхна задна страна, а тази с ъглестите меандри – като лицева страна. Възможно е двете „лица“ на тези съдове символично да представят различни божества или да предават двойнствения характер на най-главното от всички – богинята-майка.

Безспорно така организирана орнаментална схема върху съдовете е рядко явление не само в Градешница, но и в известните ни керамични комплекси на останалите синхронни селища. Подобни „съдове с две лица“ са познати от ареала на култура Димини III-IV (Otto 1985). Публикувани са от Отзаки, Сескло и Димини (Otto 1985, taf. 52: 9; taf. 56: 2, 3, 4). За разлика от градешнишките те представляват разлати, конични паници. Различават се и по техниката на украса. Орнаментът на тесалийските съдове е нанесен с боя. Въпреки тези различия, общите елементи в организацията на украсата са допълнителен аргумент в синхронизацията на двете културни явления[31].

Интерес представлява украсата на един от съдовете–хранилища (Т I.45, *1*). При него е представен друг тип орнаментална схема, различна от досега разглежданите. При нея

[31] На този етап вече е предложено подобно от Ст. Чохаджиев (Чохаджиев 1981, 28, 30).

липсва симетрия. Пространството в основното орнаментално поле е разделено на пет части чрез единични или двойни вертикални ленти, изградени от скачени ромбове. Част от последните имат нанесени в средата точки. В отделните полета са изобразени неголеми по размер вписани окръжности. На едно място, непосредствено под шийката, има къса зигзаговидна линия, вероятно маркираща предната, лицева част на съда. Възможно е да е недовършена.

Освен върху съдовете, врязана украса има върху повечето поставки – типове VI.2.1, VI.2.2, VI.2.3, VI.4 и похлупаци – типове VII.1.2, VII.1.4, VII.2.1 и VII.2.2.1, VII.2.2.2 (фиг. I.12; фиг. I.13). При похлупаците е центрично организирана. Формата на поставките предразполага лентестата организация на украсата, често разделена в три хоризонтални полета.

Основните мотиви са геометрични: триъгълници, ромбове, квадрати, самостоятелни или вписани един в друг кръгове, често с точка в средата. Срещат се сегменти от спиралomеандри и ъглести меандри, зигзаговидни линии, стрелковидни мотиви и др. При един от съдовете-хранилища са изобразени стилизирани човешки фигури в поза на адорация (Фиг. I.16, 3). Представена е горната част на тялото.

Набодена украса. Изработена е с остър дървен или костен предмет с кръгло напречно сечение. Нанасяна е върху загладената и неизсушена повърхност на съда. Най-често се среща в комбинация с врязана украса, поставена върху съдовете–хранилища. От Градешница произлиза подобен съд, при който отделни мотиви са запълнени с гъсто разположени набодени точки (Николов 1974а, обр. 74). За съжаление към момента не се съхранява във фонда на музея и не е документиран. Обработени са фрагменти от съдове–хранилища, имащи сходен начин на украса (Т I.47, *4*, *5*). Подобно запълване на орнаментални полета с точки е засвидетелствано при една паница (Т I.9, *6*).

Единственият съд, орнаментиран само с набодена украса, е една купа (Т I.18, *3*), определена като тип III.1.1.3 (Фиг. I.7, 18.3). Украсата е нанесена върху плещите на съда.

Канелюри. Правени са върху все още неизсъхналата повърхност на съдовете. Тя винаги е добре излъскана. Този вид украса се среща върху типове I.1.1.1.4, II.1.1.1, II.1/2.1, III.1.1.6.1, III.1.1.6.2, III.1.1.7, III.1.1.1, III. 1.1.1.2a, III.1.2.2.1-3, III.1.3.1.2, III.1.5 (Фиг. I.1, *4.1*, *4.6*; Фиг. I.3, *6.3*, *9.1*, *6.5*; Фиг I.6, *11.1*; Фиг. I.7, *19.1*, *44.2*, *5.3*, *18.1*, *29.4*; Фиг. I.8, *20.3*, *20.2*, *20.4*, *21.2*; Фиг. I.9, *22.2*). Канелюрите са застъпени предимно при двусъставни и трисъставни съдове. Нанесени са върху най-изпъкналата им част. Разделят се на тесни и широки. Преобладават широките и сравнително плитки канелюри. В зависимост от начина им на нанасяне биват вертикални (Т I.18, *1*; Т I.20, *3*), коси (Т I.6, *3*, *5*; Т I.9, *1*; Т I.20, *2*, *4*; Т I.21, *2*; Т I.22, *2*; ТI.29, *4*; Т I.48, *4*; Т I.49, *7*; Т I.50, *6*) или дъговидни(Т I.5, *3*; Т I.11, *1*; Т I.19, *1*; Т I.44, *2*). Тесните канелюри са засвидетелствани предимно върху паници и купи. При паниците от тип I.1.1.1.4 са разположени върху вътрешната страна на устието. При купите от типове III.1.1.2.1 и III.1.1.2.2 са върху плещите. Подобни канелюри се откриват сред някои от диагностичните фрагменти (Т I.48, *2*, *6*; Т I.49, *2*). Един от тях представлява част от паница. Украсата вероятно е покривала цялата вътрешна повърхност на съда (Т I.49, *2*). Канелюри (тесни и широки) са засвидетелствани върху 17 съда, представляващи 8.3 % от общото количество.

Съд (Т I.9, *7*), отнесен към тип II.1.1.1, е украсен с широки врязани линии, получени чрез отнемане на част от глиненото тесто. След това ръбовете им са внимателно огладени, а повърхността е излъскана. По този начин са получени псевдоканелюри.

Пластична украса. Могат да се разграничат четири основни типа: релефни пъпки, релефни ленти, букели и релефно моделирани антропоморфни и зооморфни израстъци. Първият от тях е най-често срещан. Пъпки има при повечето основни типове. Разполагат се предимно върху най-изпъкналата част на двусъставните и трисъставните съдове. Често са върху плещите или на прелома между тях и долната част на съда. При едносъставните купи, паници и чаши те се поставени предимно върху външната, средна част на съдовете.

Някои пъпки имат двойна функция. Първата е декоративна, а втората практическа – за по-добро захващане на съдовете. Формата им най-често е конична. Пъпки (при част от съдовете, имащи роля и на дръжки) са засвидетелствани в 50 случая или при 24.3 % от общото количество цели форми.

Украсата от *релефни ленти* е много слабо застъпена сред целите съдове от Градешница. Среща се при пет съда (Т I.3, *5*; Т I.15, *3*; Т I.44, *2*; Т I.45, *2*; Т I.46, *1*);четири от тях са отнесени към трисъставните съдове (типове III.1.1.5; III.1.1.6.2; III.1.1.7; III.3.2) и един към едносъставните (тип I.1.1.2.1). Последният представлява конична паница, украсена с хоризонтална релефна лента с ямички, разположена от външната страна на устието. Този тип украса се среща при 2.4 % от съдовете. При трисъставните релефните ленти винаги са комбинирани с друг тип украса.

Букели. Този тип украса, макар и не широко разпространен, е характерен за керамиката на Градешница. В настоящето изследване са включени два съда с прикрепени израстъци, които могат да се нарекат букели. Те представляват около 0.98 % от общото количество съдове. Това са една купа, определена като тип III.1.1.6.2 (Фиг. I.7, *44.2*) и една чаша тип III.1.2.3.1a. (Фиг. I.8, *23.4*). Букелите са прикрепени върху плещите на съдовете. Разположени са по един от двете страни на дръжките. При съда тип III.1.1.6.2 букелите са допълнително украсени с канелюри (Т I.44, *2*).

Антропоморфните и зооморфни израстъци са засвидетелствани най-вече сред наличните диагностични фрагменти и много по-рядко сред целите форми. Тук ще се спрем накратко върху тях. По-подробно са разгледани в частите на изследването, посветени на антропоморфните и зооморните изображения. Срещат се предимно върху най-изпъкналата част на двусъставните или трисъставните съдове (Т III.3, *1-4*), както и върху най-горната част на някои похлупаци (Т I.36, *1*, *2*; Т II.32, *7*; Т III.3, *5*). Антропоморфни глави са моделирани върху устията на някои фрагменти от разлати съдове (Т II.32, *1*, *2*, *4*). Релефно представени ръце и гърди има при част от съдовете–хранилища, подчертавайки техния антропоморфен характер (Фиг. I.11).

Рисувана украса. В зависимост от вида на използваната боя са обособени два типа: рисувана с графит и с червена пастозна боя. Сред целите съдове от Градешница само при един има следи от червена пастозна боя (Т I.46); такава е нанесена и при един почти изцяло запазен съд (Т I.50, *1*)[32]. Отделни фрагменти са публикувани от Б. Николов (Николов 1970a, обр. 22a). Във всички случаи боята е нанесена върху повърхността на съдове–хранилища. Тя е в комбинация с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. С графитна украса е рисуван самият орнамент, докато пастозната е използвана за запълване на отделни полета. Последната е засвидетелствана при някои фрагменти от жертвеници и антропоморфни фигурки.

Графитната украса е специфично явление за енеолитната епоха, развило се на територията на източните и централни части на Балканския полуостров. Често пъти тя е посочвана в изследванията като важен признак за хронологическото отнасяне на селищата и материалите от тях.

В научната литература е изказано мнението, че графитът е нанасян с четка върху изсъхналата и полирана повърхност на съдовете (Кисьов 2004, 498; Лещаков 2004, 487). Вероятно графитът е нанасян, разреден в глинен разтвор (Лещаков 2004, 487; Начева 1978, 83). Възможно е декорирането да е ставало чрез прибавянето на животински мазнини (Лещаков 2004, 487). Изследвания, свързани със суровинната база на графита и неговото разпространение, има П. Лещаков (Лещаков 2004; Leshtakov 2005). Прави впечатление, че известните находища на суровината са предимно от територията на днешна Южна България.

Рисуваните с графит съдове от Градешница са малко. Бяха намерени четири съда, представляващи 1.6 % от общото количество цели форми (Т I.14, *3*; Т I.17, *4*; Т I.21, *1*; Т

[32] Запазена е около 2/3 от съда. Долната му част е изцяло реконструирана с гипс, но не е предадена на рисунката.

I.25, *1*). Отнасят се към двусъставните и трисъставните (типове II.1.6.1, II.1.9.1, III.1.2.1, III.1.3.1.1). Украсени са с линеен графитен орнамент, нанесен върху горните и средните части. Всички са обнародвани от Б. Николов (Николов 1974а, обр. 31, обр. 50, обр. 86, обр. 87). От негови публикации е известен още един съд, украсен с графит (Николов 1970а, обр. 8а). Прави впечатление липсата на графитна украса върху разлатите паници. Тук тя е заменена с врязана. Сред наличните фрагменти от Градешница само върху три има графитна украса (Т I.47, *1-3*). Типовете съдове, декорирани с графит, не са украсявани с врязана орнаментация.

Съдовете с графит от Градешница са много малко в сравнение с познатите ни от Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Това вероятно е продиктувано от липсата на графитни находища. През късния енеолит, в резултат на по-интензивните контакти на населението, този тип украса придобива по-голямо разпространение.

Графитната украса при част от съдовете до голяма степен прилича на познатата ни от Слатино, без това да означава непременно, че са импорти (Т I.21, *1*; Т I.25, *1*). Шийката на единия е декорирана с три успоредни, спирално развиващи се линии (Т I.25, *1*). Те започват от устието на съда и завършват на прелома между шията и плещите. На места са прекъснати от Х-образен мотив. Организирана по подобен начин украса откриваме при два съда от Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр. 123: 4; обр. 133: 7). Вероятно подобна е декорацията на един частично запазен съд от Ситагри (Evans 1986, 12.6, 3).

Срещащите се мотиви при графитната украса са: спирали, наклонени линии, образуващи полукръгове, спираломеандри, хоризонтални или коси, успоредни линии и др.

Комбинирана украса. Тя представлява комбинация от две или повече основни техники на украса. Срещат се следните комбинации:

- *врязана и набодена* (Т I.9, *6*; Т I.17, *1*; Т I.29, *1*; Т I.31, *1*; Т I.33, *1*, *3*; Т I.35, *2*; Т I.37, *2* и др.). Този тип комбинирана украса е най-разпространен. В почти всички случаи водеща е врязаната украса. Често с отделни набодени точки е поставян допълнителен акцент върху даден геометричен мотив;
- *канелюри и релефни пъпки* (Т I.11, *1*; Т I.18, *1*; Т I.19, *1*; Т I. 29, *4*);
- *графитна украса и релефни пъпки* (Т I.14, *3*; Т I.21, *1*; Т I. 25, *1*);
- *букели*, *канелюри и релефни ленти* (Т I.44, *2*);
- *букели и релефни пъпки* (Т I.23, *4*);
- *релефна и врязана* (Т I.33, *2*; Т I.34, *1*; Т I.36, *1*, Т I.45, *2* и др.).

III.5. Знаци върху дъна на съдове

Знаците върху дъната на съдове са едни от най-интересните находки, откривани в редица къснонеолитни и раннохалколитни обекти от района на Долен Дунав. На тях са посветени множество изследвания, целящи тяхното систематизиране и интерпретиране (Andreescu 2009; Chokhadzhiev 2003; Lazarovici 2009; Nikolov 1986; Sîrbu, Pandrea 2003; Starović 2009; Todorović 1969; Winn 1981; Николов, В., 1990; Николов, Георгиев 1970; Старовић 2004; Suvandzhiev 2016 и др.). Според повечето изследователи, въпреки съответствието на част от знаците с някои мотиви от украсата на съдовете, те трябва да се свържат по-скоро с наченки на протописменост или да се определят като идеограми.

Сравнението на количеството подобни находки от Градешница и Бреница показва, че в развитата фаза на ранния халколит, към която се отнасят материалите от Градешница, популярността на знаците върху дъната намалява, за да изчезнат почти напълно през късния енеолит. Така от селището при Градешница (проучено на площ от над 5 дка) са известни двойно по-малко знаци в сравнение с обекта при Бреница, проучен сондажно на значително по-малка площ. Тази тенденция засега се наблюдава само на територията на Северозападна България.

Сред публикуваните материали от Слатино се забелязва почти равномерното им разпределение в хоризонти 3 и 4 (28 броя), от една страна, и хоризонти 5 и 6 (36 броя), от друга (Чохаджиев 2006, обр. 142: 6, 7; обр.153, обр. 154, обр. 155, обр. 156, обр. 157). От най-ранния халколитен хоризонт на селището (2) са публикувани едва пет дъна със знаци (Чохаджиев 2006, обр. 152). Трябва да се отбележи, че в Слатино-Чардако всички находки от по-ранните хоризонти са по-малко и това явно се отразява и на броя на дъната със знаци.

В настоящето изследване няма да разглеждаме всички аспекти на свързаната с тях проблематика. Спецификата на темата и натрупаното голямо количество нови знаци от други обекти предполагат задълбочено самостоятелно проучване, например на отделните символи, комбинациите между тях, честотата, с която се срещат и т. н.

Почти всички знаци от Градешница са публикувани и коментирани от Б. Николов (Николов 1974а, обр. 66, обр. 89, обр. 109, обр. 110; Николов 1976, 16-19; Николов, Георгиев 1970; Nikolov 1986). Тук ги представяме с нови илюстрации съгласно съвременните изисквания за документация, на каквито не отговарят част от изображенията в по-старите публикации. Представен е вертикален профил на дъната с приложен линеен мащаб. Поставен е акцент върху техниките на направата им и типовете съдове, върху които се срещат.

Сред наличните цели съдове от Градешница при пет има знаци върху дъната (Т I.3, *1*; Т I.7, *2*; Т I.9, *3*; Т I.23, *1*; Т I.51, *3*). При тях липсва врязана или графитна украса. Повечето се отнасят към едносъставните и двусъставни разлати паници. Само един е дълбок съд – чаша с една вертикална дръжка (Т I.23, *1*). Всички са фини, трапезни съдове. Същото показват и запазените цели съдове със знаци на дъното от Слатино. Те са с аналогични форми и също не са орнаментирани (Чохаджиев 2006, обр. 141: 5; обр.142: 6, 7; обр. 143: 3). Сред наличните фрагментирани дъна със знаци приблизително равномерно са представени тези от фини съдове (Т I.52, *5-10*) и тези от съдове с по-големи размери и по-груба структура на глиненото тесто (Т I.51, *1*, *2*; Т I.52, *1-4*). Последните вероятно са част от дълбоки, затворени съдове. Имат размер на диаметъра на дъното от 12 до 16,6 см. Всички фрагменти са от конкавно оформени дъна.

Знаците са изработени сдве техники, понякога комбинирани една с друга. Първата е представена от *тънки*, *врязани линии*, изработени върху все още неизсъхналата повърхност посредством заострен дървен или костен предмет. Втората техника е чрез *отнемане на част от повърхността*. В резултат са получени по-широки (в сравнение с врязванията), но плитки вдълбани линии. Тази техника се среща самостоятелно при част от съдовете (Т I.7, *2*; Т I.23, *1*; Т I.52, *2*, *3*, *8*) или в комбинация с врязани линии (Т I.51, *2*).

При един дълбок съд от Градешница се забелязват малки, фино направени след изпичането, едва забележими знаци (Т I.21, *3*). Те са поставени близо до една от дръжките. Вероятно нямат декоративна роля, а по-скоро могат да се свържат със знаците, поставяни върху дъната на съдовете. Определяни са като „предписмени“ или символи, или най-ранните идеограми (Николов 1974а; Чохаджиев 2006, 33). С подобни знаци е покрита почти цялата повърхност на едно малко, разлато съдче (Т I.51, 4). То е многократно коментирано в научната литература (Николов, Георгиев 1970; Николов В., 1990; Nikolov 1986).

Със знаци е покрита повърхността на още един представен тук предмет (Т V.1, *1*). Тяхното „хаотично“ разпределение по-скоро изключва определянето им като украса. Предметът е частично запазен. До нас е достигнала едната му половина, което затруднява анализа и по-задълбочените наблюдения върху изобразените на него знаци. Логично изглежда свързването им със символите, откривани върху дъната на съдове (Николов 1976). Подобни предмети, определени като прешлени за вретено, са известни от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 60: 1-10).

III.6. Анализ на съдовете

III.6.1. Сравнителен анализ на едносъставните съдове

Сравнителен анализ между едносъставните съдове от раннохалколитните селища

В сравнителния анализ на формите са използвани публикуваните цели керамични форми от Слатино (2-6 хоризонт), Ситагри III и Дикили Таш II. Отделни примери са посочени и от други раннохалколитни селища, но те са по-скоро от второстепенен характер.

От Слатино, Ситагри и Дикили Таш произлизат голямо количество едносъставни съдове, показващи значително разнообразие в размерите и оформянето на отделните детайли. В предложената от Ст. Чохаджиев класификация на съдовете от Слатино едносъставните са обособени в групи: 1 (типове от 1.1.1 до 1.13), 4 (тип 4.1.2) и 7, съдове на високо столче (типове от 7.2.1 до 7.2.5) (Чохаджиев 2006, обр 85, обр. 86). В Дикили Таш те са отделени в типове A4, A5 и A3.1 (Demoule 2004, pl. 9). Реално по-голямата част от целите форми, публикувани от Дикили Таш II, се отнася към тези типове. Това се обяснява с честата им среща в керамичния комплекс и с по-лесната им реконструкция, продиктувана от опростената форма и малките размери на част от съдовете.

Сравнение по типове:

Коничните паници от Градешница са обособени в няколко подтипа (I.1.1.1.1, I.1.1.1.2, I.1.1.1.3, I.1.1.1.4, I.1.1.2.1, I.1.1.2.2). Този тип разлати съдове е често срещан в керамичните комплекси на праисторическите селища. Въпреки опростената им форма, сравнителният анализ показва редица различия в размерите и оформянето на детайлите спрямосъдовете от останалите раннохалколитни обекти. Тези разлики вероятно имат регионален и хронологически характер.

Тип I.1.1.1.1 – *големи конични паници.* От този тип е известен един съд, орнаментиран с врязана украса от вътрешната страна. С големите си размери (Dr= 30.6 cm) той се явява по-скоро изключение сред подобните едносъставни съдове от Градешница. Големи конични паници с диаметър на устието над 30 см са известни от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 135: 3; обр. 143: 5) и Ситагри III (Evans 1986, fig. 12.3, 1; fig. 12.12, 1; fig. 12.14, 1) Дикили Таш (Demoule 2004, pl. 63, 13001; pl. 91, 2371; pl. 95, 11163). Различават се от съда от Градешница в оформянето на някои детайли и наличието на графитна украса. При съдовете от Дикили Таш, Слатино и Ситагри липсват големите езичести дръжки, каквито има върху паницата от Градешница. При част от съдовете от Ситагри има допълнително удебеление от вътрешната страна на устието, липсващо при тип I.1.1.1 (Evans 1986, fig. 12.3, 1; fig. 12.12, 1; fig. 12.14, 1).

Тип I.1.1.1.2 – *средно големи конични паници.* Към този тип са причислени общо пет съда от Градешница. Ако изключим паницата, отнесена към тип I.1.1.1, в Градешница липсват големи орнаментирани паници с диаметър на устието над 22 см. При сравнението на тип I.1.1.1.2 с подобни съдове от Слатино (типове от 1.10.1 до 1.10.3 и 1.11.1 до 1.12), Ситагри и Дикили Таш (типове A4 и A5) не се откриват съществени различия по отношение на оформянето на стените. Те са прави или леко изпъкнали навътре. Дъната са равни или конкавни и сравнително широки. Изключение прави един от съдовете (T I.2, *1*). Той има пропорционално много тясно дъно. Подобни съдове не са публикувани от Слатино и Ситагри III. Близък паралел представлява една паница от Дикили Таш II с (IX хоризонт, сондаж W 29). Тя е със сходни размери и форма. Отличава се с графитната си украса, нанесена от вътрешната страна и по-изпъкналите навътре стени (Demoule 2004, pl. 104, 4837). Съдовете с пропорционално по-тесни дъна са характерни за късния енеолит (Георгиева 2012).

При сравнението на дръжките се вижда, че в Слатино, Ситагри III и Дикили Таш II липсват хоризонтални езичести дръжки, каквито има при една от паниците от Градешница

(Т I.2, *4*). В Слатино има пробити и непробити езичести израстъци, моделирани върху устието на част от съдовете (Чохаджиев 2006, обр. 125: 6, 8; обр. 145: 2), както и паници с дъговидно оформени изрези на устието и две дупчици под тях (Чохаджиев 2006, обр. 140: 1; обр. 141: 5; обр. 142: 6, 7, 12, 15 и др.). Подобен начин на третиране на устията на коничните паници е засвидетелстван в четвърти, пети и шести хоризонт на селището. В Слатино се срещат пробити две дупки малко под устието (Чохаджиев 2006, обр. 132: 6). Вероятно са служили за закачване на съдовете. Най-ранните образци са от трети хоризонт (Чохаджиев 2006, обр. 114: 1, 7). Подобни елементи не се откриват сред съдовете в Градешница. Липсват и в обнародваните керамични комплекси на Ситагри III и Дикили Таш II. Такива няма и в публикациите на други раннохалколитни обекти на територията на Северозападна България и Софийско поле – Баурене, Борован, Градешница, Горни Пасарел и др. Единствено от Българчево IV има публикувани три фрагмента с езичести израстъци на устието (Perniceva-Perets, Grebska-Kulow, Kulov 2011, fig 4.147: 5, 11, 12). Единият е много голям и не представлява точен аналог на тези от Слатино. Сред фрагментите и целите съдове от Българчево IV не са публикувани устия с дъговидни изрези. Вероятно липсата на аналогии от този обект се дължи и на хронологически различното му отнасяне спрямо Слатино 5 и 6. От Градешница произлизат две купи, имащи езичести израстъци върху устието, но те са отнесени към съдовете с различно от кръг хоризонтално сечение (Т I.44, *1*; Т I.37, *1*).

Вероятно дъговидните изрези и рогчетата по ръба на устията на паниците са пример за регионална особеност, а не общокултурно явление. Следователно нямат хронологическа натовареност за територията на цялата култура. Трудно е да се приеме, че всички селища са с хронологически позиции, различни от тези на четвърти, пети и шести хоризонт на Слатино. Навярно тази особеност в оформянето на устието е характерна за определен етап на ранния енеолит (вероятно втората му половина) за територията, обхващаща горното течение на р. Струма. Не трябва да се изключват и чисто субективни причини за тези наблюдения. Повечето селища са проучени на малка площ, керамиката на част от тях не е обработена изцяло, включително и тази от Градешница, където е открита много малка част от предполагаемите фрагменти. Възможно е рогчетата, моделирани върху устията на паниците от Слатино, в Градешница да са заменени с антропоморфни глави, каквито има при някои от фрагментите (Т II.32, *1*, *2*, *4-6*).

Съществени различия се наблюдават в техниката на украсата на тип I.1.1.1.2 и сходните съдове от Ситагри, Слатино и Дикили Таш. В Градешница съдовете са с врязана украса, разположена върху външната и вътрешна повърхност. Сред разлатите паници в останалите раннохалколитни обекти липсва врязана украса. Там тя е заменена с графитна. Общото е мястото на украсата – отново върху външната и вътрешна повърхност на съдовете. От пети и шести хоризонт на Слатино произлизат няколко цели конични паници, имащи врязани знаци по дъната (Чохаджиев 2006, обр. 126: 2; обр. 141: 5; обр. 142: 6, 7). Подобни липсват върху този тип съдове от другите раннохалколитни хоризонти на Слатино, но от публикуваните фрагменти се вижда, че знаци върху дъната се появяват още във втори строителен хоризонт. За съжаление не могат да се възстановят формите на съдовете, на които принадлежат фрагментите. Знаци по дъната не се откриват в Дикили Таш II и Ситагри III. Сред съдовете от тип I.1.1.1.2 липсват знаци върху дъната. Единствените едносъставни съдове с врязани знаци по дъното, открити в Градешница, са една малка паница от тип I.1.1.1.3 (Фиг. I.1, *51.3*) и една паница с пропорционално широко дъно от тип I.1.1.2.1 (Фиг. I.2, *3.1*). Знаците върху дъното на последната описват антропоморфно изображение. Не се откриват негови аналогии в Слатино. Общото между запазените цели съдове със знаци по дъната е, че нямат украса.

Тип I.1.1.1.3 – *малки конични паници*. Намират близки паралели в Слатино 3–6 (Чохаджиев 2006, обр. 114: 5; обр. 119: 5; обр. 121: 2; обр. 143: 1, 4; обр. 145: 2, 3) и Ситагри III

(Evans 1986, fig.12.12: 5). Те имат сходни насъдовете от Градешница размери (стойности на Dr между 6 и 10 см). Подобно на тях показват значително разнообразие при оформянето на дъното и устието.

Сред паниците тип I.1.1.1.3 липсват орнаментирани, докато част от тези от Слатино са с графитна украса (Чохаджиев 2006, обр.143: 4). При част от съдчетата от Слатино се срещат езичести израстъци на устието и хоризонтално разположени дръжки непосредствено под него (Чохаджиев 2006, обр. 119: 5; обр. 143: 1; обр. 145: 2). Подобни липсват при паничките от Градешница.

Тип I.1.1.1.4 – *средно големи паници с пропорционално тесни дъна.* Линията, описваща вертикалния профил на стените, е изпъкнала навън. Към този тип са отнесени две паници. Те имат удебелено от вътрешната страна устие (Фиг I.1). Този тип няма точни аналогии сред съдовете от разглежданите тук ранноенеолитни селища, където подобните паници се различават с по-големите си размери, пропорционално по-широките дъна, наличието на графитна украса и право профилираните си стени. Начинът на оформяне на устието (удебелено отвътре) е засвидетелстван при някои съдове от Слатино, Ситагри и Дикили Таш (Чохаджиев 2006, обр 135: 3; Evans 1986, fig.12.3: 1; fig.12.12: 1; fig.12.14: 1. Demoule 2004, pl. 73: 8063).

Типове I.1.1.2.1 и I.1.1.2.2 – *средноголеми и малки разлати паници с пропорционално широки дъна.* Имат отношения: Db > ½ Dr и h < ½Db. Единствено при една от паниците от тип I.1.1.2.2 (Фиг. I.2, *3.6*) не е в сила отношението h < ½ Db. Тя е пропорционално малко по-дълбока. Преобладаващата част от подобните паници от Слатино (типове 1.2.1, 1.2.2 и 1.11.3) се различават в оформянето на детайлите и пропорциите в сравнение с разглежданите тук съдове от Градешница. Три съда от Слатино, съответно от пети и шести хоризонт, показват пропорционални съотношения и размери, близки до тези на типове I.1.1.2.1 и I.1.1.2.2 (Чохаджиев 2006, обр. 124: 9; обр. 132: 8; обр. 139: 9). Единият от тях представлява много добър паралел на споменатата по-горе паница от тип I.1.1.2.2 (Фиг. I.2, *3.6*). Като цяло за Слатино са характерни по-дълбоки паници (показващи голямо разнообразие в размерите), които имат пропорционално по-тесни дъна от тези на типове I.1.1.2.1 и I.1.1.2.2. Подобни съдове не са засвидетелствани в Градешница с изключение на съд с инвентарен № 1040, отнесен към тип I.1/2.1.1 (Фиг. I.2, *5.1*).

От Ситагри III произлизат два съда, имащи сходни характеристики. Единият представлява голяма паница (Dr= 27,5 см) с отношения Db > ½ Dr и h < ½ Db (Evans 1986, fig.12.12: 7). Тя произлиза от сондаж ZA (ниво 44) и се отнася към пласта Ситагри IIIa. Различава се от тип I.1.1.2.1 единствено с по-големите си размери.

Другият съд е с по-малки размери (Dr приблизително 15 см). Той е от сондаж ML (116) (Evans 1986, fig.12.13: 3). Има по-изпъкнали навътре стени в сравнение със съдовете от Градешница. И двата съда от Ситагри III са неукрасени.

В Дикили Таш типове I.1.1.2.1 и I.1.1.2.2 намират аналогии сред част от съдовете, причислени към тип A.4 (Demoule 2004, pl. 19: 1; pl. 32: 21634; pl 60: 18219; pl. 65: 13296; pl. 70: 7325; pl. 95: 5720). Тези паници са отнесени към хоризонти III, IVA, VIA, VIB, VIII и отговарят съответно на фази Дикили Таш IIa (хоризонти I-III), Дикили Таш IIb (хоризонти IV-VI) Дикили Таш IIc (VII-X хоризонт). Прави впечатление, че от хоризонтите, отнесени към третата фаза, е обнародван само един съд, подобен на тип I.1.1.2.1. Ако съдим по публикацията, тези паници са по-широко разпространен в долните халколитни нива на Дикили Таш. Съдовете от този обект се характеризират с по-големите си размери и позитивната графитна украса, разположена върху външната и вътрешна повърхност на повечето от тях. Орнаментацията на един от съдове (Demoule 2004, pl. 19: 1) е с черна боя, разположена върху външната и вътрешната повърхност. Дъното му е конкавно. Подобно оформяне на дъното не се среща при типове I.1.1.2.1 и I.1.1.2.2. Той е отнесен към хоризонт IVA. При този тип съдове от Градешница липсва графитна орнаментация. Тук

декоративна роля играят малки, разположени върху външната повърхност пъпки, както и вълнообразно оформените устия при част от паниците. Една от паниците (Т I.3, *5*) е украсена с пластична лента с ямички, разположена от външната страна на устието. Подобна релефна украса не се забелязва сред формите от Слатино, Ситагри и Дикили Таш.

Тип I.1.1.3 – *полусферична паница.* Подобни съдове се откриват в Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр. 121: 1, 2). В предложената класификация на целите форми от селището тези съдове са обособени в тип 1.7.1. Характеризират се с пропорционално малко по-широки дъна от разглежданите тук. Аналогични съдове не се откриват сред публикуваните късноенеолитни форми.

Тип I.1.1.4 – *малка разлата чаша с високо конично столче* (Фиг. I.2, *5.5*). Има подобни съдове от Слатино. За първи път се появяват там в трети строителен хоризонт, но са със значително по-ниско столче. Горната им част е по-дълбока (Чохаджиев 2006, обр. 115: 2, 5). Този тип не е засвидетелстван в Слатино 4. Значително повече екземпляри произлизат от пети и шести хоризонт (Чохаджиев 2006, обр. 134: 5, 6, 8; обр.138 : 3; обр. 141: 7; обр. 144: 2; обр. 145: 6). В Градешница не се срещат чаши с една вертикална дръжка, прикрепена към тялото и столчето. Два такива екземпляра са публикувани от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 141: 7; обр. 145: 6). Чашата от Градешница има две езичести дръжки, разположени малко под устието. Подобни, но по-къси дръжки притежават два от съдовете от Слатино 5. Чашата от Градешница се отличава с пропорционално високото си столче и разлата и ниска форма на тялото. С по-високо столче са двата съда от Слатино 6, притежаващи по една вертикална дръжка. Всички екземпляри от Слатино са по-дълбоки.

От Дикили Таш II и Ситагри III не е известна подобна форма. В пласта Ситагри II има плитки чаши върху конично столче (Evans 1986, fig 11.10: 1-3, 8, 12). Различават се от тип I.1.1.4 с наличието на украса върху външната повърхност и с пропорционално по-ниските си столчета. Според П. Георгиева е възможно те да са служили за поставки, поради прекалено плитката си форма (Георгиева 2012, 50).

Тип I.1.2 – *средно големи и малки чаши с една вертикална дръжка.* Подобни съдове са публикувани от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 144: 7) и Ситагри III (Evans 1986, fig. 12.14: 5). Съдът от Слатино има по-слабо изпъкнали навън стени. Дръжката му е оформена с допълнителен клюновиден израстък, подобно на една от чашите от Градешница (Фиг. I.2, *17.6*).

Тип I.1.3 – *малки цилиндрични чаши* (Фиг. I.2, *4.7*, *4.10*). Имат аналог с една чаша от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 149: 9). Нейната форма и размери са много близки до тези на двете чаши от Градешница. Различава се единствено по отсъствието на релефни пъпки върху външната повърхност. Подобна форма не е засвидетелствана в останалите хоризонти на Слатино, в Ситагри III и Дикили Таш II.

Тип I.2 – *кухненска керамика.* Както бе споменато вече, в Градешница липсват характерните за късния халколит кухненски съдове с барботина. Поради тази причина само отделни форми са отнесени, и то с определена условност, към кухненските съдове. Те имат по-голям обем и са дебелостенни. От Градешница два едносъставни съда имат вероятно кухненско предназначение. Това са типове I.1/2.1.1 и I.1/2.1.2. Първият представлява голяма и дълбока купа с пропорционално тясно дъно. Съд с подобна големина, форма и пропорции има от Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр.134: 1). Различава се от съд I.1/2.1.1 по наличието на две вертикални дръжки, разположени малко под устието. Съдът от Градешница има две хоризонтални езичести дръжки, разположени на същото място. Като цяло подобните дълбоки съдове от Слатино се различават попропорционално поширокитеси дъна (Чохаджиев 2006, обр. 125: 3; обр. 132: 11; обр. 140: 6; обр. 149: 1).

Сред публикуваните едносъставни съдове от Дикили Таш II няма такива, който да се отнесат към кухненската керамика. От това селище са обнародвани предимно плитки паници и купи, често орнаментирани с графитна украса, разположена върху външната и вътрешната им повърхност.

Тип I.1/2.1.2 *представлява голяма купа с пропорционално много широко дъно* (Т I.5, *1*). Пропорциите на този съд отговарят на тези на съдове тип I.1.1.2.1 и I.1.1.2.2. Различава се от тях с по-големия си обем. Точни паралели не се откриват сред предполагаемите кухненски съдове в останалите раннохалколитни селища. Те са по-дълбоки и с по-тесни дъна.

Тип I.4 – *малки съдове модели.* От Градешница произлизат дванадесет съда, показващи голямо разнообразие във формата. Поради липсата на информация за качеството на направата и характеристиките на повърхността на малките съдове от останалите раннохалколитни обекти, ние трудно можем да ги окачествим като съдчета-модели. От друга странате нямат важна роля при определянето на относителната хронология. Вероятно такава роля имат само съдчетата, показващи близки пропорции и форма до тези на големите съдове.

Сравнителен анализ между едносъставните съдове от Градешница и тези на култура Криводол–Сълкуца

За нуждите на сравнителния анализ е използван керамичният комплекс на късноенеолитните селища на култура Криводол–Сълкуца, публикуван в обобщен вид от П. Георгиева. Към него са прибавени и данните за целите едносъставни съдове от селищата при Телиш-Лъга (Merkyte et al. 2005) и Багачина (Ганецовски 2003). Взети са под внимание заключенията на П. Георгиева, направени след сравнението на къснохалколитната керамика с тази от по-ранните селища на Слатино 5–6 и Ситагри III. Поради сходния подход на класификация и номериране на керамичните типове от Градешница (направен от мен) и тези от култура Криводол–Сълкуца (извършен от П. Георгиева) типовете се изписват по различен начин с цел да не настъпва объркване. Цифровият код на късноенеолитните керамични типове се изписва с курсив, например *I.1.1.1*.

От селищата на култура Криводол-Сълкуца произлизат голям брой едносъставни съдове, показващи известна степен на стандартизация в размерите и формите (Георгиева 2012, 37-42). Определените като тип *I.1.1.1* (тип А в селището Телиш Лъга 2) големи разлати паници/блюда (с размери между 26 см и 52 см) липсват в Градешница. Единственото изключение е паницата тип I.1.1.1.1, чийто устиен диаметър е 30,6 см. Късноенеолитните паници се характеризират с пропорционално тесни дъна, полукръгло удебеление от вътрешната страна на устието и графитна украса при част от тях, разположена от вътрешната страна[33]. Съдове със сходна форма, но със значително по-малки размери са тези от тип I.1.1.1.2 от Градешница. Те са с пропорционално по-широки дъна с изключение на една от паниците (Т I.2, *1*). При тях украсата е врязана и липсва удебелението от вътрешната страна на устието. Прави впечатление, че тип *I.1.1.1* не е застъпен сред целите съдове в селищата при Дяково и Пеклюк, принадлежащи към първия етап на късния енеолит.

Тип I.1.1.1.4 – *средно големи разлати паници с удебеление от вътрешната страна на устието.* Линията, описваща вертикалния профил на стените, е изпъкнала навън (Фиг. I.1). Подобни на тях са съдовете от тип *I.1.1.2* (Георгиева 2012, фиг. 5). Паниците на култура Криводол–Сълкуца са пропорционално по-дълбоки с изключение на съда от Ребърково (Георгиева 2012, фиг. 5: 5.10). Той има и най-близки размери и пропорции до съдовете от Градешница. Друга обща черта между тях е наличието на канелюри от вътрешната страна на устието. Стените на къснохалколитния съд са прави, а не изпъкнали навън. При тип I.1.1.1.4 от външната страна са поставени релефни пъпки и езичести израстъци, имащи вероятно декоративна функция. При едносъставните, разлати съдове от късния енеолит липсват подобни елементи в украсата.

Типове I.1.1.2.1 и I.1.1.2.2 не намират паралели сред трапезната късноенеолитна керамика. Най-близък по форма, размери и пропорции е един съд от Деветашка пещера (Геор-

33 Това е единственият тип едносъставни късноенеолитни съдове, украсени с графит.

гиева 2012, т. 9: 1), отнесен към кухненската керамика (тип *II.2.2*) поради по-дебелите си стени и груба обработка на външната повърхност.

Тип I.1.1.1.3 – *малки панички.* Близки по размер и форма съдове от късния енеолит са тези от тип *I.1.1.3.b* (Георгиева 2012, фиг. 5). Въпреки малкия си брой (само три съда от Деветашка пещера, Заминец С и Криводол) те показват редица сходства с тези от Градешница и намират точни паралели с тях. От Телиш-Лъга не са публикувани едносъставни съдове с подобни размери. Две съдчета с аналогични размери и форма има от Багачина (Ганецовски 2003, т. IX: 2, 3).

Тип I.1.1.4 – *конична чаша на високо кухо столче.* Подобни са съдовете от тип *I.1.2.2* на култура Криводол–Сълкуца. Публикувани са общо четири съда: два от Криводол и по един от Сълкуца I и Оходен (Георгиева 2012, фиг. 5). От Телиш-Лъга произлиза един съд, който също се отнася към този тип (Merkyte et al. 2005, pl. 16-28). Той представлява дълбока чаша (или малка купа) с много ниско кухо столче. По форма, размери и пропорции чашата от Телиш намира точен аналог сред един от съдовете от пети хоризонт на Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 134: 6). При сравнението на тип I.1.1.5 с късноенеолитните чаши се забелязват редица различия. Съдовете от култура Криводол-Сълкуца са по-дълбоки в сравнение със съда от Градешница, а столчетата им са пропорционално по-ниски. Въпреки това те са по-плитки от тези на съдовете от Слатино 5 и 6. Никой от късноенеолитните съдове не притежава езичести дръжки като тези на тип I.1.1.5. Подобни дръжки има една поставка от Пеклюк, показваща сходство в оформянето на стените (Георгиева 2012, 175, фиг. 49). Като обща черта на сравняваните чаши може да се изтъкне липсата на украса.

Тип I.1.2 – *средноголеми и малки чаши с една дръжка* (Фиг. I.2). Намират близки паралели по отношение на форма и пропорции в къснохалколитните чаши от тип *II.1.2.3* (Георгиева: 2012, т. 32: 10). Последните се различават по отсъствието на вертикална дръжка. Те от своя страна произлизат от селищата при Криводол и Сълкуца I, отнесени към втора и трета фаза на късноенеолитната култура. Този факт до известна степен обяснява част от различията.

Тип I.1.3 – *малки цилиндрични чашки.* Точен аналог имат при една чаша от Криводол, поставена при малките съдове-модели – тип *I.4* (Георгиева 2012, т. 32: 3). Наличието на декоративни пъпки върху външната повърхност на градешнишките чаши е основната разлика спрямосъда от Криводол.

Сред керамиката от Градешница липсва аналогична или близка форма до чашата с една дръжка от Галатин, тип *I.1.2.1*. Този факт се обяснява с голямата хронологическа разлика между двата обекта. Подобно е положението и с паничките тип *I.1.1.4*, характерни за финала на култура Криводол–Сълкуца (Георгиева 2012, 49).

Кухненската керамика при едносъставните съдове (подгрупа *I.2*) на култура Криводол–Сълкуца е ясно разграничена за разлика от тази от Градешница. Съдовете са с огрубена повърхност, покрита с барботина. Те са пропорционално по-дълбоки и с по-широки дъна от трапезните съдове. В зависимост от характеристиките им са разделени на няколко подгрупи. Въпреки голямото количество публикувани съдове с барботина от Телиш–Лъга нито един от тях не се отнася към групата на едносъставните. Съдът тип *I.2.1.2* от Криводол (Георгиева 2012, т. 44: 1) е с близки пропорции и форма до съд I.1/2.1.1 от Градешница. Различава се основно по удебелението от вътрешната страна на устието и покритата с барботина външна повърхност. Тип I.1/2.1.2 не намира паралели сред публикуваната керамика на култура Криводол–Сълкуца. Като цяло къснохалколитните съдове се характеризират с пропорционално по-тесни дъна в сравнение със ранноенеолитните съдове.

Тип I.4 – *малките съдчета–модели от Градешница показват значително разнообразие във формата.* Част от тях имат сравнително точни паралели в керамиката от Криводол–Сълкуца. Подобно на съда с инвентарен № 1498 (Т I.3, *11*) е едно полусферично съдче от Оходен (Георгиева 2012, т. 11: 4.). Още едно съдче (Т I.3, *8*) намира много точен паралел

в Галатин (Георгиева 2012, т. 28: 4). Въпреки значителната хронологическа отдалеченост на обекта при Градешница оттези при Оходен и Галатин, посочените по-горе паралели са пореден пример за приемствеността в керамичните форми между комплексите от ранния и късния енеолит.

Обобщение и заключение от сравнителния анализ на едносъставните съдове

След извършения сравнителен анализ между едносъставните съдове от Градешница и тези от разглежданите ранно- и къснохалколитни селища се стигна до следните основни заключения:

1. Наблюдават се някои хронологически и вероятно регионални особености, отличаващи съдовете от Градешница от другите ранноенеолитни обекти. Като разлика може да се изтъкне почти пълната липса на големи разлати трапезни съдове в Градешница, каквито се откриват в Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Като такъв може да се определи единствено една паница (отнесена към тип I.1.1.1.1). Въпреки това тя има по-малък устиен диаметър в сравнение с най-големите образци от Слатино и Ситагри, достигащи до стойност на Dr 41,2 см (Evans 1986, fig. 12.12: 1). Показателно е, че по-разпространеният тип (I.1.1.1.2) разлати паници от Градешница не надвишават 22 см в диаметъра на устието. По този признак въпросните селища показват по-близки черти до късноенеолитните в сравнение с Градешница.

2. След направения от П. Георгиева сравнителен анализ между едносъставните съдове на култура Криводол–Сълкуца и тези от Слатино и Ситагри III, тя стига до заключение, че съдовете от двата етапа на енеолита се различават по пропорциите си. Така за ранния халколит са характерни съдове с пропорционално по-големи диаметри на дъната, а за късния – с по-малки. Това се потвърждава и от керамиката на селището при Градешница. Изключение правят две паници с пропорционално много малки дъна (Фиг. I.1, *2.1*, *4.1*). Подобни съдове не се откриват в Ситагри III и Слатино, но имат паралел в Дикили Таш II. На този етап от изследването не може да се каже до каква степен те имат хронологическа натовареност. Ако приемем, че паниците с тесни дъна са характерни за късния халколит, то в Градешница има пласт, хронологически следващ Слатино 6 и Ситагри III (поне част от етапите му). Подобни промени в пропорциите не стават внезапно. Те най-вероятно се дължат на бавна промяна или усъвършенстване на техниката на моделиране. От сравнението между пропорциите на паниците от няколко селища на Криводол-Сълкуца, от една страна, и Слатино и Ситагри III, от друга, се вижда, че не познаваме етапа в развитието на енеолитната култура от този район, по време на който е станала тази промяна. Ако приемем, че е така, в Градешница е представена поне част от този етап.

3. Типове I.1.1.2.1, I.1.1.2.2 и I.1/2.1.2 се отличават с пропорционално много големите си дъна. Те нямат точни паралели в късния халколит – нещо обяснимо, имайки предвид тенденциите на развитие на керамиката през епохата. Сходните паници от Ситагри и Слатино са пропорционално по-дълбоки. В по-долните хоризонти на Дикили Таш (IIa, IIb) се откриват подобни съдове. Такива липсват (с едно изключение) в горните хоризонти, отговарящи на етапа Дикили Таш IIc. В Българчево IV, обект, възприеман като хронологически предхождащ Слатино 5 и 6, се откриват два съда с пропорции и размери, много близки до тези на типове I.1.1.2.1, I.1.1.2.2 (Perniceva-Perets, Grebska-Kulow, Kulov 2011, fig. 4.155: 1, 6). Смятам, че този тип конични паници с широки дъна се срещат през целия период на ранния енеолит и не могат да се приемат като характерни за един етап.

4. Украсата е друг важен фактор при изследването на съдовете. Наблюдават се следните закономерности:

- сред едносъставните съдове от Градешница липсва графитна украса. Тази особеност не е характерна за другите раннохалколитни селища. При тях често съдовете са покри-

ти с линеен графитен орнамент, разположен върху външната и/или вътрешната повърхност. В керамичния комплекс на култура Криводол–Сълкуца също се среща графитна украса, разположена върху вътрешната повърхност на големите паници/ блюда от тип *I.1.1.1*. Много малкото съдове от Градешница, орнаментирани с графит (едва четири съда от разглеждания керамичен комплекс), вероятно са признак за местна особеност в керамичното производство, продиктувана от различни „модни" тенденции или липсата на достатъчно графитни находища (Лещаков 2004);

- врязаната украса, разположена върху външната и вътрешната повърхност на паниците от тип I.1.1.1.2, не е характерна за късноенеолитната керамика и сравнително рядко е използвана за орнаментиране на едносъставните съдове от другите ранноенеолитни селища. Наличието на украса от двете страни на съдовете може да се изтъкне като обща черта с останалите раннохалколитни обекти;

- не се откриват рисувани съдове с кафява или черна боя върху червена основа, каквито са публикувани от Дикили Таш, Слатино и Ситагри.

- в Градешница подобно на другите раннохалколитни селища липсва украса, рисувана с пастозни бои върху паниците. Този тип украса е характерна за късния енеолит в Западна България;

- отсъствието на барботина е друга важна особеност на целите съдове от Градешница. Тази иначе стандартна за късния енеолит техника не се среща при целите съдове от сравняваните ранноенеолитни обекти;

- при част от едносъставните съдове от Градешница външната повърхност е украсена с релефна украса-лента с набождания или пъпки, групирани в различни комбинации. Подобен тип украса не е засвидетелстван сред съдовете от другите разглеждани обекти;

- потвърждава се заключението, че врязаните знаци по дъното са характерни за керамиката на ранния енеолит. При откритите досега запазени съдове със знаци върху дъната няма украса. Сравняването на количеството подобни знаци показва, че те са повече през ранния етап на развитие на културата. Това наблюдение не можем да приемем като категорично, тъй като съществуващата досега база не е достатъчно голяма.

5. Сравнението на дъната между раннохалколитните обекти не показва различия. Те са оформени прави или конкавни. Отсъствието на пъпка от вътрешната им страна е единствената разлика при оформянето на дъната в сравнение с керамиката на Криводол–Сълкуца.

III.6.2. Сравнителен анализ на двусъставните съдове

Сравнителен анализ на съдове от раннохалколитните селища

От Слатино, Дикили Таш и Ситагри произлизат голямо количество двусъставни съдове (около 120), представляващи добра база за сравнение с аналогичните форми от Градешница. При сравнителния анализ са взети под внимание размерите, пропорциите и формата на съдовете, както и оформянето на отделни детайли.

Сравнителен анализ по типове:

Тип II.1.1.1 – *големи и средно големи разлати паници с нисък перваз и заобле прелом* (Фиг. I.3, Фиг. I.4). Този тип е широко застъпен сред двусъставните съдове от Градешница. Към него са отнесени двадесет и два съда. В керамичните комплекси на другите раннохалколитни селища тази форма също е често срещана. Най-малко подобни съдове произлизат от Ситагри III. Този факт е обясним с малката площ, на която е проучен пласта от ранния халколит. В предложената от С. Чохаджиев типология на целите форми от Слатино този тип паници е отнесен към група 2 – цифров код от 2.5.1 до 2.6.3 (Чохаджиев 2006, обр. 85). В Дикили Таш те са обособени в типове А1 и А2, имащи няколко подтипа (Demoule 2004, pl. 9). Броят на целите форми, публикувани от селището, е сравнително малък (Demoule 2004, pl. 12: 4; pl. 13: 4; pl. 15: 4-6; pl. 69: 7261; pl. 82: 2566; pl. 102: 16616). При част от тях липсват точни стратиграфски данни (Demoule 2004, pl. 12: 4; pl. 15: 5-6). От друга страна са публикувани голям брой фрагменти, отнесени към интересуващите ни типове. Данните от тях няма да бъдат използвани в основното изследване, но все пак ще обърнем внимание на част от информацията, която ни предоставят те[34]. Причината за това е желанието да се създаде една по-ясна картина на развитието на този тип съдове в отделните хоризонти на Дикили Таш.

Линията, описваща вертикалния профил на стените на долната част на съдовете от тип II.1.1.1, е права или леко изпъкнала навътре. До голяма степен същите характеристики се откриват и в другите ранноенеолитни обекти. При част от съдовете от Дикили Таш II и Ситагри III се наблюдават по-подчертано изпъкнали навътре стени на долната конична част (Demoule 2004, pl. 12: 4; pl. 15: 4, 6; Evans 1986, fig. 12.2: 2; fig. 12.2: 1; fig. 12.2: 3; fig. 12.13: 4; fig. 12.12: 3). В научната литература вече е обърнато внимание на този факт и той е определен по-скоро като регионална особеност (Георгиева 2012, 123).

По отношение на оформянето на дъната не се наблюдават съществени различия. Те са прави или леко конкавни, пропорционално по-широки в сравнение с тези от късния енеолит. При една от паниците от Градешница (Т I.6, *1*) дъното е удебелено в средата. Подобно оформяне на дъното има един съд от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр 136: 1) и един от Дикили Таш IIc, IX хоризонт (Demoule 2004, pl. 102: 16616). Съществени различия не се наблюдават и в оформянето на устията. От Слатино 6 е публикуван съд с два вертикални езичести израстъка, излизащи от устийния ръб (Чохаджиев 2006, обр. 145: 6). Подобен елемент не се открива в другите ранноенеолитни селища. Тази особеност може да се определи като регионална. Идентични израстъци откриваме и при едносъставните паници от Слатино. Значително разнообразие има при моделирането на първазите на съдовете от Градешница. Подобно е положението и в другите ранноенеолитни селища. В повечето случаи първазът е пропорционално по-висок в сравнение с късноенеолитните

[34] Информацията, която получаваме от публикуваните фрагменти, е следната: частични данни за украсата и нейното място върху повърхността на съда, оформянето на устийния ръб и перваза, приблизително точна информация за размера на Dr. От друга страна ние не получаваме информация за оформянето на дъното и неговото пропорционално отнасяне спрямо другите елементи на съда, нямаме данни за височината, оформянето на долната част на съда и т.н. Причината за това е фактът, че са публикувани фрагменти, принадлежащи предимно към горните половини на съдовете.

паници. Срещат се обаче съдове и с по-нисък перваз. От Градешница произлизат няколко сходни съда (Т I.6, *1*, *4*, *5*; Т I.7, *5*; Т I.8, *3*). Такива се откриват в Слатино 5 и 6 (Чохаджиев 2006, обр. 132: 7; обр. 135: 2; обр. 142: 3). От долните хоризонти на Слатино не произлизат подобни. Почти всички съдове от Ситагри III са с много нисъка приучтийна част. При прегледа на публикуваните от Дикили Таш цели паници и фрагменти се забелязва следната закономерност. От долните хоризонти на селището (I–IV) произлизат съдове (и фрагменти) с по-високи первази, от хоризонти VI–VIIA (Дикили Таш II b) – по-високи и по-ниски первази с преобладаване на последните. От хоризонти VII B–X (Дикили Таш IIc) почти всички публикувани цели съдове и фрагменти са с нисък перваз. Част от раннохалколитните съдове имат по една или две езичести дръжки, разположени на прелома или малко над него. Някои от дръжките в Градешница са пробити вертикално или хоризонтално. Прави впечатление, че при целите съдове от Слатино липсват хоризонтално пробити дръжки. Такива има в Ситагри III (Evans 1986, fig. 12.13: 4) и Дикили Таш (Demoule 2004, pl. 12: 4).

Интерес представлява една паница от Градешница, по-дълбока от повечето подобни съдове от селището (Т I.12, *1*). Намира почти точен паралел в един съд от Слатино 4 (Чохаджиев 2006, обр. 116: 2). Имат много близки размери и пропорции. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част на съдовете, е изпъкнала навътре. При този от Градешница това изпъкване е малко по-подчертано. При екземпляра от Слатино 4 липсват двете езичести дръжки, разположени на прелома. Близък по форма и размери е още един съд от Слатино 3. Той се отличава с пропорционално по-широкото си дъно и наличието на графитна украса, разположена върху външната му повърхност. Линията, описваща вертикалния профил на долната му конична част, е права. Останалите подобни съдове от Слатино и Ситагри III се характеризират с по-широки дъна и пропорционално по-ниски первази. Реално най-точният паралел е съда от Слатино 4. В посочената за Дикили Таш II класификация на целите форми тип A2 се доближава най-много до съда от Градешница (тип II.1.2) (Demoule 2004, pl. 9). В представената по хоризонти керамика не откриваме цели съдове, които да бъдат определени като тип A2.

По отношение на украсата се забелязват някои съществени различия. Първото от тях е липсата на графитна украса върху паниците от Градешница. С такава са покрити външните стени на первазите при част от съдовете от останалите раннохалколитни обекти. Графитна украса има нанесена и върху вътрешната повърхност на паниците от Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Обикновено тя е в комбинация с украсени от външната страна первази. Само при един съд от Слатино 4 графитният орнамент е нанесен единствено от вътрешната страна (Чохаджиев 2006, обр. 116: 2).

При част от съдовете от тип II.1.1.1 (от Градешница) горната част е украсена с широки канелюри (Т I.6, *3*, *5*; Т I.9, *1*; Т I.50, *6*). Те заемат цялата външна повърхност на первазите им. Подобен тип украса липсва сред сходните съдове от Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Горната част на една от паниците е украсена с успоредни, дълбоки и тесни канелюри (Т I.9, *7*). Те са групирани по девет, разположени косо. Такава орнаментация не е засвидетелствана в останалите раннохалколитни селища.

Знаци по дъната са констатирани при три съда от Градешница и при един съд от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр.142: 3).

Тип II.1.1.2 – *паница с нисък перваз и остър прелом* (Т I.10, *4*). Съд със сходна форма е известен от Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр. 132: 5). Подобна паница е публикувана от Дикили Таш (Demoule 2004, pl. 93: 6810). Тук остротата на прелома е още по-силно подчертана от леко изпъкналата навътре стена на горната част. Повърхността на съдовете от Слатино и Дикили Таш не е орнаментирана с врязана украса, каквато има при образеца от Градешница.

Типове II.1.2.1, II.1.2.2.1, II.1.2.2.2 и II.1.2.3.1 (Фиг. I.4) не намират точни паралели сред публикуваните цели форми от Ситагри III и Дикили Таш II. Единствено малките

съдчета тип II.2.3.1 имат близък аналог в Дикили Таш (Tsirtsoni 2000, fig. 2: G2i). Съдовете от Градешница се отличават с пропорционално малко по-високата си горна част. В Слатино тези типове също почти не намират паралели. Единствено два съда от Слатино 5 имат близка форма до малката биконична паничка тип II.1.2.2 (Чохаджиев 2006, обр. 124: 2, 12). Тези два съда се отличават с пропорционално по-широки дъна, оформени конкавно. Височините на двете части на съдовете от Слатино са приблизително равни, докато при съда от Градешница долната част е пропорционално по-висока от горната. Линиите, описващи вертикалния профил на стените и при трите съда, са прави. Преломът е остър, а устията са заоблено оформени. Единият екземпляр от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 124: 12) е украсен с графитен орнамент, разположен върху външната повърхност на горната конична част. Върху съда от Градешница липсва украса.

Тип II.1.3.1 – *дълбока купа с удебелен прелом*, *цилиндрично оформен* (Фиг. I.5). Има добър паралел в един съд от Слатино 4 (Чохаджиев 2006, обр. 120: 7). Последният се различава по наличието на графитна украса, разположена върху външната му повърхност.

Типове II.1.3.2 (Фиг. I.5) и II.1.9.2 (Фиг. I.6) не намират точни паралели сред керамичните комплекси на Слатино. Единствено един съд от Ситагри III се доближава по форма, пропорции и размери до купите от тип II.1.3.2 (Evans 1986, 12.12: 3). Той се различава по наличието на украса, разположена на прелома. Линията, описваща вертикалния профил на долната му конична част, е силно изпъкнала навътре, докато тази на съдовете от Градешница е права или леко изпъкнала навътре. От Дикили Таш II няма публикувани цели форми, които да се отнесат към типове II.1.3.2 и II.1.9.2, но от там произлизат фрагменти от два съда, вероятно купи, с много близка до тип II.1.3.2 форма (Demoule 2004, pl. 19: 2). Стратиграфската им позиция показва, че са от пласта Дикили Таш IIb, хоризонт VIA.

Тип II.1.4.1 – *голяма*, *разлата паница* (*блюдо*) *с наклонен навън перваз* (Фиг. I.5). Намира много добри паралели сред част от съдовете от Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр. 122: 5; обр. 125.2; обр. 127: 5). Последните се отличават с наличието на графитна украса, разположена върху външната страна на прелома и перваза (Чохаджиев 2006, обр. 122: 5; обр. 125.2) или покриваща почти цялата вътрешна и външна повърхност на съда (Чохаджиев 2006, обр. 127: 5). От хоризонт 5 и 6 на Слатино са публикувани няколко много близки по форма съдове до тип II.1.4.1, но различаващи се от него по наличието на високо кухо столче (Чохаджиев 2006, обр. 123: 5, 7; обр. 136: 3). Отделени са от изследователя на селището в типове 7.1.1, 7.1.3, 7.1.4 (Чохаджиев 2006, обр. 87: 7). Част от тях не могат да се определят като съдове в класическия смисъл на думата, тъй като нямат оформени дъна (Чохаджиев 2006, обр. 123: 5; обр. 136: 3). Подобни разлати паници са публикувани и от Дикили Таш II (Demoule 2004, pl. 20: 1; pl. 47: 18234; pl. 61: 15915). Обособени са в тип А 6.2.2. От Дикили Таш са обнародвани предимно фрагменти, които не дават достатъчно информация за формата на съдовете. Като основна разлика може да се изтъкне наличието на графитна украса при блюдата от Дикили Таш.

Тип II.1.5 – *голяма*, *дълбока купа с пропорционално къса горна част.* Не намира подобни сред публикуваната керамика от разглежданите тук ранно- и къснохалколитни обекти.

Тип II.1.6.1 – *малки съдове със заоблен и плавен прелом* (Фиг. I.5). Той намира добри паралели в част от съдовете от Слатино, отнесени към група 2 с цифрови кодове на подтиповете 2.2.1, 2.2.2 и 2.3.1. Тези съдове са от строителен хоризонт 5 и 6 на селището (Чохаджиев 2006, обр.121: 8; обр. 134: 2, 3; обр. 138: 8; обр. 142: 3; обр. 149: 6). Единият от съдовете от Градешница (Т I.12, *5*) намира много добър паралел в подобен от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр.142: 3). Двата имат сходни размери и пропорции. Дръжките им са еднакво оформени. Единствената съществена разлика произлиза от наличието на

графитна украса при съда от Слатино. Тя е разположена върху външната и вътрешната му повърхност. Съдът от Градешница е неукрасен. Една от купите от Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр. 121: 8) е пропорционално по-дълбока от тези от тип II.1.6.1. До голяма степен се доближават до тип II.1.6.2.2. Оформянето на отделните елементи на съдовете е подобно на тези от Градешница. При една малка купа от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 149: 6) има поставен чучур. Подобен елемент не е засвидетелстван при сходните съдове от Градешница. Тип II.1.6.1 няма аналогии сред публикуваните цели форми от Ситагри III и Дикили Таш II. Това вероятно се дължи на локалните различия, които се проявяват в керамичните комплекси на двете селища.

Тип II.1.7.1 – *средно голям съд с една голяма хоризонтална дръжка* (Фиг. I.5, *16.3*). Тази форма може да се определи и като черпак. Съд с подобна форма и дръжка се открива в Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 126: 3). Различава се по мястото и начина на поставяне на дръжката. Тя е косо разположена, непосредствено под устието. Подобни съдове не се откриват сред керамиката на култура Криводол–Сълкуца.

Тип II.1.8 – *малък, затворен съд с чучур* (Фиг. I.5, *22.5*) – не намира добри паралели в разглежданите раннохалколитни селища.

Тип II.1.9.1 – *чаши с две вертикални дръжки* (Фиг. I.6). От Градешница произлизат четири съда, отнесени към този тип. В Слатино подобните на тях са обособени в група 6, тип 6.2.1. В предложената за Дикили Таш класификация тип B2.2 е най-близък по форма до разглежданите чаши от Градешница (Demoule 2004, 169, 2.2), но в публикацията реално липсват цели съдове, които да се отнесат към него. От Слатино и Ситагри са обнародвани няколко чаши с две хоризонтални дръжки (Чохаджиев 2006, обр.115: 10; обр. 119: 4; обр. 133: 5; обр. 121: 3; Evans 1986, 12.5: 2). По обща форма и пропорции се доближават до съдовете от Градешница, но се различават при оформянето на отделни детайли. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е права или леко изпъкнала навътре при всички сравнявани съдове. Различия се забелязват при оформянето на прелома. При два от съдовете от Градешница преломът е допълнително удебелен (Фиг. I.6, *14.1*, *14.3*). Подобно не се забелязва при съдовете от Слатино и Ситагри. По отношение на общите пропорции на съдовете няма съществени различия. Дръжките на чашите от Градешница показват значително разнообразие. Повечето са прикрепени към устието и прелома. При съда с инв. № 1386 (Фиг. I.6, *14.1*) те са с подълга и скосена горна част. Подобно е оформянето на дръжките при повечето съдове от Слатино. Дръжките на съда с инв. № 1080 (Фиг. I.6, *14.3*) не намират паралели сред тези на сходните по форма двусъставни съдове от другите сравнявани селища. Всички съдове от Слатино и Ситагри са орнаментирани с графит. Украсата е разположена предимно върху горната част, прелома и дръжките. При един съд от Слатино 4 тя покрива цялата външна повърхност на съда без дръжките (Чохаджиев 2006, обр. 119: 4). Повечето чаши от Градешница са неукрасени. Само един съд е орнаментиран с графит (Фиг. I.6, *14.3*).

Тип II.2 – *кухненска керамика.* Както бе споменато неколкократно, при ранноенеолитната керамика от разглежданите селища няма ясен критерий за разграничаване на кухненските съдове. Въпреки това три съда от групата на двусъставните са определени като кухненски: типове II.1/2.1 и II.1/2.2 (Фиг. I.6) От тях единият съд (Фиг. I.6, *15.4*) има сравнително точни паралели във всички раннохалколитни хоризонти на Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 112: 9; обр. 115: 14, обр. 119: 7; обр. 121: 9; обр. 140: 7). Отличава се от купите от Слатино с пропорционално по-широко дъно.

Тип II.1/2.2 – *голям, дълбок съд със заоблен прелом между двете части* (Фиг. I.6). Намира добри паралели в Слатино 5 и 6 (Чохаджиев 2006, обр. 121: 10, 9; обр. 140: 3, 7). Купите от Слатино се отличават с по-ниска горна част и наличие на графитна украса при някои от тях. Линията, описваща вертикалния профил на долната им част, е права.

Сравнителен анализ на двусъставните съдове от Градешница и тези на култура Криводол– Сълкуца

Сравнение по типове:

Тип II.1.1.1 – *разлати паници с нисък перваз* (Фиг. I.3; Фиг. I.4). Имат добри паралели сред съдовете на култура Криводол–Сълкуца. При извършените метрични изследвания на подобните съдове от ранния и късния енеолит П. Георгиева стига до заключение, че в размерите и пропорциите им се наблюдават определени закономерности в отделните етапи на епохата. Така в късния енеолит паниците с нисък перваз – типове *II.1.1.1*, *II.1.1.2*, *II.1.1.3*—се разграничават ясно по размерите си. Подобно разграничение липсва при съдовете от Слатино и Ситагри. Не се открива и в Градешница, където трудно могат да се обособят отделни групи по този показател. Наблюдава се плавен преход от големите към малките съдове. Прави впечатление голямото количество съдове с размери на Dr между 19 см и 23 см— десет на брой. Паници с подобни размери не са характерни за късния енеолит, но се срещат в Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Тук не е налице установената в Криводол–Сълкуца стандартизация на формите.

Големите, къснохалколитни паници (блюда), обособени в тип *II.1.1.1*, се характеризират с диаметър на устието, по-голям от 26 см (Георгиева 2012, 93). От Градешница произлизат три съда, имащи подобен размер (Т I.6, *1*, *2*; Т I.7, *1*). Показателно е, че от всичките публикувани съдове от Слатино и Ситагри III (общо 33) само един от Слатино 6 е с размер на устийния диаметър, по-голям от 26 см (Чохаджиев 2006, обр. 135: 2). Той е много близък по размери и форма до най-голямата паница от Градешница (Т I.6, *1*), но се различава от нея с пропорционално по-широкото си дъно, при което липсва удебелението от вътрешната страна. От прегледа на публикуваните цели форми от Дикили Таш II също се вижда съществуването на паници с диаметър при устието, по-голям от 26 см (Demoule 2004, pl. 82: 2566). От друга страна, голяма част от устийните диаметри, възстановени по фрагменти, също показват подобни стойности (Demoule 2004, pl. 72: 10000; pl. 82: 2599; pl. 89: 2677; pl. 102: 4839; pl. 103: 5744). Стратиграфската позиция на повечето от тях отговаря на VII–IX хоризонт. Те са предимно от паници с много нисък перваз. Под внимание трябва да се вземе фактът, че възстановените диаметри по фрагменти са приблизителни. Въпреки това значителният (предполагаем) брой съдове с големи размери вероятно има значение за хронологическото отнасяне на горните хоризонти на Дикили Таш II.

Оформянето на дъната на раннохалколитните и къснохалколитните съдове е сходно. Като основна разлика може да се изтъкне липсата на пъпка от вътрешната страна на дъната на градешнишките съдове. Такава липсва и при паниците от Слатино, Дикили Таш и Ситагри. Както бе споменато по-горе в анализа, един от големите съдове от Градешница има удебеление от вътрешната страна на дъното. Подобни се откриват в Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 136: 1) и Дикили Таш IIc (Demoule 2004, pl. 102: 16616). За първи път този елемент в оформянето на съдовете се появява в края на ранния халколит. Подобно моделиране на дъното имат няколко паници от Юнаците (Todorova, Matsanova 2000, fig. 26.2: 2, 4), Дяково (Kraus 2001, abb. 20: 7) и Заминец B (Георгиева 22012, т. 17: 1), селища, отнесени от П. Георгиева към началния етап на късния енеолит (Георгиева 2012). Така тази особеност при моделирането на дъната е просъществувала вероятно за кратък период до края на първата фаза на късния енеолит. Впоследствие тя се развива в малките релефни пъпки, поставени от вътрешната страна на дъната.

По отношение на пропорциите на дъната тези от Градешница показват значително разнообразие. Преобладават пропорционално по-широките в сравнение с късноенеолитните, но част от съдовете се характеризират с много тесни дъна (Т I.6, *1-3*; Т I.8, *3*; Т I.38, *3*).

Някои от късноенеолитните съдове имат малки вертикални дръжки, разположени под нивото на прелома (Георгиева 2012, фиг. 9: 20.4, 6.1, 29.1, 24.5, 26.1.4; фиг. 10: 1.6, 20.17, 21.8, 26.2.3). Подобни не се откриват в Градешница. Там са характерни разположените върху прелома езичести дръжки. Върху някои от съдовете на Криводол–Сълкуца също се откриват такива (Георгиева 2012, фиг. 9: 132.1, 26.2.2; фиг. 10: 17.2, 89.25). Те произлизат от Юнаците, Сълкуца I и II и Заминец B.

Украсата на паниците тип II.1.1.1 се различава значително от тази на култура Криводол–Сълкуца. С тази особеност те показват по-скоро регионални различия, тъй като имат много малко допирни точки и със съдовете от останалите раннохалколитни обекти. Възможно е влияние върху украсата да оказва и съседната култура Винча, където от една страна канелюрите са широко разпространени, а от друга липсва графитна украса. При съдовете от късния енеолит липсват знаци по дъната.

Паралели на паниците тип *II.1.1.3*, известни от Деветашка пещера, не се откриват в Градешница (Георгиева 2012, т. 7: 5). Такива липсват в Слатино и Ситагри III. От седми хоризонт на Дикили Таш (отговарящ на фаза IIc) са публикувани два устийни фрагмента, които с голяма доза сигурност могат да се отнесат към съдове, подобни на тип *II.1.1.3* (Demoule 2004, pl. 84: 8135, 2669). Различават се от паницата от Деветашка пещера по наличието на графитна украса и с по-големия диаметър при устието. Паници с подобно оформяне на перваза и устието са публикувани от Багачина (Ганецовски 2003, т. XI: 2, 3, 4).

Тип II.1.3.1 – *купи с удебелен прелом*, *оформен като хоризонтално цилиндрично ребро* (Фиг. I.5: *35.3*). Намират много добри паралели сред съдовете от тип *III.1.1.2* на култура Криводол-Сълкуца (Георгиева 2012, фиг. 27).

Тип II.1.3.2 – *купи с удебелен прелом* (Фиг. I.5). Имат добри паралели сред купите *II.1.3.4* и част от тези на тип *II.1.3.3* от Криводол–Сълкуца (Георгиева 2012, фиг. 11; фиг. 12). Те също са с удебелен прелом. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част, е права или леко изпъкнала навътре. Съдовете от Градешница имат пропорционално по-широки дъна и като цяло са по-ниски дори в сравнение с подобните от Дяково. Линията на хоризонталния профил на горната част е права за късноенеолитните съдове и изпъкнала навътре за по-ранните. Съдовете от Градешница имат пропорционално по-широки дъна в сравнение с тези от култура Криводол-Сълкуца. Съдовете от Криводол тип *II.1.3.4* са снабдени с две големи вертикални дръжки, каквито липсват при купите от Градешница (Георгиева 2012, фиг. 12). Последните са неорнаментирани. Графитна украса, канелюри и насечки се откриват върху повърхността на по-късните купи.

Тип II.1.6.1 – *биконични съдове с плавен прелом* (Фиг. I.5). Добър техен паралел са обособените от П. Георгиева в тип *II.2.6.1* съдове (Георгиева 2012, фиг. 16). Отнесени са от нея към кухненската керамика поради покритата с барботина външна повърхност. Няколко сходни съда произлизат и от селището Телиш–Лъга (Merkyte et al. 2005, pl. 7: 7; pl. 8: 12). Раннохалколитните съдове се отличават с пропорционално по-широки дъна и по-малка височина. Сравнявайки керамиката на Криводол–Сълкуца с тази на Слатино и Ситагри, П. Георгиева установява сходство във формата на част от раннохалколитните съдове с кухненските от късния халколит (Георгиева 2012, 126). Вероятно някои от съдовете от тип II 1.6.1, както подобните им от други раннохалколитни обекти, също са имали кухненско предназначение. От друга страна, малките им размери подлагат на съмнение тази им функция. Възможно е не всички съдове с барботина да са служели за приготвяне на храна, а да са използвани за затопляне на отделни порции или да са имали съвсем други функции. Това би обяснило малките им размери.

Тип II.1.9.1. *Чашите с две големи вертикални дръжки са широко разпространени сред двусъставните съдове на късния енеолит* (Фиг. I.6). Подобните късноенеолитни съдове са обособени от П. Георгиева в тип *II.1.3.6* (Георгиева 2012, 98-99; фиг. 13; фиг. 14).

В класификацията на керамиката от селището при Телиш–Лъга са отделени в тип O (Merkyte et al. 2005). Няколко сходни съда произлизат и от Багачина (Ганецовски 2003, т. XII: 3-10). Подобно на съдовете от Градешница показват разнообразие при оформянето на дръжките. Въпреки това дръжките на съда с инв. № 1080 (Фиг. I.6, *14.3*) не намират паралели сред този тип чаши на Криводол–Сълкуца. Сходни са тези на тип *III.1.2.4*, но те спадат към групата на трисъставните съдове (Георгиева 2012, фиг. 28).

Не се откриват съществени различия при оформянето на устията и дъната на чашите от късния и ранния енеолит[35]. При късноенеолитните чаши преломите са удебелени и релефно подчертани отвън. Аналогично оформяне на прелома се забелязва при два от съдовете от Градешница (Фиг. I.6: *14.1*, *14.3*). Само един раннохалколитен съд е орнаментиран с графит (Фиг. I.6: *14.3*). Останалите са неукрасени. От къснохалколитните съдове два от Криводол и един от Багачина са декорирани с графит. При останалите украсата е с канелюри и насечки, разположени на прелома. Подобен тип орнаментация не е регистриран сред съдовете от Градешница. Най-много различия се откриват при сравнението на ранноенеолитните съдове с тези от Галатин, Оходен и Сълкуца II. Съдовете от тези по-късни селища са пропорционално много по-ниски, дръжките им са силно извити, а дъната на съдовете от Оходен са леко заострени или заоблени. Тези различия са определени от голямата хронологическа разлика между Градешница и въпросните селища.

Малките панички тип II.1/4.1 не намират точен аналог във формите от култура Криводол–Сълкуца. Най-близки по размери са два съда от Дяково, обособени в тип *II.1.1.2.b* (Георгиева 2012, фиг. 10), но се различават в оформянето на редица детайли в сравнение с тип II.1/4.1.

Типове II.1.2.1, II.1.2.2.1, II.1.2.2.2, II.1.2.3.1, II.1.4.1 и II.1.4.2 не намират добри паралели сред публикуваните цели съдове на култура Криводол–Сълкуца.

Липсата на съдове с барботина е едно от основните различия между целите керамични форми от Градешница и тези от късния енеолит. От друга страна, сравнително малко ранноенеолитни съдове са определени като кухненски – само три[36]. Съдовете от Градешница са обособени в типове II.1/2.1 и II.1/2.2. Намират добри паралели сред част от кухненската керамика от Заминец (Георгиева 2012, т. 17: 3; т. 21: 1). Подобни са публикувани и в Телиш–Лъга (Merkyte et al. 2005, pl. 8: 6, 9, 10, 15). В представената класификация са обособени в тип F (Merkyte et al. 2005, pl. 14). Освен по отсъствието на огрубена външна повърхност, раннохалколитните съдове се различават с пропорционално по–големия си устиен диаметър. Единият от съдовете от Градешница (Фиг. I.6, *15.4*) се доближава най-много по форма до двата от Заминец B и Заминец C, определени като тип *II.2/3.5* (Георгиева 2012, фиг. 15). Подобен на него е и един от съдовете от Телиш–Лъга, произхождащ от жилище 2 (Merkyte et al. 2005, pl.8: 10). Те са с по-големи размери и по-ниско разположени дръжки в сравнение с градешнишкия съд. При него липсва вътрешен перваз. Тип II.1/2.1 има близки паралели с два съда от Дяково, обособени в тип *II.1.2.1* и отнесени към трапезната късноенеолитна керамика (Георгиева 2012, фиг. 10: 16.1, 16.3).Те са с неукрасена повърхност.

II.4. Малките *съдове-модели* демонстрират голямо разнообразие във формата. Някои от тях намират добри паралели сред съдчетата от Криводол-Сълкуца (Георгиева 2012, фиг. 17: 22.7, 43.1, 22.8, 109.7). И едните, и другите частично повтарят формата на определени типове от големите съдове.

[35] Без да взимаме под внимание чашите от Оходен, принадлежащи на хронологически много по-късен период.

[36] В тази бройка не влизат съдовете от тип II.1.5.1, които въпреки общите черти с някои кухненски, късноенеолитни съдове са отнесени към трапезната керамика, поради малките си размери.

Обобщение и заключение на сравнителния анализ на двусъставните форми

След проведения сравнителен анализ между двусъставните съдове от Градешница и тези от останалите раннохалколитни и къснохалколитни селища се стигна до няколко основни наблюдения. Те могат да се обособят в следните точки.

1. Паниците от тип II.1.1.1 се доближават по форма и размери до част от съдоветеот Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Подобно на тях показват известни различия по отношение на размери и пропорции от сходните паници от култура Криводол–Салкуца. Липсва ясно разграничение на типовете по големина. Както бе посочено по-горе в анализа, наблюдава се плавен преход в размерите от големите към малките паници. От друга страна, три съда от Градешница имат стойност на диаметъра на устието над 26 см. Два от тях се отличават с нисък перваз и тесни дъна. По тези характеристики те намират много добри паралели в тип *II.1.1.1*. За сравнение само един съд от Слатино 6 има размер на устийния диаметър, по-голям от 26 см, но той се отличава с пропорционално широко дъно.

2. По отношение на украсата, паниците (тип II.1.1.1) от Градешница показват значителни различия от подобните съдове на останалите халколитни обекти:

- липсва графитна украса. Такава е засвидетелствана върху съдовете от Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Орнаментирани с графит са част от късноенеолитните съдове. Украсата е разположена върху вътрешната повърхност на съдовете и/или върху външната страна на първазите;

- част от паниците тип II.1.1.1 са украсени с тесни или широки канелюри, разположени от външната страна на перваза. Подобен тип украса не е засвидетелстван върху паниците в останалите халколитни обекти. Вероятно тя е регионална особеност;

- всички съдове от тип II.1.1.1 са неукрасени от вътрешната страна;

- при три паници от Градешница има знаци върху дъното. Единствено в Слатино (от останалите обекти) има подобни знаци върху дъното на една от паниците;

- само при един съд от Градешница (тип II.1.1.2) има врязана украса, разположена от външната страна на долната конична част. Подобно на канелюрите тя показва навярно регионална особеност.

3. Част от типовете (II.1.2.1, II.1.2.2.1, II.1.5, II.1.9.2), не намират достатъчно добри паралели сред целите форми на останалите енеолитни обекти.

4. Паниците с висок, силно наклонен навън перваз (тип II.1.4.1) имат добри аналогии в Дикили Таш и в Слатино 5. Този тип съдове не се срещат в късноенеолитните обекти. Характерни са за ранния енеолит. В част от къснохалколитните селища (Деветашка пещера, Багачина) се откриват паници с наклонен навън перваз, но пропорционално по-нисък в сравнение с ранноенеолитните съдове. В класификацията, предложена от П. Георгиева, са обособени в тип *II.1.1.3*. Отделни фрагменти от подобни паници се откриват в Дикили Таш IIс. За съжаление липсата на цели съдове прави невъзможно провеждането на детайлен сравнителен анализ.

5. При тип II.1.3.2 и при част от съдовете от тип II.1.9.1 (T I.14, *1*, *3*) се забелязват някои особености в оформянето на прелома, които имат добри аналогии в късния енеолит. Става въпрос за удебелението му от външната страна и оформянето му като хоризонтално ребро. Подобно удебеление не се забелязва при сходните съдове от Слатино. Единствено от пласта Ситагри III произлиза цял съд, показващ близки черти до тип II.1.3.2. Подобните късноенеолитни купи са с пропорционално по-тесни дъна. Удебелението на прелома при съдовете от Градешница навярно показва подход в оформянето му, зародил се още в ранния енеолит и придобил по-голямо разпространение в късния.

6. Биконичните, затворени съдове от тип II.1.6.1 са причислени към трапезната керамика поради малките си размери и липсата на барботина, но намират добри паралели сред част от кухненската керамика на култура Криводол–Салкуца. Възможно

е да се предполага подобна функция и на съдовете от Градешница. Те от своя страна имат и добри аналогии сред купите в горните два хоризонта на Слатино.

7. Като цяло сред двусъставните съдове в Градешница преобладават неукрасените. Само два са декорирани с графит (Т I.14, *3*; Т I.17, *4*) и два с врязана украса (Т I.9, *6*; Т I.10, *4*). По-често се срещат канелюри и малки релефни пъпки, поставени предимно върху най-изпъкналата част на съдовете.

III.6.3. Сравнителен анализ на трисъставните съдове

Сравнителен анализ между съдове от раннохалколитните селища

От Градешница произлизат сравнително голям брой трисъставни съдове. Към тази група са отнесени 63 съда, включително и тези, определени като модели. Сред тях най-силно впечатление правят съдовете-хранилища. Те са емблематична форма за ранноенеолитната култура, развила се на територията на днешна Северозападна България.

От Слатино са публикувани пропорционално по-малко трисъставни съдове – около 50, открити при проучването на пет строителни хоризонта. Затруднение при анализа представлява неравномерното разпределение на съдовете по хоризонти в Слатино (нещо, характерно за всички групи съдове). От Слатино 5 и 6 произлизат повечето цели трисъставни форми, а от Слатино 2 – само един съд. Малко е количеството обнародвани подобни съдове от пластовете Дикили Таш II и Ситагри III. До известна степен това се обяснява със сондажния характер на част от проучванията и по-трудоемката реставрация и реконструкция на трисъставните съдове. От друга страна, разкопките на Ситагри са съсредоточени върху пласта от бронзовата епоха. Впечатление прави високият дял на съдовете с две големи вертикални дръжки, публикувани от Слатино и Ситагри III. Те са значително по-слабо застъпени сред целите форми от Градешница. Съдовете-хранилища, произхождащи от Слатино, Ситагри и Дикили Таш, са малко за разлика от Градешница.

В представената типология на целите съдове от Слатино трисъставните са обособени в група 3 (съдове с цифров код 3.5.2; 3.5.3; 3.6.3; 3.3.2), 5, 6 и 8 (Чохаджиев 2006, обр. 85; обр. 86). В Дикили Таш са обособени в типове A.6.3, A.6.2.2, C.1.1 – C.2.2, B.2.3, D.2.1.1 – D.2.2 (Demoule 2004, 196).

Сравнение по типове

Тип III.1.1.1.1. – *купа със средно висока шия и пропорционално ниски плещи* (Фиг. I.7: 18.1). Този тип не намира добри паралели сред целите форми на Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Подобно е положението с купите тип III.1.1.4 и III.1.1.5 (Фиг. I.7). Причините за липсата на паралели на тези съдове вероятно са и субективни. Сред сравняваните раннохалколитни селища броят на трисъставните купи е сравнително малък, особено на тези от Ситагри III и Дикили Таш II.

Типове III.1.1.2.в-с – *купи с ниска шийка и заоблена средна част* (Фиг. I.7). Подобна купа е публикувана от Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр. 134: 12). Тя представлява най-близкия аналог сред съдовете от разглежданите ранноенеолитни селища. Шията на съдовете от Градешница е пропорционално по-ниска за сметка на по-високата средна и долна част. Съдът от Слатино 5 е украсен с канелюри, разположени на плещите. До голяма степен купата от Слатино се доближава и до обособения тук тип III.1.1.1.2а.

Тип III.1.1.3 – *затворена купа със силно изпъкнали плещи* (Фиг. I.7, *18.3*). Близък аналог са съдовете от тип 5.3 от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 85). Публикувани са три подобни съда от хоризонт 6 на селището (Чохаджиев 2006, обр. 136: 4, 6; обр. 145: 5). От Ситагри III и Дикили Таш II липсват сходни по форма съдове. Най-близък до тип III.1.1.3 е единият от съдовете от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 136: 6). Купата от Градешница се различава

с пропорционално по-дълга шия, профилирана навътре. Поради тази причина този съд е по-затворен. Различия се забелязват и относно украсата. При III.1.1.3 тя е набодена и е разположена върху плещите. При съда от Слатино украсата е комбинирана – набодена и графитна. Покрива цялата повърхност на шията и плещите.

Типове III.1.1.6.1 (Фиг. I.7) и III.1.1.6.2 (Фиг. I.9, *44.2*) също не намират близки аналогии в Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Единствено един много малък съд от Ситагри III се доближава по форма и пропорции до тези два типа (Evans 1986, fig.12.2: 5). Той се отличава освен с малките си размери и с пропорционално по-високите си плещи и наличието на графитна украса. Тя е разположена върху шията и долната част на съда, а средната е украсена с канелюри. При него липсват букели, каквито са засвидетелствани върху единия съд от Градешница. Показателно е, че фрагменти с подобни израстъци не са публикувани от Ситагри III и Дикили Таш II. Вероятно този тип украса не е характерен за раннохалколитната керамика от този район.

Тип III.1.2.1 – *дълбоки, затворени съдове с една вертикална дръжка* (Фиг. I.8: 25.1). Известен е подобен съд от Слатино 4 (Чохаджиев 2006, обр. 117: 1). Двата съда са със сходни размери, форма и пропорции. Орнаментирани са с графитна украса, разположена върху по-голямата част от външната им повърхност. Различават се по оформянето на отделни детайли като дръжката и плещите. Последните са пропорционално по-високи при съда от Слатино 4. Дръжката на купата от Градешница е по-голяма и плавно извита.

Типове III.1.2.2.1 – III.1.2.2.3 откриват добри паралели в два съда от Ситагри III (Evans 1986, fig.12.13: 6) и Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 149: 12). Те имат близки размери и форма на тялото. Отличават се с липсата на украса от канелюри и пропорционално по-широките си дъна от тези на съдовете от Градешница. Само съдът от Ситагри има дръжки, но те се различават от тези на типове III.1.2.2.2 и III.1.2.2.3. Купата от Слатино е украсена с графит, разположен върху шията и плещите. Подобен тип украса липсва сред сходните съдове от Градешница.

Типове III.1.2.3.1а, III.1.2.3.1в, III.1.2.3.2 – *чаши с една или две хоризонтални дръжки* (Фиг. I.8). Тези типове са сравнително рядко срещани както в Градешница, така и в останалите раннохалколитни обекти. Реално от Ситагри няма публикувани подобни, а от Дикили Таш произлизат само няколко съда (Tsirtsoni 2000, Fig. 2: I2; Fig. 3: M3; Fig. 4: a, b). Ако прибавим подобните на тях съдове, отнесени към двусъставните, техният брой става значително по-голям. Най-точни паралели чашите с една или две дръжки (типове III.1.2.3.2, III.1.2.3.1а) имат от Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр. 124: 4, 7; обр.134: 7). Отличават се от съдовете от Градешница главно по наличието на графитна украса, разположена върху горната и средна част на съда, а една от чашите от Слатино е орнаментирана с графит и от вътрешната страна (Чохаджиев 2006, обр. 124: 4). Една от чашите от Градешница има знаци върху дъното (Фиг. I.8, *23.1*). Подобни не се откриват при сходните съдове от другите разглеждани тук раннохалколитни обекти. Тази чаша е единственият дълбок и затворен съд от Градешница с нанесени знаци по дъното. Подобни се срещат предимно при едно- и двусъставните паници.

Тип III.1.3.1 – *дълбоки съдове с две вертикални големи дръжки* (Фиг. I.8, *21.1*, *21.2*). От Градешница има само два такива съда, разграничени в отделни подтипове (III.1.3.1.1, III.1.3.1.2) в зависимост от оформянето на определени елементи. За съжаление и при двата дръжките не са запазени, поради което губим информация за тяхната извивка. На рисунките са представени гипсовите им възстановки, направени от реставраторите в РИМ Враца. От Ситагри и най-вече от Слатино са публикувани голям брой подобни съдове. В представената ни типология на целите форми от Слатино те са обособени в група 6 с цифров код на типовете от 6.1.1 до 6.1.5. Представени са почти равномерно в отделните хоризонти. Единствено от втори хоризонт не произлиза подобен съд. В Дикили Таш са обособени в тип C 1.2 (Demoule 2004, 196, 2.2). От този обект произлиза един цял

съд, рисуван с черна боя върху червена основа. Той е от пети хоризонт (Demoule 2004, pl. 18: 2). Различава се по мястото на прикрепване на дръжките, които са поставени върху средната част на шията и плещите. Съдовете от Слатино се характеризират със сравнително плавен прелом между шията и горната част на плещите. Тип III.1.3.1.2 е украсен с канелюри, разположени върху средната част на съда. Подобен тип украса липсва върху сходните съдове от останалите ранноенеолитни обекти. Там преобладава графитната украса, поставена върху шията, плещите и понякога върху дръжките. По подобен начин е украсен единият от съдовете от Градешница (Фиг. I.8, *21.1*). Той намира добър паралел в Перник- крепостта (Радунчева 1981, обр. 9: 6).

Близки по форма и пропорции до тези съдове са и двата от типове III.2.3.1 и III.2.3.2 (Фиг. I.9: *27.2*, *26.2*). Те са причислени към групата на кухненската керамика поради по-грубата си изработка. Характеризират се с по-къси дръжки и плавен преход от шията към плещите. Намират добри паралели сред част от съдовете от Слатино (Чохаджиев 2006, обр.112: 7; обр. 126: 9; обр. 140-144). Последните произлизат от строителен хоризонт 3, 5 и 6.

Тип III.1.3.2.1 – *дълбоки съдове с две или три вертикални дръжки* (Фиг. I.8). Съдове с подобна форма и дръжки има публикувани от Слатино 5, 6 и Ситагри III (Чохаджиев 2006, обр. 123: 1; обр. 140: 8; Evans 1986, fig. 12.12: 6; fig. 12.6: 1). При съдовете от Слатино шиите са малко по-издължени в сравнение с тези от Градешница. Два от съдовете от Слатино 6 и Ситагри III имат по една допълнителна голяма дръжка, разположена върху шията, каквато липсва при градешнишките съдове (Чохаджиев 2006, обр. 140: 8; Evans 1986: fig. 12.12: 6). Последните са неорнаментирани, докато в Слатино и Ситагри имат украса от графит и канелюри. Тези съдове намират много добри аналогии сред част от определената като кухненска керамика на култура Криводол–Сълкуца (Георгиева 2012, фиг. 39).

Типове III.1.3.2.2а, III.1.3.2.2в – *дълбоки съдове с четири хоризонтални дръжки* (Фиг. I.9: *21.3*, *25.2*, *25.3*). По отношение на броя на дръжките и тяхното разположение намират сравнително точен паралел в един малък съд от Слатино 3 (Чохаджиев 2006, обр. 115: 5). Освен с малките си размери той се различава и по наличието на украса, каквато липсва при съдовете от Градешница. Съдове с подобна форма и брой на дръжките произлизат от Слатино 5 и 6, но се отнасят по-скоро към групата на двусъставните (Чохаджиев 2006, обр. 121: 5; обр. 142: 2). Допълнително затруднение при определянето на групата, към която принадлежат съдовете от Слатино, се явява начина на тяхното графично представяне. На рисунките им не са разграничени дръжките от останалата част на профила. Така често се губи информация за оформянето на прелома, оформянето на устието и точното място на закрепване на дръжките.

Малките трисъставни съдове от типове III.1.4и III.1.5 (Фиг. I.9) не откриват добри паралели сред съдовете от Слатино, Ситагри III и Дикили Таш II.

Тип III.2.1 – *дълбок съд с две дръжки* (Фиг. I.9, *24.1*). Този съд намира много добър аналог в Слатино 4 (Чохаджиев 2006, обр.120: 9). Двата имат близки размери, форма и пропорции. Различават се по някои детайли в оформянето. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част на съда от Слатино 4, е права, а тази на съда от Градешница – леко изпъкнала навън. Дръжките на съда от Слатино са по-малки.

Тип III.2.2 – *дълбоки, затворени съдове с пропорционално широки дъна* (Фиг. I.9, *22.1*, *22.6*). Откриват добри паралели в Слатино 5 и 6 и в Ситагри III (Чохаджиев 2006 обр. 126: 8; обр. 134: 14; обр. 138: 9; обр. 140: 5; Evans 1986, fig. 12.13: 6). Съдовете от тези селища имат близки размери и пропорции до тези от Градешница. Широките им дъна са още едно основание за тяхното кухненско предназначение.

Тип III.3 – *съдове–хранилища* (Фиг. I.10; Фиг. I.11). Това са едни от най-представителните съдове за Градешница. Характеризират се с разнообразни размери, богата врязана украса и силно издаден навън устиен ръб. Повечето от тях имат пропорционално

тесни дъна. Показателен в това отношение е най-големият (висок 85,6 см) съд (Т I.43, *1*)[37]. Така оформено, дъното не позволява стабилното поставяне на съда, особено върху глинобитните подове от тази епоха. Възможно е някои от най-големите съдове да са частично вкопавани с цел по-добра устойчивост. Вероятно поради тази причина най-долната им част е неукрасена. От Слатино, Ситагри и Дикили Таш са публикувани много малко подобни съдове (Чохаджиев 2006, обр. 116: 4, 6; обр. 118: 4; обр. 124: 8; обр. 141: 6, 8; обр.149: 13; Чохаджиев 2007, т. 9; Renfrew, Gimbutas, Elster 1986, pl. XIII: 2). Съдовете-хранилища от Слатино имат по-скъсени пропорции на шията и по-плавен преход между нея и търбуха в сравнение с повечето съдове от Градешница. Единствено от Слатино 4 и 5 са публикувани малки „съдчета-хранилища", които могат да се определят и като модели на големите (Чохаджиев 2006, обр. 116: 4; обр. 118: 4; обр. 124: 8). Те се доближават най-много до тип III.3/4 от Градешница (Фиг. I.11). Различават се от тях по оформянето на устието, което е заоблено или равно, без да е издадено навън. Подобно оформяне на устийния ръб има при всички съдове–хранилища от хоризонт 4 и 5 на селището. От Слатино 6 произлизат три съда със средно големи размери (височина от 18 см до 27,9 см.). Те имат леко издадено навън устие (Чохаджиев 2006, обр. 141: 6, 8; обр.149: 13). До известна степен наподобява оформянето на устието на съдовете от типове III.3.1.1, III.3.1.2.1, III.3.1.2.2 от Градешница. При последните то е по-отчетливо извито навън. В представената типология на устията от Слатино са обособени няколко типа (цифров код 1.7, 1.8, 1.9.1, 1.9.2), сходни с устията на съдовете–хранилища (Чохаджиев 2006, обр. 87). Според изследователя на обекта са характерни предимно за съдове от горните хоризонти (Чохаджиев 2006, 25). Този елемент в оформянето на съдовете вероятно има хронологическа стойност за района на Слатино. За Северозападна България този тип устия е характерен за целия ранен енеолит. Подобни има в Брениця, селище, хронологически предхождащо Градешница (Nikolov 1978, tab. I). Известни са и от други географски близки селища – Баурене (Фиг. II. 27, *1*), Борован (Фиг. II.29, *1*), Деветашка пещера (Миков, Джамбазов 1960, 66, обр. 48). Подобен начин на оформяне на устията е установен в Перник – крепостта „Кракра" и в района на София[38]. Известните от Ситагри и Дикили Таш подобни съдове имат прави устия, които не са извити навън в горния край. Вероятно тази особеност в оформянето на съдовете-хранилища има регионален характер. Те не се срещат в най-южните райони на етно-културния комплекс ГСД. Хранилища с моделирани антропоморфни израстъци са известни само от Градешница

Липсата на разгъвка на орнаментацията при големите съдове от Слатино, Ситагри и Дикили Таш до известна степен затруднява анализа ѝ. С голяма доза сигурност може да се твърди, че сред публикуваните цели съдове липсва метопната организация на украсата, характерна за повечето съдове-хранилища от Градешница. За наличието на такава споменава Ст. Чохаджиев, вероятно установена от него при част от фрагментите на съдове-хранилища от Слатино. Сред подобни се среща и мотивът от две успоредни вертикални линии, пречупени в горния си край (Чохаджиев 2006, 30, обр. 103, 1, 2). Той е често поставян върху гърдите на антропоморфните фигурки и в горната част на съдовете-хранилища от Градешница. В Слатино се среща върху подобни съдове от хоризонт 6 (Чохаджиев 2006, 30). Липсва информация за наличието на неорнаментирани полета, разположени върху „гърба" на съдовете-хранилища от Слатино.

Тип III.3.2 – *съдове-хранилища с къса шия и сферично тяло* (Фиг. I.11, *45.1*, *46.1*). Различават се по форма и начин на организация на орнаментацията от повечето хранилища от Градешница. Близък по форма е един съд от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 141: 6).

[37] Вторият по големина съд (Т I.42, 1) ареконструиран до голяма степен с гипс. Това обяснява и по-широкото му дъно.

[38] Изказвам благодарност на Анета Бакъмска за възможността да се запозная и обработя част от ранноенеолитните материали от Перник – крепостта „Кракра". Изказвам благодарност на доц. Христо Попов и доц. Методи Даскалов за възможността да се запозная и обработя халколитните материали от проучения от тях обект на Западната дъга на Софийския околовръстен път.

Тип III.3.3 – *голямо, неорнаментирано хранилище с три дръжки* (Фиг. I.11, *35.1*). Подобни хранилища не са публикувани от в останалите раннохалколитни селища. Близки паралели има в ареала на култура Винча (McPherron, Srejovic 1988, fig. 6.3: 16; fig. 6.4: 20; fig. 6.5: 4, 5; fig. 6.6: 22-24).

Сравнителен анализ на трисъставните съдове от Градешница и тези на култура Криводол–Салкуца

От ареала на култура Криводол–Салкуца произлизат голям брой трисъставни съдове, представляващи много добра база за сравнителен анализ. Прави впечатление значителното количество публикувани съдове с две големи вертикални дръжки. Сравнително голям е броя на обнародваните трисъставни затворени съдове с две дръжки, косо разположени върху шията или горната част на плещите. Те са обособени от П. Георгиева в типове *III.1.6.1 –III.1.6.10* (Георгиева 2012, Фиг. 34-36). Отново като основна разлика с керамиката на Градешница може да се изтъкне обработката на повърхността на част от съдовете с барботина.

Сравнение по типове

Купите от Градешница, както и тези от късноенеолитните обекти, показват голямо разнообразие във формите. Въпреки това сравнително малко от ранноенеолитните типове намират близки паралели сред по-късните. В настоящия анализ ще обърнем по-сериозно внимание на съдовете, имащи добри аналози сред тези на култура Криводол–Салкуца.

Купата тип III.1.1.2.1 има близък паралел с един съд от Криводол, отделен в тип *III.1.6.2* (Георгиева 2012, фиг. 34: 34.2). Двата съда имат близък силует и сходна украса (канелюри и релефни пъпки). Къснохалколитният съд се отличава със значително по-тясно дъно и наличието на две хоризонтални дръжки, моделирани в долната част на плещите.

Съдовете от тип III.1.1.2.2а-с (фиг. I.7) не намират добри паралели сред трапезните съдове на култура Криводол-Салкуца.

III.1.1.3 – *купа с висока шия, ясно разграничени и изпъкнали плещи* (Фиг. I.7, *18.3*). Подобна е една купа от Деветашката пещера, обособена в тип *III.1.1.4.3* (Георгиева 2012, фиг. 27: 7.10). Тя се доближава по форма до съда от Градешница, но има редица различия в отделни детайли. Тя е по-дълбока и има пропорционално по-ниска шия. При късноенеолитната купа липсва украса.

Тип III.1.1.4 – *затворена купа със силно изпъкнали плещи и много ниска шия* (Фиг. I.7, 18.2). По отношение на основната форма и пропорции намира добри паралели в един съд от Дяково, отнесен от П. Георгиева към тип *III.1.1.3* (Георгиева 2012, фиг. 27: 22.2). Късноенеолитната купа се отличава с пропорционално по-ниски плещи, силно наклонени навътре в горната си част. Тя е неукрасена.

Тип III.1.1.5 – *дълбоки сферични съдове* (Фиг. I.7, *19.3*, *45.2*). Тези съдове не намират абсолютно точен аналог в късния енеолит. Единствено съдовете от типове *III.1.3.2.1* и *III.1.3.2.2* се доближават по форма и пропорции до тях (Георгиева 2012, фиг. 29: 42.2, 42.1, 15.4, 4.5). Шията при тях е оформена права и ясно разграничена от плещите. Тези съдове произлизат от селищата при Криводол, Заминец (В) и Пеклюк. Различия се наблюдават и по отношение на украсата. Късноенеолитните съдове са орнаментирани с графит и червена пастозна боя или канелюри. В повечето случаи тези съдове имат по две малки вертикални дръжки, разположени върху най-изпъкналата им част. Подобни липсват при тези от Градешница.

Типове III.1.1.6.1, III.1.1.6.2 – *дълбоки съдове с изпъкнали плещи* (Фиг. I.7, *19.1*, *44.2*). Подобна форма имат няколко съда от Дяково, Криводол и Салкуца IIс, обособени в типове *III.1.1.4.2*, *III.1.1.4.1.1* и *III.1.1.4.1.2* (Георгиева 2012, фиг. 27: 87.3, 34.1; 22.5). Съдовете, отне-

сени към култура Криводол–Сълкуца, се характеризират с прави и много ниски шии, ясно отделени от плещите. Подобни не са засвидетелствани при двата съда от Градешница. При тях шиите са пропорционално по-високи и наклонени навътре. Наличието на много къси и ясно разграничени от плещите шии е характерно за всички типове късноенеолитни купи. Това може да се приеме като хронологически индикатор. Съдът от Дяково тип *III.1.1.4.2* е с пропорционално по-висока шия в сравнение с двата съда от Криводол и Сълкуца IIс, селища, отнесени към хронологически следващ етап в развитието на културата. Общ белег в украсата е наличието на канелюри, разположени върху плещите им. Съдът от Криводол има оформяне на канелюрите, сходно с това на купите от Градешница. От селището при Дикили Таш са публикувани фрагменти от купи с много ниска шия, ясно разграничена от плещите (Demoule 2004, pl. 86: 13168, pl. 102: 8945, 4342). Всички те се отнасят към пласта Дикили Таш IIс. За съжаление липсата на цели форми от тези типове затруднява анализа.

Дълбоките съдове с една вертикална дръжка от типове III.1.2.3.2 и III.1.2.1 не намират добри аналогии в Криводол–Сълкуца. Изключение прави една чаша от Телиш-Лъга, открита в жилище 3 (Merkyte et al. 2005, pl. 12: 8). Различава се от съдовете от тип III.1.2.3.2 от Градешница по наличието на графитна украса и оформянето на шията. Тя е наклонена навътре, а в горния си край, към устието, е права. Подобен начин на оформяне на горната част на съдовете има и в други селища на култура Криводол–Сълкуца. Той не е характерен за ранния енеолит.

Типове III.1.1.2.1, III.1.2.2.2 – *затворени съдове с изпъкнали плещи и средно висока шия* (Фиг. I.8). От трапезната керамика на култура Криводол–Сълкуца с близка форма са съдовете, определени като тип *III.1.1.6* (Георгиева 2012, фиг. 28). Те се отличават с по-къси шии, ясно разграничени от търбуха. Най-близки по форма, размери и пропорции са кухненските съдове от тип *III.2.3.2*. Те произхождат от селищата при Пеклюк и Криводол (Георгиева 2012, фиг. 37: 4.3, 43.2). За разлика от ранноенеолитните те са покрити с барботина.

Тип III.1.2.2.3 (Фиг. I.8, *20.4*) има добри паралели сред съдовете от тип *III.1.4.1* (Георгиева 2012, фиг. 30). Съдът от Градешница се отличава с по-големите си размери и оформянето на дръжката. Преломът между шията и плещите е по-плавен.

Тип III.1.2.3.1а – *чаши с две вертикални дръжки* (Фиг. II.8). С близка форма са три съда от Заминец В, обособени в тип *III.1.2.4* (Георгиева 2012, фиг. 28). Къснохалколитните чаши се различават с пропорционално по-висока средна част и по-къса шия. Орнаментирани са с графит и набодена с нокът украса.

Типове III.1.3.1.1 и III.1.3.1.2 – *дълбоки съдове с две големи вертикални дръжки* (Фиг. I.8, *21.1*, *21.2*). Подобни съдове са сравнително широко разпространени сред публикуваните цели форми на култура Криводол–Сълкуца. Обособени са в типове *III.1.4.11.3*, *III.1.4.12.1* – *III.1.4.12.5* (Георгиева 2012, фиг. 31; фиг. 32). В резултат на направения анализ на подобни съдове от ранния и късния енеолит П. Георгиева стига до заключението, че по-ранните съдове се отличават с плавен прелом между шията и плещите. За късния енеолит е характерно ясно разграничение между тях (Георгиева 2012, 166). Остър прелом е регистриран и при съдовете от Градешница. Сходните съдове от култура Криводол–Сълкуца имат украса от червена пастозна боя, каквато липсва при тип III.1.3.1. Плещите на част от къснохалколитните съдове са украсени с канелюри, каквито са засвидетелствани при тип III.1.3.1.2. Много близък паралел на тип III.1.3.1.2 е един съд от Сълкуца III (Георгиева 2012, фиг. 32: 128.2).

Тип III.1.2.1 – *дълбоки съдове с две или три вертикални дръжки* (Фиг. I.8, Фиг. I.9). Подобни съдове почти не се срещат сред трапезната керамика в късния енеолит. Вероятно са заменени с дълбоките трисъставни съдове от типове *III.1.4*, *III.1.5* и *III.1.6*, чието предполагаемо предназначение отново е свързано с пренос и съхраняване на течности (Георгиева 2012, фиг. 30 – фиг. 36). От Криводол и Телиш-Лъга произлизат три съда, близки по форма, пропорции и място на дръжките (Георгиева 2012, т. 38: 1; т. 44: 3; Merkyte et al. 2005, pl.

11: 1). Те се различават от ранноенеолитните по оформянето на някои детайли. Единият съд от Криводол е отнесен към групата на кухненската керамика тип *III.2.5* (Георгиева 2012, фиг. 38: 38.1). Двата съда от това селище се различават от тези при Градешница с ясно отделената шия от плещите и наличието на украса. Съдът от Телиш-Лъга като форма и пропорции най-много се доближава до съда с инв. № 806 от Градешница (Фиг. I.9: *26.1*), но има значително по-големи размери и може да се отнесе към обособената група на съдовете–хранилища на култура Криводол–Сълкуца и по- конкретно към тип *III.3.1* (Георгиева 2012, фиг. 39). Съдовете от този тип се характеризират с много големи размери и повърхност, покрита с барботина. Вероятно техен прототип са значително по-малките съдове тип III.1.2.1.

Тип III.1.3.2.2 – *дълбоки съдове с четири хоризонтални дръжки* (Фиг. I.9, *26.1*, *28.1*). По отношение на основната форма и пропорции намират близки паралели сред част от съдовете, определени от П. Георгиева като тип *III.1.6.10* (Георгиева 2012, фиг. 35: 16.9, 15.2; 14.5). Подобни са тези от тип *S*, обособен в класификацията на целите форми от Телиш–Лъга (Merkyte et al. 2005, pl. 15). Тези късноенеолитни съдове имат редица различия от Градешнишките. Първото е свързано с наличието на само две косо или хоризонтално разположени дръжки. Другото основно различие е по отношение на третирането на повърхността. Съдовете на Криводол–Сълкуца са богато орнаментирани с врязана, набодена, графитна украса, често в комбинация с канелюри. Тя е разположена върху шията и плещите. Съдовете от тип III.1.3.2.2 са неукрасени и с пропорционално по-тесни плещи. От направения дотук анализ се вижда, че тип III.1.3.2.2 има по-добри паралели в ранноенеолитните хоризонти на Слатино. Вероятно съдовете, принадлежащи към него, се явяват прототипи на тези с две дръжки от култура Криводол–Сълкуца (обособени най-общо в тип *III.1.6*). До подобни заключения достига и П. Георгиева в своя анализ. Според нея съдовете тип *III.1.6* са характерни само за късния енеолит (Георгиева 2012, 169). От пласта Дикили Таш IIс (жилище 4) произлиза съд с две дръжки, разположени на шията, украсен с набодена украса (Darcgue et al. 2011, fig.10). Той има много добри паралели сред част от късноенеолитните съдове тип *III.1.6* и по-конкретно в един съд от Дяково (Kraus 2001, abb. 16: 9). За съжаление съдът от Дикили Таш не е напълно цял и е публикуван само на снимка, но той определено може да се разгледа като важен хронологически индикатор.

Тип III.2 – *кухненски съдове.* Неколкократно бе посочено, че кухненската керамика от късния енеолит е ясно разграничена. Това се отнася и за трисъставните съдове.

Тип III.2.2 – *дълбоки*, *затворени съдове с широки дъна* (Фиг. I.9, *22.1*, *22.6*). Този тип съдове от Градешница намират сходни по форма сред част от кухненската керамика на култура Криводол–Сълкуца, обособена в типове *III.2.1*– *III.2.4* (Георгиева 2012, фиг. 37). Повечето от късноенеолитните съдове се отличават с много къса шия, ясно отделена от останалата част на съда. Повърхността им е огрубена. Част от тях са снабдени с две вертикални дръжки, поставени върху най-изпъкналата част на предмета.

Тип III.3 – *съдове-хранилища* (Фиг. I.10; Фиг. I.11). В представената класификация на трисъставните форми на култура Криводол–Сълкуца съдовете-хранилища са обособени в типове от *III.3.1* до *III.3.4* (Георгиева 2012, фиг. 39). Повечето от тях имат огрубена външна повърхност. Общата им форма се различава от съдовете на Градешница. При къснохалколитните хранилища липсват антропоморфни израстъци.

В публикациите на някои къснохалколитни обекти от територията на Северозападна България са обнародвани отделни фрагменти, орнаментирани с врязана украса, част от които са от съдове-хранилища. Примери за такива има от Деветашка пещера (Миков, Джамбазов 1960, 80, обр. 58), Телиш – м. Редутите (Гергов 1992, 348), Езеро-Кале край Садовец (Merkyte 2007, 23, pl. 6 1-5), Охрид-Градо (Ганецовски 1996, табло XVI 2-8; XVII 1-5). При част от обектите въз основа на тези фрагменти е разграничен етап на съществуване на селищата, отнесен към ранния енеолит. Прави впечатление, че сред публикуваните

материали единствените, които могат да се отнесат към ранния халколит, са фрагментите с врязана украса. Липсват публикувани такива от фини трапезни съдове (които по-често са определяни като информативни за релативната хронология на праисторическите обекти), както и антропоморфна пластика и жертвеници, също датиращи елементи за ранния халколит. Показателно е, че от Дяково – обект, отнесен от проучвателя му към средния халколит (Cohadziev 1984), а в по-късни публикации и към късния халколит (Георгиева 2012, 177-178), – е публикуван цял съд–хранилище, орнаментиран с врязана украса (Kraus 2001, abb.18: 9). Той има форма, близка до типове III.3.1.1, III.3.1.2.1 и III.3.1.2.2. Различава се по оформянето на някои детайли. Устието му е право със заоблен ръб, а шията е пропорционално къса. От Дяково обаче са известни фрагменти от хранилища със силно профилирано навън устие, подобно на съдовете от Градешница (Cochadziev 1984, abb.19; 14, 15). Вероятно тези съдове продължават развитието си и в началото на КХ, преди окончателно да бъдат изместени от съдове с огрубена (барботинизирана) повърхност. Ето защо отнасянето на отделни обекти към ранния халколит единствено по открити фрагменти с врязана украса, особено когато са придобити само от обходи, трябва да се прави предпазливо и с определени условности.

Заключение и обобщение на анализа на трисъставните съдове

1. Прави впечатление малкото количество произлизащи от Градешница съдове с две големи вертикални дръжки (тип III.1.3.1). Известни са само два. От Слатино и Ситагри са публикувани голямо количество подобни съдове. Ако приемем, че броят на реставрираните съдове от определен тип отразява (макар и в известна степен) неговия реален дял от общия брой съдове, произлезли от селището, то тези два съда от Градешница показват малкия им процент сред керамичния комплекс на селището. Вероятно тук те са заменени от типове II.1.3.2.2 и II.1.3.2.1, изпълняващи сходни функции. От друга страна, броят на подобните им съдове от останалите ранноенеолитни обекти е много малък.

2. Единият от съдовете-хранилища – тип III.3.3 има форма, различаваща го от останалите. Той не намира паралели в другите раннохалколитни обекти. Както бе посочено по-горе, сходни по форма, размери и пропорции хранилища се откриват в Дивостин II, селище, принадлежащо на култура Винча. Този съд може да се разглежда като пример за контактите между двете култури в този район.

3. Част от типовете (III.1.1.1.1, III.1.1.4, III.1.1.5, III.1.1.6.1, III.1.1.6.2, III.1.4, III.1.5) не намират добри паралели сред целите форми на останалите ранноенеолитни селища. Вероятно някои от причините за това са субективни и са продиктувани от факта, че разглеждането предимно на целите съдове не обхваща пълното разнообразие на форми. Друга причина, която може да се изтъкне, е наличието на регионални различия.

4. Повечето типове намират добри паралели в хоризонт 5 и 6 на Слатино. Това е предпоставка за синхронизация на част от хоризонтите на Градешница със Слатино 5 и 6. От друга страна, отделни типове (III.1/2.1.10, III.1.2.3) намират добри аналогии в хоризонт 4 на Слатино.

5. Като цяло трисъставните съдове от Градешница се отличават от публикуваните късноенеолитни комплекси. Тези различия се забелязват както в отсъствието на определени типове, така и в оформянето на отделни детайли на съдовете. Въпреки това много къснохалколитни типове имат своите прототипи в керамиката на Градешница. Забелязват се някои общи елементи, каквито липсват между съдовете на култура Криводол–Сълкуца от една страна и Слатино и Ситагри от друга. Примери за такива са:

- оформяне на ясно разграничаване на шийката от плещите при съдовете с две големи вертикални дръжки, обособени в типове III.1.3.1.1 и III.1.3.1.2. Това е характерно за подобните късноенеолитни съдове. В Слатино и Ситагри се забелязва плавен преход между

тези части на съдовете. Плещите на единия от градешнишките съдове са украсени с канелюри (Т I.22, 2). Подобни се откриват върху част от съдовете на култура Криводол–Съл-куца, но липсват върху сходните типове от Слатино, Ситагри и Дикили Таш;

- част от купите, които нямат паралели сред целите форми на Слатино, Ситагри и Дикили Таш, имат такива в култура Криводол–Съл-куца. Въпреки това се различават от тях по оформянето на определени детайли. Тази особеност в керамиката на Градешница може да се интерпретира като микрорегионална специфика, която в късния енеолит става характерна за целия район на културата, или като по-късна релативна хронология на част от материалите от Градешница, които в най-голяма степен се доближават по характеристики до Криводол-Съл-куца. Най-близки елементи се откриват в селищата при Пеклюк, Деветашка пещера, Заминец и Дяково, отнесени от П. Георгиева към първа и втора фаза на култура Криводол–Съл-куца.

6. Част от публикуваните съдове и фрагменти от Дикили Таш IIс намират добри паралели сред характерните за късния енеолит елементи в керамиката. Това вероятно е индикатор за по-късното хронологическо отнасяне на този пласт в сравнение със Слатино 6. Липсата на достатъчно цели трисъставни съдове от Дикили Таш затруднява анализа.

7. По отношение на украсата при съдовете от Градешница се забелязват следните особености и различия в сравнение с останалите енеолитни селища:

- прави впечатление малкото количество съдове, украсени с графит – само два съда. За сравнение в останалите ранно- и късноенеолитни селища броят на съдовете с подобна орнаментация е значително по-голям. Често тя е комбинирана и с друг тип украса: канелюри, набодена украса, червени пастозни бои, врязвания и т.н. Този тип на комбинация на украсата е много характерен за късния енеолит, но се среща и в Слатино и Ситагри;

- сред трисъставните съдове от Градешница единствено съдовете–хранилища и някои купи (типове II.1.1.4, II.1.1.5) са орнаментирани с врязана украса. Такава липсва при хранилищата на култура Криводол–Съл-куца с изключение на съда от Дяково и няколко частично запазени хранилища от жилище 3 от Телиш-Лъга;

- украса с канелюри е установена при десет трисъставни съда от Градешница. От Слатино и Ситагри III произлизат сравнително малко съдове с подобна орнаментация, а от Дикили Таш реално липсват публикувани такива. По място на поставяне и начин на организация на канелюрите този тип украса намира по-добри паралели сред съдовете на късноенеолитните селища. От Заминец B и Криводол произлизат две купи, украсени с дъговидно разположени канелюри (Георгиева 2012, т. 15: 4; т. 34: 1). Подобна организация на канелюрите се забелязва и при три от съдовете на Градешница (Т I.15, *3*; Т I.19, *1*; Т I.44, *2*). Вероятно на територията на днешна Северозападна България в късния енеолит просъществуват по-дълго време някои традиции в украсата и начина на моделиране на съдовете, характерни за предходния етап;

- единствено от Градешница произлиза трисъставен съд със знаци върху дъното. Тази особеност може и да е привидна, тъй като от Слатино има публикувани голямо количество фрагменти от дъна със знаци по тях, част от които вероятно принадлежат на трисъставни съдове;

- в Градешница липсват съдове, чиято повърхност е покрита с барботина.

III.6.4. Сравнителен анализ на поставките и „цедките“

От Градешница са обработени общо 11 предмета, определени тук като поставки (Фиг. I.12; Фиг. I.13). От тях осем са декорирани с врязана украса. Преобладават ниските поставки с цилиндрична или леко изпъкнала навън средна част и конична горна и долна.

Публикуваните от Слатино и Дикили Таш керамични предмети, определени като поставки, са много малко. Почти всички произлизат от Слатино, хоризонт 5 и 6. От Ситагри не са известни. Според типологията, предложена от С. Чохаджиев, се отнасят към група 7 (типове 7.1.1 и 7.1.4) и група 12 (Чохаджиев 2006, 167, обр. 86). В Дикили Таш те са обособени в група Е 1 и са определени като мангали за готвене (Demoule 2004, 196). Това определение е трудно да се приеме, имайки предвид факта, че повечето са богато украсени. Представените от Дикили Таш поставки имат близък паралел с тип 12.1.1, произлизащ от хоризонта Слатино 5 (Чохаджиев 2006, обр.121: 4). Липсват близки аналогии между поставките от Градешница и тези от Слатино и Дикили Таш. Това вероятно е следствие от локални различия. Така най-разпространеният тип в Градешница (VI.2) не се среща по поречието на р. Струма, докато подобни поставки се откриват в географски близките селища Баурене (Николов 1974б, 7, Обр. 8в), Борован (Николов 1979, 17), Плевен – м. Кайлъка (Миков 1933, обр. 111). Сходни поставки са известни и от Софийско. Такива са публикувани от Окол Глава, с. Гниляне (Петков 1950а, обр. 105, а-с). Фрагмент, вероятно част от поставка на четири крака, близка по форма до тип VI.4, е публикуван от обекта при с. Спанчево, Македония (Атанасова 2012, Т.3: 2)[39].

При сравнението на поставките от Градешница с тези от късния енеолит се забелязват различия в оформянето на отделни детайли. В краснохалколитните обекти при Багачина (Ганецовски 2003, т. XXIV: 1-10), Охрид–Градо (Ганецовски 1996, табло XI: 10), Телиш–Лъга, жилище 2 и 3 (Merkyte et al. 2005, pl. 8: 18; pl.16: 26, 27), Заминец А (Георгиева 2012, т. 23: 6) и Криводол (Георгиева 2012, т. 46:5) се откриват ниски поставки, повечето близки по форма до тип VI.2.3. Подобни са публикувани и от Юнаците (Todorova, Matzanova 2000, fig. 26.7: 8, 9; tab. 26.9). Част от тях са орнаментирани с врязана украса. Очевидно традицията на тези поставки продължава и в началото на късния енеолит. Забелязва се развитие във формата им. Появяват се такива, чиято форма може да се опише като два свързани във върховете си пресечени конуса. При тях отсъства средната цилиндрична част.

Целите форми, определени като „цедки“, имат добри паралели в Слатино и Дикили Таш. В представената типология на керамиката от Слатино те са обособени в група 10 (Чохаджиев 2006, обр. 86). Най-близки по форма до до тези от Градешница са типове 10.2 и 10.4.1. В Дикили Таш големите „цедилки“ са обособени в тип Е4 (Demoule 2004, pl. 9). Той се доближава по форма до тип V.1 от Градешница (Фиг. 13, *39.1*, *39.2*). Последният намира много близък паралел в Цареви кули до Струмица (Pyjak 2008, 8; Rujak 2015). От пети хоризонт на Дикили Таш е публикувана цял екземпляр (Demoule 2004, pl. 18: 1). Не са ми известни подобни „цедилки“ от късния енеолит, докато за малките подобни форми от тип V.2 (Фиг. I.12, *37.3*) има сходни предмети в редица ранно- и късноенеолитни селища. Размерите и формата им се различават значително от тези на тип V.1. Причина за това е вероятно по-различната им функция.

III.6.5. Сравнителен анализ на похлупаците

Въпреки малкия си брой (общо 11), похлупаците от Градешница показват значително разнообразие във формата (Фиг. I.13). Сходно е положението в Слатино. Повече похлупаци от там произлизат от хоризонт 5 и 6 на селището. При изграждането на типологията на целите форми С. Чохаджиев ги отделя в самостоятелна група 11 (типове от 11.1.1 до 11.8). Част от тях са публикувани единствено в представената обща типология, без да са обнародвани по хоризонти (Чохаджиев 2006, обр. 86). По този начин се губи част от информацията за развитието на типовете по хоризонти и се затруднява анализа. От Дики-

39 За съжаление рисунките в публикацията са с незадоволително качество, което затруднява използването им в анализа.

ли Таш II липсват публикувани похлупаци. Поради този факт за нуждите на изследването ще се използват само формите от Слатино и Ситагри.

Анализ по типове

Тип VII.1.1 – *похлупаци с плоско, извито нагоре по периферията тяло и една хоризонтална дръжка* (Фиг. I.13, *40.4*, *36.3*). Идентична форма се открива в Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 139: 1). В типологията на керамичните форми на селището е обособена като тип 11.1.2. Различава се от тези от Градешница по оформянето на дръжката. Тя е плавно извита. Дръжките на тип VII.1.1 са оформени заострени в средната си, най-висока част.

Похлупаците от типове VII.1.2 и VII.2.1 (Фиг. I.13) не намират близки паралели сред съдовете от Слатино и Ситагри.

Тип VII.1.3 – *похлупак с близко до квадрат хоризонтално сечение на тялото* (Фиг. I.13, *27.3*). Предмет с подобна форма произлиза от хоризонт 4 на Слатино. Обособен е от Ст. Чохаджиев в тип 11.8 в представената от него типология на целите форми от Слатино (Чохаджиев 2006, 25, обр.86). Находка със сходна форма и дъговидно оформен отвор от едната страна е известна от Заминец А (Георгиева 2012, т. 23: 1). Възможно е тези предмети да представляват силно стилизирани модели на пещи и с тях символично да са похлупвани отделни въглени или запалени ароматни вещества при извършването на определени обредни дейности.

Тип VII.1.4 – *похлупак с конична форма и дръжка, разположена от вътрешната страна* (Фиг. 14, *41.2*). Подобни са типове 11.4.1, 11.5.1 и 11.5.2 от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 86). При последните два дръжката излиза над нивото на тялото им. Тази особеност не се забелязва при тип VII.1.4. За съжаление тези капаци от Слатино са представени само в общата типология. По този начин губим информация за украсата и стратиграфската им принадлежност. Подобен тип не е засвидетелстван в Ситагри.

Типове VII.2.2.1 и VII.2.2.1 – *похлупаци с издължена нагоре форма* (Фиг. I. 13, *31.2*, *9.2*). Този тип също няма точен паралел. Най-близък по форма е един екземпляр от Слатино 5, обособен в тип 11.3.4 (Чохаджиев 2006, обр. 133: 3). Той също има врязана украса. Различава се от тип VII.2.2.1 с по-слабо издадения навън перваз и с разположението на отвора. При съда от Градешница той е в средната и най-горна част на похлупака, а при този от Слатино 5 е разположен в периферията му.

Похлупак тип *VII.2.3.1* (Фиг. I.13) има добър паралел в подобен предмет от Слатино 4 (Чохаджиев 2006, обр. 120: 3). Двата се различават в оформянето на отделни детайли. За разлика от тип VII.2.3.1, похлупакът от Слатино няма отвор в средата. Първазът му е украсен с врязан орнамент, какъвто липсва в предмета от Градешница. Отличават се по оформянето на най-горната им част. При похлупака от Градешница тя е равно оформена, а при този от Слатино е заоблена.

Прави впечатление фактът, че похлупаците от Градешница не намират близки паралели сред тези от Ситагри III. Това може да се обясни с малкия брой, регистриран в последното селище – само два. От друга страна много от типовете, открити в Слатино, също нямат аналогии в Градешница. Вероятно част от причините за това са субективни и са продиктувани от различията в качеството на проучване на обектите и подхода при реставриране на формите. В Градешница само два похлупака имат големи размери (обособени тук в тип VII.1.2) и могат да се свържат със съдовете–хранилища. Те обаче не намират добри паралели в останалите раннохалколитни обекти, където също са публикувани големи хранилища. Може да се предложат и други начини за тяхното покритие – посредством дървени похлупаци, кожени или текстилни покривала. Захващането на последните бибило допълнително улеснено от начина на оформяне на устието. Освен това за същата цел навярно са използвани и част от по-големите паници.

По отношение на украсата се наблюдават следните закономерности:

- в Градешница липсва графитна украса по похлупаците. Такава се открива в Сла-

тино (хоризонти4 и 5) и Ситагри, но върху типове, които не намират точни паралели в Градешница;

- врязана украса се среща върху похлупаците от Градешница и Слатино. При тип VII.1.2 (Фиг. I.13, 36.1), тя е комбинирана с пластично зооморфно изображение, имащо функция на дръжка;

- украсата обикновено се поставя върху горната, видима част. Изключение правят два капака: един от Слатино 4 и един от Градешница (тип VII.1.4). Украсата на последния е разположена върху външната му повърхност, която след похлупването е оставала невидима. Капакът от Слатино 4 е украсен и от двете страни с графит (Чохаджиев 2006, обр.120: 6).

Единствено типове VII.1.4. и VII.2.1 намират близки паралели в късноенеолитната култура Криводол–Сълкуца. Подобен на VII.2.1 е един похлупак от Оходен, тип К.2 (Георгиева 2012, т. 12: 3). Линията, описваща вертикалното сечение на перваза му, е права, а тази на капака от Градешница е силно извита навън и наклонена навътре в долната си част. И двата имат врязана украса. При капака от Оходен липсва дупка в средата. Той е с по-голям диаметър. С подобна форма са и похлупаците от тип К.1.1, но те имат по две косо разположени дръжки (Георгиева 2012).

Обособеният тук тип VII.1.4 има сравнително близък паралел по отношение на мястото на дръжката с два предмета от Криводол (Георгиева 2012, т 45: 5, 6). Функцията на този тип находки е спорна. Вероятно са служели като тапи и не могат да се възприемат в класическия смисъл на думата похлупак.

От Криводол произлиза едно вероятно животинско пластично изображение, което е заемало горната част на похлупак (Георгиева 2012, т. 46: 4). Подобно решение на оформяне на дръжката има върху част от похлупаците от Градешница (Т I.36, *1*, *2*; Т III.3, *5*).

Украсата върху късноенеолитните похлупаци е врязана или графитна. Последната се среща върху два: от Дяково и Пеклюк. Тези селища са поставени от П. Георгиева в началото на развитието на културата, т.е. те са с близко хронологическо отнасяне до етнокултурния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш. Може да се предположи, че графитната украса постепенно изчезва от похлупаците в късния енеолит.

Като цяло похлупаците от Градешница имат повече паралели в ранноенеолитните хоризонти на Слатино и много по-малко в тези на култура Криводол–Сълкуца.

***

Включването в изследването на всички запазени във фондовете съдове, както и обработката на запазените фрагменти, допълва и на практика съществено променя представата за керамичния комплекс от Градещница, а с това и за комплекса от най-северния район на културата. Това личи от представената подробна класификация на формите, в която има типове, които не бяха известни досега от района. Стана възможно също да се направи подробен анализ на всички използвани техники на украса и комбинациите между тях и количественото им разпределение при различните видове съдове. Във фонда на музея, и то върху публикувани съдове, бе открит много рядко срещан вид композиция, която има аналогии само в култура Димини. Установи се, че с врязана украса са орнаментирани около 20 % от съдовете, поставките и похлупаците, като голяма част от декорираните с врязвания съдове – осемнадесет от общо тридесет, са хранилища.

Представянето керамичният комплекс на селището в неговата пълнота, а не само чрез най-представителните съдове, за които е преценено, че имат най-висока експозиционна стойност, позволи подробен сравнителен анализ с други добре документирани комплекси.

От направения анализ на две нива – синхронен със съдове от селища на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш (Слатино, Ситагри III и Дикили Таш II) и диахронен със съдове на култура Криводол–Сълкуца, се очертаха редица различия, имащи регионален или хронологически характер. Част от тях са посочени в научната литература с акцент върху украсата. Отбелязано е рядкото използване на графитна декорация в сравнение с

южните ареали на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш и липсата на мотива тип „стълбичка“ в украсата на Градешница (Чохаджиев 2000 а). Тази обща закономерност, която се проследява сред публикуваните съдове, се потвърди и от направения детайлен анализ на всички налични цели форми. Последния позволи значително по-прецизно проследяване на регионалните различия в орнаментацията на отделните типове съдове, каквото до този момент не бе направено.

В някои отношения общото разпределение на украсата показва различия. При едносъставните съдове от Градешница липсва графитна украса, каквато е засвидетелстваната върху подобните съдове от Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Тук тя е заменена с врязана украса, често покриваща външната и вътрешна повърхност на коничните паници. Врязаната украса, от своя страна, е рядко използвана в декорирането на едносъстаните паници от разгледаните синхронни селища. В Градешница не откриваме съдове, рисувани с кафява или черна боя върху червена основа, каквито има южния ареал на културата. При част от едносъставните съдове външната повърхност е украсена с пластична лента с набождания или релефни пъпки, каквито липсват сред публикуваните подобни съдове от Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Част от двусъставните паници (тип II.1.1.1) от Градешница имат тесни или широки канелюри, разположени върху външната страна на перваза. Този тип украса липсва сред подобните съдове от останалите ранноенеолитни обекти. При паниците от тип II.1.1.1 липсва графитна украса, каквато е засвидетелствана при подобните съдове от южните ареали на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш. В Градешница липсват, оформените върху устията на част от паниците, изрези и перфорираните дупки в същата област. Подобни има в Слатино, но липсват в Дикили Таш и Ситагри и вероятно отразяват регионална особеност в керамичното производство от района на Слатино. Потвърждава се малкото количество на съдове, орнаментирани с графит. Открити и обработени са общо четири съда, отнесени към групата на двусъставните и трисъставните. В Градешница липсват похлупаци, орнаментирани с подобен тип украса. Такива са засвидетелствани в Ситагри и Дикили Таш.

По отношение на представените форми също се наблюдават някои регионални различия. Характерните за Градешница ниски, орнаментирани с врязана украса поставки, се откриват в други ранноенеолитни селища на територията на Северозападна България, но липсват сред публикуваните керамични комплекси от южния ареал на културата. За сметка на това ги има в селищата на култура Криводол.

Съдовете-хранилища са едни от най-емблематичните находки от Градешница. Само тук са открити такива с моделирани антропоморфни израстъци – ръце и/ или гърди, допълнително подчертаващи формата им на женско тяло. Повечето от тях се отличават със силно извито навън устие. Подобно оформяне на устието на съдовете хранилища не е засвидетелствано в долното течение на р. Струма.

Част от типовете двусъставни (II.1.2.1; II.1.2.3.1; II.1.9.2.; II.1.5; II.1.8.) и трисъставни съдове (III.1.1.1.1; III.1.1.4; III.1.1.5; III.1.1.6.1; III.1.1.6.2; III.1.4; III.1.5.) не откриват добри аналози в керамичните комплекси на Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Други (типове I.1.1.4, I.1.3, II.1.2.2.1, II.1.2.2.2.) имат паралели в Слатино, но нямат такива в Ситагри III и Дикили Таш II. Различия наблюдаваме в разпространението на някои типове похлупаци.

Някои от съдовете от Градешница показват елементи в оформянето, които са по-близки до късноенеолитните съдове на култура Криводол-Сълкуца в сравнение със съдовете от Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Такива се забелязват при част от паниците (от типове I.1.1.1.2, I.1.1.4 и II.1.1.1), при някои купи (II.1.3.2) и амфоровидни съдове. Тези общи елементи, вероятно отразяват различното хронологическо отнасяне на част от строителните хоризонти на Градешница в сравнение с тези от Слатино. С голяма доза сигурност можем да приемем, че в Градешница, в един или повече хоризонти е представен етап, хронологически следващ Слатино 6.

ГЛАВА IV. АНТРОПОМОРФНАТА ПЛАСТИКА ОТ ГРАДЕШНИЦА

Антропоморфната пластика е един от най-характерните елементи на всяка археологическа култура. Със своите форми, богата украса и атрактивност тя вълнува умовете както на специалистите, така и на неспециалистите. Също както битовата керамика, формите и орнаментацията на антропоморфната пластика позволяват типологическо изследване, на базата на което бихме могли да получим допълнителни данни за релативната хронология и културната принадлежност. Пищната украса и големият брой на антропоморфните фигурки от Градешница (до нас са достигнали 440 броя) са превърнали тези предмети в едни от най-емблематичните находки не само за конкретното селище, но и за раннохалколитната култура, развила се на територията на днешна Западна България.

Първите изследвания, посветени на антропоморфните фигурки от българските земи, се свързват с едни от пионерите на родната праисторическа наука в лицето на А. Чилингиров (Чилингиров 1910; Чилингиров 1911 б), В. Миков (Миков 1934) и Н. Петков (Петков 1950б; Петков 1961). Първата предложена по-подробна класификация на енеолитната глинена антропоморфна пластика е дело на А. Чилингиров (Чилингиров 1920). Впоследствие тя е доразвита от Васил Миков (Миков 1934). Въпреки че са изминали повече от 80 години от обнародваната от Миков класификация, в общи линии тя е актуална и приложима и днес. Оттогава се е натрупало огромно количество находки, в това число и антропоморфните изображения от Градешница. В началото на 80-те години на миналия век подробна класификация на праисторическата антропоморфна пластика е предложенаи от Х. Тодорова (Тодорова 1980). Съществен принос в изучаването на антропоморфните глинени идоли има И. Вайсов, в чиито трудове са представени находките от Курило, Дуранкулак, Усое, Градешница (Вайсов 1981; Вайсов 1984;Vajsov 1989; Vajsov 1992). Негови изследвания са посветени на класификацията и технологията на антропоморфните фигурки (Вайсов 1982; Vajsov 1998).

IV.1. Технологични данни

В почти всички изследвания, посветени на антропоморфната фигурки от Градешница и синхронните селища от същата култура, е обърнато внимание на системата от последователни процеси, чрез които от суровия материал е получен готовият продукт (или с други думи технологията на направа на фигурките). Цел на настоящата глава е да се обобщят извършените до този момент наблюдения и да се направят нови, с което да се създаде по-пълна представа за начина на изграждане на антропоморфната пластика на селището. Направените наблюдения са допълнително онагледени чрез графични илюстрации и фотографии (Фиг. II.1 – Фиг. II.5). Подобни липсват или са много малко при направените до този момент бележки за технологията на фигурките от Градешница. На този етап няма конкретно изследване, изцяло посветено на начина на направа на антропоморфната пластика от Градешница. Информация за нея има в част от трудовете на Б. Николов (Николов 1970б, 56; Николов 1972, 37) и И. Вайсов (Вайсов 1981, 48).

Б. Николов предлага пет основни етапа на изграждане на фигурките. *Първият* е свързан с подготовката на глиненото тесто, в което са прибавяни органични и неорганични примеси с цел да се подобрят качествата му. При *втория етап* е изграждано ядрото. Според автора, главата, торсът и крайниците на по-големите фигурки са моделирани отделно и впоследствие с помощта на клечици са прилепвани един към друг. След изсушаване до определена влажност фигурките са дооформяни с помощта на по-фина глина. Този процес маркира *третия етап* на направа. При него най-горното глинено покритие е загладено добре и полирано. След изсъхване до определена влажност

е нанасяна украсата (*четвърти етап*). Последният, *пети етап* е свързан с изпичане на фигурката (Николов 1970б, 56; Николов 1972, 37).

И. Вайсов предлага по-опростена схема на изграждане на фигурките, която до голяма степен повтаря предложената от Б. Николов. Обособени са *три основни етапа* на изработването им (Вайсов 1981, 48). *Първият* е свързан с оформянето на грубото ядро от две еднакви половини (лява и дясна), които са слепвани една с друга с помощта на хоризонтални дървени пръчици. След период на частично изсушаване на ядрото следва *вторият етап на изграждане*. Той е свързан с шликоването на фигурките и оформянето на детайлите. При *третия етап* е нанасяна орнаментацията. Сходни наблюдения прави и А. Радунчева относно технологията на изработване на раннохалколитните антропоморфни фигурки от Пернишката крепост (Радунчева 1970, 220).

При представянето на антропоморфната пластика от Слатино С. Чохаджиев се спира бегло на въпросите, свързани с технологията. Споменава единствено, че по-малките фигурки са изработени в „стил Градешница". При направата на част от по-големите фигурки са използвани дървени пръчки и летви, имащи функцията на своеобразна арматура. За моделирането им е употребена глина с много растителни примеси (Чохаджиев 2007, 34, Чохаджиев 1999, 108).

И. Атанасова също се спира върху технологията на изработване на фигурките от Спанчево (м. Свети Атанас) (Атанасова 2010, 10-12; Атанасова 2012, 35; Атанасова 2013, 156; Atanasova 2011, 228; Atanasova 2014, 209-210). Авторката описва подобен на фигурките от Градешница технологичен процес, представен в следната последователност: 1. Подготовка на тестото; 2. Моделиране; 3. Сушене; 4. Декориране; 5. Прилепване на отделните части на фигурката;6. Окончателно заглаждане (Атанасова 2012, 35; Атанасова 2013, 156). Основна разлика в представения от нея модел е предположението, че орнаментирането на фигурката предхожда окончателното слепване на отделните ѝ части. Смятам, че подобно предположение търпи редица критики. Важна отлика в направата на фигурките от Спанчево от тези от останалите селища е наличието на такива, в чието ядро е вграден камък, върху който е налепено глиненото тесто[40].

При обработката на всички съхранявани във фонда на РИМ Враца цели и фрагментирани антропоморфни фигурки се потвърдиха направените до този момент наблюдения върху технологията им, както и бяха направени нови, даващи ни допълнителна информация относно начина на изграждането им. Целият технологичен процес е обобщен във фигура II.1. Той е разделен на девет основни етапа. Трябва изрично да се отбележи, че в цялата си пълнота той се отнася единствено за най-разпространените типове стоящи и седящи фигурки от Градешница, характеризиращи се с богата орнаментация и сложна направа. Така например при цилиндричните фигурки, част от предложените етапи отпадат, тъй като те най-често са неорнаментирани и са изградени от едно парче глина, а при част от тях липсва най-горният слой фина глина. При фигурките, представящи голи човешки тела (Т II.28, *7*; Т II.29, *2-4*), липсва етапът на украсата (стъпка 8).

Първите два етапа, свързани с набавянето на глината и подготовката ѝ за формуване, са теоретически най-продължителните. За тях са нужни добри познания за глинените източници в района на селището, за пластичните качества, които притежават съответните глини, и за начина, по който последните могат да се променят чрез прибавяне на растителни или неорганични примеси. За направата на глинените фигурки в повечето случаи са използвани две различни по състав и структура глини. За най-горния покриващ слой е използвана много добре пречистена, фина глина[41]. За ядрото на фи-

[40] Камъните според нея имат вулканичен произход (Атанасова 2012, 35).

[41] Той е нанасян с цел дооформяне на фигурката. В представената от нас схема процесът е отбелязан със стъпка 5 (Фиг. II.1).

гурките най-често е използвана глина с много растителни примеси (ситно накълцана плява, треви или животински изпражнения). Понякога е прибавян пясък, малки кварцови камъчета (с размери до 2-3 мм) или шамот. По-груба по структура глина (с повече примеси) е използвана при големите и средно големи фигурки. При повечето малки фигурки е употребявана по-фина глина с предимно неорганични примеси (пясък). Подобна е прилагана при направата на повечето от главите на антропоморфните фигурки. Често структурата ѝ е много близка до тази на най-горния слой глина. В глиненото тесто на фигурките от Градешница не са забелязани отпечатъци от пшенично зърно, каквито има в част от фигурките на култура Кукутени–Триполие (Boghian et al. 2014, fig. 8, 10; Monah 1997).Тяхното прибавяне вероятно има ритуално-религиозен характер, какъвто не е налице в Градешница.

Третият етап е свързан с направата на ядрото на фигурките. В зависимост от подхода и сложността на изграждането му могат да се обособят няколко варианта на формуване. Изборът на всеки от тях до голяма степен е съобразен с формата и размерите на фигурката. Информация за начина на направата им черпим най-често от вида и броя на счупванията при фрагментите, следите от дупки от пръчици, използвани за прикрепване на отделните части една към друга, и редица други, най-често макроскопски наблюдения. Въз основа на тях са разграничени представените по-долу начини на изграждане на фигурките. За всеки вариант е зададен цифров код, представляващ комбинация от две цифри. Първата отговаря на етапа на изграждане на фигурката (в този случай е 3), а втората – на зададения номер на съответния вариант (Фиг. II.1).

3.1. Изграждане на тялото от едно парче глина. Този подход е използван при цилиндричните фигурки и вероятно при част от най-малките стоящи (с височина до 5–6 см) идоли.

3.2. Изграждане на тялото от две симетрични (лява и дясна) половини (Фиг. II.2. *1*). Всяка от тях е направена от едно парче глина. Главата на фигурката е допълнително прилепвана. Този вариант на направа е използван при по-малките по размер фигурки.

3.3. Изграждане на тялото от няколко отделни парчета глина. Най-често те са шест. Отделно моделирани са левият и десният крак, лявата и дясна половина на коремната част (ханша), главата и гръдната област.

3.4. Изграждане на частите на фигурката на отделни етапи чрез наслагване на няколко пласта глина. Подобен подход е използван при най-големите фигурки. Установен е при един фрагмент от фигурка (Инв. № 1625), представляващ седалищната част. При него се забелязват три етапа на наслагване на глиненото тесто (Фиг. II.2. *2*; Т II.16, *2*). Вероятно този подход е използван с цел предотвратяване на спуквания по време на сушенето на фигурката. Използван е при предмети с много големи размери.

За по-доброто прикрепване на отделните части на фигурките са употребявани дървени пръчици, следи от които има при част от фрагментите. Използвани са предимно тънки (до 2–3 мм) пръчки с близко до кръг сечение. Понякога са използвани и малко по-дебели (с диаметър около 5–6 мм), които са разполовявани по дължина. Подобен е случаят с фигурката с инв. № 1731 (Т II.11, *11*). С тяхна помощ най-често са закрепвани един към друг краката на фигурките (Фиг. II.3, *1*). В тези случаи клечиците са поставяни хоризонтално. Следи от дървени пръчки са открити при няколко парчета от гръдната част на фигурки. Те са поставени вертикално и преминават през цялата запазена височина на фрагментите. При една от фигурките личат следите от две разположени една до друга пръчки (Фиг. II.3, *2*). Подобни са използвани за прикрепване на главата. На този етап не е правено рентгенографско изследване на фигурките, което вероятно ще даде допълнителна информация за начина на изграждането им.

При един фрагмент от антропоморфна фигурка е установено допълнително огрубяване от вътрешната страна на мястото на слепване с другата половина (Фиг. II.3,

3). То е направено чрез натиск с пръст и вероятно с цел по-доброто захващане на двете части[42].

Почти всичките глави на фигурките са отчупени заедно с врата. Причината за това е едновременното им изграждане и прилепване към тялото. Наблюденията върху начина им на прикрепване дават възможност да се разграничат три варианта на съединяване с тялото (Фиг. II.4, *2*).

Първи вариант. Използван е при част от по-малките фигурки (с височина до 10 см). Главата е закрепвана към тялото чрез натиск и допълнително оформяне и заглаждане на мястото на прилепване.

Втори вариант, чрез използване на дървени пръчици, имащи функцията на „арматура" (Фиг. II.4, *3*, *4*; Фиг. II.5, *1*).

Трети вариант, чрез оформяне в долната част на шията на издължен израстък (своеобразен нит), чрез който главата е прикрепвана към тялото. Този подход е засвидетелстван при два екземпляра (Фиг. II.4, *1*).

Четвърти етап (Фиг. II.1). След формуването на ядрото следва период на изсушаването му до определено ниво, преди да се нанесе горният слой фина глина. Целта е то да изсъхне до степен, позволяваща от една страна да се предотврати напукването му, а от друга по-доброто закрепване на горния слой фина глина.

Петият етап е свързан с допълнителното изграждане (оформяне) на фигурката. В част от научните изследвания този процес е определян с термина шликоване (Вайсов 1981, 48). Представян е като обливане на фигурката с разтвор на фина глина (Николов 1972, 37). Всъщност той не може да се разглежда в класическия смисъл на термина шликоване, използван при описване на технологичния процес на направа на глинени съдове. Причината за това е фактът, че по време на този етап фигурката не само се покрива с фин глинен разтвор, който да прикрие неравностите ѝ, получени по време на формуването, но и тя се доизгражда, придава ѝ се по-голяма обемност и завършеност. Тогава се оформят гърдите, коремът, подравнява се разстоянието между лицевата страна на краката, за да се оформи равнина, на която да се нанесе украсата на престилката, в някои случаи се дооформя обемът на седалищната част на фигурката (Фиг. II.5, *2*). В тези участъци дебелината на слоя фина глина достига до 7–8 мм. Значително по-тънък е той при гърба, задната страна на краката, върху главата и ръцете, където има дебелина около 1–2мм. След нанасянето на най-горния слой фигурката се оставя да съхне до определена степен (*шести етап*). Този процес е последван (в част от случаите) от допълнително заглаждане и полиране на повърхността (*седми етап*). С това приключва нейната подготовка и обработка преди нанасянето на украсата.

Украсяването на фигурките е един от етапите (*осми* в нашата графика), изискващ голямо майсторство и познания за семантичната натовареност на отделните мотиви и фигурални композиции. Огромна част от фигурките са богато орнаментирани с врязана и набодена украса. Тя е нанасяна върху все още неизсъхналата напълно повърхност. За целта е използвано костено шило или обработена дървена пръчица. Врязванията в повечето случаи са много тънки и умело направени въпреки неравната повърхност на предметите. При голям брой от фрагментите на антропоморфните фигурки личат следи от инкрустация от бяла материя. Много по-рядко е използвана такава със сив, червен или жълт цвят.

Последният (*девети*) етап е свързан с изпичането на фигурките (Фиг. II.1). Според някои автори, то е извършвано при 500°C–600°C (Вайсов 1982, 30). Информация за този процес дават наблюденията ни върху цвета на лома и повърхността. Те са в пряка връзка

[42] Този подход е по-скоро изключение. В останалите случаи липсват подобни ямички от вътрешните страни. Обикновено те са равно оформени.

със средата и температурата на изпичане и със съдържанието на глиненото тесто. При част от фигурките тази информация е изгубена, тъй като са вторично изпечени. При тях цветът на повърхността е бежово-оранжев до червеникав. Повечето фигурки имат кафяв до сиво-кафяв, бежов или сиво-бежов цвят на повърхността. Често пъти той е неравномерен, на петна. Ломът обикновено е двуделен. Периферията му е с цвят, близък до този на повърхността, а ядрото е сиво-черно до черно. Тези различия в цвета, освен с изпичането, се обясняват и с различната структура и състав на глината, използвана за направата на ядрото и тази на най-горния слой на фигурките. При част от фрагментите се забелязват тъмни петна в следствие от пряко нагряване на огън. Не може със сигурност да се твърди дали са получени при първичното изпичане на фигурките или в последствие. Възможно е да са в резултат както напожар, данни за който имаме от разкопвача, така и на ритуали, в които освен фигурките е използван огън[43]. Б. Николов съобщава, че част от фигурките са открити в ями (Николов 1970б, 56). За съжаление липсва всякаква информация за тези вкопани структури, която би улеснила интерпретацията им като такива с култов или с утилитарен характер.

Трудно е да се каже колко е необходимото време за направа на една фигурка, без експериментално да се моделира подобна, следвайки стриктно цялата последователност от процеси, коментирани по-горе. Повечето изследователи основателно свързват направата на глинените фигурки с грънчарското производство, тъй като подобни познания са необходими и на хората, занимаващи се с производство на глинени съдове (Вайсов 1982, 30). Подобно на тях, фигурките са правени, като е следвана определена методическа последователност. При повечето от тях се забелязва стандартизация във формата и орнаментацията. За направата им е използвано глинено тесто с качества, много близки до тези на съдовете от Градешница. Вероятно е използвана глина, подготвена за формуване на съдове, т.е. разглежданите тук първи два етапа, свързани с добива и подготовката на глиненото тесто за формуване, са пряко свързани с грънчарското производство и не могат да се определят като напълно самостоятелни. Ако предположим, че е използвана глина, специално подготвена за направата на фигурките, то технологичният им процес е доста продължителен. Необходими са били познания не само за формуването и украсяването на предметите, но и за технологичното време, необходимо за етапите, свързани със сушенето и печенето им.

IV.2. Класификация на антропоморфните фигурки

В настоящия труд предмет на изследване са само изработените от глина антропоморфни изображения, представляващи: апликации върху съдове (Т II.32, *3*, *10*), антропоморфни израстъци върху съдове и жертвеници (Т II.32, *1*, *2*, *4-7*; Т IV. 2, *1*, *3*, *4*, *6*; Т IV.3, *7*; Т IV.4), врязани върху дъна и стени на съдове изображения (Т I.3, *1*; Т I.8, *5*; Т I.31, *1*) и фигурки. Акцент е поставен върху последните. От Градешница не произлизат антропоморфни фигурки, изработени от камък или метал. Единствено три плоски костени идола, публикувани от Богдан Николов, правят изключение от общата картина (Николов 1974а, обр. 101)[44].

Класификация на антропоморфната пластика от Градешница предлага Б. Николов. Той разделя фигурките на две основни групи според пола – мъжки и женски. В зависимост от позицията на тялото са разделени на стоящи и седящи (Николов 1970б, 57; Николов 1972, 37-38; Николов 1974а). В отделен тип са обособени цилиндричните фигурки, характерни предимно за първи строителен хоризонт (А) на селището (Николов 1974а). Обърнато е внимание на наличието на неукрасени фигурки, представящи голи човешки тела.

[43] Според Б. Николов и трите жилищни хоризонта на селището са загинали от пожар (Николов 1974).

[44] Коментирани са от Я. Бояджиев и са посочени като аргумент за известно хронологическо застъпване на последната фаза на култура Градешница с началото на култура КГКVI (Бояджиев 2007, 91-92).

И. Вайсов разграничава три основни положения на моделиране на фигурките: стоящо, полуседящо и седящо (Вайсов 1981, 48). Извън обсега на неговото изследване, посветено на антропоморфната пластика от Градешница, остават цилиндричните фигурки и мъжките изображения. Много по-голямо внимание авторът обръща на главите на фигурки и оформянето на отделните детайли като ръцете и завършека на краката.

Част от представените в Градешница, типове антропоморфни фигурки и фрагменти, са включени в предложената от П. Биел класификация (Biehl 2003, taf. 10 – taf. 20). Определени са като принадлежащи на култура Криводол–Сълкуца. Ниското качество на представените рисунки и факта, че повечето типове са посочени само фронтално, правят проблемно използването на тази класификация.

По отношение на антропоморфната пластика от синхронни селища, С. Чохаджиев също разделя фигурките от Слатино на две основни групи, представящи мъжки и женски изображения. Според положението на тялото вторите са прави, полуседящи и седящи (Чохаджиев 1999, 108). Авторът отбелязва, че към полуседящите са отнесени фигурки, при които ъгълът между краката и торса е 120° – 130° (Чохаджиев 1999, 109).

Фигурките от Спанчево са разделени на прави, цилиндрични и седящи (Атанасова 2012, 36). Предложена е допълнителна подялба в зависимост от техниката на изграждане и декорацията.

Силно фрагментарното състояние на керамичните фигурки от Градешница затруднява отнасянето на отделните фрагменти към даден тип идоли. Това с пълна сила важи за главите, бюстовете и фрагментите от ханш на антропоморфни фигурки, които са приблизително 36% от общото количество (Фиг. II.16). Този дял се увеличава значително, ако прибавим към него неопределените фрагменти (обозначени с номер 33 от диаграмата на фиг. II.16) и малките парчета от крака на идоли. Шест фигурки са цели или реставрирани в пълния им обем. Те са само 1,36% от общия брой. Показателно е, че едва 4,08% от наличните фрагменти представляват повече от ½ от обема на фигурките (Фиг. II.18). Липсват напълно запазени цели седящи и полуседящи фигурки. Изключение е една силно стилизирана фигурка, предадена в седяща поза (Т II.29, *5*). Тя вероятно изобразява дете. Полуседящите могат да се разграничат от стоящите, само когато е запазен преходътмежду краката и горната част на тялото. Като фрагменти от седящи фигурки са определени такива, при които е представен поне един от двата крака, който задължително е сгънат в коляното, или е запазена средната част от фигурката с представен преход между краката и торса. Въпреки направените усилия да се съберат отделни фрагменти един сдруг, те завършиха с неуспех[45]. Подобни опити, вероятно многократно, са правени от изследователя на обекта и от реставраторите в музея във Враца. Възможно е част от фрагментите да са от една и съща фигурка, но да нямат общи допирни точки,например глава и крака от един идол. Изложените по-горе съображения обуславят невъзможността да се посочи точният брой на фигурките, които се отнасят към даден тип. От друга страна те правят логично съществуването на голяма група неопределени фрагменти, които не могат да се отнесат категорично към никой от типовете идоли.

Използваната от нас класификация не се различава съществено от предложените досега (Фиг. II.6). Фигурките са разделени в зависимост от пола на мъжки и женски. Последните от своя страна са *цилиндрични*, *стоящи*, *полуседящи*, *седящи*. Обособен е още един тип на фигурки с *конусовидно оформено тяло*. От Градешница произлизат две подобни фигурки (Т II.27, *9*, *10*). И двете са частично запазени, но позволяват реконструк-

[45] Трябва задължително да се отбележи, че в нито един момент не ми бяха на разположение всички фигурки накуп. Те бяха обработвани на групи по 50–60 инвентарни номера. Това до голяма степен затрудни опитите за събиране на фрагментите. От друга страна, направените усилия за сравняване на рисунките и снимките на отделните фрагменти също не доведоха до резултат.

ция на формата. При тях липсват оформени полови белези. Отнесени са към женските изображения поради разширяващото се към основата тяло.

Цилиндричните фигурки имат силно стилизирано тяло. Отделните му части са предадени сумарно. Главата е моделирана към тялото, без да е оформена шия. Три фигурки са определени като цилиндрични (Т II.27, *1-3*). Само една от тях е орнаментирана (Т II.27, *2*).

Стоящите, *полуседящите* и *седящите* фигурки се различават основно в позата, в която са моделирани. И при трите типа силуетът на тялото е доста близък. То е предадено с разширен настрани ханш, обемно седалище, подчертан корем, гърдите са оформени като малки пъпки. Горната част на тялото е по-схематична. Изправените образци се отличават със силна стеатопигия. Те представляват един от най-характерните елементи на керамичния комплекс от Градешница. Към *седящите* идоли са отнесени шест фрагмента (Т II.30, *1-6*) и един цял екземпляр (Т II.29, *5*). Като част от *полуседяща* фигурка е определен един фрагмент (Т II.30, *7*). При него горната част на тялото е силно наклонена напред. Образуван е тъп ъгъл между краката и торса.

Мъжките фигурки се срещат значително по-рядко. Категорично към тях могат да се отнесат две изображения (Т II.29, *2*, *3*). Представени са голи тела. Фалосът е изобразен релефно, като е предаден сумарно (Т II.29, *3*) или с повече детайли (Т II.29, *2*). Тялото на мъжките идоли се отличава от това на женските с липсата на подчертан ханш и отсъствието на моделирани гърди. Част от главите и бюстовете на фигурките са причислени от някои изследователи към мъжките изображения (Т II.6, *5*; Т II.7, *3*).

Голямата фрагментираност на антропоморфната пластика обуславя по-подробното разглеждане на частите на тялото, поради което е изградена допълнителна класификация на фрагментите. За разлика от торса, където общият силует не се различава значително при отделните екземпляри, много по-голяма вариативност има при моделирането на крайниците (ръцете и краката) и главите на антропоморфните фигурки.

Глави

Описани са доста сумарно от Б. Николов (Николов 1970б, 57; Николов 1972, 39). Той представя най-често срещания тип глави, без да разглежда цялото типологическо разнообразие. Както бе споменато по-горе, подробна типология на главите е предложена от И. Вайсов (Вайсов 1981, 47). Той разграничава пет основни типа (Фиг. II.7, *1A*).

Повечето глави са открити самостоятелно или като част от бюстове. Това затруднява категоричното отнасяне на отделните типове от тях към седящите, стоящите или полуседящите фигурки. Не трябва да се изключва възможността отделни екземпляри (вероятно малко на брой) от разгледаните от нас глави (Т II.1 – Т II.6) да са част от антропоморфни израстъци на съдове, жертвеници или модели на постройки. Там, където категорично са определени като такива, са обособени в отделно табло (Т II.32). Внимателният преглед и обработка на всички налични глави от антропоморфни фигурки от Градешница позволяват да се разшири предложената от Вайсов класификация и да се обособят допълнителни типове и подтипове. Разграничени са в зависимост от начина на моделиране на отделните детайли: оформянето на темето и ушите, наличието или отсъствието на разделение между носа и брадичката, оформянето на тила. Определени са осем основни типа и няколко подтипа, част от тях представени от единични екземпляри (Фиг. II.7, *1B*).

Тип 1 – това е най-популярният начин на предаване на главата сред антропоморфната пластика от Градешница[46]. Главата е изградена от парче глина с приблизително кръгла форма. Лицевата ѝ част е оформена с прищипване. Чрез него са моделирани носът,

[46] Понякога част от лицата на фигурките са отчупени, което затруднява отнасянето им към даден тип.

веждите и ушите. *Липсва разграничение между носа и брадичката*. Те са предадени чрез общ, дъговидно извит напред или леко заострен израстък, получен при хоризонталното прищипване. При част от главите е силно изпъкнал напред (Т II.2, *6*). Устата (там, където са изобразени) са маркирани с насечка, поставена в най-изпъкналата част на лицето.

По този начин често са предавани и главите на антропоморфните израстъци, направени върху модели на сгради, съдове и жертвеници. В зависимост от това дали върху тила е моделиран допълнителен израстък („кок"), са разграничени два подтипа. Причината за това е вероятно по-различната семантична, а може би и хронологическа натовареност на фигурките с „кок".

Подтип 1.1 (Фиг. II.7, *1В*). Към него се отнасят главите, при които липсва допълнително моделиран „кок" (Т II.1; Т II.2, *1-10*; Т II.3 *4-7*, *10* и др.). В повечето случаи тилът е объл, леко изпъкнал назад. При отделни екземпляри той е оформен равен. Понякога през тила е пробита вертикална или направена под ъгъл дупка, без да е оформен „кок" (Т II.2, *1*). Обикновено ушите са пробити с една до три вертикално разположени една над друга дупки. Макар и рядко, с врязани линии (Т II.2, *6*; Т II.3, *5*, *7*) или набодени точки (Т II.1, *14*; Т II.3, *10*) са предадени очите.

Подтип 1.2 (Фиг. II.7, *1В*). Глави с предаден „кок" (Т II.2, *12*; Т II.3, *1-3*; Т II.6, *8*; Т II.8, *1*). Последният е оформен в тилната част на главата, понякога чрез добавяне на допълнителна глина. Той винаги е перфориран с една вертикална дупка, преминаваща по цялата му височина. Изключение прави един фрагмент, представляващ горната част на антропоморфна фигурка, където дупката върху „кока" не е изцяло пробита[47]. Започната е в горния му край, но не е довършена (Т II.8, *1*). В някои случаи „кокът" е много слабо изразен (Т II.6, *8*), което затруднява отнасянето на главата към даден подтип. Само при един образец са предадени очи, чрез две къси насечки, разположени от двете страни на носа (Т II.3, *3*). Общата форма и начин на направа на главите е същата като на подтип *1.1*.

Тип 2 (Фиг. II.7, *1В*). *Глава с правоъгълна форма на силуета, гледана анфас. Подобно на тип 1* лицето е оформено чрез хоризонтално прищипване. Тилът и темето са оформени равни. Известна е само една глава от този тип (Т II.5, *1*). Ушите имат по една пробита хоризонтална дупка, а очите са предадени с врязани линии.

Тип 3 (Фиг. II.7, *1В*). Към този тип се отнасят *глави, при които носът е ясно разграничен от брадичката и долната част на лицето*. Този тип глави е оформен подобно на *тип 1*, но след прищипването, направено в лицевата им част, долната половина на образувания вертикален ръб е отнета. По този начин е оформен носът. При част от фигурките чрез набождания са предадени ноздрите (Т II.4, *6*, *10*; Т II.8, *10*; Т II.10, *1*). По този начин лицето придобива малко по-реалистичен вид в сравнение с предходния тип. Погледът на фигурките е насочен напред или леко нагоре (Т II.10, *1*). Изключение прави една фигурка, при която главата е силно свита във врата и наклонена назад, така че лицето е перпендикулярно на тялото (Т II.10, *2*). Погледът е насочен изцяло нагоре. Подобно на *тип 1*, в зависимост от това дали е оформен „кок" в тилната част на главата могат да се разграничат два подтипа.

Подтип 3.1. Глави с ясно разграничен нос и без моделиран „кок" на тила (фиг. II.7, *1В*). Тилната част е оформена равна или леко изпъкнала назад. При част от главите тя е перфорирана с една вертикална или направена под лек наклон дупка (Т II.4, *8*; Т II.7, *7*; Т II.8, *4*, *10*). Ушите най-често са пробити с по две или три хоризонтални дупки, разположени една над друга. Устата, там, където е изобразена, е предадена чрез врязаналиния (Т II.4, *10*) или набождане (Т II.4, *6*; Т II.8, *7*, *10*). При част от главите очите са маркирани с хоризонтални врязани линии (Т II.4, *6*, *10*; Т II.5, *9*; Т II.8, *7*, *10*; Т II.10, *1*).

[47] Лицевата част на тази фигурка е силно нарушена и отнасянето към този тип е условно. Възможно е да е част от подтип 2.2.

Подтип 3.2. Глави с ясно разграничен нос и моделиран „кок“ на тила (Фиг. II.7, *1B*). Към този подтип се отнасят две глави (Т II.4, *4*; Т II.9, *10*). При едната от тях „кокът“ е само загатнат (Т II.9, *10*). И при двете глави ушите са перфорирани с по две хоризонтални дупки, разположени една над друга. По една вертикална дупка е пробита през „кока“ на всяка една от тях.

Тип 4 (Фиг. II.7, *1B*)[48]. *Глава с издължено напред лице*. Носът и брадичката са ясно разграничени. Ушите са разделени на две, чрез странични прищипвания. Пробити са с по две хоризонтални дупки. Тилната част на главата е равно оформена. Темето е равно или леко скосено напред. Към този тип са отнесени две глави от Градешница (Т II.5, *6*, *12*). Едната от тях има релефно моделирани очи.

Тип 5 (Фиг. II.7, *1B*). *Глава с издължено напред лице и издължено нагоре теме*. Носът и брадичката са разграничени един от друг. Темето е леко издължено нагоре, заоблено в най-високата си част и преминава плавно към носа. При някои глави то е предадено равно и леко наклонено напред (Т II.5, *2*). Тилът е оформен равен или слабо заоблен. Донякъде основният силует на главата напомня този на тип 4, особено по отношение на издължената напред лицева част, но се различава съществено при оформянето на ушите и темето. При тип 5 ушите не са разделени на две. Пробити са с две (Т II.5, *2*, *8*, *10*, *11*) или четири (Т II.5, *5*) дупки. Очите са предадени с врязани линии(Т II.5, *2*, *10*) или са моделирани релефно изпъкнали (Т II.6, *2*). Известни са и комбинации на двете техники при предаване на зрителните органи (Т II.5, *5*, *8*, *11*).

Тип 6 (Фиг. II.7, *1B*). *Глави с конусовидно оформен лицев дял на главата*. Най-изпъкналата напред част, която изобразява носа, е неестествено ниско поставена. Тилът е равно оформен. Известен е един екземпляр от този тип (Т II.6, *7*). Уста и очи не са предадени. Ушите са перфорирани с по една хоризонтално пробита дупка.

Тип 7 (Фиг. II.7, *1B*). *Глави със силно издължено нагоре теме* (Т II.6, *1*, *3*; Т II.28, *7*). Последното има приблизително конусовидна форма, заоблено в най-горната си част. При два от екземплярите ушите са разграничени ясно от останалата част на главата и с пропорционално съотношение, близко до естественото (Т II.6, *1*; Т II.28, *7*). Пробити са с по две разположени една над друга хоризонтални дупки. Очите са релефно моделирани. Изглеждат почти затворени като по време на медитация.

Тип 8 (Фиг. II.7, *1B*). *Глава с релефно подчертан фронтален шев* (Вайсов 1981, 47). Обособена е от И. Вайсов в тип V в предложената от него типология. Според Б. Николов разположените в най-високата част на главата насечки маркират прическата, а не фронталния шев (Николов 1972, 39). Този тип е представен от един екземпляр (Т II.7, *2*). При него се забелязват редица наченки на по-реалистично предаване на детайлите на главата. Ушите са моделирани разграничени от останалата част на главата и в правилно пропорционално съотношение. Носът е отделен от челото и брадичката. Очите са представени с набодени точки. Тилът е оформен заоблен, изпъкнал назад.

Ръце

Представени са най-често като силно стилизирани, къси израстъци, несъразмерно малки спрямо останалите дялове на тялото. Някои имат вертикално или хоризонтално пробити дупки. Често са отчупени на мястото на свързване с тялото, което допълнително затруднява определянето на позата им. Поради малката им атрактивност и размери ръце не са инвентирани като самостоятелни номера в основния фонд на музея за разлика от голямото количество инвентирани фрагменти от крака на фигурки[49]. Изключение пра-

[48] Съвпада с предложения под номер 3 тип в типологията на И. Вайсов (Вайсов 1981, 47).

[49] Ръце от антропоморфни фигурки не бяха открити сред масовата керамика и в наличните във фондохранилището на РИМ Враца кутии с неинвентирани, фрагментирани находки.

ви един екземпляр с инвентарен номер А 1711 (Т II.26, *7*). Той е част от много голяма антропоморфна фигурка (вероятно с височина над 40 см).

В научната литература до този момент са посочени три основни пози, в които са моделирани ръцете на фигурките от Градешница: *разперени хоризонтално встрани*, *обърнати от лактите надолу и вдигнати нагоре* (Николов 1970б, 57-58; Николов 1972, 39; Вайсов 1981, 48). Те се потвърдиха и от нашите наблюдения. Обработка на всички налични фигурки позволи да се разграничат и допълнителни варианти на основните три типа в зависимост от начина на оформяне на края на ръцете. Обособен е и четвърти тип – *ръце*, *поставени върху корема*.

Тип 1. Разперени хоризонтално встрани (Фиг. II.8, *1*). Оформени са най-често като пъпковидни израстъци с конусовидна форма. Този начин на моделиране е относително рядко застъпен сред фигурките от селището. Обработени са общо десет фрагментирани или цели фигурки с подобен начин на оформяне на горните крайници (Т II.8, *3*, *7*; Т II.10, *4*, *7*; Т II.12, *2*; Т II.13, *4*; Т II.27, *1*; *8*; Т II.29. *1*; Т II.31, *3*). При три от тях в областта на раменете е пробита по една вертикална дупка (Т II. 8, *3*, *7*; Т II. 10, *7*), а в един случай дупките са пробити хоризонтално, отново в областта на раменете (Т II. 29. *1*).

Тип 2. Ръце, *разперени встрани и обърнати от лактите надолу* (Фиг. II.8, *2.1*, *2.2*). Това е най-разпространеният начин на оформяне на ръцете сред фигурките от Градешница. Приблизително 2/3 от фигурките, при които има информация за позицията на ръцете, се отнасят към този тип. При някои екземпляри ръцете са частично запазени, но позволяват да се възстанови общата им поза. В осем случая са засвидетелствани хоризонтално пробити дупки в областта на раменете (Т II.6, *8*; Т II.7, *3*; Т II.8, *8*; Т II.9, *1*; Т II.11, *1*, *7*, *9*; Т II.12, *1*). Единствено при една от фигурките дупките са разположени в по-долната част на ръцете, под мястото на сгъването им (Т II.8, *8*)[50]. При четири фигурки са констатирани вертикално пробити дупки, направени при раменете (Т II.8, *10*; Т II.9, *3*; Т II.10, *9*; Т II.13, *1*). В зависимост от това дали ръцете са допълнително сгънати в китките се разграничават два подтипа:

Подтип 2.1: ръцете са предадени схематично, разперени встрани и свити в лактите надолу (Т II.6, *8*; Т II.7, *5*, *7*, *10*; Т II.8, *1*, *4*, *10*; Т II.9, *7*, *10* и др.). В края си те са оформени заоблени и леко изтъняващи. В повечето случаи горната част на ръката е предадена неестествено къса и пропорционално по-малка от долната.

Подтип 2.2: ръцете са оформени подобно на първия. Различават се от него по допълнителната извивка в долния край, наподобяваща сгъване на ръката в китката с длан разперена встрани (Т II.8, *7*; Т II.9, *2*). И в двата известни примера ръцете не са пробити.

Тип 3. Вдигнати нагоре ръце – в поза на адорация (Фиг. II.8, *3.1*, *3.2*). Подобна е регистрирана при дванадесет екземпляра (Т II.6, *11*; Т II.9, *9*; Т II.10, *3*, *5*; Т II.11, *5*; Т II.12, *12*; Т II.13, *3*, *6*, *10*, *11*; Т II.28, *7*). При три от тях има хоризонтално пробити дупки (Т II.9, *9*; Т II.13, *10*; Т II.28, *7*). В два от тези случаи дупките са направени в близост до мястото на сгъване – областта на лактите (Т II.9, *9*; Т II.13, *10*), а в третия са запазени по три дупки на всяка ръка (Т II.28, *7*)[51]. При всички фигурки с подобна поза на ръцете последните са свити в лактите и вдигнати нагоре. Изключение правят част от най-малките фигурки, при които горните крайници са предадени като малки конични израстъци, насочени нагоре. В зависимост от това дали ръцете са допълнително сгънати в китките се разграничават два подтипа:

Подтип 3.1 (Фиг. II.8, *3.1*): вдигнати нагоре ръце, без да е предадено свиване в китката (Т II.13, *10*, *11*). При тях краят на ръката е оформен заоблен и леко изтъняващ.

[50] Ръцете са отчупени на мястото на пробиване на дупките.

[51] Възможно е да е имало повече от три пробити дупки върху ръцете, но нито една от тях не е напълно запазена, а дясната е частично реконструирана с гипс (Т II.28, *7*).

Подтип 3.2 (Фиг. II.16, *3.2*): ръцете са свити в китката с длани, насочени настрани. Към този вариант се отнасят два фрагмента (Т II.9, *9*; Т II.13, *6*). При единия от тях, представляващ част от лявата половина на антропоморфна фигурка, ръката е предадена реалистично (Т II.13, *6*). Оформени са подмишница и длан с четири пръста. Това е единственият фрагмент от антропоморфна фигурка от Градешница с моделирана по този начин ръка. Вероятно е представено женско изображение, съдейки по запазената гърда и уширения настрани ханш. Фигурката се отличава и със своята украса. Върху гърдите, рамото и ханша са нанесени врязани спираловидни мотиви. Подобни не се срещат върху тази част на тялото при останалите идоли. Гърбът ѝ е изцяло орнаментиран с врязана украса, също рядко срещано явление сред фигурките от Градешница.

Тип 4 – ръце, поставени на корема (Фиг. II.8, *4*). До нас е достигнала информация за два фрагмента от фигурки с подобно оформяне на ръцете. Единият от тях е публикуван от Б. Николов (Николов 1970б, обр. 12)[52]. Вероятно подобна е позата на ръцете при седящите фигурки, съдейки от запазените екземпляри от Слатино (Чохаджиев 2006, обр.174: 1-2).

Крака

Фрагментите от крака са едни от най-често откриваните парчета от антропоморфни фигурки. Причината за това е фактът, че представляват най-масивната част от идолите и заемат приблизително половината от общата им височина. Седалището е обемно и реалистично предадено. Краката са моделирани плътно прилепени един до друг. При голям брой фигурки в лицевата си част краката са оформени с обща равнина, върху която са нанесени детайлите на престилката. Долните крайници често са богато орнаментирани с врязана и набодена украса, заемаща почти цялата им повърхност. При някоиот тях са предадени коленете (Т II.23, *9*; Т II.24, *8*; Т II.28, *2*, *4*) или глезените (Т II.24, *3*; Т II.25, *3*). При един фрагмент, от долна част на ляв крак, са моделирани и двете (Т II.25, *6*). В зависимост от начина на оформяне на най-долната им, стъпална част могат да се обособят два основни типа (Фиг. II.9).

Първият (*1*) *тип*: *крака*, *които са оформени заострени в основата си* (Фиг. II.9, *1*). По този начин моделирани, долните крайници правят невъзможно поставянето на фигурката изправена, без тя да бъде подпряна, забодена в по-мека основа или оставена да виси. С подобен начин на оформяне на краката са представени както мъжки (Т II.26, *2*), така и женски фигурки (Т II.19, *7*; Т II.22, *6*; Т II.31, *3*).

Вторият (*2*) *тип представляват разширени в основата си крака* (Фиг. II.9). Част от тях (подтип *2.1*) са достатъчно широки, за да позволят поставянето на фигурката в изправена позиция, без тя да падне. В зависимост от начина на оформянето им са разграничени следните подтипове:

Подтип 2.1. Основата на краката е оформена като долепени едно до друго стъпала (Фиг. II.9, *2.1*; Т II.22, *2*; Т II.23, *5*, *8*; Т II.28, *2*,*9*). Последните най-често имат издължена овална форма. При два от фрагментите стъпалата са моделирани по-реалистично чрез предаване на пръстите(Т II.23, *5*; Т II.28, *9*).

Подтип 2.2. В основата на краката е направено разширение с кръгло хоризонтално сечение (Фиг. II.9, *2.2*). На този етап е известен един пример за подобно оформяне (Т II.24, *1*). Разширението е твърде малко, за да позволи безпроблемното закрепване на фигурката. Сред наличните цилиндрични фигурки (Т II.27, *1-3*) оформянето на основата също е с близка до кръг форма, но пропорционално по-широка от показания по-горе пример, което позволява поставянето им в изправена позиция. При две от тях са предадени силно стилизирани пръсти на краката (Т II.27, *2*, *3*).

Подтип 2.3. Разширение в основата на краката с близка до триъгълник форма на хоризонталното сечение (Фиг. II.9, *2.3*). Има леко заоблени ъгли. Този подтип е предста-

[52] Вторият фрагмент е силно нарушен. Той не е обработен графично.

вен при един фрагмент(Т II.23, *6*). Подобно на подтип 2.2 разширението е недостатъчно, за да позволи закрепване на фигурката в изправена позиция.

Подтип 2.4 (Фиг. II.9, *2.3*). *Разширение в основата на краката с елипсовидна форма на хоризонталното сечение* (Т II.23, *7*; Т II.24, *5*; Т II.25, *5*).

Освен глинени и костени фигурки, от Градешница произлизат и други типове антропоморфни изображения. Те могат да се обособят в две групи, в зависимост от използваната техника за направата им – врязани и пластични. Към първата група се отнасят няколко силно стилизирани човешки изображения, открити върху стени (Т I.31, *1*; Т 35, *2*) и дъна на съдове (Т I.3, *1*; Т I.8, *5*) и върху антропоморфни фигурки (Т II.29, *5*). Релефно моделираните (пластични) човешки изображения са констатирани върху стени (Т II.32, *3*) и дъна на съдове (Т II.32, *10*). Антропоморфни глави и бюстове са оформени в горната част на някои от жертвениците (Т IV.2; Т IV.4). Подобни са моделирани върху устието на част от съдовете (Т II.32, 1, 2, 4-6).

IV.3. Украсата при антропоморфната пластика от Градешница

Богатата орнаментация на фигурките от Градешница, покриваща голяма част от телата им, е един от най-характерните и отличителни белези на антропоморфната пластика от периода на ранния енеолит. Реално почти цялата повърхност на фигурките е украсена. Неорнаментирани остават само главите, ръцете и понякога най-долната част на краката. Неукрасен е и гърбът при част от фигурките. Трябва да се уточни, че тези наблюдения важат само за изправените и седящи женски изображения, които не са представени голи. От цилиндричните фигурки само една е орнаментирана (Т II.27, *2*), а при тези с конично тяло – нито една. Според преобладаващото мнение чрез украсата е предадено облеклото на фигурките, отразявайки навярно по този начин и носията на населението от онова време (Николов 1972, 40; Вйсов 1981, 48). Не липсват и предположения, че изобразените мотиви маркират рисунки по телата на фигурките (Радунчева 1970; Zidarov 2009)[53]. В настоящето изследване е обърнато внимание върху техниките на украса, използвани при антропоморфните фигурки и мястото им на нанасяне върху тялото на идолите. Проследени са основните мотиви. Анализът на украсата не е изведен самостоятелно, а е част от сравнителния анализ на формите на фигурките.

Техники на украса

В украсата на антропоморфната пластика са използвани три орнаментални техники: врязана, набодена и рисувана. Най-често се използва комбинация от поне две от тях.

Врязана украса. Тя е водещата техника на украса при фигурките от Градешница. С нея са орнаментирани както стоящи, така и седящи фигурки. Чрез нея са изобразени всички основни мотиви. Обикновено се използва в комбинация с набодена украса. Изработена е с много тънък костен или дървен предмет. При голяма част от фигурките личат следи от инкрустация. Понякога украсата е доста небрежно нанесена (Т II.19, *7*; Т II.23, *2*; Т II.27, *7*, *8*; Т II.30, *4*). Възможно е в част от тези случаи да става въпрос за недовършено декориране на дадения идол, или просто да е резултат на недостатъчно развитите умения на съответния майстор.

Набодена украса. Винаги се използва в комбинация с врязана украса. Липсват фигурки (или поне фрагменти от такива), които да са орнаментирани само с набождания. Този тип украса има по-скоро второстепенна роля при идолите от Градешница. Често с нея е поставен допълнителен акцент върху даден мотив. С нея са запълвани отделни полета при част от изобразените престилки (Т II.28, *1*, *3*). Набодена украса се използва предимно при

[53] Според А. Радунчева сложността на орнаменталните композиции не позволява да мислим, че са изтъкани върху дрехите.

орнаментирането на краката на идолите, много по-рядко върху корема и ханша и почти липсва върху гърдите.

Рисувана украса. При няколко фигури е установено използването на червена пастозна боя. Възможно е броят на орнаментираните по този начин фигури да е бил по-голям, но в резултат на вторично изпичане, разпадане поради престоя под земята или други причини боята да е опадала.

Организация на украсата

Подобно на част от съдовете, украсата при идолите е организирана в отделни орнаментални полета. Те не винаги обхващат както лицевата, така и задната част на фигурките. Често гърбът на идолите не е декориран.

Най-горното поле покрива гърдите. То не присъства задължително върху идолите. Понякога гърдите са неукрасени (Т II.7, *3*, *7*; Т II.6, *11*; Т II.9, *2*, *5*, *6*, *9*; Т II.10, *3*, *10*; Т II.11, *5*, *7*, *9*; Т II.12, *4*; Т II.13, *2*, *4*; Т II.28, *6*, *7*) или са орнаментирани единствено с две или четири успоредни вертикални линии, пречупени под остър ъгъл в горните си части, като последните са насочени към подмишниците (Т II.7, *6*; Т II.8, *8*; Т II.9, *7*, *10*; Т II.10, *8*; Т II.12, *8*; Т II.28, *4*)[54]. Различните варианти на украса на гърдите са представени на фигура *II.10*. Подобно представяне е направено и от П. Биел, но авторът е показал по-малко варианти, тъй като вероятно са използвани данните само от публикувани фигурки (Biehl 2003, 77)[55].

Следващото орнаментално поле обхваща коремната област и ханша. Запълнено е с различни комбинации от врязани, ъглести меандри, Г-образни мотиви, успоредни линии. Понякога към тези мотиви са добавени набодени точки (Т II.10, *6*; Т II.14, *1*, *7*; Т II.16, *1*; Т II.17, *1*). В голяма част от случаите полето обхваща и противоположната, задна страна на фигурката, заемайки долната част на кръста (Т II.7, *1*, *5*; Т II.12, *2*, *6*, *10*; Т II.13, *10*, *11*, *12*; Т II.14, *2*, *3*, *4*, *7*, *9 – 11*; Т II.15, *1 – 5*, *7*, *8*, *10*; Т II.16, *1*, *10*; Т II.17, *2*, *5*, *7*; Т II.18, *1*, *7*, *8*; Т II.28, *1*, *5*, *9*; Т II.29, *1*). При някои идоли полетата са допълнително разделени от вертикални линии, подобно на украсата на съдовете–хранилища (Т II.10, *7*; Т II.11, *11*; Т II.12, *1*, *8*, *9*;Т II.13, *1*, *10*, *11* и др.).

Орнаментирането на предната страна на краката е друг важен момент при украсата на идолите от Градешница. Изобразяването на голяма „престилка“ с трапецовидна форма или по-къса престилка (или препаска) с триъгълна форма е често срещано. Те са подробно разгледани по-долу в текста с акцент върху различните варианти на украсата им. Срещат се, макар и рядко, фигурки с орнаментирана предна част на краката, без да е изобразена престилка или препаска (Т II.17, *2*, *3*; Т II.18, *3*, *4*; Т II.20, *2*, *11*; Т II.21, *1*, *4*; Т II.22, *1*, *4*; Т II.28, *2*, *6*, *9*). Последните в повечето случаи са заменени със спираловидни мотиви.

Седалищните части са покрити с вписани една в друга окръжности или със спирали. При част от тях се забелязват различия в украсата на лявата и дясната им половина (Т II.19, *2*, 6; Т II.27, *4*, *6*; Т II.28, *5*). При някои фигурки е установена огледална проекция на спиралите, изобразени върху двете половини на седалището (Т II.18, *9*; Т II.19, *4*; Т II.20, *2*; Т II.28, *1*, *6*). Така върху лявата част спиралата е представена завъртяна в посока, обратна на движението на часовниковата стрелка (наляво), а върху дясната – попосока на движението на часовниковата стрелка (надясно). Известен е един пример, при който посоката на завъртане на спиралите е обърната (Т II.28, *6*). Украсата на средната част на фигурките, включваща седалището и външните страните на бедрата, чрез спирали, кръгове и полукръгове придава допълнителна обемност на формите (Вайсов 1981, 48-49).

[54] Възможно е някои от фрагментите с неорнаментираните гърди да са част от недовършени фигурки. Част от посочените примери вероятно са мъжки изображения.

[55] В настоящето изследване, вариантите в украсата на гърдите, са представени по сходен, на предложения от П. Биел, начин – в табличен вид (Biehl 2003).

Задната страна на бедрата и долната част на краката най-често са украсени с един или два тесни пояса, запълнени с геометрични мотиви.

Като цяло се спазва тенденциятана редуване на ъглести и овални мотиви върху отделните части на повечето фигурки. За съжаление информация за орнаментацията черпим предимно от фрагменти, което не позволява по-задълбочен анализ на вариантите на редуване на отделните орнаментални полета.

В декорацията на антропоморфната пластика от Градешница са използвани предимно геометрични мотиви: ромбове, триъгълници, кръгове (понякога вписани един в друг), успоредни линии, спирали, стрелковидни и Г-образни мотиви и други (Фиг. II.11). Всички те са изобразени чрез врязани линии. Най-често са представени с една и по-рядко чрез две или повече успоредни линии. В част от случаите са комбинирани с набодени точки.

В настоящето изследване няма да се спираме подробно на всички мотиви, а ще поставим акцент върху най-често срещаните от тях и мястото им на изобразяване върху фигурките, тъй като се забелязва определена стандартизация в това отношение. Отразени са и установените изключения от общото правило за мястото на отделните мотиви върху идолите.

Спирали (Фиг. II.11, *6*)—срещат се само върху седалищните части и отстрани на бедрата. Изключение прави един фрагмент от фигурка (споменат и по-горе в изложението), при който има изобразени спирали върху горната част на тялото (Т II.13, *6*).

Триъгълници (Фиг. II.11, 12, 13) – в част от случаите са изобразени скачени един за друг няколко триъгълника. В такава конфигурация се срещат като допълнителна украса, разположена по периферията на късите престилки/препаски (Т II.16, *3*; Т II.18, *7*) и върху гърба на една от фигурките (Т II.7, *5*). Триъгълник с точка в средата е регистриран върху кръста на фигурка (Т II.10, *5*).

Ромбове (Фиг. II.11, *1*, *2*) – срещат се изобразени върху страничната част на бедрата в пространството между спираловидните мотиви. Използват се при украсата на част от престилките. При една фигурка (Т II.8, *7*) ромб е изобразен върху гърба (в областта на дясната плешка). Този случай е по-скоро изключение, тъй като ромбове се изобразяват предимно върху краката на фигурките. Множество ромбове, изобразени с точки в средата, има върху един фрагмент от фигурка, което я отличава стилово (по отношение на украсата) в сравнение с повечето идоли (Т II.17, *1*).

Кръгове (Фиг. II.11, *3-5*) – откриват се само върху долната половина на фигурките. Върху седалището са изобразени вписани един в друг. Кръгове (понякога с точка в средата) се откриват върху страничната част на бедрото (в пространството около спираловидните мотиви) и по-рядко в долната част на краката (Т II.22, *6*). При един фрагмент, представляващ долна половина от фигурка, има изобразени кръгове с точка в средата, нанесени върху седалището и половата област (Т II.21, *4*). Той се отличава от повечето фрагменти, тъй като върху него няма изобразена трапецовидна или триъгълна престилка. Последните са заменени със спирали.

Стрелковидни мотиви (Фиг. II.11, *7-9*) – откриват се най-често върху бедрата. Обикновено са по три (или повече) срещуположно нанесени стрелки. Често са в комбинация с точки. Стрелковидни мотиви се откриват като украса на част от престилките, както и в основата на кръста, непосредствено над седалището на фигурките (Т II.15, *5*; Т II.16, *1*, *5*, *10*; Т II.17, 8; Т II.19, *8*, *9* и др.). Макар и рядко се срещат и върху долната част на краката (Т II.19, *9*).

Г-образни и други ъглести мотиви (Фиг. II.11, *14*, *15*, *19*, *20*, *32*) – вероятно са част от сегментирани спираломеандри, прекъснати от ограничителните линии на орнаменталните полета. Разположени са предимно върху корема на фигурките и върху долната част на краката.

Престилките при фигурките

В лицевата си страна краката на фигурките много често са плътно прилепени и пространството между тях е оформено в обща равнина, върху която е нанесена украса, организирана в трапецовидно поле, издължено в хоризонталната си ос и насочено с по-късата страна надолу. То е определяно от повечето изследователи като изображение на престилка (Николов 1970б, 58; Вайсов 1981, 48). Формата и мястото му на нанасяне, както и множеството етнографски паралели, потвърждават едно такова предположение. В горния, по-широк край на престилките е изобразена линия, започваща от двата ѝ ъгъла и обрамчваща целия кръст на фигурката (Т II.28, *1*, *3*, *4*; Т II.30, *3*). Вероятно тя изобразява връвта, с която престилката е прихващана към кръста. Във всички случаи, където има информация, престилките завършват в долния си край с ресни, изобразени като къси вертикални насечки (Т II.18, *1*; Т II.24, *1*, *3*, *7*; Т II.25, *1-3*; Т II.28, *1*, *4*). Престилките са едно от най-често предаваните изображения при орнаментиране на предната страна на краката на глинените фигурки от Градешница. Срещат се както върху стоящи, така и върху седящи идоли. На този етап са разграничени седем основни начина на орнаментация на престилките (Фиг. II.13). При първия вариант трапецовидното поле е запълнено с мрежест орнамент, оформен от пресичащи се, диагонално разположени линии, образуващи долепени един до друг ромбове (Фиг. II.13, *1*). Това е един от най-често срещаните начини на украса (Т II.18, *1*; Т II.22, *2*; Т II. 23, *10*; Т II. 24, *7*; Т II. 25, *7*; Т II.28, *3*). С подобен орнамент е украсена престилката и на една от седящите фигурки (Т II.30, *3*). Друг начин на украса е с нанесени раздалечени един от друг ромбове (Фиг. II.13, *2*). Представене при един екземпляр (ТII.22, *6*). До известна степен наподобява начина на украса на първи вариант. Трети вариант на орнаментиране на престилките е чрез разделянето им на хоризонтални полета (Фиг. II.13, *3*). Често част от полетата са запълнени с набодени точки (Т II.28, *1*, *4*). Понякога са разделени през средата с една вертикална линия (Т II.28, *4*). Среща се и комбинация от редуващи се хоризонтални полета, в които са нанесени точки и вертикални насечки (Т II.18, *10*). Четвъртият вариант (Фиг. II.13, *4*) на украса на престилките е комбинация от пресичащи се вертикални и хоризонтални линии, оформящи малки правоъгълни полета (Т II.16, *9*; Т II.19, *10*; Т II.22, *9*; Т II.25, *1*). Друг пример за орнаментация е нанасянето върху престилката на зигзаговидни линии (Фиг. II.13, *5*). Засвидетелстван е при два неголеми фрагмента от крака на фигурки, поради което той до голяма степен е реконструиран и хипотетичен (Т II.16, *5*; Т II.18, *8*). Следващ (шести) вариант на украса на престилките е чрез разделяне на трапецовидното поле на срещуположни триъгълници (или близки до триъгълник форми), като от едната страна последните са запълнени с малки набодени точки (Фиг. II.13, *6*). Подобно на предходния вариант той е хипотетичен, тъй като е резултат от реконструкцията на частично запазени престилки (Т II.22, *7*; Т II.24, *3*). При последния разграничен тук вариант украсата на престилките е организирана в диагонално разположени полета (Фиг. II.13, *7*). При всички случаи те са наклонени от дясно на ляво (Т II.15, *1*; Т II.16, *2*, *7*; Т II.22, *3*). В част от полетата са нанесени точки или къси насечки.

Вероятно при част от фрагментите на антропоморфни фигурки престилките са украсени в различни от разглежданите по-горе орнаментални схеми (Т II.15, *2*; Т II.19, *1*; ТII.21, *3*). Прекалено малките размери на парчетата не позволяват да се направят по-задълбочени наблюдения и да се обособят нови варианти на украса. При един фрагмент, представляващ долна половина на антропоморфна фигурка (Т II.19, *7*), орнаментът на престилката също се различава от досега разглежданите схеми, като се доближава най-много до седми вариант. Украсата е доста небрежно нанесена, като върху седалищните части и задната страна на бедрата е недовършена. Фигурката изглежда не е напълно завършена или е брак.

Къси престилки (*препаски*)

При част от фигурките, които не са изобразени с престилки, покриващи предната част на краката им, има представени големи триъгълници, нанесени върху половата област и украсени с геометрични мотиви. При всички идоли с врязани подобни триъгълници краката са плътно долепени един към друг, но не са оформени в обща равнина. Според някои изследователи те могат да се обяснят като гънки на дреха, най-вероятно панталон, с който са представени повечето фигурки (Вайсов 1981, 48). Възможна е и друга интерпретация на тези триъгълници, а именно като допълнителна препаска (или малка престилка), поставена върху урогениталната област, вероятно част от своеобразен ритуален костюм, с който са изобразявани женските антропоморфни фигурки. Допълнителна насока към това схващане е хоризонталната линия, която обикновено е изобразена излизаща от двата горни ъгъла на препаската и обхващаща талията. Вероятно, подобно на големите престилки, тя изобразява връв, чрез която препаската е захващана за кръста. При една от представените голи женски фигурки е представено изображение на подобна препаска (Т II.29, *4*). Тя е неорнаментирана и е възможно да представя своеобразно бельо, носено от жените. Подобен начин на покриване на половата област е известен сред множество примитивни племена. До голяма степен изобразената тук препаска (или къса престилка) напомня тези от плоските костени идоли (Георгиева 2014, 229). Тук, вероятно в желанието на майстора допълнително да подчертае голотата, е маркиран и женският полов орган чрез врязана вертикална черта, поставена в долния ъгъл на триъгълника.

Според начина на орнаментиране на триъгълниците са разграничени няколко основни варианта (Фиг. II.14). Голяма част от тях са частично запазени, което затруднява възстановяването на орнаменталната им схема[56]. Най-разпространеният начин на украса на триъгълниците е с предадени в различна степен волути, разположени в горните два ъгъла на триъгълника или в централната му част (Т II.19, *4*, *8*, *9*; Т II.20, *3*, *4*, *7*, *9*, *12*; Т II.21, *6*, *8*, *9*; Т II.27, *5*, *6*). Често към тях са прибавени и други мотиви: точки, чертички и т.н. (Фиг. II.14, *1-3*). Известен е и по-стилизиран вариант на предаване (Фиг. II.14, 4), при който триъгълникът не е ясно очертан. По-скоро е загатнат с помощта на скачени волути, издължени в долния си край и оформящи фигура, близка до триъгълник (Т II.18, *9*; Т II.28, *5*). Следващ начин на украса на късите престилки е чрез изобразяване на вписани триъгълници (Фиг. II.14, 8). Най-често те са два (Т II.19, *5*; Т II.27, *4*). Среща се вариант на орнаментация, при който се използват стрелковидни мотиви, разположени обикновено в ъглите на препаската(Т II.15, *5*; Т II.19, *6*). Обикновено те са в комбинация с набодени точки (Фиг. II.14, *6*). Няколко частично запазени препаски позволяват реконструкцията на поне още два варианта на украса. Единият е с вписани една в друга успоредни дъговидно извити линии (Т II.16, *8*). Вероятно подобни е имало и в срещуположната страна, следвайки общоприетия принцип за симетрично предаване на орнаментацията на двата крака на фигурките (Фиг. II.14, *9*). Друг вариант на украса е с успоредни, косо разположени редове от набодени точки (Фиг. II.14, *10*). Представен е при една фигурка (Т II.16, *10*). Коланът (или платнената лента), служещ за прикрепване на препаската към кръста, е изобразен по-широк от обикновено и също е орнаментиран с набодена украса.

IV.4. Анализ

Сравнителният анализ между идолите от различните селища е направен на базата на съпоставка на оформянето на отделните детайли като главата, ръцете и краката. Обърнато е внимание на типовете фигурки, установени в отделните селища, и до каква степен те кореспондират със срещащите се в Градешница. Орнаментацията е разгледана сумарно.

[56] Често е запазен само един от краката на фигурките.

Акцент е поставен върху използваните техники на украса и наличието или отсъствието на отделни полета върху фигурките.

От Слатино произлизат 78 прави, 16 седящи и 7 полуседящи идоли (Чохаджиев 2006, 34-35). По-голямата част от тях са представени с графични рисунки и снимки, публикувани по хоризонти, което значително улеснява анализа.

Повечето от материалите от Перник, крепостта „Кракра", са публикувани без стратиграфски данни. Част от антропоморфните и зооморфните изображения, показващи редица раннохалколитни елементи, са определени като принадлежащи към втората фаза на енеолита (Радунчева 1981, обр. 22: 1, 3, 5). Голямо е количеството на публикуваните антропоморфни фигурки от Ситагри, което ги превръща в добра база за сравнение (Gimbutas 1986). Не такава е ситуацията с подобните находки от Дикили Таш, от където са познати отделни екземпляри (Marangou 1986; Marangou 1993; Marangou 2010, fig. 3).

Силно фрагментираното състояние на фигурките от Градешница е предопределено от една страна от техниката на направата им (от две или повече части, слепени една към друга), а от друга от вероятното им преднамерено, ритуално натрошаване. Статистическата обработка на фрагментите показва преобладаване на тези от дясната (24,55%) в сравнение с тези от лявата половина на идолите (19,55%). Значително повече са парчетата, при които са представени и двете половини – 55,9% (Фиг. II.21). Причина за високия дялна последните е фактът, че към тях са отнесени главите, които винаги са отчупени при врата и никога по височина. Преобладават напречните отчупвания (по хоризонтала). Сред наличните фрагменти 213 (48,41%) са от долната половина на фигурките и 169 (38,41%) – от горната[57]. При едва 13,18% от фрагментите е представена част и от долната, и от горната половина на тялото[58].

Главите, въпреки пропорционално по-малките си размери в сравнение с повечето части на тялото, са едни от най-често срещаните парчета от антропоморфни фигурки от Градешница. Открити са общо *75* фрагмента, представляващи глави на глинени човешки фигурки (Фиг. II.15). Повечето от тях са отчупени на мястото на свързване на шията и тялото. Те са 17,05% от общото количество (Фиг. II.16). До голяма степен броят на главите маркира минималното количество антропоморфни фигурки, произлизащи от проучената площ на селището. Общият им брой заедно с главите, които са част от по-големи фрагменти (например бюстове) и цели фигурки, е 126 (Фиг. II.15)[59]. Някои от тях (най-вече тип 5) имат добри прототипи в къснонеолитната антропоморфна пластика. Подобни откриват и цилиндричните фигурки.

Сред екземплярите от Градешница значително преобладават типове 1 и 3. Подобна тенденция се забелязва в селищата при Слатино, Спанчево, Борован и Перник[60]. Интерес представляват отворите, пробити в тилната част на някои от главите. Подобни се срещат в Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 167: 1; обр. 170: 6; обр. 177: 1)[61], Перник (Радунчева 1981, обр. 6: 1-3, 7, 8, 10, 11), Спанчево (Атанасова 2012, 53, кат. бр. 2; 55, кат. бр. 13) и в Цареви кули, Струмица (Македония) (Pyjak 2008, 7)[62]. Сред публикуваните находки от Ситагри III липсват глави с пробито теме. Преобладаващата част от тях се различават от тези в Градешница. От Ситагри са обнародвани множество идоли, чиито глави имат клюновидно

[57] За среда на фигурките, макар и условно, е възприета линията на свързване на ханша и краката. Малкото изцяло запазени фигурки от Градешница и Слатино показват, че именно там фигурката може да се раздели на две приблизително равни по височина половини.

[58] В това число влизат и целите фигурки.

[59] Трябва да се направи задължителната уговорка, че вероятно част от главите представляват антропоморфни израстъци на олтарчета и съдове.

[60] Определянето на типовете глави от селището при Перник-крепостта е проблематично. Причината е лошото качество на печат на изображенията и липсата на снимки на главите в профил.

[61] Произлизат от хоризонт 2, 3 и 5 на селището при Слатино.

[62] Цитираната книга представлява албум с туристическа насоченост, издаден билингва на македонски и английски език. Изображенията в него не са номерирани. Интересуващият ни образ се намира горе в ляво на таблото със снимки. Представлява горна част от антропоморфна фигурка.

оформена лицева част. Те са определени от М. Гимбутас като фигурки с птичи глави (Gimbutas 1986, fig. 9.114 – 9.118; fig. 9.127; fig. 9.128). Като цяло сред антропоморфната пластика на Ситагри III липсват глави с пробити уши, елемент, често срещан сред фигурките от Градешница. Тук дупките са заменени с насечки, нанесени в периферията на ушите. Изключение от общата картина прави една глава от Ситагри III, пробита в двете страни на лицето с по един чифт вертикално разположени една над друга дупки (Gimbutas 1986, 9.134). Тя е близка по форма до тип 2 от Градешница (Фиг. II.7, *1B*).

На този етап функцията на дупките, направени върху главите на фигурките, не е напълно изяснена. Според А. Радунчева те имат символично значение. Тя смята, че с дупките са маркирани важните сетивни органи и чрез тях символично е вдъхван живот от божеството в новородените (Радунчева 1981, 16). В по-ранни нейни трудове е изказано мнение, че дупките са пробити с цел промушване на връв, на която идолите са висели (Радунчева 1970, 218). При всички случаи отверстията върху тила са комбинирани с хоризонтално пробити (или под малък ъгъл) дупки в зоната на ушите. Изключение прави една глава от Градешница, при която само тилната част е перфорирана (Т II.3, *1*). Почти всички идоли от Градешница с оформени дупки в тилната част на главата имат пробити хоризонтални (Т II.6, *8*; Т II.9, *4*, *9*) или вертикални (Т II.6, *9*; Т II.8, *3*, *10*; Т II.9, *10*) отвори при ръцете. Наблюдава се определена стандартизация в броя и мястото на дупките върху фигурките. Вероятно последните имат чисто функционална, а не символична роля. Възможно е чрез тях да са прикрепвани органични материали, чрез които е представяна косата, шапката или други атрибути. Подобни мнения вече са изказани в литературата (Борисова 1995, 14; Gimbutas 1982, 57; Lazarovici, Lazarovici 2014, fig. 21, d). Направените анализи на материята, открита в отворитена глави на антропоморфни фигурки от ранноенеолитните обекти Дервишов Оджак и Луда река, потвърждават наличието на карбонизирала органична материя, което е допълнителен аргумент за нашите предположения (Борисова 1995, 14; Leshtakov 1997, 145). Фактът, че пробити дупки не се срещат при всички идоли, показва, че такива са правени вероятно при моделирането на определено божество/божества или при направата на фигурки, използвани при определени обреди. Не трябва да се изключва възможността част от отворите при фигурките да са използвани за тяхното провисване на връв. Повечето фигурки завършват със заострени или слабо разширени в основата крака, което не позволява свободно им поставяне върху равна повърхност. Вероятно те са окачвани на определени места в жилищата или поставяни в съд. Косвен аргумент за подобно мислене са част от другите култови предмети, открити в селището, които вероятно също са висели закачени в жилището. Пример е един зооморфен съд (жертвеник), моделиран на четири крака (Т IV.7). В горния му край са оформени четири дупки, служещи за окачването му. Той е орнаментиран с врязана украса, разположена върху външната страна на дъното му. Тя е внимателно изработена и инкрустирана с бяла паста. Може да се допусне, че моделът на постройка също е висял закачен. Неговата долна страна е декорирана с врязана украса, която би била невидима за окото, ако той е поставен през цялото време на краката си (Т II.31. *1*). Вероятно е провисван на тънки връвчици, преминаващи през оформените отвори на антропоморфните израстъци, моделирани върху покрива. Възможна е и друг тип реконструкция на начина на окачване. Прекалено големите размери на част от фигурките не позволяват да се мисли, че са носени като амулети. От друга страна някои от по-малките идоли нямат перфорирани дупки, което също би затруднило използването им с подобна функция.

В Градешница няма открити фигурки с орнаментирани глави. Подобна има в Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 171: 1). Тя е украсена с графитна боя и вероятно представлява антропоморфен израстък на съд. Глава, орнаментирана с черна боя върху червена основа, е известна от Ситагри III (Gimbutas 1986, fig. 9.27). По този начин са предадениkосата, миглите и вероятно татуировки или друг вид рисунки върху лицето. Друга глава от същото селище има маркирана чрез врязвания коса (Gimbutas 1986, fig. 9.26).

Статистическата обработка на фрагментите от фигурки от Градешница с частично или цялостно запазени ръце показва значително преобладаване на сгънатите в лактите и насочени надолу ръце (тип 2) (Фиг. II.8, *2.1*, *2.2*). Те представляват 60% от фрагментите с определима поза на ръцете (Фиг. II.17). Следващият по разпространение тип са ръцете, протегнати хоризонтално встрани. Те са 20% от общия брой. Засвидетелствани са при 12 фрагмента. Едва при десет фигурки (16,67%) ръцете са разперени хоризонтално встрани. Най-рядко срещани са ръцете, поставени на корема (3,33%). Установени са при два случая. Голям брой фрагменти (около 30) са с ръце, отчупени на мястото им на свързване с тялото, което не позволява реконструкцията на позата им[63].

От публикуваните от Баурене фрагменти на антропоморфни фигурки само пет представляват горна част на идоли с частично или цялостно представени ръце. При един от тях не може със сигурност да се определи позата им поради недостатъчно детайлното представяне на рисунката (Николов 1974б, обр. 11а). При три от фрагментите ръцете са сгънати в лактите и наклонени надолу (Николов 1974б, обр. 12а, б; обр. 13б). В единия случай ръката е допълнително сгъната в китката, подобно на определения тук подтип 2.2 от Градешница (Николов 1974б, обр. 12а). Един фрагмент е с ръце, свити в лактите и вдигнати нагоре (тип 3) (Николов 1974б, обр. 12в). От Баурене липсват публикувани разперени хоризонтално встрани ръце (обособеният тук тип 1) и такива, поставени върху корема (тип 4). Липсата на тези типове в керамичния комплекс на селището може да се отдаде и на сондажния характер на проучванията, проведени на малка площ. Подобен е случаят със селището при Борован, откъдето са публикувани само четири фрагмента, при които ръцете са цялостно или частично запазени (Николов 1979, обр. 7а, б; обр. 9а, в). И четирите са с ръце, сгънати в лактите и наклонени надолу.

Прегледът на публикуваните фрагменти на антропоморфни фигурки от Слатино показва преобладаване на разперените хоризонтално встрани ръце (тип 1). Те представляват повече от половината обнародвани фрагментирани или цели фигурки, при които може да се определи позата на ръцете (Чохаджиев 2006, обр. 167: 1; обр. 173: 1-3; обр. 176: 2; обр. 177: 1; обр. 178: 4; обр. 184: 2, 4, 5).Откриват се във всички ранноенеолитни хоризонти на селището. Липсват публикувани единствено от хоризонт 3. Друг начин на представяне на ръцете при фигурките от Слатино е сгънати в лактите и насочени надолу[64]. Публикувани са общо шест фрагмента от този тип (Чохаджиев 2006, обр. 178: 2, 3, 6; обр. 180: 2; обр. 184: 6; обр. 186: 6). Всичките произлизат от хоризонт 5 и 6 на селището. Ръце, поставени върху корема, са оформени при две от публикуваните фигурки от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 174: 1, 2). И двете са моделирани в седяща поза и произлизат от хоризонт 4 на селището. При едната от тях ръката е реалистично предадена (Чохаджиев 2006, обр. 174: 2). Представени са и петте пръста. Подобен, реалистичен начин на изобразяване на ръката е засвидетелстван при една от публикуваните седящи фигурки от халколитното селище Окол глава (с. Гниляне, Софийско) (Перничева 2002, фиг. 1; фиг. 2). От Слатино липсват публикувани ръце, сгънати в лактите и вдигнати нагоре.

Лошото качество на печат и липсата на рисунки на находките не позволяват да се направят добри наблюдения върху позицията на ръцете при антропоморфните фигурки от Пернишката крепост. Въпреки това със сигурност може да се каже, че преобладават публикуваните разперени хоризонтално встрани ръце (Радунчева 1981, обр. 6: 7, 9, 12, 16). Вероятно при два фрагмента ръцете са моделирани насочени надолу, но са частично отчупени (Радунчева 1981, обр. 6: 17, 22). Липсват публикувани ръце, протегнати нагоре или поставени върху корема.

[63] Фактът, че при приблизително 1/3 от фрагментите не може да се определи позата на ръцете, прави възможна по-сериозната промяна на процентните отношения между различните пози на ръцете.

[64] При някои фигурки те са частично запазени, но позволяват да се възстанови позицията им.

От обекта при Спанчево (м. св. Атанас), Македония са публикувани четири фрагмента с разперени хоризонтално встрани ръце (Атанасова 2012, 55, кат. бр. 13; 54, кат. бр. 9, 12; Т. 23, кат. бр. 17). При един екземпляр ръцете са моделирани разперени встрани и наклонени леко надолу (Атанасова 2012, Т.19, кат. бр. 14).

Сред фигурките от Ситагри III преобладават тези с протегнати хоризонтално в страни ръце (Gimbutas 1986, fig. 9.48; fig. 9.50; fig. 9.63; fig. 9.86; fig. 89; fig. 9.121; fig. 9.146). Част от тях са моделирани като много слабо загатнати, малки пъпки (Gimbutas 1986, fig. 9.50). В един случай ръцете са пробити с по една вертикална дупка (Gimbutas 1986, fig. 9.121). При два фрагмента ръцете са изпънати нагоре (Gimbutas 1986, fig. 9.141; fig. 9.142)[65]. Една фигурка е моделирана с ръце, поставени върху корема (Gimbutas 1986, fig. 9.148). Вероятно подобна е била позата при други два идола (Gimbutas 1986, fig. 9.120; fig. 9.121).

Информация за оформянето на долната част на краката при идолите от Градешница имаме от 69 фрагмента (Фиг. II.15), представляващи 15% от общото количество идолна пластика (Фиг. II.16)[66]. Преобладават тези, които се отнасят най-общо към тип 2, крака с обособена стъпална част – общо 48 (69,6% от определените фрагменти). Значително по-малък (30,4%) е делът на краката, оформени без разширение в основата (тип 1). Към тях са отнесени 21 фрагмента (Фиг. II.19). Част от обособените тук подтипове като 2.2 и 2.3 са представени от един или два фрагмента и могат да се приемат по-скоро като изключение в начина на моделиране на стъпалната част на краката.

При повечето от публикуваните фигурки от Слатино долната половина на крака е отчупена. От друга страна, там, където стъпалната част е запазена, липсва разрез (или представен поглед отдолу), който да позволи по-задълбочени наблюдения върху начина на оформянето им. Бедрата и седалището са представени по-обемни и често хиперболизирани, подобно на фигурките от Градешница. Сред публикуваните находки преобладават тези с предадени разширени стъпала, отговарящи на тип 2 (Чохаджиев 2006, обр. 169: 4; обр. 177: 5; обр. 180: 3; обр. 183: 4; обр. 185: 4; обр. 186: 3). Част от тях са реалистично представени с оформени пръсти (Чохаджиев 2006, обр. 180: 3; обр. 185: 4; обр. 186: 3). И трите цитирани екземпляра произлизат от хоризонт 5 и 6 на селището. В Слатино се срещат оформени заострени в най-долната си част крака (Чохаджиев 2006, обр. 170: 4; обр. 176: 2; обр. 177: 2). Отнесени са към хоризонт 3 и 5 на селището. Единият екземпляр (от строителен хоризонт 5) представлява цялостно запазена фигурка (Чохаджиев 2006, обр. 176: 2), намираща много добри паралели както в украсата, така и в оформянето на отделните детайли (ръце, крака, глава и т.н.) в едни от най-представителните идоли от Градешница (Т II.31, *3*). Част от публикуваните крака на антропоморфни изображения от Слатино вероятно са фрагменти от олтарчета, а не от фигурки, поради което не са разгледани в настоящия анализ (Чохаджиев 2006, обр. 171: 4, 5; обр. 185: 6; обр. 186: 7).

От обекта при Перник–крепостта са публикувани само два фрагмента, при които краката са цялостно представени (Радунчева 1981, обр. 5: 1, 2). И при двата най-долната им част е заострена, отговаряща на обособения тук тип 1. От Борован и Баурене са публикувани фрагменти от крака със заострена (Николов 1974, обр. 12в; 13г; Николов 1979, обр. 6а) и разширена основа (Николов 1974, обр. 13в; Николов 1979, обр. 8е). Малкият брой на публикуваните фрагменти от крака от тези три селища (Борован, Баурене и Перник) не позволява по-задълбочени наблюдения върху оформянето на тази част от фигурките.

Сред публикуваните крака на фигурки от Спанчево (м. Св. Атанас) преобладават тези със заострена долна част (Атанасова 2012, 54, кат. бр. 5; 58, кат. бр. 32, 33; Т. 26, кат. бр. 67; Т. 27, кат. бр. 56). Единият от фрагментите е от седяща фигурка (Атанасова 2012, 58, кат. бр. 33). Само при два фрагмента е обособена стъпална част на краката (Атанасова 2012,

[65] В двата случая ръцете са частично запазени, но достатъчно информативни.

[66] В това число не влизат цилиндричните и коничните идоли.

Т. 20, кат. бр. 46; Т. 26, кат. бр. 69). При единия от тях са представени пръстите (Атанасова 2012, Т. 26, кат. бр. 69).

Редица въпроси повдига и определянето на пола на фигурките. Ако за почти всички от определените като женски изображения липсват съмнения, то такива има за част от фрагментите, отнесени към мъжките фигурки (Николов 1974а, обр. 94; Радунчева 1974, обр. 9г). Често пъти като такива са определяни глави или бюстове от идоли. Основен аргумент за това е по-реалистичното предаване на главата. Единствените две фигурки от Градешница, които категорично могат да се отнесат към мъжките изображения (с изобразени пенис и тестиси), са с липсващи глави, което прави невъзможно наблюдението върху последните. От друга страна, при част от изображенията, определяни като женски, се забелязва реалистично предаване на главите (Николов 1974а, обр. 59). Подобно е установено и при една от най-популярните фигурки от Слатино, където моделираните гърди и силно разширеният ханш и седалищни части създават впечатление, че тя изобразява жена (Чохаджиев 2006, обр. 160: 5; обр. 174: 4). От друга страна, при някои от определените като мъжки изображения от Слатино, където е запазена и част от тялото, главите са предадени доста схематично (Чохаджиев 2006, обр. 279: 3; обр. 280: 2, 4). При тях липсата на моделирани гърди и наличието на първични полови белези са накарали изследователя да ги отнесе към мъжките фигурки. При два от бюстовете на фигурки от Градешница (Т II.9, *5*; Т II.7, *3*), които могат да се определят като мъжки изображения поради по-реалистичните и груби черти на лицето, има представени гърди. Едната фигурка е с оформена брада (Т II.7, *3*), а гърдите са предадени като пъпки, подобно на женските фигурки. Сходни липсват при двете по-цялостно запазени мъжки изображения (Т II.29, *2*, *3*). Не трябва да се изключва вероятността за наличието на моделирани сумарни, двуполови човешки изображения. Също така е възможно праисторическият майстор да не е възприемал гърдите като вторичен полов белег, характерен само за жените. Подобни има и при мъжете, но значително по-слабо изразени. Така сред мъжките изображения на култура Кукутени-Триполие се срещат такива с моделирани гърди (като малки едва загатнати пъпки) и бедра, и ханш, оформени подобно на женските изображения (Monah 1997, fig. 39 – fig. 42). Приведените по-горе примери показват, че съществуват женски изображения, при които древният майстор не е спазвал установения канон и си е позволил по-реалистично представяне на лицето. А наложилото се във времето схващане, че всички реалистично предадени изображения на глави са мъжки, подлежи на ревизия.

Антропоморфни фигурки, които категорично могат да се определят като мъжки изображения, не са известни от Бреница, Баурене, Борован и Перник, крепостта „Кракра“. Единствено два фрагмента от идоли, произхождащи от Баурене, с голяма условност могат да се отнесат към мъжките фигурки (Николов 1974б, 11а, в). Единият представлява бюст, при който не са моделирани гърди (Николов 1974б, 11а). Лицето е силно стилизирано. Липсва украса[67]. Възможно е да е част от недовършена фигурка. Другият фрагмент е глава на фигурка с големи размери (височина на главата 5,5 см). Чертите на лицето са предадени реалистично. Изразените по-горе съмнения относно отнасянето на всички реалистично моделирани глави като мъжки ни карат да бъдем предпазливи в определянето на последната като такава. Възможно е по-реалистичното оформяне на главата да е резултат на по-добрите художествени умения на майстора или да е определено от големите ѝ размери, които позволяват предаването на повече подробности.

Броят на мъжките фигурки от Слатино е значителен (Чохаджиев 2006, обр. 163; обр 164, обр. 171; обр. 175: 1; обр. 179, обр. 180; обр. 185; обр. 186). Според Чохаджиев той надхвърля общия брой известни неолитни и халколитни мъжки изображения от Западна България. Преобладаващата част от тях произлизат от хоризонти 5 и 6 на селището. Много

[67] Липсата на подробен текстови каталог на находките не позволява по-задълбочени наблюдения.

от определените като мъжки изображения са глави. Прави впечатление големият брой реалистично моделирани глави, представляващи антропоморфни израстъци или дръжки на съдове и жертвеници (Чохаджиев 2006, обр. 171: 1, 2; обр. 179: 2, 5; обр. 186: 1, 2). Подобни се откриват в Градешница, но са представени значително по-схематично (Т II.32; Т IV.2, *1*, *3*, *4*, *6*; Т IV.3, *7*; Т IV.4, *1*, *3*). От Слатино са известни няколко седящи мъжки фигурки, каквито не се откриват в Градешница (Чохаджиев 2006, обр. 175: 1; обр. 179: 4; обр. 180: 4, 5). При всички тях са представени първичните полови белези. Към мъжките изображения от Слатино са отнесени няколко крака от антропоморфни фигурки, съдове и/или олтарчета (Чохаджиев 2006, обр. 171: 4, 5; обр. 180: 3; обр. 185: 4 – 7; обр. 186: 3, 7). Смятаме, че определянето им като такива е спорно, особено за тези, които са част от съдове. Запазените по-цели екземпляри на подобни находки имат по-скоро зооморфни черти. Представени са на четири крака, често с моделирани в горната им страна животински глави. Особенно популярни са в южния ареал на етнокултурния комплекс (Elster 1986, fig. 10.1, 2; fig. 10.7; fig. 10.8; Marangou 2004 pl. 108; pl.109)[68]. От ранноенеолитния обект в м. Св. Атанас (до Кочани, Македония) е публикуван само един фрагмент[69], определен като част от мъжка фигурка (Атанасова 2012, 55, т. 28, 15). Лицето е предадено сумарно. Врязана линия е поставена в областта на кръста (вероятно маркираща колан), а други две линии са нанесени преминаващи през гърдите, раменете и гърба. Не са моделирани релефно подчертани гърди. До голяма степен врязванията по тялото повтарят тези на една от мъжките фигурки от Градешница (Т II.29, *2*).

От наличните фрагменти от антропоморфни фигурки преобладават тези с украса – 333 броя (Фиг. II.22). Неорнаментираните са 107. По-голямата част от последните са главите, които по принцип са неукрасени. Броят на неукрасените фрагменти, представляващи част от торса и краката на фигурките, е много по-малък – 34.

Един от най-характерните елементи в украсата на фигурките от Градешница са големите трапецовидни престилки, разгледани подробно по-горе в текста. Подобни се откриват изобразени върху част от идолите от Баурене (Николов 1974б, обр. 13в, г) и Борован (Николов 1979, 8е, 9а), но не откриваме такива върху фигурките от селищата, разположени южно от Стара планина. С голяма доза сигурност можем да твърдим, че става въпрос за местна традиция в оформянето на украсата на идолите, развила се на територията на днешна Северозападна България. Ако приемем, че с украсата са представени ритуални или ежедневни костюми на населението, то се забелязват редица локални различия в облеклото, най-съществотоот които е липсата на големи престилки в южните ареали на етнокултурния комплекс ГСД.

Друг, често срещан мотив върху фигурките от Градешница са изобразените върху гърдите една или две двойки успоредни линии, пречупени под остър ъгъл в горния си край (Фиг. II.10, *2-14*, *17*, *23*). Може да се каже, че това е един от най-емблематичните детайли в орнаментацията на ранноенеолитната антропоморфна пластика от Западна България. Този мотив се среща сред фигурките в съседните на Градешница селища Борован (Николов 1979, обр. 7а, б; обр. 9а) и Баурене (Николов 1974б, обр. 12а – в; обр. 13б). Публикуван е от Перник (Радунчева 1981, обр. 5: 4; обр. 6: 6), Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 167: 1; обр. 173: 2; обр. 176: 2; обр. 177: 1, 4; обр. 178: 3, 5, 6; обр. 184: 2, 4), Спанчево (Атанасова 2012, 54) и Цареви кули до Струмица (Pyjak 2008, 7). Според някои изследователи чрез него е маркирано деколтето на дреха (Вайсов 1981, 48). Този мотив липсва върху фигурките от най-южния ареал на етнокултурния комплекс ГСД. В Ситагри III е заменен от три успоредни вертикални линии, орнаментирани върху гърдите, понякога комбинирани от двете страни с мотиви, подобни на плюсове (Gimbutas 1986, fig. 9.31; fig. 9.32; fig. 9.35; fig. 9.86). При една фигурка от Ситагри III изобразените върху гърдите линии са четири (Gim-

[68] По-подробно са дискутирани в главите, посветени на зооморфната пластика и олтарчетата.
[69] Фрагментът представя горна част от фигурка.

butas 1986, fig. 9.46). Върху гърба най-често са представяни врязани вертикални успоредни линии с различна дължина. Обикновено броят им е пет, като се редуват дълги и къси. Подобен начин на орнаментация на тялото е засвидетелстван и сред голяма част от идолите от Ситагри II (Gimbutas 1986, fig.9.4-9.6; fig. 9.12; fig. 9.13; fig. 9.92; fig. 9.93; fig. 9.96). Той не се среща върху фигурките от Градешница. Единствено един идол от хоризонт 6 на Слатино е орнаментиран по сходен начин. Върху гърдите му са врязани три успоредни вертикални линии (Чохаджиев 2006, обр. 184: 5).

Интерес представляват няколко много близки по форма знаци, засвидетелствани върху два фрагмента от фигурки (Т II.11, *8*; Т II.28, *2*). Изградени са от триъгълник, скачен с две извити в краищата си линии (Фиг. II.12). Вероятно подобни знаци са изобразени върху още две фигурки (Т II.14, *10*; Т II.13, *3*), но и в двата случая не са напълно запазени и определянето им като такива е хипотетично, поради което не влизат в настоящия анализ.

Сходни изображения са засвидетелствани върху долната страна на съдчето със знаци от Градешница и върху една фигурка от Слатино. И в четирите случая вероятно са изобразени различни варианти на един и същи знак. Той е коментиран в научната литература (Николов 1981а, 64-65). Според В. Николов представлява силно стилизирана антропоморфна фигурка, предадена в адоративна поза. И при трите идола знакът е изобразен върху различна част на тялото. При този от Слатино той е върху кръста, а при фигурките от Градешница върху гърдите и върху скута, представен в комбинация с други мотиви. Трудно е да се каже какво е значението на тези знаци в богатата на мотиви украса на керамиката от ранния енеолит. Безспорно в традиционните, безписмени общества изобразяваните върху съдове или шевици знаци крият голяма символика и често имат апотропейно, магическо начало. Формата на знака, особено при една от фигурките (Т II.28, *2*), се различава значително от представата ни за стилизирано човешко изображение и интерпретацията му като такова подлежи на дискусия.

По отношение на орнаментацията и оформянето на някои детайли фигурките от Градешница намират добри паралели сред част от селищата на съседните синхронни култури. Такива откриваме в Поляница, откъдето са публикувани два фрагмента от идоли, богато декорирани с врязана украса (Тодорова 1986, сн. 134). Използвани са сходни мотиви на тези от Градешница. Орнаментирани с врязана украса са част от фигурките от раннохалколитните хоризонти от Голямо Делчево (Тодорова и др. 1975, табло 18: 5, 11, 13). Подобно на идолите от Градешница декорацията при някои е организирана в хоризонтални полета. Различия се наблюдават в украсата на гърдите и във факта, че гърбът при фигурките от Голямо Делчево също е украсен (Тодорова и др. 1975, табло 18: 11, 13). Един от идолите от Градешница е представен с разперени встрани ръце, предадени като плоски израстъци с правоъгълна форма (Т II.28, *8*). Този начин на оформяне на ръцете е изключение сред фигурките от селището. Не се среща и сред публикуваните материали от останалите обекти от култура ГСД[70]. Има много добър паралел в моделирането на ръцете на един от идолите от Голямо Делчево (Тодорова и др. 1975, табло 18, 13).

Редица прилики антропоморфната пластика от Градешница намира с находки от част от селищата на култура Винча. Най-значими са с тези на идолите от Раст (Фиг. II.23), факт, констатиран и от Свен Хансен (Hansen 2007, 219). Такива откриваме в оформянето на определени детайли на фигурките: глави, поза на ръцете, декорацията.

Част от главите от Раст (Dumitrescu 1980, pl. LVII; pl. LVIII; pl. LIX: 9-11) намират добри паралели сред типове 5 и 7. При тях липсва изображение в профил. Представен е надлъжен разрез, което затруднява сравнението. Една глава на идол от Раст (Dumitrescu 1980, pl. LX: 20) има много точни паралели с тези от тип 3 от Градешница (Фиг. II.23, *1*).

Сред публикуваните изправени фигурки от Раст преобладават тези със свити в лактите

[70] Разперените встрани ръце обикновено са моделирани като издължени цилиндрични пъпки.

и насочени надолу ръце (тип 2.1). Подобна тенденция се наблюдава в Градешница. Част от градешнишките фигури имат специфично оформена задна страна на торса. Върху гърба е направен плитък, вертикален канал, разположен в анатомичната зона на гръбначния стълб (Т II.7, *2-4*; Т II.13, *5*). Подобен откриваме при няколко фигурки от Раст (Dumitrescu 1980, pl. LX: 19: pl. LXI: 22, 23; pl. LXIII: 31) и вероятно две от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 177: 4; обр. 180: 5). Сред съдовете от Раст са публикувани такива с моделирани антропоморфни израстъци върху устието, подобни на тези от Градешница (Фиг. II.23, *3*).

Различия се наблюдават в начина на организация на декорацията и в използваните мотиви. Липсват характерните за Градешница престилки и мотивите, поставяни върху гърдите. В Раст преобладават ъглестите меандри, което придава по-различен стил в орнаментацията на идолите.

Единствената изцяло запазена седяща фигурка от Градешница се различава от познатите ни идоли от останалите селища на култура ГСД (Фиг. II.24; Т II.29, *5*). Тя открива много добри паралели в ареала на култура Винча (Васић 1906, 104, сл. 12; Пантовић 2014, Fewkes 1937, pl. V: 7). Сходните ѝ находки са определени от И. Пантович като антропоморфни амулети в седяща поза (Пантовић 2014, 139-140). Интерес представлява украсата на фигурката от Градешница. Върху гърдите и корема ѝ е изобразенасилно стилизирана човешка фигурка. Тя е предадена с ръце, вдигнати нагоре в адоративна поза. Краката ѝ са разтворени встрани и свити в коленете. Така представени, те имат формата на буквата М. Този начин на изобразяване на човешкото тяло има много по-стари традиции, датиращи от ранния неолит. Според В. Николов този тип образи трябва да се свържат с богинята-майка (Николов 1999, 10). Възможно е амулетът от Градешница да представлява стилизирано изображение на малко дете (бебе), а изобразената върху лицевата му страна фигурка да е на раждаща жена[71]. Може да предполагаме, че подобни амулети са носени от бременни жени с цел закрила на плода. Нещо обосновано предвид предполгаемата висока смъртност при раждaнията.

Антропоморфни фигурки от култура Криводол-Съпкуца са публикувани от епонимните обекти при Криводол (Николов 1984, 63; Георгиева 2012, т. 46: 1) и Съпкуца (Berciu 1961, 329-334). Такива са известни от Монтана (Атанасов 1981, 34-36, обр. 3б-е), Заминец (Миков 1933, 361-362, обр. 112; Николов 1975, обр. 44; обр. 45; обр. 46; обр. 64; обр. 65), Телиш-Редутите (Гергов 1992, 350, рис. 4; Гергов 2000 б), Телиш-Лъга (Merkyte 2005, 95-104; pl. 18; pl. 19.), Ваксево-„Скалето“ (Чохаджиев 2001, рис. 120: 1-3, 5), Дяково (Cohadziev 1984, 76, Abb. 15, 9), Негованци (Георгиева 1993, 19, обр. 6: 2), Мездра-Калето (Ганецовски 2009, 19), Перник (Радунчева 1981, 24-33, обр. 19, обр. 20, обр. 21), Деветашка пещера (Миков, Джамбазов 1960, 95-97, обр. 73; Стоянов 1995, 9-11, Т. Ia) Юнаците (Мацанова, Терзийска-Игнатова 2014) и др. Известната ни антропоморфна пластика от ареала на култура Криводол-Съпкуца е значително по-малко от тази на раннохалколитния комплекс ГСД. Причината за това вероятно е сондажният характер на проучванията на повечето къснохалколитни обекти, докато за територията на Западна България има изследвани два ранноенеолитни обекта на голяма площ – Градешница и Слатино, от които произлиза голямо количество фигурки.

Сред публикуваните къснохалколитни идоли от територията на Северозападна България преобладават седящите, за разлика от широко разпространените през ранния халколит изправени идоли. Моделирани са върху четирикраки столчета или върху такива с цилиндрична или конична основа. Повечето фигурки са неорнаментирани. Силно фрагментираното състояние на седящите идоли от Градешница не позволява задълбочено сравнение с тези на култура Криводол-Съпкуца. Въпреки това прави впечатление, че в Градешница преобладават орнаментираните седящи фигурки. Много по-близки до тях и до седящите фигурки от Слатино са част от публикуваните подобни находки от Юнаците (Мацанова, Терзийска-Игнатова 2014, рис. 1: 2; рис. 2: 3, 3а). През късния халколит в Западна

[71] Подобни мнения са изказвани за други сходни изображения. За по-подробния им преглед вж. Николов 2007, 108-110.

България се наблюдава сериозна промяна в иконографията на антропоморфната пластика. Много по-рядко се срещат изправени фигурки. В повечето случаите са неорнаментирани, често с цилиндрично или конично оформено тяло (Георгиева 2012, т. 46: 1; Радунчева 1981, обр. 20: 1, 4). По-слабо разпространените в раннохалколитния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш седящи фигурки се срещат много по-масово. Появяват се нов тип идоли – кръстатите, имащи антропо-орнитоморфна форма (Бояджиев и др. 2011, 52-53, обр. 11; Николов 1975, обр. 43; Мацанова 1994, Berciu 1961 fig. 156: 1, 2). Вероятно отразяват появата на ново божество в пантеона на праисторическия човек или поне началото на неговото изобразяване. Безспорно този вид идоли заедно с широко разпространените седящи фигурки маркират промяна в духовната култура през късния халколит.

***

В заключение на казаното до тук може да обобщим, че антропоморфната пластика представлява най-представителната група керамични предмети, от гледна точка на общия брой – обработени са общо 440 предмета. Преобладаващата част от наличните цели фигурки и фрагменти (над 320 броя) са представени с графични рисунки, а останалите са включени в текстовата част на каталога. Чрез предложената класификация, и наличието на голям брой нарисувани фигурки, е илюстрирано цялото разнообразие в оформянето и орнаментирането на идолите.

В резултат на направения подробен преглед на технологичните данни са обособени девет етапа в направата на фигурките (Фиг. II.1). Всички те са в сила единствено за най-често срещаните типове изправени и седящи образци, покрити с богата врязана украса.

Извършена е класификация на фигурките. Обособен е нов тип фигурки – такива с конично тяло (Фиг. II.6). Обърнато е внимание на наличието на седящи стационарни и нестационарни върху столче фигурки.

Основната техника на орнаментация при фигурките от Градешница е врязаната. Понякога тя е комбинирана с набодена украса. С набождания обикновено е предаван акцент върху отделни мотиви и по-рядко са запълвани орнаментални полета (най-често при престилките). Набодена украса е използвана предимно при орнаментирането на краката на идолите, много по-рядко върху горната част на тялото.

В аналитичната част за първи път е извършен количествен анализ на антропоморфните фигурки от Градешница. Чрез него са отразени съотношенията между наличните фрагменти, представящи различни части от телата на идолите.

В резултат на извършения сравнителен анализ с антропоморфни фигурки от други селища на етнокултурния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш, са констатирани някои локални различия. Такива откриваме в оформянето на ръцете и главите на идолите. Подобни има по отношение на използваните техники на украса. В Градешница липсват идоли, орнаментирани с рисувана украса, каквито има в част от селищата в басейна на р. Струма. Различия откриваме в орнаментацията на гърдите. Отразена е липсата на изобразени, върху краката на идолите престилки, в южния район на комплекса.

По-подробно са очертани общите елементи с антропоморфната пластика на култура Винча и най-вече с тази от селището при Раст, Румъния. Обърнато е внимание на сходните моменти в декорирането и оформянето на идолите.

Извършен е сравнителен анализ с известните ни фигурки от култура Криводол-Сълкуца. Последните са количествено много по-малко от познатите ни ранноенеолитни образци. Отбелязано е, че през късния енеолит изчезват най-популярния тип стоящи фигурки, изключително характерен за селището при Градешница. Различия се забелязват по-отношение на седящите образци, които във втората половина на каменно-медната епоха са представяни предимно неорнаментирани. Отразена е появата на нов тип идоли – кръстатите, имащи антропо-орнитоморфна форма.

ГЛАВА V. ЗООМОРФНАТА ПЛАСТИКА ОТ ГРАДЕШНИЦА

В настоящето изследване са включени общо 17 цели или фрагментирани фигурки на животни (Т III.1; TIII.2). Една от тях вероятно е зооморфен израстък от култов предмет (жертвеник), но поради частичната ѝ запазеност не може да се определи категорично (Т III.2, *6*). Наличните фигурки са значително по-малко от споменатата от разкопвача бройка – около петдесет (Николов 1974а).Част от публикуваните не бяха открити във фонда на РИМ Враца (Николов 1974а, обр.71; обр. 102; Николов 1970б, обр. 15: а, г, е, ж). Всичките налични фигурки изобразяват четириноги животни – бозайници. Сред тях преобладават тези, които се отнасят към едрите рогати животни. Вероятно представляват бикове и/или турове. Три фрагмента са част от задната половина на животни (Т III.2, *1–3*) и по тях не може да се определи категорично към какво принадлежат. При една фигурка е запазен само торсът, което също затруднява определянето ѝ (Т III.2, *4*), а при друга липсва главата (Т III.1, *4*).

V.1.Технологични данни

Изработени са от фина, добре пречистена глина. При част от фигурките личат шупли, получени при изтляването на органични примеси (вероятно плява), прибавени към тестото[72]. Тялото на фигурките е оформено от едно парче глина. Главата и крайниците са допълнително моделирани и прикрепени към него. Вероятно при най-малките фигурки опашката и крайниците са изтегляни/моделирани от ядрото, от което е оформено тялото. Липсват следи от допълнително покритие от фина глина, каквото е установено при антропоморфните фигурки. При животинските фигурки не е налице сложният процес на изграждане, характерен за антропоморфната пластика. Повърхността при повечето е грубо загладена. Голяма част от фигурките са вторично изпечени, поради което е невъзможно определянето на цвета на оригиналната им повърхност, а прави и непосилни наблюденията върху температурата и средата на изпичането към момента на направата им. Само една фигурка е украсена с много фини насечки, чрез които е предадено окосмяването на животното (Т III.2, *5*). Информация за украса има за други две, които не са достигнали до нас (Николов 1970б, 65-66). Липсват следи от боядисване с пастозни бои. При повечето фигурки рогата и част от крайниците са отчупени. Почти всички са реконструирани с гипс.

V.2. Класификация на зооморфната пластика

Зооморфните изображения от Градешница могат да се обособят в две групи: з*ооморфни фигурки* (представящи предимно едри рогати животни) и *зооморфни израстъци*, моделирани върху съдове, похлупаци и жертвеници (Т II.31, *2*; Т III.3, *1-8*; Т I.36, *1*, *2*).

Част от фигурките на едри рогати животни са представени с масивни тела (Т III.1, *6*). Краката са моделирани по-къси в сравнение с тези на истинските животни. При някои фигурки телата са представени пропорционално по-къси за сметка на главата и шията на животното (Т III.1, *1*, *2*). Опашките (там, където са запазени) са предадени с малки пъпковидни израстъци. Подобни характеристики на телата имат голяма част от останалите животински фигурки, при които липсват рога.

Под формата на зооморфни израстъци, имащи често функцията на дръжки, са представени глави на различни животни. Те са поставени върху най-високата и изпъкнала част на похлупаците от тип VII.1.2 (Фиг. I.13, *36.1*, *36.2*), върху прелома при

[72] Размери на шуплите до 2–3 мм.

част от съдовете (Т III.3, *1-4*) или като зооморфен завършек на дръжки на керамични лъжици, или черпаци, каквито вероятно са част от фрагментите (Т III.3, *6-8*). Някои от тях не могат да се определят категорично като животински изображения поради силно стилизираната си форма (Т III.3, *5-7*). Този факт прави условно отнасянето им към зооморфните изображения. Могат да се възприемат като сумарни антропоморфно–зооморфни такива.

V.3.Анализ

Всички фигурки от Градешница отразяват реално съществуващи животни, моделирани с известна схематичност. Според публикациите част от фигурките са открити в жилищата, а други—в извънжилищното пространство, без да са посочени по-конкретни данни дали последните са открити в ями или други структури (Николов 1970б, 64–66)[73]. Още по-бедна е информацията за контекста на намиране, дадена в инвентарната книга, където в повечето случаи е отразен единствено хоризонтът, от който произлиза находката. Само за две от фигурките е посочена сградата, съответно жилище 6, ниво В (Т III.1, *1*) и жилище 6, ниво С (Т III.1, *6*).

Сред наличните фигурки от Градешница шест могат категорично да се отнесат към изображенията на едрите рогати животни (Т III.1, *1*, *2*, *5-7*; Т III.2, *4*). Вероятно част от останалите образци, които нямат моделирани рога, но имат сходна форма и пропорции на тялото, представляват млади животни от същия вид. Не трябва да изключваме и възможността част от фигурките без рога да изобразяват други животни, например кучета, овце, мечки и т.н. Начинътна моделиране на отделни детайли на тялото при някои от частично запазените предмети дава известни основания да бъдат отнесени към изображенията на говедо/ тур (Т III.1, *4*; Т III.2, *1*, *2*). Една от публикуваните, но неоткрита в музея фигурка много наподобява глиган (Николов 1974а, обр. 71, долу в ляво).

Преобладаването на изображенията на едрите рогати животни сред глинените фигурки от Градешница не е изненадващо. Те са често срещани в керамичния комплекс на други праисторически селища, датирани както във времето на енеолита, така и от неолитната и бронзовата епоха. Наличието на глинени фигурки на говедо според някои автори отразява значението им като тотемни животни и символ на върховната власт (Радунчева 2003, 84-85). Като допълнителен аргумент за последното често е посочвано наличието на златни изображения на бикове и рога (вероятно силно стилизирани букрани), открити във Варненския некропол. Обърнато е внимание на факта, че в случаите, когато едри рогати животни или рога от такива са изобразени с човешки фигурки, последните обикновено са мъжки. Този факт също е използван като довод, че със своята сила и мощ тези животни са били символ на върховната власт (Радунчева 1974, 30). Според други автори е имало цял клон от магията, занимаващ се с благоденствието на домашните животни (Тодорова 1986, 142). Във връзка с него зооморфните фигурки са използвани в различни магически практики (Тодорова, Вайсов 1993, 213; Николов 2011, 161). Откритата в обекта при Усоето (късен неолит) колективна находка от глинени животински фигурки, глинени топчета и конуси дава основание на изследователите му да смятат, че са използвани за игра (Тодорова, Вайсов 1993, 214). Някои автори смятат, че изображенията на бикове или други животни са използвани в определени ритуали, но нямаме достатъчно предпоставки да твърдим, че е съществувал отделен култ към бика (Falkenstein 2007). Не трябва да се изключва възможността да са използвани за символични жертвени животни (дар за боговете), които да заместват действително съществуващите. Подобни предположения вече са изказани в научната литература (Bouzek 1985, 74).

[73] Подобна информация имаме за антропоморфните фигурки, за част от които е посочено, че са открити в ями.

Ако допуснем, че животинските фигурки, както и антропоморфните, са използвани в различни религиозни обреди или са материализирано изображение на дадено божество, тотем или домашен дух, остава открит въпросът защо животинските фигурки са значително по-малко от антропоморфните и дали това отразява някаква своеобразна разлика в популярността на отделните божества или култови практики. Отговор на тези въпроси до известна степен дават наблюденията на Б. Николов, според който пред част от сградите от Градешница се откриват рога от тур или елен, вероятно поставени около или над входовете им (Николов 1973, 38; Николов 1974а). Сведения за подобни има от модели на сгради (вероятно храмове) от Тополница-Промахон II, върху чиито фасади са моделирани букрани (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, fig. 25, fig.26). Въпреки по-ранната си датировка (отнасят се към хронологически предходния период на късния неолит) са пример за това как вероятно са изглеждали и фасадите на част от сградите от Градешница. Многократно в научната литература като пример за култа към бика са посочвани обектите при Чатал-Хуюк (Mellaart 1967), постройката от Парта, Румъния, интерпретирана като храм (Lazarovici 1989), находките на моделирани от глина букрани от Дикили Таш (Treuil, Darcque1998) и Винча (Vasić 1936, 50-51, pl. XXX-VII). Друг пример, отразяващ популярността на култа към големите рогати животни, е интерпретираният като светилище на тура обект при Мездра–Калето (Ганецовски 2011, 176-177). Посочените по-горе примери показват, че глинените фигурки отразяват само една форма на почит към едрите рогати животни. Понякога те са заменени с поставени на определени места на фасадите или в интериора на сградите животински черепи или техни глинени модели. С други думи, засвидетелствани са различни проявления на почитта към тези животни и силите (или боговете), които те символизират.

От географски близките на Градешница селища почти липсват публикувани зооморфни изображения. По една, ненапълно запазена фигурка е публикувана от Борован и Бреница (Николов 1979, обр. 8 в; Николов 1986, обр. 10 г). И при двете липсват главите, което затруднява категоричното им определяне. Съдейки по общата форма на тялото, вероятно са фигурки на говедо. Във фонда на РИМ Враца е открит фрагмент от зооморфен съд, произлизащ от Баурене (Фиг. II.27, *3*)[74]. Въпреки че е запазен по-малко от половината, позволява да бъде реконструиран с голяма точност. Има формата на говедо, върху гърба на което е моделиран плитък полукръгъл съд. Подобни зооморфни съдове липсват в Градешница. Те са особено популярни в южните райони на етнокултурния комплекс ГСД. Показателно е, че преобладаващата част от публикуваните зооморфни изображения от Дикили Таш са от подобни съдове (Marangou 2004; Marangou, Stern 2009). Те се различават значително от съда от Баурене, но е спазен основният замисъл.

Според Ст. Чохаджиев сред зооморфните фигурки от Слатино преобладават тези на говеда, кози и сърни (Чохаджиев 2006, 35). Въпреки това са публикувани много малко изображения на говеда, вероятно поради по-малката им атрактивност и честото им откриване в различни праисторически селища (Чохаджиев 2006, обр. 181: 7; обр. 182: 3; обр. 187: 6). Най-много животински фигурки са обнародвани от строителен хоризонт 5 и 6 на селището (Чохаджиев 2006, обр. 181, обр. 182; обр. 187; обр. 188). За разлика от тези при Градешница, зооморфните изображения от Слатино често са орнаментирани с врязана украса, наподобяваща тази на реалните животни (Чохаджиев 2006, обр. 168: 1; обр. 172: 1, 5; обр. 175: 4; обр. 181: 1 – 5; обр. 182: 4, 5; обр. 187: 3; обр. 188: 1, 3, 5). Подобна се открива върху фигурките от всички хоризонти на селището. Обектът при Слатино се отличава с голямото разнообразие на представените животински видове. Тук за разлика от Градешница се откриват глинени фигурки на птици и земноводни

[74] Съдът не е инвентиран, но има сигнатура, показваща единствено обекта, от който произхожда. Липсва информация за стратиграфската му позиция.

(Чохаджиев 2006, обр. 172: 3; обр. 182: 5). Единственото изключение от Градешница е един фрагмент, вероятно част от зооморфна дръжка, който представлява стилизирана птича или змийска глава (Т III.3, *8*). Важен момент в оформянето на фигурките от Слатино е начина на моделиране на очите. Повечето са предадени релефно като малки полусферични пъпки, най-често допълнително оградени от врязана линия (Чохаджиев 2006, обр.172: 1, 3; обр. 175: 3; обр. 181: 2, 3; обр. 182: 1, 4; обр. 187: 1; обр. 188: 2). Сред зооморфните изображения от Градешница само при две е установено подобно моделиране на очите (Т II.31, *2*; Т III.3, *8*). И двете представляват зооморфни израстъци. Този начин на оформяне на очите е засвидетелстван и в Перник–крепостта (Радунчева 1981, обр. 22: 1, 3, 5). Фигурките са отнесени втората половина на енеолитната епоха, но намират много добри паралели в Слатино и вероятно датировката им трябва да се прецизира. Сред публикуваните зооморфни фигурки от Ситагри III се срещат такива с подобен начин на моделиране на очите (Gimbutas 1986, fig. 9.163, fig. 9.169, fig. 9.175).

От Ситагри са публикувани голямо количество предимно силно фрагментирани зооморфни фигурки (Gimbutas 1986, fig. 9.150 – 9.183). Почти всички са отнесени към периода Ситагри III. Според Гимбутас една част могат да се определят като фрагменти от фигурки на бикове (Gimbutas 1986, fig. 9.150 – 9.157), а друга – на кучета (Gimbutas 1986, fig. 9.158 – 9.161). Прави впечатление публикуваното голямо количество глави, определени като зооморфни. Част от тях вероятно са израстъци на съдове и олтарчета. Подобно на Градешница почти всички фигурки са неорнаментирани. Врязана украса е засвидетелствана при два от фрагментите (Gimbutas 1986, fig. 9.178, 9.180). При едно парче, вероятно част от зооморфна фигурка, е нанесена графитна украса (Gimbutas 1986, fig. 9.183).

По-голямо разнообразие в животинските изображения откриваме в зооморфните дръжки и израстъци. Дръжката на един от похлупаците (Т I.36, *1*) представлява глава на животно, която с голяма доза сигурност може да бъде определена като глава на котка. При нея детайлно са предадени мустаците и очите. Вероятно подобни, но в много постилизирана форма са моделирани върху други два похлупака (Т I.36, *2*; Т III.3, *5*). Изображение на овен или коза е оформено върху една от страните на жертвеник, сега частично запазено (Т II.31, *2*). Подобни изображения на рогати животни се откриват върху един жертвеник от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 194: 2). При него те са моделирани в четирите ъгъла. Друг израстък (или дръжка) от Градешница може да бъде определен като глава на птица или земноводно (Т III.3, *8*). Пластичните зооморфни изображения са поставяни обикновено в най-изпъкналата част на съдовете и похлупаците. Такива не са открити върху устията на съдове, където са моделирани антропоморфни изображения. Като зооморфни завършеци на дръжки могат да се определят два фрагмента (Т III.3, *6*, 7, *9*). Вероятно подобни дръжки представляват няколко предмета от Слатино, произхождащи от различни хоризонти на селището (Чохаджиев 2006, обр. 172: 5; обр. 175: 4; обр. 182: 4).

От проучените късноенеолитни обекти от Западна България са публикувани малко количество зооморфни фигурки. Такива са известни от Галатин (Николов 1984, 64), Заминец (Николов 1975, обр. 43, обр. 72), Деветашка пещера (Миков, Джанбазов 1960, обр. 71: а, б), Телиш–Лъга (Merkyte et al. 2005, 104, pl. 17: 7), Ваксево (Чохаджиев 2001, фиг. 36: 1), Перник–крепостта (Радунчева 1981, обр. 22), Коларово (Pernicheva 2000, 168, fig. 12.21) и др. Повечето от тях могат да се определят като изображения на говеда (често с отчупени крайници) или птици. Последните не откриват паралели в Градешница. Изображенията на рогати животни от своя страна имат еднотипно представено тяло. При тях трудно може да се долови развитие във формата през отделните етапи на халколита.

***

В обобщение на казаното до тук може да се заключи, че зооморфните изображения могат да се разделят в две големи групи – зооморфни фигурки и зооморфни израстъци. Сред първите преобладават изображенията на едри рогати животни, често срещани през цялата енеолитна епоха. Количествено зооморфните фигурки са в пъти по-малко от наличните антропоморфни. Това до известна степен се обяснява с различната популярност на култовите практики в които са участвали, а от друга може да се обясни с наличието на друг тип животински изображения, каквито са откритите в близост до входовете на сградите от Градешница, глави на рогати животни. Сравнителният анализ, с известните ни зооморфни фигурки от разглежданите тук ранноенеолитни обекти, показва определени различия, имащи вероятно локален характер. От Слатино е известно по-голямо разнообразие в представените животински фигурки в сравнение с Градешница. От там са публикувани предмети, които могат да се определят като изображения на сърни, земноводни и птици, каквито липсват в Градешница. Различия се наблюдават по отношение на украсата. Такава е засвидетелствана върху част от фигурките от Слатино, но почти липсват сред обработените от нас изображения от Градешница. От Дикили Таш са публикувани множество зооморфни съдове. Като такъв може да се определи само един жертвеник от Градешница.

Малкото количество публикувани зооморфни фигурки от култура Криводол-Сълкуца не позволяват задълбочени анализ. Наблюдава се тенденция за увеличаване на орнитоморфните изображения (кръстатите идоли) през късния енеолит.

ГЛАВА VI. ЖЕРТВЕНИЦИ

Обект на изследване в настоящата глава е една група керамични находки, произлизащи от Градешница, често отнасяни към предметите, свързани с култа. Формалните им характеристики позволяват да бъдат определени най-общо като съдове със специфично предназначение. Това са предимно малки, плитки легенчета на крачета. Напречното им сечение е кръгло, триъгълно или правоъгълно. Всички са орнаментирани от външната страна, най-вече с мотиви, нанесени с врязани линии. Въпреки различията във формата, вероятно всички имат сходна функция. Голямо количество подобни предмети са известни от редица неолитни и халколитни обекти. В научната литература липсва единомислие по отношение на определянето им. В различни публикации са обозначавани като „култови масички", "глинени лампи", „алтарчета", „жертвеници" и др.[75].

За периода на неолита определянето на подобни на разглежданите предмети като „култови масички" звучи донякъде логично предвид общата им форма (високи крачета, плитко легенче). Резонно в някои изследвания е подчертана условността на този термин (Николов 2007, 9). За голяма част от находките от Градешница подобно определяне е неудачно, предвид по-затворените форми на легенчетата при някои от тях (Тип II) или пропорционално по-високите им тела (подтип I.2.2). Повечето от тях приличат на четвъртити съдове с ниски крачета. Назоваването им с термин, с който се прави асоциация с маса, е по-скоро неприемливо. За това в настоящето изследване няма да използваме широко разпространения термин „култова масичка". Той е заменен с определението „жертвеник". Така по-ясно се разграничават този вид предмети от моделите на маси. Терминът „жертвеник" е използван с цялата условност, която може да имаме при определянето на предмети, за чиито функции може само да предполагаме[76]. Нещо повече, за много от находките от Градешница липсва информация за контекста на намиране, която би помогнала в тяхното изследване. Използването на този термин има за цел да подчертае по-специфичната роля, която вероятно са имали разглежданите тук находки. В публикациите на Б. Николов тези предмети също са обозначени като жертвеници (Николов 1974а, обр. 64; обр. 103; обр. 105; Николов 1981б).

Независимо от използвания термин: култова масичка, алтар или жертвеник, предполагаемото предназначение е сходно – място за принасяне на символични или реални приношения или модел на място за приношения. Значителната вместимост на легенчетата на този вид предмети от Градешница, както и липсата на украса от вътрешната им страна, предполагат, че при използването им са били пълнени с нещо,т.е. те реално са ползвани за някакви приношения. При някои от по-добре запазените екземпляри в горната част на стената на легенчето има запазени дупчици (Т IV.7), които могат да служат за прокарване на връвчици. При най-добре запазения жертвеник те са 4 (Т IV.7). Така, завързан на четири места, той би могъл да бъде окачен на нещо и да виси, а също да бъде разклащан на въженцата, подобно на съвременните кадилници. Наистина, крачетата предполагат поставяне на хоризонтална повърхност, но дупчиците за окачване, както и внимателно обработената и орнаментирана повърхност от външната страна на дъното, дават основание да се мисли, че поне част от този вид предмети са направени така, че да могат да се поставят да висят. Възможно е да са поставяни на крачетата по време на употреба, а през останалото време да са висели като украса. Също така може да предположим, че са употребявани в определена част от ритуала поставяни, а в друга – разклащани. Този вид предмети не са многобройни, но не могат да бъдат наречени редки. В Градешница са открити общо 7 цели и голямо количество фрагменти, които са част от

[75] За по-изчерпателен списък с определения на този тип предмети вж. Николов 2007, 9. Подобен, малко по-кратък е предложен и от И. Вайсов (Тодорова, Вайсов 1993, 215).

76 По-нататък в текста той е използван без кавички.

поне 20 различни екземпляра. Повечето от тях са документирани и представени в табла IV.1 – IV. 8. Това предполага, че не са непременно част от инвентара само на храмовете (доколкото е имало такива), а са част от инвентара на къщите, в които са се извършвали периодично ритуали.

За подобните неолитни предмети от българските земи са налице редица проучвания, отразяващи различни аспекти в изследването им (Вандова 1995; Гребска-Кулова 2000; Николов 1999, 7-10; Николов 2007, Тодорова, Вайсов 1993, 215-221; Чохаджиев 1978; Čochadžiev 1983; Gauss 1997; Grębska-Kulova 2011; Pavuk-Bakamska 2014 и др.). Значително по-малко са публикациите, свързани с халколитните жертвеници (Николов 1981б, Николов 2007, 113-128; Терзийска-Игнатова 2000, 113-120; Чохаджиев 2007, 122-127, обр. 99: B, C и други). Малка част от жертвениците от Градешница са включени в отделни публикации (Николов 1974; Николов 1981; Тодорова 1986).

VI.1. Технологични данни

В глината, използвана за моделирането на този тип находки, често се наблюдават органични примеси. Шупли, получени от изтляването им, се забелязват в ломовете, а понякога и във вътрешната, по-грубо загладена повърхност на жертвениците. В глиненото тесто на някои предмети са установени малки кварцови камъчета (с размери до 3 х 4 мм). Макар и по-рядко се срещат фрагменти, изработени от добре пречистена, фина глина, в която липсват следи от органика.

Както при съдовете, различните части са моделирани отделно и впоследствие прикрепени една към друга. Така самостоятелно са формувани стените, дъното, кракетата. След тяхното съединяване допълнително са оформени и поставени антропоморфните и зооморфните израстъци. Стените са оформяни като по-широки или тесни ленти, които впоследствие са залепвани към основата. Установени са два различни начина на прикрепване на краката. Първият е засвидетелстван при един от фрагментите, където на мястото на свързване на един от краката с тялото на жертвеника личат следи от шест малки дупчици (Т IV.6, *3*). Те са останали след изтляването на дървените пръчици, използвани като арматура. Подобен подход на съединяване на отделните части на един предмет е използван и при антропоморфната пластика[77]. Вторият начин на прикрепване е чрез оформяне на допълнителен коничен израстък в горната част на всеки крак (Т IV.1, *9*; Т IV.6, *8*). Той е използван като своеобразен щифт. Преди поставянето на краката към дъното на жертвеника в него са оформяни дупки, играещи ролята на „легла", в които по-добре да се прикрепи въпросният израстък. След като изсъхнат, предметите са били покривани с пласт фина глина. Последният етап, преди изпичането, е свързан с допълнителното изглаждане и полиране на външната повърхност и орнаментиране.

Следи от тези етапи на изграждане се забелязват при фрагментите от големи и средно големи предмети. Най-малките вероятно са формувани от едно парче глина (Т IV.5, *3*), като допълнително са добавяни само краката. Подобен подход в изграждането на неолитните и халколитни култови масички е описан и от Ст. Чохаджиев в изследването му на предмети от поречието на р. Струма (Чохаджиев 2007, 122-123). Поради вторичното изпичане на голяма част от достигналите до нас находки от Градешница не могат да се направят по-задълбочени наблюдения върху средата и температурата на изпичане при направата им.

Техническите познания и умения за боравене с глината, както и за семантичната натовареност на знаците, нанасяни при орнаментацията, се доближават много до тези, които са притежавали майсторите грънчари, произвеждащи съдовете, а вероятно и голяма част от антропоморфната пластика на селището. Ето защо предположението, че

[77] Описан е подробно в главата, посветена на антропоморфната пластика.

едни и същи хора са правили съдовете, жертвениците и антропоморфната пластика (а вероятно и други култови предмети) изглежда логично (Чохаджиев 2007, 123).

VI.2. Класификация на жертвениците от Градешница

Като основен критерий при обособяването на типовете жертвеници е приета формата на хоризонталното сечение на тялото на съдчето (легенчето). Подтиповете са отделени според: формата на легенчетата, наличието или отсъствието на крака, наличие на зооморфни израстъци и т.н.

Тип I: *жертвеници с четиристенно легенче* (Т IV.2; Т IV.4; Т IV.5). Всичките са богато орнаментирани с врязана и набодена украса. В най-горната част на ъглите им често са моделирани конични или антропоморфни израстъци. В зависимост от наличието или отсъствието на крака са обособени следните два подтипа:

Подтип I.1: *жертвеници с четиристенно легенче без крачета*. Обособяването на този подтип е условно. От Градешница липсват изцяло запазени или реставрирани находки. Към този подтип може да се отнесе един фрагмент (Т IV.2, *1*). Не трябва да се изключва възможността той да е част от отворен модел на жилище. Но фактът, че не е представена част от него, в която да е моделирана пещ или подиум, правят определянето му като модел на сграда също толкова условно. Подобен вариант на халколитните жертвеници (обозначени като култови масички) е разграничен от Ст. Чохаджиев за поречието на р. Струма. Отнесени са към тип 2.2.2 в направената от изследователя типология (Чохаджиев 2007, 104, обр. 99: В).

Подтип I.2: *жертвеници с четиристенно легенче, моделирани на крачета*.

В зависимост от пропорционалната височина на легенчето (тялото) им са разграничени следните два варианта:

I.2.1: *жертвеници с плитко четиристенно легенче*. Към този тип е отнесен един екземпляр (Т IV. 5, *4*). Голяма част от предмета (над 70%) е реконструирана с гипс. Хоризонталното сечение на легенчето има правоъгълна форма.

I.2.2: *жертвеници с дълбоко четиристенно легенче*. Височината на тялото заема около 2/3 от общата височина на съда (Т IV.2, *6*; Т IV.4, *2*, *3*; Т IV.5, *3*, вероятно и Т IV.6, *1-6*).

Тип II: *жертвеници с кръгло или близко до кръг хоризонтално сечение на легенчето*. Моделирани са с четири крака. Като цяло този тип съдове будят асоциации, свързани с определянето им като зооморфни. Често те са продиктувани от общия им силует, особености в оформянето на краката и наличието на моделирани зооморфни глави. В зависимост от това дали зооморфният характер на съдовете е подчертан чрез наличието на моделирана глава в горния край на една от страните му са обособени два подтипа.

Подтип II.1: *жертвеници с кръгло или близко до кръг хоризонтално сечение на телата без моделирани зооморфни израстъци*. Към него се отнасят два съда (Т IV.8, *1*, *3*). Вероятно един от обработените тук фрагменти също е част от подобен съд (Т IV.8, *2*). Характерното за този подтип е липсата на врязана украса.

Подтип II.2: *жертвеници с кръгло или близко до кръг хоризонтално сечение на телата с моделирани зооморфни израстъци*. Този подтип е представен от един съд (Т IV.7). В горната част на тялото му е моделирана силно стилизирана глава, допълнително подчертаваща зооморфната му форма. Той е орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста.

Тип III: *трикраки жертвеници с триъгълно хоризонталното сечение на легенчето*. От публикациите е известен само един пример за подобен съд, произлизащ от Градешница (Николов 1974, обр. 105). Представен е само чрез фотографии, без рисунки, но е сравнително подробно описан от Б. Николов в една от неговите статии (Николов 1981б, 45). Този предмет не е открит във фонда на музея.

Тип IV: *Четирикрак жертвеник с правоъгълен плот с оформено плитко кръгло легенче в средата* (Т IV.5, *2*). Орнаментиран е с врязана украса. Отнесен е към жертвениците, а не към моделите на маси, поради по-специфичния начин на направа на плота. Възможно е да представлява модел на реално съществуващ предмет.

VI.3. Украса на жертвениците

Жертвениците са едни от най-често украсяваните съдове от Градешница. Реално почти липсват представители на този тип предмети, чиито тела са неукрасени. Изключение правят два от тях – единият е известен само от публикация, а другият бе намерен във фонда на музея. Последният се отнася към подтип II.1 (Т IV.8, *3*). Публикуваният, но неоткрит от нас жертвеник, е с правоъгълно хоризонтално сечение (Николов 1974а, обр. 105, горе в ляво). Малките му размери позволяват да бъде определен като модел. И при двата предмета има моделирани четири пъпковидни израстъци в най-високата част.

При украсата на тази група предмети са използвани следните орнаментални техники: врязана, набодена, рисувана, пластична и канелюри, както и комбинация от тях. Тук ще бъдат разгледани в същата последователност.

Врязаната украса е най-често представеният тип орнаментация върху жертвениците от Градешница. Засвидетелствана е при почти всички типове с изключение на тези от подтип II.1. Често е в комбинация с набодена украса и пластично моделирани антропоморфни и зооморфни израстъци. При голяма част от предметите личат следи от бяла инкрустация. Украсата най-често е разположена върху външната страна на тялото. В много случаи обхваща и краката (Т IV.1, *1*, *2*, *7-9*, *11*, *12*; Т IV.2, *5*, *6*; Т IV.4, *3*; Т IV.6, *7-9*). При един от жертвениците е украсена и долната, външна страна на дъното, която реално остава невидима за окото, когато той е поставен да стои на краката си.

Основните мотиви са спиралomеандри, кръгове, триъгълници, ромбове и др. До голяма степен се повтарят геометричните мотиви, срещащи се при останалите съдове и антропоморфна пластика. При жертвениците с правоъгълно напречно сечение преобладават ъглестите мотиви, понякога нанесени в рамкирани, правоъгълни полета (Т IV.2, *3*, *6*; Т IV.4, *2-3*). Различия се наблюдават в украсата на отделните страни на жертвениците. Това най-добре се забелязва при двата най-цялостно представени предмета (Т IV.4, *3*; Т IV.5, *3*).

Част от екземплярите, имащи близко до кръг хоризонтално сечение на тялото, са орнаментирани със спиралomеандри в областта над краката (Т IV.7).

Набодената украса е нанесена най-често в комбинация с врязана. Обикновено с отделни точки е добавян допълнителен акцент към даден мотив. Единствено при един фрагмент набодената украса е използвана самостоятелно (Т IV.8, *2*).

Рисувана украса е засвидетелствана при два фрагмента от жертвеници (Т IV.2, *2*; Т IV.3, *1*). С тази техника е нанесена червена (Т IV.3, *1*) и бежова (Т IV.2, *2*) пастозна боя. И в двата случая е използвана за запълване на отделни мотиви, очертани с врязани линии. Възможно е повече предмети да са боядисвани с пастозни бои, които са опадали в следствие на вторичното изпичане, установено при преобладаващата част от фрагментите на жертвеници. В Градешница не е засвидетелствано използването на графитна боя при орнаментацията на този тип находки.

Пластична украса е засвидетелствана при голяма част от наличните цели и фрагментирани жертвеници. Най-често се среща при тези с правоъгълно тяло. В горния край на четирите ъгъла обикновено са моделирани конични израстъци (Т IV.2, *7*; Т. IV.5, *3*) или антропоморфни глави (Т IV.2, *1*, *3*, *4*, *6*; Т IV.3, *7*; Т. IV.4; Т. IV.5, *5*). Последните са с лице, насочено навън или навътре (към вътрешността на предмета). При един жертвеник в централната част на една от късите му страни е моделирана горна част на човешка фигура (Т IV.4, *3*). Той е екземплярът с най-голям брой моделирани антропоморфни израстъци

– шест. Вероятно бюст на човешка фигурка е имало при още един жертвеник (Т IV.4, *2*). Глава на рогато животно, навярно овен или козел, е установена при един фрагмент от жертвеник (Т II.31, *2*). Моделирана е в средната част на една от стените. Релефни пъпки са засвидетелствани върху един образец от тип II.1(Т IV.8, *1*). Поставени са четири двойки в пространствата между краката.

Канелюри има само върху един предмет. Нанесени са дъговидно в най-горната част на краката (Т IV.8, *1*).Комбинирани са с релефни пъпки.

VI.4. Анализ

Жертвениците заедно с антропоморфните фигурки са предметите, най-често свързвани с различни култови (обредни) практики. Възможно е част от тях да са модели на действително съществуващи големи предмети, поставяни в храмове или други сгради, каквито мнения вече са изказани в научната литература (Тодорова 1986, 203; Чохаджиев 2007, 122; Stankovic 1986, 12).

Сред публикуваните материали от другите раннохалколитни селища, проучвани на територията на Северозападна България, липсват паралели на обособените от нас II, III и IV тип. От Борован са публикувани два фрагмента от жертвеници с правоъгълно хоризонтално сечение (Николов 1979, 28-30, обр. 10). И двата се отнасят към подтип I.2.2[78]. Подобно на образците от Градешница имат моделирани човешки глави в горната част на ъглите (с лице, насочено навън). Орнаментирани са с врязана украса. Забелязва се различие в мотивите и начина им на групиране в отделните страни на жертвениците. Такова е засвидетелствано и при находките от Градешница.

От Борован произлиза един почти цял жертвеник (Т IV.5, *1*). Има близко до квадрат хоризонтално сечение на тялото. Моделиран е на четири крака. Липсват част от поставените в ъглите израстъци, представляващи вероятно силно стилизирани глави. Върху четирите му страни са изобразени повтарящи се ъглови меандри. Въпреки доста близката орнаментална схема, нанесена върху различните му страни, се забелязват определени различия, с което е спазен принципът за неповтаряне на орнаментацията.

При представянето на находките от Слатино Ст. Чохаджиев, обособява отделно група на култовите масички и такава на жертвениците (Чохаджиев 2006, 37). Към последните са отнесени предмети на четири крачета с хоризонтална квадратна плоскост, върху която е моделиран малък коничен съд. От Градешница липсват подобен тип жертвеници. До голяма степен с близка форма е един от типовете поставки (тип VI.4), също моделиран на четири крака (Фиг. I.13, *41.1*). От Градешница произлизат един реставриран (Т I.41, *1*) и фрагменти от подобни предмети (Т I.44, *5*; Т IV.3, *6*). Цяла голяма подобна поставка е известна от Бреница, открита в ниво В на селището[79]. Вероятно не само формално, но и функционално се доближават до жертвениците от Слатино. Възможно е подобно на тях да са използвани в определени обредни действия. В техния случай съдът (може би паница) не е стационарен, а подвижен.

От Слатино са публикувани само две култови масички, показващи най-близки черти с обособения от нас подтип I.2 (Чохаджиев 2006, обр. 192: 3; обр.194: 2)[80].Орнаментирани са с врязана украса, разположена върху външната страна на тялото им. Едната има моделирани зооморфни глави в четирите си ъгъла. Не са публикувани култови масички или фрагменти от такива с поставени антропоморфни глави, каквито често се срещат сред подобните предмети от Градешница.

[78] Тези фрагменти от жертвеници не бяха открити във фонда на РИМ Враца.

[79] Тя не е публикувана. Съхранява се във фонда на РИМ Враца.

[80] За съжаление те, както и други предмети от Слатино (модели на жилища, модели на мебели и пещи, жертвеници), са публикувани без данни за стратиграфската им позиция.

От Слатино произлизат няколко фрагмента от крачета на зооморфни съдове-жертвеници, вероятно близки до тип II.2 (Чохаджиев 2006, обр. 185: 6; обр. 186: 7). Голям брой фрагменти от жертвеници с подчертан зооморфен характер са известни от Ситагри III (Elster 1986, 312-315; fig. 10.1: 2, 3; fig. 10.7; fig. 10.8: 4, 6, 7-23; pl. LXX; pl. LXXI; pl. LXXIII; pl. LXXIV, 1, 3). Повечето от тях са орнаментирани с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. Подобно на единствения цялостно запазен образец от Градешница (Т IV.7) при някои от предметите от Ситагри III горната част на краката е орнаментирана със спиралomеандри (Elster 1986, fig. 10.1: 2, 3; fig. 10.7: 9, 12, 18). Такива са регистрирани при два фрагмента от жертвеници от Гниляне, Окол–глава (Петков 1950а, 168, обр.106). Определени са от изследователя като части от антропоморфни съдове. Цели и фрагментирани зооморфни съдове са известни и от Дикили Таш II (Marangou 2004, pl. 108; pl. 109; pl. 110, M 1272, M 1278, M 1914; pl. 111, M 1283; pl. XXIX; pl. XXX). Повечето от тях се различават от зооморфните жертвеници от Градешница (тип II.2) както в по-детайлно моделираните глави, така и по отношение на оформянето на тялото. То е по-затворено и има издължена, овална форма на хоризонталното сечение. Възможно е съдовете от Дикили Таш да са имали малко по-различна функция. Те са по-реалистично моделирани. Вероятно изобразяват някакво митично същество. От Дикили Таш II и Ситагри III не са ми известни публикувани жертвеници с четиристенно тяло.

Тристранният жертвеник (Тип III) от Градешница представлява реминисценция на триъгълните жертвеници от късния неолит (Николов 1981б, 45). За разлика от своите предшественици, ъглите му са заоблени, а крачетата са оформени със стъпала в долния край. Ако приемем предположението, че неолитните масички са свързани с определени обредни дейности, посветени на култа към богинята-майка (Николов 2007, 110-111), то такава вероятно е била и функцията на жертвениците от раннохалколитното селище при Градешница. При неолитните образци връзката с богинята-майка е доловена в общата форма на масичките, чийто силует напомня долната част на женското тяло (Николов, 2007, 110). При градешнишките предмети тази връзка може да се търси в моделираните антропоморфни израстъци (глави и бюстове), вероятно представляващи материализиран образ на божество/ божества или жреци. Показателно е, че оформянето на главите напомня в значителна степен това при антропоморфните фигурки.

Жертвениците от подтипове II.1 и II.2 се доближават до подобни предмети от култура Криводол-Салкуца. Такива са известни от Мездра–Калето (Ганецовски 2009, 21; Ганецовски 2011б, обр. 3, 2), Пеклюк (Георгиева 2012, т. 5: 3, 4) и Ковилово (Tasič 1979, 105, T XII, 4a, 4b). Притежават силует, близък до този на жертвениците от Градешница. Част от къснохалколитните находки имат моделирана от едната страна зооморфна глава (един от предметите от Пеклюк и този от Ковилово). Образецът от Ковилово е със сходен начин на украса с една от находките от Градешница (Т IV.8, *1*). И при двете най-горната част на краката е декорирана с дъговидно оформени канелюри. Всички къснохалколитни находки се отличават с липсата на моделирано дъно. Вероятно са запазили символично формата на своите раннохалколитни предшественици. Възможно е легенчето при тях да е подвижно (т.е. да са служили като поставка) или да е направено от нетраен материал.

Известните от култура Криводол–Салкуца жертвеници са количествено по-малко в сравнение с предхождащия ги период. Те показват значително по-малко разнообразие във формата. Публикувани са такива с правоъгълно легенче от Деветашка пещера (Георгиева 2012, т. 9: 2). От Телиш–Лъга са обнародвани отделни фрагменти от подобни жертвеници (Merkyt et al. 2005, pl. 21: 1, 2). От същия обект са засвидетелствани няколко предмета, които също могат да се определят като жертвеници. Те имат три или четири крака, хоризонтална, триъгълна или многоъгълна плоскост и отделена конична горна част. До голяма степен напомнят на определените като „жертвеници“ сходни предмети

от Слатино (Чохаджиев 2007, 37). Сред известните ми жертвеници на култура Криводол–Сълкуца липсват такива с моделирани животински или човешки глави в горния край на ъглите.

***

В заключение може да обобщим, че за нуждите на дисертацията са документирани всички цели жертвеници от Градешница, както и голяма част от наличните фрагменти от подобни предмети.

В зависимост от формата на легенчето, наличието или отсъствието на крака, моделирането на зооморфни израстъци са обособени четири типа и няколко подтипа.

В направения преглед на украсата са посочени основните използвани техники при жертвениците – врязана, набодена, пластична, рисувана с пастозни бои украса, канелюри.

Обърнато е внимание, че върху украсените жертвеници с четиристенна форма на тялото, има различия в орнаментацията на отделните страни. Извършените наблюдения върху един от най-представителните жертвеници от Градешница (Т IV.7), позволиха да се предположи, че част от подобните предмети са окачвани на определено място в жилището. Долната страна на дъното му е орнаментирана. Тя е невидима за наблюдателя, когато жертвеника е поставен да стои върху краката си.

Сравнителният анализ показва, че по отношение на жертвениците се наблюдават някои локални различия в рамките на етнокултурния комплекс Градешница-Слатино-Дикилиташ. Така сред публикуваните от Слатино култови масички, липсват близки по форма до обособените от нас типове III и IV. От друга страна от Слатино са обнародвани група предмети, определени от изследователя на обекта като жертвеници, които не откриват добри паралели в Градешница. Те са с четири крачета с моделиран малък, коничен съд в горната част. Напомнят по форма поставките от тип IV.4. Още по-големи различия се наблюдават с материалите от Ситагри III и Дикили Таш II. От там не са известни обнародвани жертвеници с четиристранно легенче (обособени от нас в типове *I* и *II*), триъгълно легенче (тип III), както и такива с правоъгълен плот с оформено кръгло легенче в средата (Тип IV). От разглежданите тук ранноенеолитни обекти, от басейна на р. Струма, липсват публикувани жертвеници или фрагменти от такива с моделирани антропоморфни глави в горната част на ъглите им. Тези различия вероятно отразяват религиозни такива в рамките на ранноенеолитния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш

Част от жертвениците от Градешница (подтипове II.1 и II.2), вероятно представляват първообрази на разпространените в рамките на култура Криводол-Сълкуца подобни предмети с четири крака.

ГЛАВА VII. МОДЕЛИ НА СГРАДИ

Моделите на сгради са едни от най-интересните предмети, откривани в рамките на праисторическите селища. Благодарение на тях получаваме важна информация за общия вид на реално съществувалите постройки, за вида на фасадите, за интериора. През годините в научно обръщение са постъпили голям брой подобни предмети. Въпреки това посветените на тях изследвания не са много (Венелинова 2006, 2014; Йорданова 2010, 2012; Перничева 1978; Чохаджиев, Йорданова 2014). От Градешница произлизат няколко фрагмента от подобни предмети (Т IV.10) и един изцяло реставриран модел на сграда (Т II.31, *1*). Последният представлява една от най-емблематичните находки от обекта.

VII.1. Технологични данни

Формувани са от глина с прибавени органични примеси. Вероятно отделните части са моделирани самостоятелно и прилепвани една към друга. Повърхността при повечето находки е добре загладена до излъскана. Орнаментирани са с врязана и пластична украса.

VII.2. Класификация

В зависимост от това дали е представена покривната конструкция на постройките са разграничени два типа. *Тип I* са моделите на сгради с моделиран покрив, а *тип II*—отворени модели. Подобен подход в класификацията на тези предмети е предложен от Л. Перничева и тук сме се съобразили с него (Перничева 1978, 1).

Към *първия тип* се отнасят единствения реставриран модел на сграда (Т II.31, *1*) и четири фрагмента от подобни предмети, при които е представена част от покривната конструкция (Т IV.10, *1*, *2*, *4*, *6*). Въпреки малкия брой находки и факта, че по-цялостно запазеният образец е реконструиран в значителна степен с гипс, можем да обобщим, че моделите на постройки от *тип I* са с правоъгълен план и двускатен покрив[81]. На фасадата им е оформен арковидно извит в горната си част отвор, представящ входа на сградата. В четирите ъгъла на основата им е оформено по едно масивно краче. Повърхността е богато орнаментирана с врязана украса.

Тип II – отворени модели. Представен е от един фрагмент (Т IV.10, *3*). Има вероятно правоъгълно хоризонтално сечение. От едната му страна личи моделиран подиум. Предадени са стените на сградата, орнаментирани от външната си страна с врязана украса. Възможно е някои от обработените тук фрагменти, отнесени към жертвениците, да са части от модели на жилища, но поради липсата на запазен подиум да не са разграничени като такива.

VII.3. Украса

Всички находки, отнесени към моделите на сгради, са орнаментирани. Използваните техники на украса са врязана (установена при всички), набодена и пластична. При част от тях личат следи от инкрустация с бяла паста. Орнаментирана е голяма част от външната им повърхност, включително и покривите при тип I. При единствения реставриран образец има украса върху външната страна на основата, която реално е невидима за окото, когато е поставен да стои на краката си (Т II.31, *1*). Врязаната украса е в същия геометричен стил, използван върху съдовете, антропоморфните фигурки и други предмети от селището.

При част от моделите върху фасадите допълнително са моделирани антропоморфни (или зооморфни ?) глави (Т II.31, *1*; Т IV.10, *3*, *6*) и конични пъпки (Т IV.10, *1*). Възможно е украсата да наподобява реално съществуваща такава върху постройките от селището.

VII.4. Анализ

От най-близките до Градешница ранноенеолитни селища (Баурене, Борован, Бреница) не са публикувани модели на постройки. Не бяха открити и във фонда на РИМ Враца.

От Слатино също няма затворени модели на сгради (Чохаджиев 2006, 37). От там

[81] Над 50% от предмета е реконструиран с гипс. Цялата лява надлъжна страна и почти цялата му основа са гипсова възстановка.

произлизат два предмета, определени като отворени модели на жилища (Чохаджиев 2006, обр. 192, 2; обр. 200). Единият е богато орнаментиран с графитна украса, разположена от външната и вътрешната страни. Подобна няма върху моделите от Градешница. Върху пода на образеца от Слатино е изобразена човешка фигура със сгънати в лактите ръце, разперени нагоре. В ъглите са моделирани конични израстъци, наподобяващи силно стилизирана човешка глава, подобно на модела от Градешница. Отворен модел на сграда е публикуван от Ситагри III (Renfrew et al. 1986, p.216, fig. 8.20, a). Стените му са украсени с врязани линии от външната страна. От интериора са представени пещта и разположения до нея подиум. От долната страна на основата са оформени ямички. Ако предположението на С. Чохаджиев е правилно и предметите с ямички са използвани за игра, то моделът от Ситагри може да е имал двойна функция. От една страна – предмет за игра, а от друга – модел на постройка (Чохаджиев 2007, 128).

От Ситагри, както и от другите раннохалколитни селища в района също няма известни затворени модели на сгради.

Единственият реставриран модел на сграда от Градешница е безспорно един от най-представителните предмети от този тип, откривани по българските земи (Т II.31, *1*)[82]. Той се отличава от повечето публикувани с богатата си орнаментация и наличието на моделирани крака в основата. Определен е като модел на жилище (Николов 1974а, обр. 65) или храм (Ганецовски 2011а, 13). Сред наличните находки има парчета от поне три други подобни модели на сгради (Т IV.10, *1*, *2*, *6*). Всички цитирани фрагменти са от едно и също място на постройките – представляват част от фронтоните и покривите. Различават се както по оформянето на украсата, така и по наклона на покрива. При два от тях е частично запазен входът на сградите (Т IV.10, *1*, *2*). От територията на България единствено от обекта при Драма-Мерджюмекя е обнародван затворен модел на сграда с оформени крака в основата (Лихардус и др. 2001; Николов 2006, обр. 223). Отнесен е от изследователите на селището към периода Караново VI. Много близък по форма до сградата от Градешница е един модел от Алдени (Румъния), също моделиран на четири крачета (**Ş**tefan 1940, fig. 1, fig. 2).

***

В заключение можем да обобщим, че в Градешница се срещат два основни типа модели на постройки – затворени и отворени. Последните намират паралели в южните ареали на етнокултурния комплекс – в Слатино и Ситагри III. Затворените модели са засвидетелствани само в Градешница. Въпреки, че тези предмети са сред редките находки, наличието или отсъствието на даден тип вероятно отразява локални различия в керамичните комплекси. Различия се наблюдават и в използваните техники на орнаментация. В Градешница е използвана само врязана и пластична украса, докато в Слатино един от моделите е орнаментиран с графит (Чохаджиев 2006, обр. 200).

От Градешница липсват глинени модели на пещи. Единствено за два фрагмента може да се предположи, че са части от подобни предмети, без да сме категорични в определянето им (Т IV.1, *1*; Т IV.3, *2*). И при двата има перфорирани дупки върху една или две от страните им. Подобни се откриват при част от моделите на пещи от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 189; обр. 191; обр. 192: 1). Освен в Слатино (Чохаджиев 2006, 36-37, обр. 189 – 191; обр. 192: 1; обр. 193), модели на пещи се срещат в Ситагри (Renfrew et al. 1986, fig. 8.20b), Св. Атанас (Спанчево), Македония (Атанасова 2012, Т.17: 2; сл. 41). Значението на пещта като символ на дома до голяма степен обяснява факта, че те са заменили моделите на сгради (жилища), открити в тези селища. Така от обект като Слатино, проучен на голяма площ, произлизат само два модела на жилища за сметка на значителното количество модели на пещи[83]. През късния енеолит модели на сгради и/ или пещи се появяват моделирани върху похлупаци. Подобни са публикувани от Телиш–Лъга (Merkyte et al. 2005, pl. 17: 9), Перник – крепостта Кракра (Радунчева 1981, обр. 24: 18) и от редица обекти на култура Коджадермен–Гумелница–Караново VI.

[82] Размерите му са: височина: 14,2 см; ширина (макс.): 13,5 см; дължина: 18,2 см.

[83] Според С. Чохаджиев в Слатино са открити 9 почти цели модели на пещи и множество фрагменти.

ГЛАВА VIII. МОДЕЛИ НА МЕБЕЛИ

Моделите на мебели представляват друга интересна група предмети, даваща ни важна информация за интериора на праисторическите сгради. По общо мнение, те пресъздават реално съществуващи мебели, недостигнали до нас в оригиналния си вид поради нетрайността на материалите, от които са направени.

От Градешница са обработени общо пет находки, отнесени към моделите на мебели (Т IV.9). Три от тях могат да се определят като модели на столове (Т IV.9, *1-3*) и два – на маси (Т IV.9, *4-5*). Във фонда на музея не бяха открити две глинени масички, публикувани по-рано от Богдан Николов (Николов 1974а, обр. 64; обр. 104, долу в средата). Те не се различават значително във формата си от нарисуваните тук образци.

VIII.1. Класификация

Типология на халколитните модели на мебели е предложена за тези от поречието на р. Струма (Чохаджиев 2007, 135, обр. 104). До голяма степен настоящето изследване се е съобразилос нея.

Към моделите на маси са отнесени само предмети, моделирани на четири крака с оформен равен плот в горната им част. Ясно са разграничени от т.нар. култови масички, имащи оформено легенче вместо плот. Последните най-вероятно са имали съвсем различна функция.

Обособен е само *един тип маси* – с равен, правоъгълен плот. И двата налични образци не са напълно запазени, но дават добра представа за оформянето на този тип предмети.

Въпреки малкия си брой моделите на столове показват значително разнообразие. В зависимост от това дали имат облегалка са разграничени два основни типа.

Тип I: *столове без моделирана облегалка* (Т IV.9, *1*). Към него е отнесен един предмет. Той може да бъде характеризиран и като модел на къса пейка. Различава се от другите столове в начина на оформяне на краката. Неговите представляват две плътни вертикални плоскости, имащи ширината на седалката. В четирите ъгъла на последната са моделирани едва загатнати пъпковидни израстъци.

Тип II: *столове с облегалка* (Т IV.9, *2*, *3*). За разлика от Тип I имат четири конични крачета. В зависимост от начина на оформянето на облегалката са разделени в два подтипа. *Подтип II.1* е стол с плътна облегалка. Към подтип *II.2* е причислен един модел на стол сполукръгла, пробита в средата облегалка. Формата ѝ е приблизителна, тъй като в значителен обем е реконструирана с гипс. Това е единственият модел на мебел от Градешница, който е орнаментиран с врязана украса.

VIII.2. Анализ

В българската научна литература има много малко изследвания, посветени конкретно на моделите на мебели (Detew 1958; Klasnakov 2008). Отделни находки често присъстват в монографии, посветени на проучванията на различни селища. Обикновено на тях не се обръща сериозно внимание в описателната и аналитичната част на изследванията. Подобно е положението и в Слатино, където в книгата, в която са обобщени резултатите от разкопките, на моделите на мебели е отделен малък абзац, а от наличните находки само две са обнародвани на снимки (Чохаджиев 2006, 38, обр. 199: 4, 5). Малко по-голям е броят на тези, публикувани от Ситагри III (Elster, Renfrew 2003, 432-435, fig. 11.25, fig. 11.26, fig. 11.29, fig. 11.31, fig. 11.35, fig. 11.37). Повечето се различават от образците от Градешница. Представляват четирикраки предмети с почти квадратен плот. Трудно е да бъдат отнесени конкретно към моделите на маси. Могат да бъдат определени като табуретки или столове без облегалки.

Добри паралели, сред сходни предмети от късния енеолит, откриват моделите на стол от подтип *II.2* (Николов 1975, обр. 42, обр. 103). Седящи върху подобни столчета, често са моделирани и антропоморфните фигурки на култура Криводол-Сълкуца. Един модел на маса от Заминец С е с близка по форма и пропорции на екземплярите от Градешница (Николов 1975, обр. 103).

Различният начин на представяне на столовете предполага и разнообразие в техниката на изграждане на оригиналните предмети. Така столовете от типове I и II.1 изглеждат по-масивни и вероятно техните първообрази са направени изцяло от дърво. Начина на оформяне на облегалката и фактът, че седалката е оформена извита надолу, предполага, че моделът от тип II.2 изобразява стол, чиито „скелет" е изграден от дърво (възможно и от преплетени пръти), а седалката е направена от кожа или някакво плетено платно.

Столчета са моделирани и към седящите антропоморфни фигурки от Градешница. Сведения за това имаме от запазените отпечатъци в долната част на бедрата и седалището при някои от идолите (T II.30, *1-4*). Подобна добре запазена фигурка произлиза от Слатино (Николов 1981б). Столчето има цилиндрична форма. Не са оформени крака и облегалка. Модели на столове и маси в комбинация с други предмети, открити с тях, могат да съставят култови сцени. Най-известният пример за такава е тази от Овчарово (Тодорова и кол. 1983, 91-93, т. VII). За подобна сцена, произлизаща от Градешница, споменава и Б. Николов. Тя е открита в жилище от втори строителен хоризонт на селището. Към нея са отнесени модел на сграда, две фрагментирани антропоморфни фигурки, модел на масичка и две столчета (Николов 1973, 37-38, обр. 1; обр. 7-9). Всички без модела на маса са документирани тук (T II.29, *2*; T II.7, *2*; T II.31, *1*; T IV.9, *2*, *3*). Разностилието по отношение на оформянето и орнаментирането на предметите от колективната находка от Градешница подлагат под сериозно съмнение определянето ѝ като култова сцена. Показателно е, че предметите от подобни находки като тези от Подури (Monah et al. 2003), Исая (Ursulescu, Tencariu 2009, fig. 13), Овчарово (Тодорова и кол. 1983, т. VII) показват единен стил в оформянето им. За съжаление малкият брой модели на мебели, произлизащи от Градешница и синхронните селища на етнокултурния комплекс ГСД, затруднява провеждането на по-задълбочен анализ и установяването на съществени регионални или хронологически различия.

ГЛАВА IX. ПРЕДМЕТИ С НЕЯСНО ПРЕДНАЗНАЕНИЕ

В настоящата глава са разгледани няколко керамични предмета, които не се отнасят към съдовете, олтарчетата или антропоморфните и зооморфни изображения (Т V.1). Те представят три вида сравнително рядко срещани керамични артефакта.

Три от тях се отнасят към един вид. Те са малки, с продълговата, стесняваща се по средата форма, с близко до кръг напречно сечение. Направени са от един къс глина (Т V.1, *4-6*). Едната половина е овална и куха с отвор към кухината, а другата плътна, с форма на пресечен конус със заравнен или вдлъбнат (конкавен) (Т V.1, *5*, *6*) край, който може да се приеме като основа (столче), на която да се поставя върху хоризонтална повърхност. Височината им варира от 3,2 см (Т V.1 *4*, *5*) до 4,4 см (Т V.1, *6*). Повърхността им е добре загладена. Инвентирани са под общ номер (№ 2853), а в съпровождаща ги бележка са определени като „глинени свирки". В инвентарната книга липсва информация за стратиграфската им позиция, но според публикацията на Б. Николов са от ниво С. Обнародвани са с още три подобни предмета. Според автора имат неясно предназначение (Николов 1974а, обр. 100)[84].

Подобни предмети са открити и на други халколитни обекти. Един е известен от селището Окол-глава (Гниляне), Софийско (Петков 1950а, обр. 105d). Определен е от Н. Петков като малък глинен предмет с форма на тапа, без да е дадено по-конкретно предположение за неговата функция (Петков 1950а, 168). Има височина 3,5 см. Предметът произлиза от халколитния пласт на обекта (обозначен като пласт А). Сред публикуваните материали от него преобладават тези от ранния енеолит (Петков 1933; Петков 1950а; Гладичева 1992, 77-79; Перничева 2002). Сходен по форма предмет е известен от разкопките на Денева могила при Салманово (Попов 1914, обр. 178)[85]. Той има допълнително перфорирана, малка дупка в периферната част на основата. Подобна липсва при образците от Градешница и Окол–глава. Други два предмета, също перфорирани в основата, са известни от Коджадерменската селищна могила (Попов 1919, обр. 154а, б). Имат височина съответно 3 и 3,4 см. Р. Попов посочва техни паралели от Гърция, определени като макари (Попов 1919, 146). За първи път като антропоморфни изображения са определени откритите в с.м. Биково (Новозагорско) екземпляри (Детев 1954, 180-182, обр. 58, 1; обр. 59). Те са с височина от 3 до 6 см. Според П. Детев в оформените дупки и отвори са поставяни дървени клечки, чрез които са представяни ръцете на идолите. От обекта при Драма-Мерджюмекя произлиза една от най-богатите публикувани колекции от подобни предмети. Отнесени са към периода Караново V (Лихардус и др. 2001, Т. 21: 3) и Караново VI (Лихардус и др. 2001, Т. 13: 1-3, 4, 5, 7, 8). Височината им варира от 3 см до 4 см. Тук се наблюдава най-голямо разнообразие по отношение мястото и начина на оформяне на отворите. Определени са като идоли с гъбовидна форма (Лихардус и др. 2001, 73). Като антропоморфни фигурки са обозначени и находките от Караново (Hiller, Nikolov 2005, tafel 165: 10, 11; Николов, Петрова 2013, обр. 4: 1). Сходен по форма и размери предмет е публикуван от с.м. Русе (Георгиев, Ангелов 1957, обр. 50: 1). Той е с височина 3 см. Подобна находка е известна от Сълкуца (Berciu 1961, fig. 65: 6). Има височина 3,9 см. От Слатино липсват публикувани подобни находки. Такива не са ми известни от други селища от южния ареал на етнокултурния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш.

На този етап е трудно да се изясни функцията и значението на тези предмети. Въпреки направените предположения, че са свирки, макари или антропоморфни фигурки, всяко от тях търпи критики или най-малкото изглежда недостатъчно обосновано. Безспорно

[84] До нас са достигнали първият, вторият и шестият предмет, дадени в образеца, броени от ляво на дясно (Николов 1974, обр. 100).

[85] Липсва информация за размерите на предмета.

прави впечатление стандартизацията в размерите им, вариращи най-често от 3 до 4 см височина. Такава е установена при всички предмети, за които е дадена информация или има линеен мащаб на изображенията им, благодарение на който може да се възстанови височината. Само един образец от Градешница е с малко по-голяма височина (4,4 см), както и част от екземплярите от Биково. Стандартизация се забелязва до голяма степен и по отношение на общата им форма. Различия се наблюдават относно наличието или отсъствието на перфорирана дупка в основата на предметите и в това дали последната е равна или леко конкавна. За съжаление за предметите от по-старите разкопки (Околглава, Денева могила, Коджадермен, Биково) липсва достатъчно информация относно стратиграфската им позиция, която да помогне за отчитане на хронологически и/или регионални различия в този тип предмети.

Друг вид керамични предмети, открити в Градешница, са две „висулки" с овална форма, леко заострена в двата края (T V.1, *2-3*). И двата имат дупки за окачване в единия край. Дължината им е 3,2 см (T V.1, *3*) и 4,5 см (T V.1, *2*). Повърхността е добре загладена. Публикуван е само единият (T V.1, *2*), като е отбелязано, че произлиза от ниво C на селището (Николов 1974a, обр. 108). В инвентарната книга е посочена друга стратиграфска позиция – ниво A[86]. Според Б. Николов представлява амулет с форма на силно стилизирана човешка фигурка. Наличието на дупки и при двата предмета показва, че вероятно наистина са окачвани. Възможно е да са носени като амулет или да са поставяни на определено място в къщата. До голяма степен формата наподобява на откриваните често в праисторически селища предмети, определяни като модели на зърно или боласи.

Сред откритата в Градешница керамика интерес представлява един фрагмент от плосък предмет (TV.1, *7*) вероятно с паралелепипедна форма. Запазената част е ъгъл със заоблен връх. Едната му страна е равна, а другата – покрита с кръгли ямички. Подобни предмети с ямички са известни от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 196, обр. 197), м. Св. Атанас (Спанчево), Кочанско (Колиштркоска Настева 2012, сл. 4), Ситагри (Renfrew et al. 1986, fig. 8.20a; pl. XI: 1; Elster, Renfrew 2003, pl. 11.27) и други обекти. При образеца от Ситагри ямичките са оформени от долната страна на модел на жилище (Renfrew et al. 1986, fig. 8.20a; pl. XI: 1). Според С. Чохаджиев предметите с ямички са служели за някакъв вид игра (Чохаджиев 1996; Чохаджиев 2006, 38). Плочката с ямички от Градешница се доближава най-много до тип 1.1 от Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 195). Подобен тип предмети не са засвидетелствани от обекти на култура Криводол–Сълкуца.

[86] Инв. номер на предмета е A 1477. По-малкият е с номер A 1760.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По времето на социализма в България са проучвани, с разкопки на голяма площ, много праисторически селища. На базата на тези проучвания учените са създали културното райониране и релативната хронология на българската праистория. Повечето от събираните по време на разкопките материали са непубликувани. В научни публикации или като илюстрации в музейни каталози и дипляни са намирали място малка част от находките – само тези, които са били определяни като най-атрактивни или важни, при това най-често само на снимки, показващи едната им страна. Един такъв обект е ранноенеолитното селище при Градешница.

В това изследване са представени и анализирани всички открити във фонда на РИМ Враца и читалищната сбирка в Криводол съдове (в това число похлупаци, поставки и „цедки“) и образци на малката пластика, произхождащи от Градешница. Създадена е нова документация – графични рисунки и подробен каталог с текстови описания на находките. Отбелязани са установените несъответствия в данните за стратиграфската позиция на находките, отбелязани в публикацията, от една страна, и в музейната документация (инвентарните книги), от друга, които са важни както за направения тук, така и за следващи анализи. Тези несъответствия, както и пълната липса на информация за дълбочините, на които са намирани находките, прави невъзможно разглеждането им по комплекси от трите, установени от откривателя жилищни хоризонта.

Въпреки обективното състояние на изворовата база, приложеният подход при анализа – сравнителен типологически анализ с комплекси от други селища на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш, допълнен с резултатите от сравнителен типологически анализ с комплекси на култура Криводол–Сълкуца, даде много добри резултати за изясняването на относителната хронология на обекта и прецизирането на мястото му в ранноенеолитния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш.

Голяма част от разгледаните цели форми и тяхната украса, както и отделни типове антропоморфни, зооморфни фигурки, модели на сгради и жертвеници, имат добри паралели сред съдовете от Слатино 5 и 6. Това най-общо потвърждава направеното от Ст. Чохаджиев заключение за синхронност между Градешница и Слатино 5 и 6.

От друга страна, сравнителният анализ с комплекси на Криводол–Сълкуца показва, че някои типове съдове от Градешница по част от признаците си се доближават повече до характерните за късния енеолит в сравнение с аналогичните от Слатино 5 и 6. Такива са:

- Едносъставните и двусъставните паници, обособени в типове I.1.1.1.2, I.1.1.4 и II.1.1.1, които са с пропорционално по-тесни дъна. Подобни съдове с пропорционално малки дъна няма в Слатино. Присъствието в комплекса на Градешница на отделни паници с нисък перваз (част от съдовете от тип II.1.1.1) и големи размери (максимален диаметър над 26 см) е друга обща черта с късния енеолит. От друга страна, преобладаващото количество подобни паници имат размери, характерни за ранноенеолитната керамика на Слатино и Ситагри III. От резултатите от направения от П. Георгиева сравнителен анализ на пропорциите на съдовете от ранния и късния енеолит се вижда, че има отчетлива разлика по отношение на пропорциите на тези паници, която би следвало да се тълкува като липса на хронологически свързващо звено между тях. Типове I.1.1.1.2, I.1.1.4 и II.1.1.1 от Градешница представят характеристики, които би следвало да се очакват от керамика от такъв етап.

- Друг общ елемент с керамиката на късния енеолит е оформянето на прелома при част от двусъставните съдове, определени като типове II.1.3.2. и II.1.9.1. Преломът е удебелен отвън и оформен като хоризонтално ребро. Тези типове нямат точен паралел в Слатино, но част от тях (тип II.1.3.2) имат в Ситагри III и Дикили Таш II (хоризонт VIA),

което е показателно за това, че не става дума за регионална особеност, а по-скоро за хронологически белег.

- Отчетливото оформяне на прелома между шията и плещите при тип III.1.3.1 също може да се изтъкне като обща черта с керамиката на култура Криводол–Сълкуца. При близките типове от Слатино и Ситагри тази връзка е плавно оформена, като преходът между отделните елементи на съда е трудно разграничим.

- Плещите на един от амфоровидните съдове от Градешниц (отнесен към тип III.1.3.1) са украсени с канелюри (T I.22, 2). Подобни се откриват върху част от съдовете на култура Криводол–Сълкуца, но липсват върху подобните типове от Слатино, Ситагри и Дикили Таш.

- Част от трисъставните купи от Градешница не намират добри паралели в публикуваните керамични комплекси на останалите разглеждани тук раннохалколитни селища, но имат близки по форма съдове в култура Криводол–Сълкуца.

Тези общи елементи с култура Криводол–Сълкуца отразяват различното хронологическо отнасяне на част от строителните хоризонти на селището при Градешница в сравнение с тези от Слатино. С голяма доза сигурност можем да приемем, че в Градешница в един или повече хоризонти е представен етап, хронологически следващ Слатино 6.

В рамките на етнокултурния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш на базата на заключенията от анализа и съществуващите стратиграфски данни се разграничават отделни хронологически етапи. Ранните етапи в развитието на културата са представени в Слатино 2–4. Трудно е да се определи със сигурност дали са синхронни с някои от фазите на Дикили Таш II. Причината за това от една страна са сравнително малкото съдове, публикувани от хоризонт 2 и 3 на Слатино, а от друга ограниченото количество на цели форми от Дикили Таш. Показателно е обаче, че от долните хоризонти на Дикили Таш (I–III хоризонт) произлизат фрагменти от съдове, рисувани с черна боя върху червена основа (Demoule 2004, pl. 24: 36575, pl: 25: 3596, pl. 35: 14198, pl. 36: 17852, 22798, pl. 37: 22681). Този тип украса се открива в Слатино 5 и 6 и се определя като импортна. От друга страна не се открива керамика, рисувана с кафява боя върху червена основа, каквато е публикувана от Слатино 3 и 4. Тези факти и близостта във формите между керамиката от Дикили Таш IIa и IIb, от една страна, и тези от Слатино 5 и 6, от друга, дават основание да се предположи, че долните раннохалколитни хоризонти на Слатино нямат хронологически синхронни в Дикили Таш и представят по-ранен етап.

Според изказаните в научната литература мнения Слатино 5 и 6 се отнасят към третата фаза на ранния енеолит (Чохаджиев 2006, 40; Чохаджиев 2007, таб. 8). От направения сравнителен анализ изглежда, че най-вероятно тези хоризонти могат да се синхронизират най-общо с Дикили Таш IIa–b, част от хоризонтите на Градешница и с част от етапите на Ситагри. В Градешница вероятно има представен по-късен етап от ранния енеолит (в сравнение със Слатино 6), който вероятно се синхронизира с част от хоризонтите на Дикили Таш II и с един от етапите на Ситагри III.

Повечето типове съдове на култура Криводол–Сълкуца имат прототип в керамичните съдове на Градешница, което е неедноктатно отбелязвано в литературата явление, наричано *консервативно развитие на формите*. Въпреки това те показват редица различия по отношение на оформянето на отделните детайли, размерите, пропорциите и украсата. По-съществени различия се забелязват по отношение на антропоморфната пластика. През късния енеолит изчезва най-популярният тип стоящи фигурки, изключително характерен за селището от Градешница. Промени се забелязват и при седящите фигурки, които във втората половина на каменно-медната епоха са представени предимно неорнаментирани. В култура Криводол–Сълкуца намалява броят и разнообразието при жертвениците за разлика от тези при ранноенеолитното селище при Градешни-

ца. От написаното до тук следва, че нито едно от строителните нива на Градешница не може да се отнесе към късния енеолит, нещо, което се потвърждава и при сравнението на керамиката с тази на останалите ранноенеолитни селища.

Показателно е, че най-съществените разлики между керамичните предмети от Градешница и тези от къснохалколитните селища на култура Криводол–Сълкуца се забелязват по отношение на малката пластика, находките от която се определят като култови. Освен формални различия в представените антропоморфни фигурки и тяхната декорация се откриват и количествени такива. Публикуваните подобни находки от култура Криводол–Сълкуца са в пъти по-малко. Съществени промени има, както стана дума по-горе, по отношение на жертвениците. Сред публикуваните материали от къснохалколитните селища не откриваме затворени модели на сгради (вероятно представящи храмове). От друга страна се появяват кръстатите идоли, каквито липсват в селищата на Градешница–Слатино–Дикили Таш. В развитата фаза на Криводол–Сълкуца напълно изчезват орнаментираните с врязана украса съдове-хранилища. С право се предполага участието на по-малките от тях, имащи антропоморфни израстъци, в определени обредни практики (Николов 2011).

Съществени промени се забелязват в промяната на орнаментацията, имаща вероятно голяма семантична (религиозна) натовареност. През късния енеолит изчезва врязаната украса върху паниците и съдовете-хранилища. Заменена е с графитна орнаментация и барботина. Променят се голяма част от използваните мотиви в сравнение с тези от Градешница (Николов 1981, 15). Всички тези различия вероятно маркират съществена промяна в религиозните вярвания в късния енеолит или промяна в тяхните материални проявления, каквито са керамичните находки.

Освен за хронологическите различия, сравнителният анализ даде нови данни и за регионалните и надрегионални особености.

Част от съдовете (хранилищата от тип III.3.3) и антропоморфните фигурки показват близки черти с обекти на култура Винча, разположени на север, най-вече с обекта при Раст (Румъния).

От направения сравнителен анализ между керамичните находки на разгледаните комплекси от ранноенеолитните селища, могат да се изведат *някои регионални характеристики* за керамиката на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш. Част от тях са коментирани в научната литература с акцент върху украсата (Чохаджиев 2001). Характерни за Градешница елементи на керамиката са на първо място ниските, орнаментирани с врязана украса поставки от тип VI.2. Подобни се откриват и в други селища от Северозападна България, но не се срещат в южните райони на културата. За сметка на това ги има в селища на култура Криводол. Хранилищата са друг специфичен елемент само за керамиката на Градешница. Част от тях са оформени като антропоморфни съдове с израстъци, моделирани като ръце. Подобни съдове, със силно извит навън устиен ръб, не се откриват в най-южните райони на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш. В Градешница не са открити аскоси, каквито има в Слатино. Различия се наблюдават в разпространението на някои типове купи и похлупаци. Множество регионални специфики се откриват по отношение на украсата на съдовете. Прави впечатление преобладаващото количество на орнаментираните съдове с **врязана** украса и канелюри в Градешница спрямо тези, декорирани с графит. Само в Градешница откриваме съдове, чието централно орнаментално поле е разделено на две приблизително равни вертикални половини (Т I.45, *2*; Т I.46). Те, със своята украса, оформят своеобразна задна и предна част на съдовете. Броят на целите съдове от Градешница, украсени с графит, е минимален, за разлика от южните райони на културата, където той преобладава. Не се открива керамика, рисувана с кафява или черна боя, която е импортна за района на Слатино и явно е явление, специфично за най-южните райони.

Някои локални различия се откриват по отношение на антропоморфната пластика. В Градешница преобладават сгънатите в лактите надолу ръце, докато в Слатино и останалите селища от южните ареали на културата са по-често срещани хоризонтално разперените встрани ръце. Значителни различия има по отношение на моделиране на главите на идолите. От Ситагри преобладават фигурките с т.нар. „птичи глави". Подобни няма в Градешница. Локални особености има и в украсата на антропоморфните изображения. Характерните за Градешница престилки не се срещат сред публикуваните раннохалколитни материали южно от Стара планина. Специфичната украса върху гърдите на градешнишките идоли от две или четири успоредни, пречупени в горния си край линии е заменена с три прави, успоредни линии по долното течение на Струма. В обекта при Спанчево (Македония) е засвидетелствана местна особеност в моделирането на фигурките, чрез поставянето на камък в ядрото им, която няма аналог както в Градешница, така и в останалите селища на културата.

Регионални особености се наблюдават и по отношение на зооморфната пластика. Разнообразието на подобните изображения от Градешница е значително по-малко в сравнение със Слатино, Ситагри и Дикили Таш. Различия се наблюдават по отношение на орнаментацията им. Такава почти липсва сред фигурките от Градешница и е значитено по често срещана сред образците от южните ареали на културата. От Дикили Таш са публикувани множество зооморфни съдове, каквито почти липсват в Градешница.

Различия има и при моделите на сгради. В Градешница са засвидетелствани такива с оформен двускатен покрив. Подобни липсват в южната част на културата, където са разпространени само отворени модели.

Регионалните различия между изследваните керамични артефакти от Градешница и отстоящите на юг от нея обекти на Градешница–Слатино–Дикили Таш, с които е направен сравнителният анализ (Слатино, Ситагри, и Дикили Таш), не са с ясно очертани граници, а по-скоро постепенно преливащи от юг на север и обратно. Най-големи разлики откриваме между находките от Градешница и тези от селищата от долното течение на р. Струма. Тези регионални специфики очевидно се дължат на взаимовлияния със съседните на изток и запад култури.

Настоящето изследване не изчерпва възможностите за извличане на нова информация от многобройните и изключително интересни находки от селището при Градешница, а е само първа стъпка в тази насока. Като перспектива за бъдещите изследвания може да се посочи по-задълбочено изследване на орнаментацията на съдовете и знаците върху дъната. Възможен е по-обстоен сравнителен анализ на обработените вече находки с такива от селища от съседните култури Винча, Поляница и Марица, целящ по-точната им синхронизация с Градешница.

Нови археологически разкопки (макар и сондажни) в непроучената част на ранноенеолитното селище при Градешница биха помогнали за изясняването на проблема, свързан с неясната стратиграфия на обекта.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

I. В дисертацията за първи път е представена пълна текстова и графична документация на всички керамични съдове, похлупаци, цедки, антропоморфна и зооморфна пластика, модели на сгради, пещи, олтарчета, мебели и други дребни предмети с неясна или предполагаемо култова функция, открити при разкопките на селището Градешница – над 600 музейни единици. Всички са нарисувани с точни вертикални профили и, където е нужно, с разгъвки на орнаменталните полета, описани са размерите им и всички останали, видими след реставрацията, данни за външния вид и технологията. Тази документация позволи настоящето изследване и може да бъде използвана и при следващи.

II. На базата на създадената документация за първи път е направена подробна класификация на формите на съдовете, в която е представен керамичният комплекс изцяло, с всички реално срещащи се типове. Част от тях се представят за първи път в литературата, например повечето от типовете паници, част от типовете дълбоки съдове, похлупаци и поставки.

III. За първи път е направен подробен преглед на орнаментацията на съдовете. До този момент в научната литература е поставен акцент най-вече върху декорацията на хранилищата, което създава погрешното впечатление, че преобладаващото количество съдове са орнаментирани с врязана украса. В настоящето изследване са посочени всички основни техники на украса и комбинациите между тях. Разгледано е мястото им на прилагане върху отделните типове съдове. Описани са основните използвани мотиви. Отчетени са количествените характеристики на различните техники на украса. Пълната обработка на керамиката позволи за първи път да се отчете, че с врязана украса са само 20% от съдовете, поставките и похлупаците, най-вече хранилищата. Отчетено е и реалното малко количество на съдовете, украсени с графит – четири съда или 1,6% от всички цели и три фрагмента от други съдове.

IV. За първи път е описана и представена една рядко срещана орнаментална схема – орнаменталното поле е разделено на две, приблизително равни вертикални половини, в които са очертани четириъгълни полета. Орнаментите, покриващи двете полета, са различни. Подобна организация на украсата не е засвидетелствана в керамичните комплекси на другите селища на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш, но се среща при съдове на култура Димини. Въпреки че тези съдове от Градешница са публикувани, от снимките и приложените към тях описания не става ясно, че са орнаментирани по подобен начин.

V. По отношение на знаците върху дъна, свързвани в литературата с темата за появата на най-ранната писменост или протописменост, принос на изследването е, че посочва типовете съдове, върху които се срещат. От петте запазени съда със знаци на дъната, четири са паници и един е чашка. Всички са неорнаментирани. Същата зависимост между признаците предназначение и присъствие на знаци по дъното може да се види и при целите съдове от Слатино с врязани знаци на дъната – неорнаментирани паници. Тъй като повечето дъна със знаци са фрагменти, по които не може да се определи от какъв тип съд са, това наблюдение е важно и допълва изходните данни за бъдещи интерпретации на предназначението на знаците.

VI. За първи път е направен подробен сравнителен анализ на съдовете от Градешница с тези от приблизително синхронните селища на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш от поречието на р. Струма: Слатино, Ситагри III и Дикили Таш II и хронологически следващи комплекси на култура Криводол–Съпкуца. Отчетени са редица сходства по отношение на формите и орнаментацията, но също и редица различия, които биха могли да са регионални и/или хронологически.

VII. На базата на изведените от анализа специфики са направени мотивирани заключения по отношение на релативната хронологията на селището спрямо останалите селища на културата, към която се отнася. Установено е, че в селището Градешница има етап, по-късен от представените в селището Слатино.

VIII. За първи път са посочени, подробно описани и илюстрирани редица регионални специфики на съдовете и малката пластика на Градешница, като например декоративните престилки на част от антропоморфните фигурки, особеностите на моделите на сгради и др.

IX. Описани са подробно данните за технологичните етапи на изработка на фигурките и това за първи път е онагледено с рисунки и фотографии.

X. При направената класификация на фигурките е обособен нов тип антропоморфна фигурка с конично тяло (Фиг. II.6). Обогатена е класификацията на фрагментите. Представени са нови варианти на моделиране на ръцете и главите (Фиг. II.7). Изградена е подробна класификация на краката на фигурките от Градешница, каквато до този момент не е представена в научно обращение (Фиг. II.9).

XI. Изследвано е количественото разпределение на парчетата от различни части на тялото на антропоморфните фигурки от Градешница. Вижда се, че има слабо преобладаване на парчетата от дясната спрямо тези от лявата половина на идолите (Фиг. II.21). По-голяма е разликата между фрагментите от горната в сравнение с тези от долната половина на фигурките – съответно 48,41% към 38,41% (Фиг. II.20). Фигурките са силно фрагментирани. Показателно е, че малко над 5% е делът на целите идоли и фрагментите, представящи повече от половината от обема на тялото (Фиг. II.18). Това са данни, които биха могли да бъдат използвани в бъдеще за интерпретация на функцията, комбинирани с други такива от други селища.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Александров, **Филипова 2013:** Ст. Александров, Ф. Филипова. Издирване на археологически обекти в площ „Бенжамен", община Димово.–Археологически открития и разкопкипрез 2012 г., София, 2013, 509-510.

Александров, **Христова 2014:** Ст. Александров, Т. Христова. Селище от ранната и средната бронзова епоха до Димово, Видинско (Северозападна България). – Археология, 1-2, С., 2014, 83-91.

Атанасов 1981: Г. Атанасов. Новооткрити праисторически селища в Михайловградски окръг.- ИМСзБ, 6, 1981, 29-43.

Атанасова 2010: И. Атанасова. Култна пластика од енеолитското наогалиште св. Атанас – с. Спанчево Кочанско, Кочани, 2010.

Атанасова 2012: И. Атанасова.Свети Атанас, енеолитско светилиште крај село Спанчево, кочанско, Кочани, 2012.

Атанасова 2013: И. Атанасова. Антоpопоморфни фигурини од Спанчево – кочанско (прилог кон проучувчњето на раниот енеолит по средното течение на Брегалница). – Македонско Наследство, 2013, 148-156**.**

Борисова 1995: И. Борисова. Нови антропоморфни фигури от началото на култура Марица. – Минало, 3, 1995, 10-16.

Бояджиев 2007: Я. Бояджиев. Плоски костени фигурки от енеолитната епоха. – In: M. Stefanovich, Ch. Angelova (eds.). PRAE In Honorem Henrieta Todorova. 2007, 79-94.

Бояджиев и др. 2011: Я. Бояджиев, Й. Асланис, Ст. Терзийска-Игнатова, В. Мацанова. Селищна могила Юнаците – проучвания през 2001-2010 година.- Годишник на регионален исторически музей Пазарджик. Т. 2, Пазарджик, 2011, 42-55.

Вайсов 1981: И. Вайсов. Антропоморфната пластика на култура Градешница. – Изкуство, XXXI, кн. 9 – 10, 1981, 46-50.

Вайсов 1982: И. Вайсов. Технологическият процес при моделирането на неолитните антропоморфни глинени фигурки от Северозападна България.- Интердисциплинарни изследвания, IX, 1982, 27-30.

Вайсов 1984: И. Вайсов. Антропоморфная пластика из праисторического поселения Курило-Кременица. Софийского округа. – St.Pr., 7, 1984, 33-63.

Вандова 1995: В. Вандова. Типология на неолитните култови масички от Южна България. – Археология, 4, 1995, 1-7.

Венелинова 2006: Св. Венелинова. Керамични модели на жилища и пещи от селищната могила при Смядово. – Известия на Исторически музей Шумен, XIII, 2006, 13-21.

Венелинова 2014: Св. Венелинова. Керамични модели на сгради от селищната могила при Иваново, Шуменско. – В: Годишник на Националния археологически музей, 12. In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets. 2014, 199-214.

Васић 1906: М. Васић. Неколики преисторијски наласци из Винче. – Старинар., Београд., 1906, 89-140.

Васић 1936: М. Васић. Преисторическа Винча IV. Београд 1936.

Ганецовски 1996: Г. Ганецовски.Праисторическо селище Охрид- Градо при с. Охрид, област Монтана. – ИМСзБ, 24, 1996, 261- 279.

Ганецовски 2003: Г. Ганецовски.Керамика от късноенеолитното селище Багачина край Сталийска махала, Монтанско. – ИМСзБ, 29, 2003, 13-47.

Ганецовски 2009: Г. Ганецовски. Селища и светилища от края на каменно-медната епоха край Мездра. Мездра. Кратък исторически очерк., 2009, 12-27.

Ганецовски, **Зидаров 2010:** Г. Ганецовски, П. Зидаров. Недеструктивно теренно проучване на праисторическо селище в местността „ Лапчовец" край село Борован, област Враца.– Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010. 87-89.

Ганецовски 2010: Г. Ганецовски. Спасителни археологически разкопки на праисторическото селище в м. Езерото край с. Борован, област Враца. – Археологически открития и разкопки през 2009, София, 2010. 84 – 87.

Ганецовски 2011а: Г. Ганецовски. Началата – образи и знаци. Праистория. – В: Началата. Образи и знаци. Каталог. Изложба от фондовете на РИМ Враца и КЦ Тракарт Пловдив в музея на НБУ, София, 2011.

Ганецовски 2011б: Г. Ганецовски. Селище и светилище от края на каменно-медната епоха в местността Калето, град Мездра.- В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.), Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. Доклади от международния симпозиум в Пазарджик, Юндола, 26-30.10.2009г, София, 2011,169-179.

Георгиев, **Ангелов 1957:** Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 година.- ИАИ, XXI, 1957, 41-127.

Георгиев 1959: Г. Георгиев. Останки от първобитно селище в центъра на София.– ИАИ, XXII, 1959, 330-332.

Георгиева 1981: П. Георгиева. Студентски археологически експедиции Габер'80, Драгоман'80. – В: Бюлетин на СУ „Св. Климент Охридски", Исторически факултет, клубен съвет за ТНТМ, София, 1981.7-19.

Георгиева 1993: П. Георгиева. Праисторическото селище при с. Негованци, Радомирско. – ГСУ ИФ, 86., 1993, София, 5-25.

Георгиева, **Симеонов 2006:** П. Георгиева, И. Симеонов. За керамиката от неолита в Тракия. – В: ГСУ ИФ специалност археология. том 3, 2002. С., 2006. 7 – 94.

Георгиева 2012: П. Георгиева. Керамиката на култура Криводол–Сълкуца.София, 2012.

Георгиева 2014: П. Георгиева. Костени антропоморфни фигурки от Козарева могила. – В: В. Петрова, Ст. Танева, К. Бояджиев (ред.) In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets. ГНАМ, 12, София, 2014, 225-232.

Гергов 1992: В. Гергов. Доисторическое поселение Телиш – Редутите. – Studia Prehistorica, 11-12. С., 1992. 347-357.

Гергов 2000а: В. Гергов. Селища от късния неолит в Плевенско. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения Професор „Иван Гълъбов" Велико Търново, 14-17 ноември 1996, 397- 409.

Гергов 2000б: В. Гергов. Керамични статуетки на седящи богини от Телиш-Редутите. – В: В. Николов (ред.). Карановски конференции за праисторията на Балканите. Тракия и съседните райони през неолита и халколита. 1., София, 2000, 101-105.

Гергов 2011: В. Гергов. Керамични тарамбуки от праисторическото селище Телиш-Радутите.- В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.), Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно – медната епоха. Доклади от международния симпозиум в Пазарджик, Юндола, 26-30.10.2009г. София, 2011. 269-273.

Гладичева 1992: И. Гладичева. Праисторически материали от колекцията на Курт Петерс в Националния археологически музей. – ГНАМ, VIII, 1992, С., 75-81.

Гребска-Кулова 2000: М. Гребска-Кулова. Култови масички от късноеолитното селище при Дамяница, Санданско. – В: В. Николов (ред.). Тракия и съседните райони през неолита и халколита. София, 2000, 51-59.

Данов 2015: В. Данов. Съдовете-хранилища от Градешница.- Българско е- Списание за Археология, 2015, 4, 15- 28.

Детев 1954: П. Детев. Селищната могила при с. Биково. – Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 1, 1954, 151-193.

Динчев, **Александров 1985:** В. Динчев, Ст. Александров. Археологически обекти в западните краища на Софийски окръг.- В: Студентски проучвания, том VII–1, София, 1985, 261-281.

Зидаров и др. 2015а: П. Зидаров, Г. Ганецовски, К. Димитров, Р. Комп. Магнитно картиране на археологически ландшафт в м. Градището и м. Луканово дърво край с. Градешница, община Криводол. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 858-860.

Зидаров и др. 2015б: П. Зидаров, Г. Ганецовски, К. Димитров, Р. Комп, В. Данов. Магнитно картиране на археологически обект в м. Лапчовец край с. Борован. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 861–864.

Зидаров и др. 2016: П. Зидаров, Г. Ганецовски, Р. Комп, Ст. Иванов, В. Данов. Археологически комплекс в м. Лапчовец край с. Борован, обл. Враца: магнитно картиране. -Археологически открития и разкопки през 2015 г. София., 2016., 910-912.

Йорданова 2010: Р. Йорданова. Моделите на сгради като извор за праисторическата архитектура. – В: К. Чакъров (съст.). Селищният живот на Балканите и в Мала Азия през вековете. Сборник с материали от международната студентска конференция. Велико Търново, 2010, 42-54.

Йорданова 2012: Р. Йорданова. Праисторическият дом – поглед отвътре. Отворени модели на сгради от територията на България. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI. Велико Търново, 2012, 97-112.

Кисьов 2004: Д. Кисьов. Технология на графитната украса на халколитна керамика в Тракия. –В: Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09 – 04.10.2003, София – Стара Загора, 2004, 497 – 502.

Колиштркоска Настева 2006: И. Колиштркоска Настева. Енеолитско наогалиште во Делчево. – МАА, 17, 1999- 2001, Скопје, 2006, 81 – 92.

Колиштркоска Настева 2012: И. Колиштркоска Настева. Св. Атанасие, енеолитско светилиште и дел од откриениот материјал. МАА, 20, 2012, 171-184.

Кънчев, **Николов 1983:** К. Кънчев, Б. Николов. Оръдия на труда и стопанския живот на селища от халколитната епоха във Врачанско.-ИМСзБ, 8, 1983, 9-35.

Кънчев, **Кънчева-Русева 1993:** М. Кънчев, Т. Кънчева-Русева. Антропоморфната пластика от селищната могила до с. Съдиево, Новозагорско. – В: В. Николов (ред.). Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев, София, 1993, 129-137.

Лещаков 1988: К. Лещаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. – Археология, XXX, 3, 1988, 1 – 12.

Лещаков 2004: П. Лещаков**.** Графитните находища в България и някои аспекти на разпространението и употребата на графита през халколита. –В: Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09 – 04.10.2003, София – Стара Загора, 2004, 483 – 496.

Лещаков 2008: П. Лещаков. Нови сведения за границата между културите Градешница и Поляница: по данни от керамиката. – В: М. Гюрова (ред.) Праисторически проучвания в България. Новите предизвикателства. Доклади от националната конференция по праистория. Пещера 26-29.04.2006, 149 – 158.

Лихардус и др. 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев. Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германските разкопки от 1983 до 1999 г. – Университетско издателство " Св. Климент Охридски", С., 2001.

Мацанова 1994: В. Мацанова. Кръстати идоли от селищна могила при с. Юнаците, община Пазарджик. – В: Ст. Александров, Б. Борисов (ред). Марица–Изток. Археологически проучвания. Т. II., 1994, С. 53-61.

Мацанова, **Терзийска-Игнатова 2014:** В Мацанова, С. Терзийска-Игнатова. Сидящие антропоморфныe фигурки телля Юнаците Эпохи Энеолита. – В: Древние культурьi. Юго – восточной Европьi и Западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва, 2014., 244-251.

Миков 1933: В. Миков. Материали от предисторическата епоха в България. – ИБАИ, VII, 1932-1933, София, 1933. 358-368.

Миков 1934: В. Миков. Идолната пластика през новокаменната епоха в България.- ИАИ, VIII, 1934, 183-214.

Миков, **Джамбазов 1960:** В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера.София: Издателство на Българска академия на науките. 1960.

Миков 1966: В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България.- ИАИ, XXIX, 1966, 165-209.

Найденова, **Ганецовски 2002:** Е. Найденова, Г. Ганецовски. Сондажно проучване на праисторическото селище Бреница- Кременитата могила през 2000г. – Годишник на Археологически музей Пловдив, IX/1, 2002, 74- 95.

Начева 1978: В. Начева. Наблюдения върху технологията на изработка на керамичните съдове от пещерата „Имамова дупка" до с. Ягодина, Смолянски окръг- Интердисциплинарни изследвания, 2, 1978, 81-85.

Николов 1962а: Б. Николов. Праисторически селища във Врачанско. – Археология, 4,1962, 65- 71.

Николов 1962б: Б. Николов. Галиче в древността. Враца, 1962.

Николов 1963: Б. Николов. Градешница. Враца. 1963.

Николов 1968: Б. Николов. Враца, старо изкуство. С., 1968.

Николов 1970а: Б. Николов. Праисторическо селище Калето при с. Градешница, Врачански окръг. – ИАИ, XXXII, 1970, 235-248.

Николов 1970б: Б. Николов. Идолната пластика от Градешница.- Археология, XII, 4, 1970, 56- 68.

Николов, **Георгиев 1970**: Б. Николов, В. И. Георгиев. Наченки на писменост през халколитната епоха в нашите земи.- Археология, XII, 3, 1970, 1- 9.

Николов 1971: Б. Николов.Софрониево. Враца, 1971.

Николов 1972: Б. Николов. Богове от глина.- Изкуство, кн. 9, 1972, 36-40.

Николов 1973: Б. Николов. Две праисторически жилища от Градешница. – сп. Архитектура, 8, 1973, 36-38.

Николов 1974а: Б. Николов. Градешница, праисторически селища. София, 1974, №6.

Николов 1974б: Б. Николов. Праисторическо селище при с. Баурене, Врачанско. – МПК, кн.1, 1974, 3- 10.

Николов 1975: Б. Николов. Заминец. С., 1975.

Николов 1976: Б. Николов. Новооткрити праисторически писмени знаци. – Векове 5,1976, 16–20.

Николов 1978а: Б. Николов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Градешница, Врачанско. – ИМСзБ, 2.,1978. 18-29.

Николов 1978б: Б. Николов. Разкопки в м. Западно от Градището при с. Градешница, Врачански окръг. – Археологически открития и разкопкипрез 1977. София, 1978, 31.

Николов 1979: Б. Николов. Праисторическо селище при с. Борован, Врачанско. – ИМСзБ, III, 1979, 10-31

Николов 1981а: Б. Николов. Развитие на халколитните култури в Западна България. – Автореферат. Дисертация за присъждане на научна степен „Кандидат на историческите науки“. София, 1981.

Николов 1981б: Б. Николов. Праисторически жертвеници от глина. – Изкуство, 9-10, 1981, 43- 45.

Николов 1984: Б. Николов. Криводол древни култури. ДИ „Септември“, 1984.

Николов 1986: Б. Николов. Селище от късния неолит при с. Бреница, Врачански окръг. – Археология, 4, 1986, 5-17.

Николов 2014: Б. Николов. От Искър до Огоста. Историята на 151 села и градове от бившия Врачански окръг, 2014.

Николов 1981: В. Николов. Раннонеолитна керамична статуетка на богинята Майка-Земя. – Изкуство, 9-10, XXXI, 1981, 64-66.

Николов 1990: В. Николов. Към интерпретацията на керамичната „плочка“ със знаци от Градешница.- Изкуство, 2, 1990, 47–49.

Николов 1998а: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II – III, III и III – IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. Автореферат. С., 1998.

Николов 1998б: В. Николов. Методически принципи за изследването на неолитни керамични комплекси. – Археология, 3-4, 1998, 1-10.

Николов 1999: В. Николов. Проучване на неолитната култура в българските земи (II). – Археология, 1-2, 1999, 1-12.

Николов 2006: В. Николов. Култура и изкуство на Праисторическа Тракия. Пловдив, 2006.

Николов 2007: В. Николов. Неолитни култови масички. София, 2007.

Николов 2011: В. Николов. Праистория на българските земи. В: Българска национална история. Том I. Българските земи през древността. В. Търново. 2011. 13-310.

Николов, **Петрова 2013:** В. Николов, В. Петрова. Проучване на тел Караново в контекста на проблема за продължителността на хиатуса между късния халколит и ранната бронзова епоха в Тракия.- Археология, LIV, 2, 2013, 7-24.

Пантовић 2014: И. Пантовић. Винчански Амулети. Вршац. 2014.

Перничева 1978: Л. Перничева. Глинени модели на жилища от халколита в българските земи. – Археология, 2, 1978, 1-13.

Перничева, **Кулов 1979:** Л. Перничева, И. Кулов. Разкопки на праисторическото селище „Струмско“ край Благоевград.-Археологически открития и разкопки през 1978 г. София, 1979, 27 – 28.

Перничева, **Кулов 1980:** Л. Перничева, И. Кулов. Разкопки на праисторическото селище „Струмско“ край Благоевград.-Археологически открития и разкопки през 1979 г. София, 1980, 31 – 32.

Перничева 1992а: Л. Перничева. Принос към проучването на антропоморфната пластика на праисторическото селище Курило, Софийско.-ГНАМ, 8, 1992, 59-72.

Перничева 1992б: Л. Перничева. Исследования халколита в среднем поречье реки Струма.- Studia Praehistorica, 11-12, 1992, 221-235.

Перничева 1993а: Л. Перничева.Укрепителната система на ранноенеолитното селище Струмско край Благоевград. – В: В. Николов (ред.) Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на професор Г. Ил. Георгиев. С., 1993. 97-103.

Перничева 1993б: Л. Перничева. Зооморфни скулптурни изображения от праисторически селища в Софийско. – ГНАМ, 9, 1993, 39-44.

Перничева 2002: Л. Перничева. Седящи женски фигурки от халколитното селище Окол глава (Гниляне), Софийско. – Годишник на археологическия институт с музей, 2, 2002, 112-120.

Перничева 2004: Л. Перничева. Халколитни антропоморфни фигурки от селищна могила Кирилово, Старозагорско. – В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев. Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09 – 04.10.2003. София-Стара Загора, 449-464.

Петков 1933: Н. Петков. Могилата Окол-глава при с. Гниляне. – ГНМ, т. V, 1926 – 1931, 115-145.

Петков 1936: Н. Петков. Предисторическо изследване на Софийското поле и близките му околности. – ГНМ, VI, 1932-1934, София, 1936, 403-420.

Петков 1950а: Н. Петков. Селищната могила Окол-глава.- ИАИ, XVII, 1950, 157-170.

Петков 1950б: Н. Петков. Класификация на плоските костени идоли в Балкано-дунавската област. – ГНМП, II, 1950, 25-37.

Петков 1957: Н. Петков. Животински декоративен елемент в енеолитната керамика от Горни Пасарел.- ИАИ, XXI, 1957, 291- 294.

Петков 1959: Н. Петков.Праисторически материали от разкопките при с. Горни Пасарел, Софийско. – ИАИ, XXII, 1959, 41-54.

Петков 1961: Н. Петков. Праисторическа идолна пластика от Софийско поле.Изследвания в памет на Карел Шкорпил,387-396.

Петрова 2003: В. Петрова. Класификация на керамични съдове от къснохалколитната култура Караново VI в Тракия.- Археология, 2, 2003, 15-27.

Попов 1913: Р. Попов. Разкопки в пещерата Моровица. – ИБАД, III, С., 1913. 261–290.

Попов 1914: Р. Попов. Предисторическата Денева могила при село Салманово. – ИАД, IV, 1914, 148-225.

Попов 1919: Р. Попов. Коджа-Дерменската могила при гр. Шумен.- ИБАД, VI, 1916-1918, С., 1919. 71-155.

Попов 1921: Р. Попов. Материали от проучването на предисторията на Софийската котловина. – В: Р. Попов, Г. И. Кацаров, Ю. Господинов- Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността. София 1921.

Радунчева 1970: А. Радунчева. Праисторически материали от разкопките на Пернишката крепост през 1960–1961 г. – ИБИД, XXVII, 1970, 213-232.

Радунчева 1974: А. Радунчева. Някои наблюдения върху антропоморфната пластика от енеолита. – ИБИД, XXIX, 1974, 21-41.

Радунчева 1981: А. Радунчева. Праисторическо селище (V- II хил. пр.н.е.).– Перник т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр.н.е. до VI в.на н.е. С., 1981, 11-50.

Радунчева 2003: А. Радунчева.Късноенеолитното общество в българските земи.- Разкопки и проучвания, XXXII, София, 2003.

Рујак 2007: З. Рујак. Праисториската населба на локалитетот Јужен рид-Цареви Кули и проблемот на преодот меѓу доцноенеолитската и ранобронзената епоха во Југоисточна Македонија, Зборник 2, Струмица, 2007.

Рујак 2008: З. Рујак.Цареви Кули – на патот на предците, општина Струмица, Струмица., 2008.

Сиракова, **Златева-Узунова 2012:** С. Сиракова, Р. Златева-Узунова. Кремъчни ансамбли от енеолитното селище в местността Калето при с. Градешница. – В: М. Манов (ред.). Василка Герасимова-Томова. In memoriam. С., 2012, 23-52.

Старовић 2004: А. Старовић. Знаци цивилизације. Каталог изложбе. Нови Сад, Institute of Archaeo-mythology, 2004.

Стоянов1995а: М. Стоянов. Многослойно праисторическо селище в м. „Калица“ край с. Крушуна, Ловешко. – ИЛИМ, 1, 1995, 3-23.

Стоянов 1995б: М. Стоянов. Праисторическа идолна пластика от Ловешкия музей. – Годишник на музеите в Северна България, 20, 1995, 7-23.

Терзийска-Игнатова 2000: С. Терзийска-Игнатова. Къснохалколитни антропоморфни съдове и култови масички от селищната могила Юнаците, Пазарджишко. – В: В. Николов (ред.). Тракия и съседните райони през неолита и халколита. София, 2000, 113-120.

Тодорова и др. 1975: Х. Тодорова, Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищна могила при Голямо Делчево. РП V, С., 1975.

Тодорова 1980: Х. Тодорова. Класификация и числовой код пластики неолите, Энеолита и ранней бронзовой Эпохи Болгарии.- Studia praehistorica 3, С., 1986, 43-64.

Тодорова др. 1983: Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. – Разкопки и проучвания, IX, София, 1983.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно – медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). София, 1986.

Тодорова, **Вайсов 1993:** Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмо – шесто хилядолетие преди новата ера). София, 1993.

Тодоровић, **Цермановић 1961:** Ј. Тодоровић А. Цермановић.Бањица. Насеље винчанске културе. Београд, 1961.

Христов 1995а: М. Христов. Халколитните култури Градешница и Криводол-Сълкуца-Бубани и въпросът за разпространението им в източна посока в Северна България. – В: Проблеми на древната и обща история и култура. София 1995, 83-84.

Христов 1995б: М. Христов. Халколитните култури Градешница и Криводол-Сълкуца-Бубани и въпросът за разпространението им в източна посока в Северна България (По данни от българските пещери). – Поселищни проучвания, 1995, 1, 5-9.

Христов 2008: М. Христов. Халколитна керамична и костена антропоморфна пластика от праисторическото селище до Лепица, Плевенско. – В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България. Новите предизвикателства. Доклади от националната конференция по праистория. Пещера 26-29.04.2006, 184–188.

Чилингиров 1908: А. Чилингиров. Из праисторията на България. – Периодично списание на Българското книжовно дружество в София., LXIX, 3-4, Пловдив. 1908, 200-216.

Чилингиров 1910: А. Чилингиров. Стъпални костени идоли от праисторическото селище в с. Султана, Поповско.-ИБАД, I, 1910, 105-110.

Чилингиров 1911а: А. Чилингиров.Предисторични находища край Дунава, от Тимок до Вит. – ИБАД, II, 1911, 147- 174.

Чилингиров 1911б: А. Чилингиров. Плоски костени идоли от Рачева могила при Ямбол.- ИБАД, II, 1911, 81-84.

Чилингиров 1920: А. Чилингиров. Глинените фигурки от предисторическото селище с. Султан. – Сборник на БАН, кн.XI, клон историко-филологичен и философско-обществен, 3-42, табл. I–VII.

Чохаджиев 1978: М. Чохаджиев. Селища от ранния неолит в Пернишки окръг. – Thracia antiqua, 3, 1978, 29-41.

Чохаджиев 1982: С. Чохаджиев. Археологически разкопки на енеолитното селище „Чардако“ – с. Слатино, Кюстендилски окръг. – Археологически открития и разкопкипрез 1981 г. Михайловград, 1982, 15-16.

Чохаджиев 1989: С. Чохаджиев. Периодизация и синхронизация на ранния енеолит от басейна на р. Струма. Автореферат. С., 1989.

Чохаджиев 1996: С. Чохаджиев. За една игра от каменномедната епоха. – Епохи, 1996, 4, 133-138.

Чохаджиев 1999: С. Чохаджиев. Основни типове антропоморфна и зооморфна пластика от ранноенеолитното селище край село Слатино, Кюстендилско.- ГАМП, кн. IX, 1999, 108-113.

Чохаджиев 2000а: С. Чохаджиев.Периодизация на ранния енеолит от Западна България и Северна Гърция.- В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения Професор „Иван Гълъбов“ Велико Търново, 14-17 ноември 1996г., 441 – 449.

Чохаджиев 2000б: С. Чохаджиев. Периодизация на енеолита от басейна на р. Струма.- В: В. Николов (ред.). Карановски конференции за праисторията на Балканите 1. Тракия и съседните райони през неолита и халколита. София, 2000.

Чохаджиев 2001: С. Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. В. Търново, 2001.

Чохаджиев 2006: С. Чохаджиев. Слатино – праисторически селища. Второ издание. Велико Търново, 2006.

Чохаджиев 2007: С. Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. Велико Търново, 2007.

Чохаджиев, **Йорданова 2014:** А. Чохаджиев, Р. Йорданова. Модел на двуетажна постройка от Хотница. Реконструкция, анализ и интерпретация. – В: Годишник на Националния археологически музей, 12. In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets. 2014, 183-197.

Alexandrov 1998: St. Alexandrov. Pottery from the End of the Early Bronze Age in West Bulgaria. – In: M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds). In the Steps of James Harvey Gaul. Vol. 1, Sofia, 1998, 223-233.

Andreescu 2009: R. Andreescu. The Sign: Typology, Context, Meaning. – In S. A. Luca. (ed.),The Danube Script: Neo-Eneolithic "writing" in Southeast Europe. Sibiu, Muzeului Naţional Brukental. 77-–85.

Atanasova 2011: I. Atanasova.Antropomorhic Cult Plastic from Eneolithic Sanctuary near Village Spancevo, Kocani.- В: Я. Бояджиев, С. Терзийска- Игнатова (ред.). Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно – медната епоха. Доклади от международния симпозиум в Пазарджик, Юндола, 26-30.10.2009г. София, 2011, 225-237.

Atanasova 2014: I. Atanasova: Early Eneolithic Figurines from the Site of St. Atanas near V. Spančevo – Kočani: A Study of the Manufacturing Technology. – In: S. Vitezović, D. Antonović . Archaeotechnology: studying technology from prehistory to the Middle Ages, Beograd, 2014, 199-220.

Balj 2009: L. Balj. Minijaturne posude vinčanske kulture – dečije igračke ili predmeti neke druge namene. Rad muzeja Vojvodine. br. 51, 2009, 23-34.

Berciu 1961: D.Berciu. Contribuţii la problemele Neoliticului in Romania in lumina noilor cercetari. Bucureşti, 1961.

Biehl 2003: P. F. Biehl. Studien zum Symbolgut des Neolithikums und der Kupferzeit in Südosteuropa. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. Band 64.

Boghian at al 2014: D. Boghian, S.-C. Enea, C-C. Lazanu. The anthropomorphic plastic of Cucuteni A3 site from Tăcuta (Vaslui county). – In: Constantin-Emil Ursu Stanislav Ţerna (eds.). Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe. Studies into South-East European Prehistory, Suceava, 2014, 415-434.

Bouzek 1985: J. Bouzek. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B. C. – Studies in Mediterranean Archaeology. Vol. XXIX. Prague, 1985. Academia, publishing house of the Czechoslovak academy of sciences.

Čochadžiev 1983: M. **Čochadžiev**. Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik. – Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, 52, 1983, 26-69.

Čochadžiev1984: St. **Čochadžiev.** Ausgrabungen an derprähistorischen Siedlung beim Dorf Djakovo, Kreis Kjustendil.- Studia Praehistorica, 7, 1984, 64-80.

Ćochadžiev **2007:** St. Cochadziev. Das früchalkolithikum des Strymonbereichs. – In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). In the steps of James Harvey Gaul. Vol. 2. The Struma/ Strymon river valley in prehistory. Proceedings of the international symposium Strymon Praehistoricus. Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria and Serres – Amphipolis (Greece). 27. 09-01. 10. 2004, 223-226.

Chokhadzhiev 2003: A. Chohadzhiev. The Magic of the Signs or Signs for Magic. Some Comments Based on Decorated Loom-weights from the Neolithic Tell Samovodene, Near Veliko Turnovo. – In: L. Nikolova (ed.), Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, British Archaeological Reports: 71-77. Oxford, Archaeopress.

Darcque et al. 2011: P. Darcque, H. Koukouli-Chryssanthaki, D. Malamidou, R. Treuil, Z. Tsirtsoni – The Chalkolithic Period at Dikili Tash(Eastern Macedonia, Greece). – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.), Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно – медната епоха. Доклади от международния симпозиум в Пазарджик, Юндола, 26-30.10.2009г. София, 2011, 191-201.

Demoule1991: J. Demoule. Les recherches recentes en Grece septentrionale et les problemes chronologiques et regionaux des cultures a ceramique au graphite. – In: Lichardus, J. (ed.) Kupferzeit als historische Epoche. Saarbrucken., 1991, 227-236.

Demoule 2004: J.-P. Demoule. Les récipients en céramique du Néolithique Récent (Chalcolithique): descrip-

tion, évolution et contexte regional. – In: Treuil R. (éd.), Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975) *vol. 2*, Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 37. Athènes(2004), 63-270.

Detew 1958: P. Detew. Eneolityczne modele mebli z Bulgarii. – Archaeologia, 8, 1, 1958, 428-434.

Dumitrescu 1980: V. Dumitrescu – Late Neolithic Settlement at Rast.- BAR Int. ser. 72. 1980.

Elster 1986: E. Elster. Tripods, Plastic Vessels and Stands. – In: Renfrew, C., M. Gimbutas, E. Elster eds. Excavations at Sitagroi. A Prehistoric village in Northeast Greece. Vol I, Monumenta Archaelologia XIII. Los Angeles, 1986, 303- 343.

Elster, **Renfrew 2003:** E. Elster, C. Renfrew.Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970,- Volume 2. The Final Report, Monumenta Archaeologica XX Los Angeles, 2003.

Evans 1986: R. Evans. The Pottery of Rhase III. – In: Renfrew, C., M. Gimbutas, E. Elster eds. Excavations at Sitagroi. A Prehistoric village in Northeast Greece. Vol I, Monumenta Archaelologia XIII. Los Angeles, 1986, 393- 428.

Falkenstein 2007: F. Falkenstein. Tierdarstellungen und "Stierkult" im Neolithikum Sudosteuropas und Anatoliens.- In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). In the steps of James Harvey Gaul. Vol. 2. The Struma/ Strymon river valley in prehistory. Proceedings of the international symposium Strymon Praehistoricus. Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria and Serres – Amphipolis (Greece). 27. 09-01. 10. 2004, 121-138.

Fewkes 1937: Vl. J. Fewkes. Neolithic Sites in the Yugoslavian Portion of the Lower Danubian Valley. – In: Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 78, 2, 1937, 329-406.

Garasanin, **M. Garasanin 1979**: D. Garasanin, M. Garasanin. Supska "Stublina"praistotijsko naselie Vincanska grupe. 1979.

Gaul 1948: J. Gaul. The Neolithic period in Bulgaria. – American school in prehistoric research, 16, 1948.

Gauss 1997: W. Gauss. Kulttischchen. – In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg). Karanovo, 1. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992. Salzburg-Sofia, 1997, 235-254.

Georgieva, **Danov 2016:** P. Georgieva, V. Danov. On Some Aspects of Eneolithic Burial Rituals. – In: Settlements, culture and population dynamics in Balkan prehistory. *In print*.

Gimbutas 1982: M. Gimbutas. Gods and Goddesses in Old Europe. New York – London. 1982.

Gimbutas 1986: M. Gimbutas. Mythical Imagery of Sitagroi Society. – In: Renfrew, C., M. Gimbutas, E. Elster eds.Excavations at Sitagroi I, Los Angeles. 1986.

Galovic 1959: R. Galovic. Predionica. Neolitsko naselije kod Pristine. MKM.

Grębska-**Kulova 2011:** M. Gręb**s**ka-Kulova. Les autels de Néolithique ancient de Kovačevo. – Studia Praehistorica, 14, 2011, 35-52.

Hansen 2007: S. Hansen. Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchunden zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Sudosteuropa. Mainz. 2007.

Hristov,**Hristova 2004:** M. Hristov, T. Hristova.Eine prähistorische Siedlung aus dem Chalkolithikum und derFrühbronzezeit bei Lepica, Bez. Pleven (Vorläufiger Bericht). – In: V. Nikolov, K. Bačvarov (Hrsg.), Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 99-103.

Hiller, **Nikolov 2005:** St. Hiller, V. Nikolov. Karanovo. Band IV. Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnitt, 1993-1999. Wien, 2005.

Klasnakov 2008: M. Klasnakow. Chalcolithic Cult Table with a Pair of Eyes from Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, XII, 2008, 2, 1-12.

Kolistrkoska Nasteva 2011: I. Kolistrkoska Nasteva. Some Indo- European Elements in the Late Eneolithic in Republic of Macedonia. 2011. – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.), Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно – медната епоха. Доклади от международния симпозиум в Пазарджик, Юндола, 26-30.10.2009г. София, 2011, 215-224.

Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007: Ch. Koukouli-Chryssanthaki, H. Todorova, I. Aslanis, I. Vajsov, M. Valla. Promachon-Topolnica. A greek-bulgarian archaeological project.- In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.) In the steps of James Harvey Gaul. Vol. 2. The Struma/ Strymon river valley in prehistory. Proceedings of the international symposium Strymon Praehistoricus. Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria and Serres – Amphipolis (Greece). 27. 09-01. 10. 2004, 43-78.

Kraus 2001: R. Krauß. Die prähistorische Siedlung beim Dorf Djakovo, Kr. Kjustendil (Bulgarien). Ein Beitrag zum Äneolithikum im Strumatal. Prähist. Zeitschr. 76, 2001, 129-170.

Lazarovici 1989: Ch. Lazarovici. Das neolithische Heiligtum von Parta. – In: Varia Archaologica Hungarica II (Neolithic of Southeastern Europe and its Eastern Connections. International Conference 1987, Szolnok-Szeged). 149-174.

Lazarovici 2009: Gh. Lazarovici. Database for Signs and Symbols of Spiritual Life.–In: J. Marler and M. Robbins-Dexter (eds.), Signs of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe, Novi Sad, Institute of Archaeomythology, 2009, 63-87.

Lazarovici, **Lazarovici 2014:** Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici.About the great religiouns themes of Vinća culture.- In: C-E. Ursu and St. Terna (eds.). Anthropomorphism and symbolic behavior in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe. Studies into South-East European Prehistory, I, Suceava, 2014, 187-247.

Leshtakov1997:K. Leshtakov.Preliminary Report om the Dervishov Odzhak Rescue Excavations, 1993. – In: Maritsa Project, Vol. 1, Sofia, 1997, 75-146.

Leshtakov 2005:P. Leshtakov. The Sources and Distribution of Graphite in the Bulgarian Chalcolithic.- In: G. Dimitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, D. Monah (ed.). Cucuteni 120 ans de recherches Le temps du bilan. Piatra- Neamt, 2005, 293-297.

Marangou 1986: Ch. Marangou. Problèmes d'interprétation desobjets miniaturesdeDikili Tash (Néolithique Récent).- In:A. Bonanno (ed..). Archaelogy and fertility cult in the Ancient Mediterranean. 1986.

Marangou 1993: Ch. Marangou. Figurines néolithiques parées de Macédoine Orientale (Néolithique Récent, Grèce du Nord). – In: J. Pavúk (ed.), Actes du XIIe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991, Nitra-Bratislava (1993), 327-333.

Marangou 2004: Ch. Marangou. Les récipients zoomorphes et anthropomorphes du Néolithique Moyen et du Néolithique Récent (Chalcolithique). – In: Treuil R. (éd.). Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975),vol. 2, Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément37. Athènes(2004), 271-312.

Marangou, **Stern 2009:** C. Marangou, B. Stern. Neolithic zoomorphic vessels from Eastern Macedonia, Greece: issues of function. Archeometry 51, 5, 2009.

Marangou 2010: Ch. Marangou.Dissentions: Magnitude, Usability and the Oddness of Neolithic Figures.- In: Dr. Gheorghiu, Ann Cyphers (eds.). Anthropomorphic and Zoomorphic Miniature Figures in Eurasia, Africa and Meso – America. – BAR International Series 2138, 2010, 17-24.

McPherron, **Srejovic**, **1988:** A. McPherron, D Srejiovic. Divostin and the Neolithic of Central Serbia. Kragujevac, 1988.

Mellaart 1967: J.Mellaart. *Çatal Hüyük*: *A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson, 1967.

Merkyte 2005: I. Merkyte. Liga. Copper Age Strategies in Bulgaria. Randsborg, K. (eds.). Acta Archaeologica, 76: 1, 2005, 1- 194.

Merlini 2009: M. Merlini. DatDas: The databank of Danube signs, inscriptions, and inscribed artifacts- In: Neo-Eneolithic Literacy in Sautheastern Europe, 2009, 376-439.

Monah 1997: D. Monah. Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis III. Piatra-Neamţ, 1997.

Monah et all. 2003: D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola. Poduri – Dealul Ghindaru. O troie in Subcarpatii Moldovei. Piatra-Neamt, 2003.

Neagoe 2011: M. Neagoe. Despre idolii vinčieni de tip 'tesalic' descoperiţi în teritoriul comunei Hinova, judeţul Mehedinţi. Buletin Museului Judeţean Teleorman. Seria Arheologie, 3, 2011, Bucureşti, 59-79.

Neagu 1997: M. Neagu. Statuete antropomorfe ale culturilor Bolintineanu şi Boian din Câmpia Munteniei. Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, 15, 1997, 97-132.

Nikolov 1978: B. Nikolov. Developpement du Calcolithique en Bulgarie de l'Ouest et du Nord – Oest. –Studia Prehistorica, 1-2, 1978, 121-129.

Nikolov 1986: B. Nikolov. Signes sur des ouvrages en argile de l`époque préhistorique en Bulgarie Occidentale. – Studia Praehistorica 8, 1986, 166–185.

Otto 1985: B. Otto. Die verzierte Keramik der Sesklo- und Diminikultur Thessaliens. 1985, taf. 1- 59, 1- 180.

Pavuk, **Bakamska 2014:** J. Pavuk, A. Bakamska. Typologie und chronologie der Neolitischen altärchen auf dem Balkan. – Slovenská Archeológia, LXII(1), 2014, 1-82.

Pernicheva 1995: L. Pernicheva. Prehistoric Cultures in the Middel Struma Valley: Neolithic and Eneolithic. – In: D. Bailey, I. Panayotov (eds.) In: Prehistoric Bulgaria. Madison. Wisconsin, 1995, 99-140.

Pernicheva 2000: L. Pernicheva. The Final Copper Settlement of Kolarovo. – In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International Series 854. Oxford, 2000, 133-171.

Perniceva-Perets, **Grebska-Kulow**,**Kulov. 2011:** L. Perniceva- Perets, M. Grebska- Kulow, I. Kulov.Balgarchevo. The Prehistoric Settlement. Volume 1, Sofia, 2011.

Renfrew, **Gimbutas**, **Elster 1986:** C. Renfrew,M. Gimbutas, E. Elster eds. Excavations at Sitagroi. A Prehistoric village in Northeast Greece. – Vol. I, Monumenta Archaelologia XIII. Los Angeles, California, 1986.

Rice 1987: P. M. Rice. Pottery analysis: A source Book . Chicago, 1987.

Rujak 2015: Z. Rujak. Carevi Kuli (Tsar's Towars). Skopie, 2015.

Séfériadès 1983: M. Séfériadès. Dikili Tash: introduction à la préhistoirede la Macédoine orientale. Bulletin de Correspondance Hellénique 107, 1983, 635-677.

Shepard 1956: A. Shepard. Ceramics for the archaeologist.Washington, 1956.

Sîrbu, **Pandrea 2003:** V. Sîrbu, S. Pandrea. Signs on Vessel Bottoms from the Developed Neolithic in the Carpathian-Balkan Region.- In L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe. Vol. I. British Archaeological Reports: 193–202. Oxford, Archaeopress, 2003.

Stanković 1986: S. Stanković.**ž**rtvenuci I Prosopomorfni Poklopci izVinće. – Centar za arheoloska istra**ž**ivanja, 7, Beograd, 1986.

Starović 2009: A. Starović. The Vinča Signs in Archaelogical Contexts: Ritual or Domestic Symbols? In: Marler, Robbins-Dexter (eds.), Signs of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe, Novi Sad, Institute of Archaeomythology, 2009, 9-17.

Ştefan1940: Gh. Ştefan.Un nouveau modeled`habitation de l`eneolithique Valaque. Dacia, VII-VIII, 1937-1940, 93-96.

Suvandzhiev 2016: I. Suvandzhiev. Incised Sings on Ceramics from North Central Bulgaria. In: Settlements, culture and population dynamics in Balkan prehistory. *In print*.

Tasič 1979: N. Tasič. Bubanj-Salcuta-Krivodol kompleks. Praistorija Jugoslavenskih zemalja III. Eneolitsko doba. Sarajevo, 1979, 87-114.

Terzijska – Ignatova 2007: S. Terzijska – Ignatova. Some Observations on Zoomorphic Images from Western Bulgaria.- In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.).The Struma/ Strymon river valley in Prehistory. In the Step of James Harvey Gaul. Vol. 2, Sofia, 2007, 227-237.

Todorova, **Matsanova 2000:** N. Todorova, V. Matsanova. Late Chalkolithic Ceramik Style at Yunatsite Tell (Approach to the Systematization of the Ceramic from the Newly Excavations Levels). – In: Technology, Style and Society. Contributions to the Inovetions between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR Int. Series, 854, 2000, 331-361.

Todorova1990: H. Todorova. Ein Mittelaneolithisches Haus aus Poduene (Sofia) aus der Vinca D2 ZaitVinca and its Word. The Danubian Region from 6000 to 3000 BC. International Symposium. Beograd – Smederevska palanka, October 1988, 1990, 155-165.

Todorova 1995: H. Todorova. The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory. – In: Prehistoric Bulgaria. Ed. D. Bailey, I. Panayotov. Madison. Wisconsin. 1995, 83-91.

Todorova 2003: H. Todorova.Prehistory of Bulgaria. – In: Recent research in the prehistory of the Balkans. Ed. D. V. Grammenos. Thessaloniki, 2003, 257-328.

Todorović 1969: J. Todorović. Written signs in the Neolithic cultures of Southeastern Europe. Archaeologia Iugoslavica, 10, 1969, 77–84.

Treuil., **Darcque1998:** R. Treuil R., P. Darcque. Un «bucrane» néolithique à Dikili Tash (Macédoine orientale): parallèles et perspectives d'interprétation,Bulletin de Correspondance Hellénique122 (1998), 1-25.

Tsirtsoni 2000: Z. Tsirtsoni. Les poteries du début du Néolithique Récent en Macédoine:1. Les types de récipients, BCH,124 (2000), 1-55.

Tsirtsoni 2001: Z. Tsirtsoni. Les poteries du début du Néolithique Récent en Macédoine : 2. Les fonctions des récipients,BCH, 125 (2001), 1-39.

Ursulescu, **Tencariu 2009:** N. Ursulescu, F. A. Tencariu. Symbolic Sings on the Ceramics of the Chalcolithic Settlement at Isaiia (Iasi County, Romania). – In: Sings and Symbols from Danube Neolithic and Eneolithic (ed. By S. A. Luca). Sibiu, 2009. 87-101.

Vajsov 1989: I. Vajsov. La sculptur anthropomrphe du site néolithique Oussoé pres de village d'Asparoukhovo, département de Varna. – Studia Praehistorica 10, 1989, 103-141.

Vajsov 1992: I. Vajsov. Anthropomorphe Plastik aus dem prähistorischen Gräberfeld bei Durankulak.– Studia Praehistorica 11–12, 1992, 95-113.

Vajsov 1998: I. Vajsov. The Typology of the Anthropomorphic Figurines from Northeastern Bulgaria. – In M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hautmann (Eds.). In the Steps of James Harvey Gaul, Volime 1 (James Harvey Gaul, in Memoriam), Sofia, 1998, 107-142.

Vajsova 1966: H. Vajsova. Stand der Jungsteinzeitforschungen in Bulgarien. – SlA, XIV, 1966, 1, 21.

Vasić 1936: M. Vasić**.** Preistoriska Vinča II. 1936.

Winn 1981: S. M. Winn. Pre-writing in Southeastern Europe: the sign system of the Vinča culture ca 4000 BC. Calgary, Western Publishers, 1981.

Zidarov 2009: P. Zidarov. Tattoooing in the Balkan Copper age: bone needles and mineral pigment from Pietrele, Romania. – В: И. Гацов, Жан-Люк Гуадели (ред.). Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65-годишнината на Николай Сираков, С., 2009, 327-230.

КАТАЛОГ

КАТАЛОГ НА СЪДОВЕТЕ[1]

Табло I.1.

1. Конична паница с бежов цвят (вторично изпечена). Повърхността е добре загладена. Орнаментирана е с врязана геометрична украса, разположена върху външната и вътрешна повърхност. *Размери:* h = 4 cm; Dr = 17 cm; Db = 5.4 cm; *инв. №* 799. Открит при сондажни разкопки до извора Пишурата, с. Градешница.

Публикуван:

Б. Николов. *Враца, старо изкуство*. С., 1968, обр.4.

Табло I.2.

1. Конична паница с бежово – червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е добре загладена. Орнаментирана е с врязана геометрична украса, разположена върху външната и вътрешна повърхност. *Размери:* h = 4.4 cm; Dr = 19 cm; Db = 5 cm; *инв. №* 1364. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 3 (според инвентарната книга).

Публикуван:

Б. Николов. *Криводол древни култури*. С., 1984, 31.

2. Конична паница с бежово – кафяв цвят. Повърхността е добре загладена. Орнаментирана е с врязана украса, разположена върху външната и вътрешна повърхност. *Размери:* h = 5.6 cm; Dr= 20 cm; Db = 8 cm; *инв. №.* липсва

Публикуван:

Б. Николов- *Криводол древни култури*. С., 1984, 31.

3. Конична паница с бежово – червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Неорнаментирана. *Размери:* h = 4.5cm; Dr = 21 cm; Db = 7.5 cm; *инв. №* 990. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 17 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

4. Конична паница с червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери*: h = 6.4cm; Dr = 19.4 cm; Db = 8.8 cm; инв. № 1407. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

Табло I.3.

1. Конична паница с бежово – червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Върху външната повърхност на дъното са врязани знаци, очертаващи антропоморфно изображение. *Размери:* h = 5.2 cm; Dr = 19 cm; Db = 11 cm; *инв. №* 1032. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 1 (според инвентарната книга).

Публикувано е само изображението върху дъното:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.70.

2. Паничка с бежово – червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 2.7cm; Dr = 6 cm; Db = 2.4 cm; *инв. №* 1122. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: няма данни.

Непубликуван.

3. Паничка с червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е грубо обработена. *Размери:* h = 2 cm; Dr = 5.2 cm; Db = 3.2 cm; *инв. №* 1126. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: няма данни.

Непубликуван.

4. Паничка с кафяв цвят. Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 2.4 cm; Dr = 7.4 cm; Db = 3.6 cm; *инв. №* 827. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция*: няма данни.

Публикуван:

Б. Николов. *Праисторическо селище Калето при с. Градешница, Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 244-обр.18.

5. Конична паница, вторично изпечена. Силно деформирана. Шликът е опадал. Украсена с релефна лента с ямички, разположена от външната страна на устието. *Размери:* h = 6.8 cm; Dr = 21.6 cm; Db = 16 cm; *инв. №* 1391. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

6 Паница с червен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Вторично изпечена при висока температура. *Размери:* h = 4.8 cm; Dr = 14.4 cm; Db = 8 cm; *инв. №* 1081. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 10 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

7. Малка паничка с бежово – кафяв цвят. Повърхността е загладена. *Размери*: h = 3 cm; Dr = 6.6 cm; Db = 2.4 cm; *инв. №* 1123. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* няма данни.

Непубликуван.

8. Малък съд с бежово-червен цвят (вторично изпечен).

[1] В каталога са представени всички цели форми (съдове, поставки, похлупаци, „цедки"), включени в табла от I.1. до I.46. Разгледани са по реда им на представяне в таблата. Дадена е информация за цвета и обработката на повърхността им, вида на украсата (ако имат такава). Отбелязани са инвентарния номер, стратиграфската позиция и размерите на предметите. При повечето са представени височината (h), диаметър устие (Dr), диаметър дъно (Db), максимален диаметър (Dm). За тези, които са публикувани, е посочена статия, в която са обнародвани. Отбелязани са (ако има такива) разминаванията в данните за стратиграфската позиция на находките, представени в инвентарната книга от една страна и публикациите –от друга.

Повърхността е грубо обработена. Има издължена, цилиндрична форма. *Размери:* h = 7cm; Dr = 5 cm; Db = 3.6cm; *инв. №* 1390. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: няма данни.

Непубликуван.

9. Малка паничка с червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е загладена. *Размери:* h = 3 cm; Dr = 6 cm; Db = 2.8 cm; *инв. №* 1125. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: няма данни

Непубликуван.

10. Конична паница с червеникав цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Украсена с релефни пъпки, разположени от външната страна. *Размери*: h = 3.2 cm; Dr =11.5 cm; Db = 7 cm; *инв. №* 1033. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 2.

Непубликуван

11. Малък съд с бежов цвят. Повърхността е грубо обработена. *Размери:* h = 3.6 cm; Dr = 7 cm; *инв. №* 1498. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 6 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

Табло I.4.

1. Паница със сиво-черен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Повече от ½ от съда е реконструирана с гипс. *Размери:* h = 6.6 cm; Dr = 23 cm; Db = 5 cm; *инв. №* 1419. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 9 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

2. Малка паничка със сиво-кафяв цвят. Повърхността е загладена. *Размери:* h = 2.3 cm; Dr = 7 cm; Db = 2.6 cm; *инв. №* 1502. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 8 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

3. Малка паничка с червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 2.5 cm; Dr = 8.4 cm; Db = 3 cm; *инв. №* 1504. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 9 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

4. Конична паница със сиво-кафяв цвят. Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 4.6 cm; Dr = 16.3 cm; Db = 11cm; *инв. №* 1042. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

5. Малък, затворен съд с бежово-червен цвят на светло сиви петна. Повърхността е грубо загладена. Притежава две езичести дръжки (едната е реконструирана с гипс). *Размери*: h = 5.7 cm; Dr = 4 cm; Db = 5 cm; *инв. №* 1365. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 12 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

6. Паница със сиво-черен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Повече от ½ от съда е реконструирана с гипс. *Размери:* h = 6 cm; Dr = 18.6 cm; Db = 6.8 cm; *инв. №* 1355. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 7 (според инвентарната книга и публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.31.

7. Малък, цилиндричен съд (чаша) със сиво-бежов цвят. Повърхността е грубо загладена. *Размери:* h = 5.1 cm; Dr = 5.8 cm; Db = 5.2 cm; *инв. №* 1418. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

8. Малък съд с неравномерен червено-кафяв цвят. Повърхността е ерозирала. Има цилиндрична форма. *Размери*: h = 3.5 cm; Dr = 2.2 cm; Db = 1.6 cm; *инв. №* 1497. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 5.

Непубликуван.

9. Паница с бежов цвят. Повърхността е загладена. *Размери:* h = 5.5cm; Dr = 13.6 cm; Db = 5.5 cm; *инв. №* 1043. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

10. Малък съд с бежово-кафяв цвят. Повърхността е грубо загладена. Украсен с релефни пъпки. *Размери:* h = 5 cm; Dr = 6.2 cm; Db = 6 cm; инв. № 1027. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 2 (според инвентарната книга и публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 33.

11. Малък съд с бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е грубо обработена. *Размери:* h = 2 cm; Dr = 4.2 cm; Db = 1.6 cm; *инв. №* 1487. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С.

Непубликуван.

12. Малък съд (паница) с бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е грубо обработена. *Размери:* h = 2 cm; Dr = 5.6 cm; Db = 3 cm; *инв. №* 1488. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С.

Непубликуван.

13. Малък, цилиндричен съд с бежово-кафяв цвят

(неравномерен). Повърхността е много грубо обработена. Има ниска цилиндрична форма. *Размери:* h = 2.6 cm; Dr = 2.6 cm; Db = 2.6 cm; *инв. №* 1496. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 5.

Непубликуван

14. Малък съд с бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е грубо обработена. Има обърнато-конична форма. *Размери:* h = 1.5- 2 cm; Dr = 4.4 cm; Db = 3.4cm; *инв. №* 1127. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* няма данни.

Непубликуван.

Табло I.5.

1. Дълбок, коничен съд с бежово-червен цвят. Той е допълнително боядисан с червена боя, вероятно при реставрацията. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 13.5 cm; Dr = 26.6 cm; Db = 9.8cm; *инв. №* 1040. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 2 (според инвентарната книга); *ниво С* – според публикацията.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.83.

2. Малък съд с бежово-червен цвят на петна (вторично изпечен). Повърхността е много грубо обработена. *Размери*: h = 6.4 cm; Dr = 4.6 cm; Db = 7 cm; *инв. №* 987. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 13.

Непубликуван.

3. Съд с конична форма и бежово-червен цвят. Той е допълнително боядисан с червена боя, вероятно от реставратор. Повече от ½ от съда е реконструирана с гипс. Повърхността е шликована и излъскана. Украсен е със спирални мотиви, получени чрез отнемане на част от глиненото тесто. *Размери:* h = 9.4cm; Dr = 27.2 cm; Db = 17 cm; *инв. №* 1053. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

4. Малък съд с тъмно сив цвят. Повърхността е грубо обработена. *Размери:* h = 1.8-2.2 cm; Dr = 3 cm; Db = 2 cm; *инв. №* 1485. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 1 (според инвентарна книга).

Непубликуван.

5. Малък съд с бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 6.6 cm; Dr = 11.6 cm; *инв. №* 837. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: открит на повърхността, след оран (според инвентарната книга). Според едната публикация принадлежи към *ниво С (*Николов, Б., 1974, обр. 88).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.88.

Б. Николов. *Враца, старо изкуство*. С., 1968, обр.14.

6. Малък съд със сиво-бежов цвят. Повърхността е грубо обработена. *Размери:* h = 5.5 cm; Dr = 4.6 cm; Db = 3 cm; *инв. №* 1024. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 4 (според инвентарната книга).

Непубликуван.

Табло I.6.

1. Голяма паница с бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери*: h = 10.2 cm; Dr = 31.4 cm; Db = 8 cm; Dm = 34 cm; *инв. №* 992. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 19.

Непубликуван.

2. Голяма паница с керемидено-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 10.4 cm; Dr = 28.4 cm; Db = 7.4 cm; Dm = 30 cm; *инв. №* 1385. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 2.

Непубликуван.

3. Голяма паница с керемидено-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Украсена е с широки, косо разположени върху перваза канелюри. *Размери:* h = 7.2 cm; Dr = 24 cm; Dm = 25.8 cm; *инв. №* 1376. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

4. Паница с бежово-кафяв цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 5.7 – 6.2 cm; Dr = 20 cm; Db = 6.4 cm; Dm = 22 cm; *инв. №* 1082. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 10.

Непубликуван.

5. Паница с бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Орнаментирана е с широки канелюри, нанесени върху перваза на съда. *Размери:* h = 7.7 – 7.9 cm; Dr = 24 cm; Db = 6cm; Dm = 26 cm; *инв. №* 1376. Открит в м. Градището.

Непубликуван.

Табло I.7.

1. Паница с бежово-кафяв цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 8.9 cm; Dr = 26.4 cm; Db = 8.2 cm; Dm = 27.6 cm; *инв. №* 1401. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 11.

Непубликуван.

2. Паница с бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре загладена до

излъскана. От външната страна на дъното са нанесени широки врязани знаци, получени чрез отнемане на част от глиненото тесто. В последствие са внимателно загладени. *Размери:* h = 7.2 cm; Dr = 23.5 cm; Db = 9 cm; Dm = 25 cm; *инв. №* 812. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* няма данни.

Непубликуван.

3. Малка конична паничка с бежов цвят. Има добре загладена повърхност. *Размери:* h = 2.4 cm; Dr = 9 cm; Db = 4.4 cm; *Не е инвентирана.* Открита в масовата керамика.

Непубликуван.

4. Малка паничка (фрагмент) с елипсовидно хоризонтално сечение. Тя е вторично изпечена. Има добре загладена повърхност. Личат множество следи от органични примеси в тестото. *Размери:* h = 4.1 cm; Dr (макс.) = 19 cm; Db (макс.) = 13 cm; *Не е инвентирана.* Сигнатура: Градешница, Градището (1969 г.), жилище 18, хор. В. Открита в масовата керамика.

Непубликуван.

5. Паница. червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре загладена. Украсена е с релефна дъговидна лента, поставена върху прелома между перваза и долната конична част. Има множество шупли по повърхността. *Размери:* h = 8 cm; Dr = 22.5 cm; Db = 7.5 cm; Dm = 23 cm*; инв. №* 823. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция*: няма данни.

Непубликуван.

6. Малка паничка. Има вторично изпечена, добре загладена повърхност. *Размери*: h = 4.1 cm; Dr = 9.2 cm; Db = 3.2 cm. *Не е инвентирана*. Открита в масовата керамика.

Непубликуван.

Табло I.8.

1. Паница с бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 8.5-9.1 cm; Dr = 22.2 cm; Db = 7 cm; Dm- 22.4 cm; *инв. №* 1379. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

2. Малък глинен съд – паничка. Има бежово червен цвят. Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 3 cm; Dr = 6.6 cm; Db = 2.6 cm; Dm = 6.7 cm; *инв. №* 1489. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С.

Непубликуван.

3. Паница. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре загладена. Приблизително половината е реконструирана с гипс. *Размери:* h = 6 cm; Dr = 19.4 cm; Db = 6 cm; Dm = 21.6 cm; *инв. №* 1363. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 6.

Непубликуван.

4. Малък биконичен съд с чучур. Има бежово– червен цвят на сиво-кафяви петна (вторично изпечен). Повърхността е грубо загладена. *Размери:* h = 6.2 cm; Dr = 5.4 cm; Db = 4.2 cm; Dm = 7.2 cm; *инв. №* 1399. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В.

Непубликуван.

5. Паница. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. От външната страна на дъното има врязани знаци, описващи антропоморфно изображение. *Размери:* h = 8.2 cm; Dr = 22 cm; Db = 7 cm; Dm = 23 cm; *инв. №* 1396. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 1.

Публикувани са единствено знаците, разположени върху дъното:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.110.

6. Поставка. Има добре загладена, вторично изпечена повърхност. Орнаментирана е с врязана украса**.** *Размери:* h = 7.6 cm; Dm = 16.4 cm; *инв. №* – липсва, но е публикувана като № 818. *В момента друга поставка е заведена с този номер.* Липсват стратиграфски данни. Публикуван.

Б. Николов. *Враца*, *старо изкуство.* С., 1968, обр.9.

Табло I.9.

1. Паница. Има бежов цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Украсена е с широки, успоредни, косо разположени върху перваза канелюри. *Размери:* h = 7 cm; Dr = 23 cm; Db = 8 cm; Dm = 25.6 cm; *инв. №* 1034. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

2. Похлупак. Запазена е около ¼ от него. Има кафява, добре загладена повърхност – вън и грубо загладена – вътре. Орнаментиран е с фини врязвания. *Размери:* h = 7.3 cm; D = 11 cm. *инв. №* – липсва. Открит сред масовата керамика.

Непубликуван.

3. Паница. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре загладена. От външната страна на дъното са врязани знаци. *Размери:* h = 7 cm; Dr = 19 cm; Db = 6.6 cm; Dm = 20.2 cm; *инв. №* 1397. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 1.

Публикувани са единствено знаците, разположени върху дъното:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 109.

4. Паница. Има керемидено-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре загладена до излъскана. Размери: h = 5.2 cm; Dr = 13 cm; Db = 5.6 cm; Dm = 14.6 cm; инв. № 1084. Открит в м. Градището. Стратиграфска позиция: няма данни.

Непубликуван.

5. Малък глинен съд. Има кафяв цвят. Повърхността е шликована и грубо загладена. Има множество шупли по повърхността. Съдът е грубо изработен. *Размери:* h = 5.9 – 7.1 cm; Dr = 8.1 cm; Db = 4 cm; Dm = 9 cm; *инв. №* 1030. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

6. Малка биконична паница. Има сиво-кафява, излъскана повърхност. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста**.** *Размери*: h = 6 cm; Dr = 10 cm; Db = 4.4 cm; Dm = 11 cm; *инв. №* – липсва. Открита сред масовата керамика.

Непубликуван.

7. Паница. Има червено-лилав цвят (вторично горяла при висока температура). Повърхността е шликована и излъскана. Украсен е с дълбоки и тесни псевдоканелюри. Те са групирани по девет в три групи. *Размери:* h = 6.1 cm; Dr = 17.2 cm; Db = 6 cm; Dm = 19.2 cm; *инв. №* 1026. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 1.

Непубликуван.

8. Малка биконична паничка. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 4.2 cm; Dr= Dm – 8.2 cm; Db = 2.2 cm; *инв .№* 1490. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 2 (според инвентарната книга). Според публикацията принадлежи на *ниво* В.

Публикуван:

Б. Николов *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.71.

Табло I.10.

1. Паница. Има бежов цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Повече от половината е реконструиран с гипс. *Размери:* h = 7.5 cm; Dr = 20.2 cm; Db = 8 cm; Dm = 22.2 cm; *инв. №* 1119. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* липсват данни

Непубликуван

2. Малка биконична паница. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h =5.2 cm; Dr = 8 cm; Db = 3.4 cm; Dm = 10.2 cm; *инв. №* 1049. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

3. Част от глинен съд с биконична форма. Има керемидено-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността му е шликована и излъскана. *Размери:* Dr = 7.4 cm; Dm = 10 cm; *инв. №* 1086. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: липсват данни.

Непубликуван.

4. Паница. Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Орнаментиран е с врязана украса, разположена върху долната конична част на съда. Оформен е свастикоиден орнамент. Около 1/3 е реконструиран с гипс. *Размери:* h = 6.7 cm; Dr = 16.6 cm; Db = 6 cm; Dm = 17.2 cm; *инв. №* 1369. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

5. Паница с бежово-червен цвят на сиво-черни петна (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 4 cm; Dr = 11.8 cm; Db = 5 cm; Dm = 12.6 cm; *инв. №* 1085. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

Табло I.11.

1. Глинен съд – голяма купа. Има неравномерен, бежово-кафяв цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Украсен е с дъговидно оформени, успоредни канелюри, разположени върху горната част на съда. *Размери:* h = 15.5 – 16.1 cm; Dr = 19.2 cm; Db = 7 cm; Dm = 23.5 cm; *инв. №* 1373. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 6.

Непубликуван.

2. Малка, биконична паничка. Има бежово цвят (вероятно вторично изпечена). Повърхността е грубо загладена. *Размери:* h = 3.1 cm; Dr = 6.2 cm; Db = 2 cm; *инв. №* 1124. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: липсват данни.

Непубликуван.

3. Биконичен съд. Има тъмносив до черен цвят. Повърхността е шликована и много добре излъскана. *Размери:* h = 7.5 cm; Dr = 13 cm; Dm = 14.3 cm; Db = 5 cm; *инв. №* 810. Открит в м. Калето. В инвентарната книга липсват данни за стратиграфската принадлежност, но от публикацията става ясно, че този съд е от първи строителен хоризонт (А).

Публикуван:

Б. Николов. *Праисторическо селище Калето при с. Градешница*, *Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 238-обр.10 з.

4. Паница с керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и много добре излъскана. Само най-долната 1/3 от съда е грубо загладена. *Размери:* h = 8.2 cm; Dr = 20 cm; Db = 6.5 cm; *инв. №* 1047. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 3 (според инв. книга и

публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.83.

5. Паница. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 7.4 cm; Dr = 15.5 cm; Db = 5 cm; Dm = 17.1 cm; *инв. №* 1052. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 3.

Непубликуван.

6. Малък глинен съд с биконична форма. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е грубо огладена. *Размери:* h = 3 cm; Dr = 2.6 cm; Db = 2.4 cm; Dm = 3.8 cm; *инв. №* 1121. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: липсват данни.

Непубликуван.

7. Малък съд с биконична форма и чучур. Има кафяв цвят. Повърхността е грубо загладена. *Размери:* h = 5.5 cm; Dr = 2.8 cm; Db = 2.4 cm; Dm = 4.6 cm; *инв. №* 1503. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 8.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.71.

Табло I.12.

1. Дълбока паница. Има кафяво-бежов цвят на тъмни петна. *Размери:* h = 9.9 cm; Dr = 23.4 cm; Db = 8 cm; Dm = 24 cm; *инв. №* 809. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

2. Малка паничка с конично тяло и нисък перваз. Има червен цвят. Повърхността е шликована и добре излъскана. *Размери:* h = 3.2 cm; Dr = 6.8 cm; Db = 2 cm; Dm = 7.2 cm; *инв. №* 1120. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

3. Биконична купа с плавен прелом между двете части. Има бежово-кафяв цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 8 cm; Dr = 9.8 cm; Db = 9.8 cm; Dm = 13.8 cm; *инв. №* 825. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* липсват данни в инвентарната книга, но според публикацията е от ниво А.

Публикуван.

Б. Николов**.** *Праисторическо селище Калето при с. Градешница, Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 234-6 а.

4. Биконична купа с плавен прелом между двете части. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери*: h = 9.3 cm; Dr = 14 cm; Db = 11.2 cm; Dm = 16.6 cm; *инв. №* 1408. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

5. Биконична купа с плавен прелом между двете части. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 9 cm; Dr = 12.2 cm; Db = 5.8 cm; Dm = 16.8 cm; *инв. №* 1078. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 20- според данните от инвентарната книга, но според тези от публикацията е от *ниво С*

Публикуван:

Николов, Б. 1974 *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.81.

6. Чашка с една вертикална дъжка. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е грубо загладена. *Размери*: h = 3 cm; Dr = 3.4 cm; Db = 1.8 cm; Dm = 4 cm; *инв. №* 1492. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 3.

Непубликуван

7. Биконична купа с плавен прелом между двете части. Има бежово-кафяв цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 8.4 cm; Dr = 10 cm; Db = 6.6 cm; Dm = 14 cm; *инв. №* 1035. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

Табло I.13.

1. Средно голяма купа. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 8.9 cm; Dr = 20.5 cm; Db = 8 cm; Dm = 22.5 cm; *инв. №* 1041. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В.

Непубликуван.

2. Съд със сиво-бежов цвят. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 5.6 cm; Dr = 7 cm; Db = 4 cm; Dm = 8 cm; *инв. №* 1055. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А.

Непубликуван.

3. Малка, биконична купа. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 7.1 cm; Dr = 12.4 cm; Db = 6.2 cm; Dm = 15.8 cm; *инв. №* 1360. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 11.

Непубликуван.

4. Затворен, биконичен съд. Има сиво-кафяв цвят. Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 8.6 cm; Dr = 8.8 cm; Db = 7.5 cm; Dm = 11 cm; *инв. №* 1368. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво

А, жилище 2.

Непубликуван.

5. Затворен, биконичен съд. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 8.5 cm; Dr = 7.5 cm; Db = 5.8 cm; Dm = 9.3 cm; *инв. №* 986. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 13.

Непубликуван.

6. Глинен съд с бежово-червен цвят на тъмносиви петна. Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 8.2 cm; Dr = 10 cm; Db = 8 cm; Dm = 11.4 cm; *инв. №* 1423. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 10.

Непубликуван.

7. Похлупак/ калъп за моделиране на съдове. Има светлокафяв цвят на сиво-черни петна. Повърхността е грубо загладена. *Размери:* h = 8.1 cm; D = 13.5 cm. Не е инвентиран, но има сигнатура – Градешница, Градището (1970 г.); ниво В, жилище 7.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 46.

Табло I.14.

1. Биконичен съд с две големи вертикални дръжки. Има бежов цвят на тъмносиви петна. *Размери:* h = 7.6 cm; Dr = 8.8 cm; Db = 5 cm; Dm = 12.6 cm; *инв. №* 1386. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 1 според инвентарната книга, но според публикацията е от *ниво С*.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 84.

2. Биконичен съд с две големи вертикални дръжки. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 9.3 cm; Dr = 11 cm; Db = 5.6 cm; Dm = 12.6 cm; *инв. №* 1392. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С.

Непубликуван.

3. Биконична чаша с две вертикални дръжки. Повърхността е шликована и излъскана. Украсена е с графит. Мотивите са разположени в две орнаментални полета – върху шията и прелома. Графитна украса има и върху дръжките. Има бежово-червен цвят. *Размери:* h = 9.9 cm; Dr = 9 cm; Db = 4 cm; Dm = 12.8 cm; *инв. №* 1080. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 19 – според инвентарната книга, но според публикацията е от *ниво А*.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 31.

4. Малка паничка. Има сиво-бежов цвят. Външната повърхност е добре загладена, вътрешната – грубо. Забелязват се следи от много органични примеси в тестото. *Размери:* h = 5.3 cm; Dr = 11.6 cm; Db = 6 cm; Dm = 12.6 cm; *инв. №* – липсва, но е сигниран: Градешница, Градището (1969 г.), ниво В, жилище 18.

Непубликуван.

5. Биконичен съд с две вертикални дръжки. Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и по-грубо загладена. Украсен с две релефни пъпки, разположени на прелома между двете дръжки. *Размери:* h = 8.5 cm; Dr = 8.2 cm; Db = 4 cm; Dm = 10.5 cm; *инв. №* 1038. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В.

Непубликуван.

6. Биконичен съд с две хоризонтални, езичести дръжки, разположени на прелома. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 9.5 cm; Dr = 10 cm; Db = 4 cm; Dm = 12 cm; *инв. №* 1433. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

Табло I.15.

1. Глинен съд – дълбока купа. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и загладена. Съдът е украсен с релефни пъпки. Те са групирани по четири вертикално разположени една над друга. *Размери:* h = 19.3 cm; Dr = 18 cm; Db = 11.6 cm; Dm = 21 cm; *инв. №* 1394. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

2. Ниска поставка. Има добре загладена, външна повърхност (вторично изпечена). Неорнаментирана е. *Размери*: h = 6 cm; Dm = 13.3 cm; *Неинвентирана е*.

Публикувана:

B. Nikolov. *Developpement du Calcolithique en Bulgarie de l'Ouest et du Nord – Oest*. –Studia Prehistorica, 1-2,1978.

3. Дълбок, затворен съд. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е излъскана**.** Украсен е с канелюри, релефни ленти и пъпки. *Размери:* h = 15.6 cm; Dr = 13.8 cm; Db = 7 cm; Dm = 20 cm. Съдът е неинвентиран. Съхранява се в читалищната сбирка в гр. Криводол.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 49.

4. Глинен съд – дълбока купа. Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери*: h = 16 cm; Dr = 21 cm; Db = 10.4 cm; Dm = 23 cm; *инв. №* 1384. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 2.

Непубликуван.

5. Ниска поставка. Има тъмнокафява, лъскана повърхност вън и грубо загладена – вътре. *Размери:* h = 3.5 cm; Dm = 11 cm. *Неинвентирана е*. Открита сред масовата керамика.

Непубликуван.

Табло I.16.

1. Голяма паница. Има бежово-червен цвят, на места с тъмносиви петна (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 17.2 cm; Dr = 42.8 cm; *инв. №* 1410. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 5 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 81.

2. Паница. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 6 cm; Dr = 10.6 cm; Db- 4 cm; *инв. №* 1072. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 16 (според инвентарна книга), но според публикацията принадлежи на *ниво С*.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 84.

3. Глинен съд с една дълга хоризонтална дръжка. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и добре излъскана. *Размери:* h = 7.2 cm; Dr = 10.6 cm; Dm = 11.6 cm; Db = 4.8 cm; *инв. №* 1374. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 6.

Непубликуван.

Табло I.17.

1.Ниска поставка. Сиво-черна, добре загладена повърхност. Орнаментирана с врязана украса**.** *Размери:* h = 3.7 cm; Dm = 9.6 cm; *инв. №* – липсва.

Публикувана:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 81.

2. Чаша с една вертикална дръжка. Има сиво-черен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 7.1- 7.6 cm; Dr = 8.4 cm; Db = 4.4 cm; Dm = 9.8 cm*; инв. №* 1409. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

3. Чаша. Има бежово-червен цвят (вторично горяла). Повърхността е шликована и излъскана. Има една къса хоризонтална дръжка, поставена на нивото на устието. *Размери:* h = 5.2- 5.7 cm; Dr = 9 cm; Db = 5.9 cm; Dm = 15 cm; *инв. №* липсва. Съхранява се в читалищната сбирка в гр. Криводол.

Публикуван:

4. Биконичен съд. Има бежова (вторично изпечена), излъскана повърхност. Орнаментиран е с графит. *Размери:* h = 8.5 cm; Dr = 10.8 cm; Db = 5 cm; Dm = 10 cm; *инв. №* 1025. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

Публикувана: Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 86.

5. Малък съд. Тъмнокафяв цвят. Повърхността е частично ерозирала. *Размери:* h = 4.5 cm; Dr = 7 cm; Db = 2.4 cm; Dm = 8.2 cm; *инв. №* 1393. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 1.

Непубликуван

6. Купа (или голяма чаша) с една вертикална дръжка. Има бежово-червен цвят (вторично горяла). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 9-10 cm; Dr = 14.5 cm; Db = 7.2 cm; Dm = 15.4 cm; *инв. №* 1028. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 3 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 83.

7. Малка чаша с една вертикална дръжка. Има сиво-бежов цвят. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 3.4 cm; Dr = 5 cm; Db = 2.8 cm; Dm = 5.3 cm; *инв. №* 988. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 13.

Непубликуван.

Табло I.18.

1. Средно голяма купа. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е ерозирала. Плещите са украсени с вертикално разположени, успоредни канелюри. *Размери:* h = 5.8 cm; Dr = 11.6 cm; Db = 5.6 cm; Dm = 15.4 cm; *инв. №* 1118. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

2. Средно голяма купа с много ниска шия. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е шликована и добре загладена. Плещите са орнаментирани с врязана геометрична украса. *Размери:* h = 6.8 cm; Dr = 10.4 cm; Db = 3.4 cm; Dm = 14.6 cm; *инв. №* 1046. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

3. Купа. Повърхността е допълнително боядисана вероятно от реставратор. По този начин се губи информацията за оригиналния цвят и обработката на повърхността. Плещите са орнаментирани с набодена украса. *Размери:* h = 10.8 cm; Dr = 12.2 cm; Db = 7.6 cm; Dm = 20.4 cm; *инв. №* 1432. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 3.

Непубликуван.

4. Малък глинен съд. Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е частично ерозирала. *Размери:* h = 2.9 cm; Dr = 2 cm; Db = 1.8 cm; Dm = 4.4 cm; *инв. №* 1499. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 6.

Непубликуван.

5. Затворен съд с ниска шия. Има бежово-сив цвят. Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 8.5 cm; Dr = 12.4 cm; Db = 11.2 cm; Dm = 17.4 cm; *инв. №* 1083. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

Табло I.19.

1. Голям, дълбок съд. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). По-голяма част от външната му повърхност е допълнително боядисана в кафяв цвят, навярно при реставрацията. Повърхността е ангобирана и излъскана. Плещите са украсени от дъговидно оформени, успоредни канелюри. *Размери:* h = 17.5 cm; Dr = 18 cm; Db = 9.6 cm; Dm = 27.6 cm; *инв. №* 1417. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 8 (според инвентарна книга).

Публикуван:

Б. Николов. *Криводол – древни култури,1984; 34.*

2. Глинен съд с есовиден профил. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е грубо загладена. *Размери:* h = 9.2 cm; Dr = 5.6 cm; Db = 4.6 cm; Dm = 7.6 cm *инв. №* 1031. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 82.

3. Съд със сферична форма. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е ангобирана и излъскана. Орнаментиран е с врязана, геометрична украса, разположена върху плещите и долната част на съда. *Размери:* h = 18 cm; Dr = 11.4 cm; Db = 8 cm; *инв. №* 1430. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 9 (според инвентарна книга). Според публикацията съдът е от *ниво А*.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 30.

Б. Николов. *Криводол – древни култури.1984, 30.*

4. Малка поставка. Има неравномерен, сиво-кафяв цвят. Повърхността е грубо загладена. Запазена е приблизително ½ от предмета. Орнаментиран с врязана украса. *Размери:* h = 6 cm; Dm = 12cm; *инв. №* 1393 (залепен върху поставката). В инвентарната книга под този номер е заведен керамичен съд! Открит в м. Градището.

Непубликуван.

Табло I.20.

1. Голяма, дълбока купа. Има сиво-кафяв цвят. Повърхността е ангобирана и загладена. *Размери*: h = 15.6 cm; Dr = 23 cm; Db = 6.8 cm; Dm = 26.2 cm *инв. №* 1361. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 2.

Непубликуван.

2. Затворен съд с две вертикални дръжки. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и излъскана. Плещите са украсени с успоредни, косо разположени канелюри. *Размери:* h = 8.8 cm; Dr = 9.6 cm; Db = 5.6 cm; Dm = 11.8 cm *инв. №* 1051. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

3. Малка купа. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Плещите са украсени с успоредни, косо разположени канелюри. *Размери:* h = 9.7 cm; Dr = 12.4 cm; Db = 5.6 cm; Dm = 14.4 cm *инв. №* 1354. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

4. Затворен, дълбок съд с две големи вертикални дръжки. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и излъскана. Плещите са украсени с успоредни, косо разположени канелюри. *Размери:* h = 13.5 cm; Dr = 13.5 cm; Db = 7 cm; Dm = 18 cm. *инв. №* 1431. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 6.

Непубликуван.

Табло I.21.

1. Амфоровиден съд. Приблизително ½ от повърхността му е реконструирана с гипс. Има бежов цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Орнаментиран с графитна украса, разположена върху плещите и шията на съда. Дръжките изцяло са реконструирани с гипс. *Размери:* h = 16.3 cm; Dr = 9 cm; *инв. №* 985. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 29 (според инвентарна книга). Според публикацията се отнася към *ниво С.*

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 87.

2. Амфоровиден съд. Голяма част от повърхността му е реконструирана с гипс. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността му е шликована и излъскана. Украсен е с широки, успоредни канелюри, разположени косо върху плещите на съда. Дръжките изцяло са реконструирани с гипс. *Размери:* h = 19 cm; Dr = 7.6 cm;Db = 6.4 cm; Dm= 20 cm*; инв. №* 1378. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

3. Дълбок съд с четири хоризонтални дръжки. В близост до една от тях има врязани знаци, нанесени след изпичането на съда. Повърхността е шликована и загладена. Има сиво-бежов цвят, на места с тъмносиви петна. *Размери:* h = 23.2 cm; Dr = 8 cm;Db = 8.6 cm; Dm = 19.2 cm; *инв. №* 1389. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

4. Голяма конична паница. Запазена е около ¼ от съда. Има добре загладена повърхност (вторично изпечена при висока температура). Орнаментирана е с врязана украса. *Размери:* h = 7.1 cm; Dr = 30.6 cm; Db = 9.4 cm; *инв. №* липсва. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 9 (според инвентарна книга). Публикуван е от м. Калето.

Публикуван:

Б. Николов. Праисторическо селище „Калето“ при с. Градешница, Врачански окръг. ИАИ, 1970., обр.10 а.

Табло I.22.

1. Дълбок съд с пропорционално широко дъно. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 13 cm; Dr = 14.2 cm; Db = 11.4 cm; Dm = 18.8 cm *инв. №* 1054. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 2 (според инвентарна книга). Според публикацията той се отнася към *ниво В.*

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 53.

2. Малка каничка. Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Украсен с канелюри, разположени върху плещите. *Размери*: h = 6.2 cm; Dr = 5.2 cm; Db = 3 cm; Dm = 6cm; *инв. №* 1356. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 2.

Непубликуван.

3. Малка каничка. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Украсен е с две успоредни, хоризонтални, врязани линии. *Размери:* h = 6.4 cm; Dr = 5.2 cm; Db = 2.6 cm; Dm= 6.8 cm *инв. №* 1404. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 4 (според инвентарна книга). Според публикацията се отнася към *ниво В.*

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 71.

4. Малка каничка. Има тъмносив цвят. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 5.6 cm; Dr = 3.6 cm; Db = 2 cm; Dm = 4.8 cm; *инв. №* 1353. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 3.

Непубликуван.

5. Глинен съд с чучур и една вертикална дръжка. Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и грубо загледена. *Размери:* h = 5-5.4 cm; Dr = 6.2 cm; *инв. №* 1484. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 1.

Непубликуван.

6. Дълбок съд. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена. Върху плещите са разположени четири двойки релефни пъпки. *Размери:* h = 15.2 cm; Dr = 17.6 cm; Db = 13.2 cm; Dm = 23.2 cm; *инв. №* 824. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* ниво А (според публикацията).

Публикуван:

Б. Николов**.** *Праисторическо селище Калето при с. Градешница*, *Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 234-6 б.

Табло I.23.

1. Чаша с една вертикална дръжка. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована. В резултат на вторичното изпичане част от шлика е опадал. На плещите са поставени пет пъпковидни израстъка, имащи декоративни функции. Върху външната страна на дъното са врязани знаци. *Размери:* h = 8.4 cm; Dr = 8.4 cm; Db = 4.4 cm; Dm = 11.6 cm; *инв. №* 1372. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво В, жилище 15 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 46.

2. Чаша с една дръжка. Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 9.4 cm; Dr = 7.8 cm; Db = 6 cm; Dm = 12.4 cm; *инв. №* 1029. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4 (според инвентарна книга). Според публикацията се отнася към *ниво В.*

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 52.

3. Малък глинен съд. Има бежов цвят. Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 5.4 cm; Dr = 2.4 cm; Db = 1.8 cm; Dm = 5.4 cm; *инв. №* 1491. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 3.

Непубликуван.

4. Чаша с две дръжки, разположени на шията и плещите. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. Има четири букелни израстъка, поставени на прелома. Между тях са моделирани по две релефни пъпки. *Размери:* h = 9.3 cm; Dr = 9.6 cm; Db = 5.6 cm; Dm = 13.6 cm; *инв. №* 1383. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

5. Чаша с една дръжка. Има бежово-червеникав цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 6.4 cm; Dr = 6.2 cm; Db = 3.4 cm; Dm = 7.8 cm; *инв. №* 1402. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 4.

Непубликуван.

Табло I.24.

1. Голям, дълбок съд с две вертикални дръжки, разположени на плещите. Има сиво-черен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 23.4 cm; Dr = 27.4 cm; Db = 9 cm; Dm = 29 cm; *инв. №* 1403. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 14.

Непубликуван.

2. Чаша с две вертикални дръжки. Има червен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Приблизително 1/3 от съда е реконструирана с гипс. Четири пъпковидни израстъка, поставени на прелома между шията и плещите. *Размери:* h = 6.2 cm; Dr = 9 cm; Db = 3.4 cm; Dm = 9.4 cm; *инв. №* 1050. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

3. Чаша с две вертикални дръжки. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 8.2 cm; Dr = 8.2 cm; Db = 4 cm; Dm = 10 cm; *инв. №* 1036. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 1.

Непубликуван.

4. Затворен глинен съд с ниска шия Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и излъскана. Украсен с две тройки релефни пъпки, поставени вертикално една над друга. Между тях са моделирани още две двойки релефни пъпки. *Размери:* h = 7.8 cm; Dr = 6.4 cm; Db- 8.6 cm; Dm- 11.6 cm; *инв. №* 1429. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 14 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.46.

Табло I.25.

1. Дълбок съд с една вертикална дръжка. Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и излъскана. Орнаментиран е с графитна украса, разположена върху по-голямата част от съда. Приблизително ¼ е реконструирана с гипс. В долната част на плещите са разположени четири релефни пъпки. Три по малки са моделирани в горната част на плещите. *Размери:* h = 18.6 cm; Dr = 13.6 cm; Db = 7.2 cm; Dm = 19.6 cm; *инв. №* – липсва.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.50.

2. Съд с четири хоризонтални дръжки. Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 14.5 cm; Dr = 8.6 cm; Db = 7 cm; Dm = 15.2 cm; *инв. №* 1039. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4.

Непубликуван.

3. Съд с четири хоризонтални дръжки. Има бежово–червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 12.5 cm; Dr = 8.4 cm; Db = 6 cm; Dm = 13 cm; *инв. №* 1375. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* липсват данни в инвентарната книга. Според публикацията принадлежи на ниво С.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.82.

Табло I.26.

1. Дълбок съд с две вертикални дръжки, разположени на плещите. Има тъмносив цвят. Повърхността му е грубо загладена. Върху външната повърхност на дъното има следи от плетки, върху които е стоял съда преди да изсъхне. *Размери:* h = 25.4 cm; Dr = 8 cm; Db = 8.6 cm; Dm = 22 cm; *инв. №* 806. Открит в м. Калето. Стратиграфска позиция: липсват данни в инвентарната книга. Според публикацията принадлежи на ниво А.

Публикуван:

Б. Николов**.** *Праисторическо селище Калето при с. Градешница, Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 237, обр.9.

2. Съд с две вертикални дръжки, поставени на шията и плещите. Той е дебелостенен и с грубо загладена повърхност. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). *Размери:* h = 12.2 cm; Dr = 9.7 cm; Db = 6.2 cm; Dm = 14.4 cm; *инв. №* 1037. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

3. Малък съд. Има бежово-кафяв цвят и грубо загладена повърхност**.** *Размери:* h = 3.3 cm; Dr = 2 cm; Db = 1.8 cm; Dm = 3.2 cm; *инв. №* 1486. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 1.

Непубликуван.

4. Малък съд – модел на каничка. Има сиво-кафяв цвят. Повърхността е добре загладена. *Размери:* h = 5.1 cm; Dr = 3 cm; Db = 2.4 cm; Dm = 5 cm; *инв. №* 1395. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 2.

Непубликуван.

Табло I.27.

1. Дълбок съд с две вертикални дръжки. Има

керамиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 24.1 cm; Dr = 8 cm; Db = 8.2 cm; Dm = 16.8 cm; *инв. №* 1415. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 7.

Непубликуван.

2. Глинен съд с две вертикални дръжки. Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 15.2 cm; Dr = 10.4 cm; Db = 6.2 cm; Dm = 17.4 cm; *инв. №* 1387. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 3 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.85.

3. Похлупак с една дръжка и квадратно хоризонтално сечение. Има керамиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 7.3 cm; инв. № 1826. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* ниво А (според публикация).

Публикуван:

Б. Николов**.** *Праисторическо селище Калето при с. Градешница*, *Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 237, обр.12 б, г.

4. Дълбок съд с три вертикални дръжки, разположени несиметрично върху плещите. Има керамиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и добре загладена. *Размери:* h = 22 cm; Dr = 8 cm; *инв. №* 1382. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво С, жилище 8 (според публикация и инвентарна книга).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.83.

Табло I.28.

1. Дълбок съд с две вертикални дръжки, разположени на плещите. Има керамиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността му е шликована и добре загладена. Размери: h = 26.8 cm; Dr = 8.8 cm; Db = 11 cm; Dm = 21.4 cm; инв. № 1362. Открит в м. Градището. Стратиграфска позиция: ниво С, жилище 11.

Непубликуван.

2. Дълбок съд с две вертикални дръжки, разположени на плещите. Има керамиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността му е шликована и добре загладена. Размери: h = 23.6 cm; Dr = 8.2 cm; Db = 7 cm; Dm = 16.6 cm; инв. № 805. Открит в м. Калето. Стратиграфска позиция: липсват данни.

Непубликуван.

Табло I.29.

1. Малък съд-хранилище. Има кафяв цвят. Повърхността е шликована и загладена**.** Орнаментиран с врязана геометрична украса, заемаща почти цялата външна повърхност. *Размери:* h = 8.5-9 cm; Dr = 8 cm; Db = 3 cm; Dm = 8.6 cm; *инв. №* 1424. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 8 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.52.

2. Малък съд, вероятно модел на хранилище. Има керамиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена**.** Орнаментиран с врязана, геометрична украса. Повече от ½ от съда е реконструирана с гипс. *Размери:* h = 6 cm; Dr = 6.2 cm; Db = 1.4 cm; *инв. №* 1425. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 9.

Непубликуван.

3. Малък съд, вероятно модел на хранилище. Има керамиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена**.** Орнаментиран с врязана геометрична украса. Повече от ½ от съда е реконструирана с гипс. *Размери:* h = 7.5 cm; Dr = 5 cm; Db = 3 cm; Dm = 6.8 cm; *инв. №* 1426. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

4. Голяма купа. Кафява, излъскана повърхност. Орнаментирана е с косо разположени върху плещите канелюри. *Размери:* h = 15.6 cm; Dr = 22.4 cm; Db = 15.8 cm; Dm = 26.9 cm; *инв. №* 1427 (записан върху съда). Под този номер са инвентирани три каменни брадви! Съхранява се в читалищната сбирка в гр. Криводол. Стратиграфска позиция: ниво А (според публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 31.

Табло I.30.

1. Съд-хранилище с антропоморфни черти. Има керамиденочервен цвят (вторично изпечен). Върху шията на съда са моделирани ръце и гърди. Повърхността е покрита с врязана геометрична украса, заемаща почти цялата площ. Личат следите от бяла инкрустация. Ръцете са реконструирани с гипс. *Размери:* h = 13.8 cm; Dr = 12 cm; Db = 7.8 cm; Dm = 13.8 cm; *инв. №* 1427. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 3 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.78.

2. Съд-хранилище с антропоморфни черти. Има керамиденочервен цвят. Върху шията на съда са моделирани ръце и гърди. Повърхността е покрита с врязана геометрична украса, заемаща почти цялата

площ. На места личат следите от бяла инкрустация. *Размери*: h = 30 cm; Dr = 25 cm; Db = 12 cm; Dm = 29 cm; *инв. №* липсва. Открит в м. Градището. Стратиграфска позиция: ниво В, жилище 7 (според сигнатура)

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.47.

Б. Николов. *Криводол*, *древни култури. 1984*, *29.*

Табло I.31.

1. Средно голям съд–хранилище. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран е с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Тя заема голяма част от повърхността на съда. *Размери:* h = 15 cm; Dr = 14 cm; Db = 6.2 cm; *инв. №* 1056. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 2 (според инвентарна книга). Според публикацията принадлежи на *ниво А*.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.29.

2. Похлупак. Има сиво-кафяв цвят и грубо загладена повърхност.Орнаментиран с врязана украса. Размери: h = 15 cm; *инв. №* 1073. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2, яма (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.33.

Табло I.32.

1. Голям съд-хранилище. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран е с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Приблизително ¼ от съда е неукрасена. *Размери:* h = 43.6 cm; Dr = 31 cm; Db = 14 cm; Dm = 39 cm; *инв. №* 1381. Открит в м. Градището. Стратиграфска позиция: ниво В, жилище 4, (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.45.

Табло I.33.

1. Голям съд–хранилище. Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран е с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Голяма част от него е реконструирана с гипс. *Размери:* h = 45.4 cm; Dr = 30 cm; Db = 14 cm; Dm = 35 cm; *инв. №* 800. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* ниво А (според публикация).

Публикуван:

Б. Николов**.** *Праисторическо селище Калето при с. Градешница*, *Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 237, обр.7 б.

Б. Николов. *Враца*, *старо изкуство*. С., 1968, обр. 8.

2. Средно голям съд-хранилище. Моделирани са допълнителни антропоморфни израстъци (ръце и гърди). Има бежов цвят (вторично изпечен). Добре загладена повърхност, на места излъскана. Декориран е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. Част от „гърба“ на съда е неорнаментирана. *Размери:* h = 32.4 cm; Dr = 21.6 cm; Db = 9.4 cm; Dm = 27.2 cm; *инв. №* липсва (неинвентиран). Съхранява се в РИМ Враца.

Непубликуван.

3. Голям съд–хранилище. Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран е с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Приблизително 1/3 от повърхността му е неукрасена. *Размери:* h = 40.4 cm; Dr = 30 cm; Db = 12.6 cm; Dm = 35 cm; *инв. №* 1416. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 8 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.28.

4. Малка конична паничка с нисък перваз. Има бежово-кафяв цвят, на места с тъмно сиви петна. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 4.4 cm; Dr = 8 cm; Db = 2.2 cm; Dm = 9 cm; *инв. №* 991. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 18.

Непубликуван:

Табло I.34.

1. Голям съд–хранилище с антропоморфни черти. Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и излъскана в декорираната част на съда. Орнаментиран е с врязана, геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Приблизително 1/2 от повърхността му е реконструирана с гипс. На шията са оформени два пъпковидни израстъка, имитиращи женски гърди. *Размери:* h = 37.4 cm; Dr = 25.6 cm; Db = 16 cm; Dm = 35 cm; *инв. №* 804. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* ниво А (според публикация).

Публикуван:

Б. Николов**.** *Праисторическо селище Калето при с. Градешница*, *Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 237, обр.7 а.

Б.Николов. *Враца*, *старо изкуство*. С., 1968, обр. 6.

2. Голям съд–хранилище. Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран е с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Приблизително 1/3 от повърхността му е неукрасена. *Размери:* h = 30.5 cm; Dr = 24 cm; Db = 14 cm; Dm = 30 cm; *инв. №* 1380. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 2 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.43.

3. Голям съд-хранилище. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Приблизително 1/3 от повърхността му е неукрасена. Размери: h = 39 cm; Dr = 27.4 cm; Db = 12.4 cm; *инв. №* 1412. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 14 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.76.

4. Малка биконична паничка с остър прелом между двете части. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и загладена. *Размери:* h = 7.5 cm; Dp = 12.5 cm; Db = 3.8; *инв. №* 989. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 16.

Непубликуван.

Табло I.35.

1. Голям съд–хранилище. Има бежово-червен цвят. Повърхността е шликована и много добре загладена. Не е украсен. Има три вертикални дръжки, поставени върху плещите. *Размери:* h = 59.6 cm; Dr = 27.4 cm; Db = 21 cm; Dm = 46 cm; *инв. №* 1388. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.77.

2. Голям съд–хранилище. Има сиво-черен цвят, на места с бежово-червени петна. Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран е с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Приблизително 1/3 от повърхността му е неукрасена. *Размери:* h = 53 cm; Dr = 36 cm; Db = 16.4 cm; Dm = 44 cm; *инв. №* 803. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* липсват данни

Непубликуван.

3. Голяма купа. Има бежов цвят (вторично изпечена). Повърхността е много добре загладена. Неорнаментирана. *Размери*: h = 15.6 cm; Dr = 24 cm. *инв. №* липсва. Съхранява се в експозицията на РИМ Враца. *Стратиграфска позиция:* ниво С (според публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 80.

Табло I.36.

1. Похлупак с дръжка, оформена като животинска глава. Орнаментиран е с врязана и набодена украса, разположена върху външната повърхността на горната конична част. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Сега е боядисан с кафява боя. Има шликована и добре загладена повърхност. *Размери:* h = 13.5 cm; Dm = 20.6 cm; *инв. №* 1414. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 2 (според инвентарна книга). Според данни от публикацията принадлежи на *ниво С.*

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.79.

2. Голям похлупак. Има дръжка, оформена като силно стилизирана животинска глава. Повърхността е бежово-червена, добре загладена (вторично изпечена). *Размери:* h = 19.5cm; Dm = 29.4 cm; инв. № липсва. Съхранява се в РИМ Враца. *Стратиграфска позиция*: ниво В, (според публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 62.

3. Похлупак с една вертикална дръжка. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и добре загладена**.** *Размери:* h = 6.4 cm; Dm = 21.6 cm; *инв. №* 1075. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 9.

Непубликуван.

Табло I.37.

1. Глинен съд с близко до правоъгълник хоризонтално сечение. Приблизително ½ от повърхността е реконструирана с гипс. Има четири езичести израстъка, поставени в четирите ъгли на устието. Цветът на съда е керемиденочервен (вторично изпечен). Боядисан е допълнително с кафява боя**.** *Размери:* h = 5.9 cm; Dr = 12.4 x 11.4 cm; *инв. №* 1048. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 2 (според инвентарна книга). Според данни от публикацията се отнася към *ниво С.*

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.88.

2. Глинен съд – паница. Хоризонталното й сечение е близко до квадрат. Повече от ½ от повърхността е реконструирана с гипс. Украсена е с врязана и набодена украса, разположена върху външната и вътрешната повърхност на съда. *Размери:* h = 4.6 cm; Dr = 5.8 x 5.5 cm; *инв. №* 1420. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 5 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.32.

3. „Цедка”/ димарник. Има бежово-кафяв цвят на повърхността. *Размери:* h = 9-10 cm; *инв. №* 1366. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 14 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.82.

Табло I.38.

1. Голяма „цедка". Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Стените и дъното са перфорирани с дупки с диаметър 1.5- 2 cm.Има две хоризонтални езичести дръжки. *Размери:* h = 35.6 cm; Dr = 17.4 cm; Dm = 20 cm; Db = 8.8 cm *инв. №* I 1413. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 9 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.77.

4. Паница. Повърхността е шликована и излъскана. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). *Размери:* h = 6 cm; Dr = 19 cm; Dm = 19.8 cm; *инв. №* 807. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

3. Голяма паница. Повърхността е шликована и излъскана. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). *Размери:* h = 8 cm; Dr = 19.8 cm; Dm = 20.4 cm; *инв. №* 1079. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво А, жилище 16 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.80.

2. Голяма „цедка". Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Стените и дъното са перфорирани с дупки с диаметър 1.5 – 2 cm. *Размери:* h = 34 cm; Dr = 18.2 cm; Dm = 20.8 cm; Db = 8 cm; *инв. №* 1413. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 9.

Непубликуван.

Табло I.39.

1. Ниска поставка с цилиндрична средна част. Има бежово-червен цвят (вторично изпечена). Добре загладена повърхност. Врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Размери:* h = 7.5 cm; Dm = 21.6 cm; *инв*. № 1377. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 9.

Непубликуван.

2. Ниска поставка с цилиндрична средна част.. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Врязана украса, инкрустирана с бяла паста. Заема цялата външна повърхност на поставката *Размери:* h = 6.6 cm; Dm = 12.2 cm; *инв. №* 838. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: открит на повърхността след оран. Със същия инвентарен номер има публикувана друга поставка (Николов 1968, обр.7)

Непубликуван.

3. Ниска поставка. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Украсата е врязана, инкрустирана с бяла паста. Размери: h = 8.9 cm; Dm = 16 cm; *инв. №* 818. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* липсват данни. Със същия инвентарен номер има публикувана друга поставка (Николов 1968, обр.9)

Непубликуван.

Табло I.40.

1.Похлупак. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е загладена и орнаментирана с врязана украса**.** *Размери:* h = 4.5 cm; Dm = 13.2 cm; *инв. №* 1074. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 30 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.52.

2. Похлупак с дръжка. Има бежово-кафяв цвят. Повърхността е загладена и орнаментирана с врязана украса. *Размери:* h = 7.2 cm; Dm = 11.2 cm; *инв. №* 1077. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 19 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.52.

3. Похлупак/ калъп. Има сиво-кафява, огрубена повърхност. *Размери:* h = 6.7 cm; Dm = 8.7 cm; *инв. №* 1421. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: ниво А, жилище 2.

Непубликуван.

4. Похлупак с една вертикална дръжка. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и добре загладена**.** *Размери:* Dm = 16 cm; *инв. №* 1076. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 12.

Непубликуван.

Табло I.41.

1. Поставка за съд на четири крака. Приблизително половината е реконструирана с гипс. Орнаментирана с врязана украса. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). *Размери:* h = 6.7 cm; *инв. №* 819. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* ниво В (според публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.44.

Б. Николов. *Враца, старо изкуство*. С., 1968, обр. 10.

2. Висока конична поставка/ тарамбука. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е покрита с множество големи шупли**.** *Размери:* h = 38 cm; Dm = 16 cm; *инв. №* 1436. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 4 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.106.

3. Глинен съд – голяма паница. Повърхността е шликована и излъскана. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). *Размери*: h = 9 cm; Dr = 25 cm; Dm = 26.4 cm; *инв. №* 1117. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

Табло I.42.

1. Голям съд–хранилище с антропоморфни черти. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран е с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Приблизително 2/3 от повърхността му е реконструирана с гипс. Два пъпковидни израстъка, имитиращи женски гърди, са поставени върху шията на съда. *Размери:* h = 68 cm; Dr = 38 cm; *инв. №* 801. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* ниво А (според публикация).

Публикуван:

Б. Николов.*Праисторическо селище Калето при с. Градешница*, *Врачански окръг.* – ИАИ, XXXII, 1970, 237, обр.7 г.

Табло I.43.

1. Голям съд–хранилище. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Повърхността е шликована и загладена. Орнаментиран е с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Приблизително 1/2 от повърхността му е реконструирана с гипс. *Размери:* h = 85.6 cm; Dr = 52 cm; Dm = 67 cm; Db = 17 cm; *инв. №* 802. Открит в м. Калето. *Стратиграфска позиция:* липсват данни.

Непубликуван.

2. Ниска поставка с цилиндрична или близка до цилиндър средна част. Украсата е врязана, инкрустирана с бяла паста. Има бежово-червен цвят. *Размери:* h = 6.7 cm; *инв. №* 1359. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 14.

Непубликуван.

Табло I.44.

1. Дълбока купа. Има елипсовидно хоризонтално сечение. Има сиво-бежов цвят. Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 12 cm; Dr = 22 x 25 cm; Db = 22 cm; *инв. №* 1422. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 15 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.48.

2. Голяма дълбока купа. Украсена е с четири букелни израстъка. Върху тях са нанесени канелюри. Съдът има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Повърхността е шликована и излъскана. *Размери:* h = 20.4 cm; Dr = 19.6 cm; Db = 9.8 cm; *инв. №* 1400. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 2 (според инвентарна книга и публикация).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.49.

3. Малко биконично съдче – модел. Има сиво-бежов цвят. Повърхността е грубо загладена. *Размери:* h = 3.5 cm; Dr = 5 cm; Db = 1.8 cm; *инв. №* 1500. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция*: липсват данни.

Непубликуван.

4. Малко биконично съдче. Има сиво-бежов цвят. Повърхността е грубо загладена. *Размери:* h = 4.4 cm; Dr = 3 cm; Db =1.2 cm; *инв. №* 1501. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво С, жилище 7.

Непубликуван.

5. Фрагмент от поставка на четири крака. Има добре загладена повърхност с керемиденочервен цвят (вторично изпечена). Орнаментирана е с врязана украса. *Размери*: запазена височина – 6 cm. Без инвентарен номер.

Табло I.45.

1.Съд-хранилище. Има керемиденочервен цвят (вторично изпечен). Има грубо загладена повърхност, деформиран. Орнаментиран е с врязана украса. *Размери:* h = 38.6 cm; Dr = 19 cm; Db =15.2 cm; *инв. №* липсва. *Стратиграфска позиция:* ниво С (според публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 75.

2. Съд със сферично тяло и ниска шия**.** Има вторично изпечена (червена), добре загладена повърхност. Деформиран е и частично реконструиран с гипс. Орнаментиран с врязаха украса, инкрустирана с бяла паста. *Размери:* h = 17.4 cm; Dr = 16 cm; Db = 9cm; Dm = 22 cm. *инв. №* липсва. Съхранява се в музейната сбирка в гр. Криводол. *Стратиграфска позиция:* ниво В (според публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 44.

Табло I.46.

1.Съд-хранилище. Има бежово-червен цвят (вторично изпечен). Добре загладена до излъскана на места повърхност. Богато орнаментиран с врязана украса. Има следи от червена пастозна боя. *Размери:* h = 32 cm; Dr = 19.4 cm; Db = 14.6 cm; Dm = 37.2 cm. *инв. №* липсва. Открит в м. Градището. *Стратиграфска позиция:* ниво В, жилище 7 (според сигнатурата и публикацията).

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 51.

КАТАЛОГ НА АНТРОПОМОРФНАТА ПЛАСТИКА[2]

Табло II. 1

1.Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – от сиво-бежов до оранжев цвят (вторично изпечена). Ломът е сиво-черен. *Запазена височина:* 4,9 см. *Инвентарен номер*: А 1645.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

2. Глава от антропоморфна фигурка. Частично нарушена повърхност с неравномерен цвят – сиво-бежова до оранжева на петна. *Запазена височина:* 4,1 см. *Инвентарен номер*: А 1653.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

3. Глава от антропоморфна фигурка. Бежово-кафява, добре загладен повърхност. *Запазена височина*: 3 см. *Инвентарен номер*: А 1650.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

4. Глава на антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежова повърхност. Ломът е със сиво-черен цвят в средата и с цвета на повърхността по периферията. *Запазена височина*: 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 1703.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, тъмносиво-кафява повърхност. Ломът е със сиво-черен цвят. *Запазена височина:* 4,2 см. *Инвентарен номер*: А 1652.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

6. Глава от антропоморфна фигурка. Тъмнокафява до черна на места, добре загладена повърхност. Запазена височина: 3,8 см. *Инвентарен номер*: А 1702.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

7. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, сиво-кафява повърхност. Ломът е сиво-черен. *Запазена височина:* 3,2 см. *Инвентарен номер*: А 1664.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

8. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-оранжева (вторично изпечена) повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Регистрирана е една врязана линия, нанесена върху шията. *Запазена височина*: 3 см. *Инвентарен номер*: А 1641.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

9. Глава от антропоморфна фигурка. Тъмносива, добре загладена повърхност. Ломът е с черен цвят. *Запазена височина:* 2,5 см. *Инвентарен номер*: А 1658.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

10. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят – от сиво-кафяв до бежово-оранжав. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 2,6 см. *Инвентарен номер*: А 1659.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

11.Глава от антропоморфна фигурка. Бежова, добре загладена повърхност. Ломът е тъмносив. Неорнаментирана. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: А 1671.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

12. Глава от антропоморфна фигурка. Сива, добре загладена повърхност. *Запазена височина:* 2,6 см. *Инвентарен номер*: А 1670.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

13.Глава от антропоморфна фигурка. Грубо загладена, бежова повърхност (вторично изпечена). Ломът е с цвета на повърхността. *Запазена височина*: 3 см. *Инвентарен номер*: А 1668.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

[2] В каталога е дадена информация за антропоморфните фигурки, представени в табла от II.1 до II.30. Описан е цвета и обработката на повърхността, цвят на лома (там където може да се установи). Дадена е информация за инв. номер, запазена височина , стратиграфски данни, украсата (ако има такава). Посочена е публикацията при обнародваните фигурки. В табличен вид е представен каталога на фрагментите от фигурки, които не са рисувани. Въпреки че изображенията им не са представени в графичен вид, информацията от тях също е използвана в описателната и аналитичната част на изследването.

Непубликуван

14. Глава от антропоморфна фигурка. Сиво-черна, ерозирала повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. На мястото на счупване се наблюдава малка дупка, образувана вероятно от изтляването на тънка дървена пръчица – част от свързващата конструкцията на фигурката. *Запазена височина*: 2,5 см. *Инвентарен номер*: А 1681.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

Табло II. 2.

1.Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, сиво-кафява повърхност. *Запазена височина*: 3,4 см. *Инвентарен номер*: А 1675.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

2. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност. Неравномерен, черно-кафяв цвят. *Запазена височина*: 2,7см. *Инвентарен номер*: А 1748.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

3. Глава от антропоморфна фигурка. Кафява до сиво-черна, добре загладена повърхност. *Запазена височина*: 5,3 см. *Инвентарен номер*: А 1756.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

4. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят – кафяв при шията и бежов в горната част на главата. Ломът е с черен цвят. *Запазена височина*: 3,5 см. *Инвентарен номер*: А 1648.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

5. Глава от антропоморфна фигурка, отчупена на мястото на свързване на шията и тялото. Сиво-бежова, грубо загладена повърхност. Ломът е със сив цвят. *Запазена височина*: 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 1689. *Стратиграфски данни*: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

6. Глава от антропоморфна фигурка. Сиво-кафява повърхност на бежови петна, добре загладена. Ломът е с черен цвят. *Запазена височина*: 4,6 см. *Инвентарен номер*: А 1685.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

7. Глава от антропоморфна фигурка. Бежово-оранжева (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Ломът е със същия цвят. *Запазена височина*: 2,4 см. *Инвентарен номер*: А 1666.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

8. Глава на антропоморфна фигурка. Червеникава, вторично изпечена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. *Запазена височина*: 4,1 см. *Инвентарен номер*: А 1747.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

9. Глава от антропоморфна фигурка. Оранжева, ерозирала повърхност. Ломът е със сиво-черен цвят. *Запазена височина*: 2,7 см. *Инвентарен номер*: А 1660.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

10. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежова повърхност. Изработен от добре пречистена глина. Ломът е сиво-черен. *Запазена височина*: 5 см. *Инвентарен номер*: А 1620.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

11. Глава на антропоморфна фигурка. Сива, грубо загладена повърхност. *Запазена височина*: 2,5 см. *Инвентарен номер*: А 1679.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

12. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, сиво-бежова повърхност. Сиво-черен лом. *Запазена височина*: 3,7 см. *Инвентарен номер*: А 1651.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

Табло II. 3.

1.Глава от антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, добре загладена повърхност. Черен лом. *Запазена височина*: 4,2 см. *Инвентарен номер*: А 1754.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

2. Глава от антропоморфна фигурка. Бежово-кафява, добре загладена повърхност. *Запазена височина:* 5,2 см. *Инвентарен номер*: А 1750.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

3.Глава от антропоморфна фигурка. Сиво-черна, добре загладена повърхност. *Запазена височина:* 3,4 см. *Инвентарен номер*: А 1745.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

4. Глава от антропоморфна фигурка. Кафява до сиво-кафява, добре загладена повърхност. *Запазена височина:* 4,6 см. *Инвентарен номер*: А 1701.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

5. Глава от антропоморфна фигурка. Повърхността е с керемиденочервен цвят, добре загладена (вторично изпечена). Ломът е тъмносив в средата и керемиденочервен в периферията. *Запазена височина* – 4.1 см. *Инвентарен номер*: А 1467.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 15, яма.

Непубликуван.

6. Глава от антропоморфна фигурка. Ерозирала, неравномерно оцветена повърхност (вероятно вторично горяла). *Запазена височина*: 2.8 см. *Инвентарен номер*: А 1677.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

7. Глава от антропоморфна фигурка. Сива, добре загладена повърхност. Тъмносив лом. *Запазена височина*: 2,8 см. *Инвентарен номер*: А 1672.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

8. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-оранжева (вероятно вторично изпечена) повърхност. Сиво-черен лом. *Запазена височина:* 3,2 см. *Инвентарен номер*: А 1663.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

9. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-оранжева (вторично изпечена) повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. *Запазена височина:* 4,2 см. *Инвентарен номер*: А 1654.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

10. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят – от кафяв до бежов. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 1741.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Публикуван:

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.99.

Табло II. 4.

1.Глава от антропоморфна фигурка. Сиво-кафява, добре загладена (излъскана на места) повърхност. *Запазена височина*: 4.7 см. *Инвентарен номер*: А 1475.

Стратиграфски данни:[3] Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 11

Непубликуван.

2. Глава от антропоморфна фигурка. Сива, грубо загладена повърхност. *Запазена височина*: 2,5 см. *Инвентарен номер*: А 1680.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

3.Глава от антропоморфна фигурка. Бежова, добре загладена повърхност. *Стратиграфски данни*: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

4. Глава от антропоморфна фигурка. Повърността е много добре загладена с неравномерен цвят. *Запазена височина*: 5 см. *Инвентарен номер*: А 1642.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

5. Глава от антропоморфна фигурка. Сиво-кафява, добре загладена повърхност. *Запазена височина*: 2,1 см. *Инвентарен номер*: А 1695.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

[3] Стратиграфските данни вписани в инвентарната книга на РИМ Враца.

Непубликуван.

6. Глава от антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, грубо загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността*Запазена височина*: 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 1758.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7.Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, сиво-бежова повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. *Запазена височина*: 2,8 см. *Инвентарен номер*: А 1669.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

8. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, кафява повърхност. Сиво-черен лом. *Запазена височина*: 3,5 см. *Инвентарен номер*: А 1649.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

9.Глава от антропоморфна фигурка. Има тъмносива, добре загладена повърхност. Черен лом. *Запазена височина:* 4,2 см. *Инвентарен номер*: А 1759.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10.Глава от антропоморфна фигурка. Бежова (вторично изпечена), добре загладена повърхност. *Запазена височина*: 5,6 см. *Инвентарен номер*: А 1449.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 17.

Публикуван.

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, .обр. 63.

11. Глава от антропоморфна фигурка. Тъмносива, ерозирала повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 1676.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

12. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, тъмнокафява повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. *Запазена височина:* 3 см. *Инвентарен номер*: А 1667.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

Табло II. 5.

1.Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят – сиво-бежов до оранжев. Сиво-бежов лом. *Запазена височина*: 2,2 см. *Инвентарен номер*: А 1640.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

2. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-оранжева (вторично изпечена) повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 1655.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

3. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят – кафяв до сиво-черен. Кафяво-черен лом. *Запазена височина*: 3,3 см. *Инвентарен номер*: А 1674.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

4. Глава от антропоморфна фигурка. Грубо загладена, сиво-бежова до бежово-оранжева (вероятно вторично изпечена) повърхност. Ломът е сиво-черен. *Запазена височина*: 3,3 см. *Инвентарен номер*: А 1643.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

5. Глава от антропоморфна фигурка. Кафява, грубо загладена повърхност. На места е на бежови петна Частично е реконструирана с гипс. *Запазена височина*: 5,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията е от ниво С.

Публикуван:Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр.99, горе в дясно.

6. Глава от антропоморфна фигурка. Повърхността е добре загладена (до излъскана на места) с неравномерен цвят – от бежов до сиво-кафяв. *Запазена височина* – 2.8 см. *Инвентарен номер*: А 1435.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 14.

Непубликуван.

7. Глава на антропоморфна фигурка. Кафява повърхност с тъмносиво петно, добре загладена. Черен лом. *Запазена височина:* 4,2 см. *Инвентарен номер*: А 1743.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладен, тъмнокафява повърхност на сиво-черни петна.. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 1755.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр.99.

9. Глава от антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, добре загладена повърхност, частично нарушена в тилната част на главата. *Запазена височина*: 5,2 см. *Инвентарен номер*: А 1746.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10. Глава от антропоморфна фигурка. Тъмносива, ерозирала повърхност. *Запазена височина*: 3,7 см. *Инвентарен номер*: А 1749.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

11. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – от сиво-бежова до оранжева на места. Черен лом. Частично е реконструирана с гипс. *Запазена височина:* 5,6 см. *Инвентарен номер*: А 1479.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 2.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 96.

12. Глава от антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, добре загладена повърхност. *Запазена височина:* 3,5 см. *Инвентарен номер*: А 1742.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

Табло II. 6.

1.Глава от антропоморфна фигурка. Бежово-кафява, добре загладена повърхност. Ломът е със сиво-черен цвят. *Запазена височина*: 6,2 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво В.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 61.

2. Глава от антропоморфна фигурка. Грубо загладена повърхност с неравномерен тъмносив до бежов цвят. *Запазена височина*: 3,8 см. *Инвентарен номер*: А 1726.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Глава от антропоморфна фигурка. Сива, грубо загладена повърхност. Запазена височина – 4.7 см. *Инвентарен номер*: А 1476.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 11.

Непубликуван.

4. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят – от сиво-бежов до черен. Ломът е сиво-черен. *Запазена височина*: 3,6 см. *Инвентарен номер*: А 1704.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Глава от антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-оранжева (вероятно вторично горяла) повърхност. Изработена е от добре пречистена глина. Ломът е сиво-черен. Липсва орнаментация. По шията има плитки врязвания, нанесени след изпичането и след отчупването на фигурката, тъй като продължават и по повърхността на лома. *Запазена височина*: 3.5 см. *Инвентарен номер*: А 821.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Калето.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 39.

6. Глава от антропоморфна фигурка. Има бежово-оранжева, вероятно вторично изпечена (при невисока температура) повърхност. Тя е добре загладена. Черен лом. *Запазена височина:* 3,6см. *Инвентарен номер*: А 1698.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Глава от антропоморфна фигурка. Кафява, добре загладена повърхност. Ломът с цвета на повърхността. *Запазена височина*: 6,8 см. *Инвентарен номер*: А 1646.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

8. Бюст от антропоморфна фигурка. Неравномерен цвят – от тъмносив в долната част до сиво-бежов при главата и дясната ръка. Повърхността е добре загладена и орнаментирана с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5.1 см. *Инвентарен номер*: А 820.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Калето.

Публикуван: Вайсов, И. 1981, обр. 4.

Б. Николов. *Праисторическо селище „Калето“ при с. Градешница*, *Врачански окръг*, ИАИ, 1970,обр. 14.

9. Фрагмент от горната част (бюст) на антропоморфна фигурка. Повърхността е добре загладена с кафяв цвят. Орнаментиран е с врязана украса. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 1445.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 9

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 36.

10. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Сиво-кафява, грубо загладена повърхност. Сиво-черен лом. Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 6,5 см. *Инвентарен номер*: А 822.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Публикуван: Б. Николов. *Праисторическо селище „Калето" при с. Градешница, Врачански окръг*, ИАИ, 1970, обр. 15.

11. Фрагмент от горната част (бюст) на антропоморфна фигурка. Повърхността е грубо загладена, нешликована, има сиво-кафяв цвят. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 3.9 см. *Инвентарен номер*: А 1474.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 13.

Публикуван: Б. Николов. *Идолната пластика от с. Градешница. Археология, 4 , 1970, обр. 9 в.*

Табло II. 7.

1.Горна половина на антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-оранжева повърхност на тъмносиви петна (вторично изпечена). Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 11 см. *Инвентарен номер*: А 1459.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 9.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 55.

2. Фрагмент от горната половина на антропоморфна фигурка. Частично реконструирана с гипс. Добре загладена повърхност, допълнително тонирана с черна боя, вероятно при реставрацията. Орнаментирана с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 10,4 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво В

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 59.

3. Фрагмент от горната половина на антропоморфна фигурка. Черна, излъскана повърхност. Черен лом. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 11,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво С.

Публикуван: Б. Николов. *Идолната пластика от с. Градешница. Археология, 4, 1970, обр. 11.*

4. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, много добре загладена (на места излъскване) повърхност. Орнаментирана с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 10 см. *Инвентарен номер*: А 1025 (според сигнатурата) – под този номер е инвентиран друг предмет!

*Стратиграфски данни:*Градешница, м. Градището.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 57.

5. Горна половина на антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментирана с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 9,7 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво А.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 38.

6. Фрагмент от горна част (бюст) на антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежова повърхност. Орнаментирана с врязана украса. *Запазена височина* – 5.2 см. *Инвентарен номер*: А 1458.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 13.

Публикуван: Б. Николов. *Идолната пластика от с. Градешница. Археология, 4, 1970, обр. 4 б.*

7. Горна половина на антропоморфна фигурка. Кафява, добре загладена повърхност. Почти навсякъде е боядисана с черна боя, вероятно по време на реставрацията на фигурката. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 13,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво С.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 91.

8. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – лицето е бежово-оранжево, а гърбът е тъмнокафяв (вторично изпечена). Орнаментирана с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 7,6 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво С.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 89.

9. Фрагмент от горната част (бюст) на антропоморфна фигурка. Частично е реконструирана с гипс. Тъмнокафява, добре загладена повърхност. Орнаментирана е с врязана

украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8,3 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво С.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 95.

10. Фрагмент от горна част (бюст) на антропоморфна фигурка. Повърхността е грубо загладена, нешликована. Има неравномерен, кафяв до кафяво-черен цвят. Фигурката вероятно е недовършена. Неорнаментирана. *Запазена височина* – 3.6 см. *Инвентарен номер*: А 1434.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 3.

Непубликуван.

Табло II. 8.

1.Фрагмент от горна част (бюст) на антропоморфна фигурка. Има неравномерно оцветена повърхност – на петна. Сиво-черен лом. Орнаментирана с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5,7 см. *Инвентарен номер*: А 832.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, открит на повърхността

Непубликуван.

2. Фрагмент от горната част (бюст) на антропоморфна фигурка. Бежова, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 4,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват

Непубликуван.

3. Бюст от антропоморфна фигурка. Бежово-кафява, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 270.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, открита на повърхността.

Публикуван: Б. Николов. *Идолната пластика от с. Градешница. Археология, 4, 1970, обр. 9 б.*

4. Фрагмент (бюст) от антропоморфна фигурка. Частично реконструирана с гипс. Бежово-червеникава (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността.. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 8 см. *Инвентарен номер*: А 1462.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 5.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 90.

5. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-оранжева (вторично изпечена) повърхност. Орнаментиран с врязана украса. *Запазена височина*: 5.4 см. *Инвентарен номер*: А 1457.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 3

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 57.

6. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Повърхността е тъмносива до кафява на места, добре загладена. Орнаментиран с врязана украса. *Запазена височина*: 5.6 см. *Инвентарен номер*: А 1454.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 19.

Непубликуван

7. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Лицето е предадено реалистично. Бежова, добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 7 см. *Инвентарен номер*: А 1461.

Стратиграфски данни: м. Градището, ниво В, жилище 14

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 63.

8. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с кафяв до сиво-кафяв цвят. Орнаментиран с врязана украса. *Запазена височина*: 6.1 см. *Инвентарен номер*: А 1453.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 18 – яма.

Непубликуван.

9. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с бежово-оранжев до кафяв цвят – вероятно е вторично изпечена. Орнаментиран с врязана украса. *Запазена височина:* 6.3 см. *Инвентарен номер*: А 1452.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 18.

Непубликуван.

10. Горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Повърхността е добре загладена с кафяв до тъмносив цвят. Гърдите са орнаментирани с врязана украса. *Запазена височина:* 4.7 см. *Инвентарен номер*: А 1443.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 8

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 36.

Табло II. 9.

1.Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Повърхността е добре загладена с кафяв до

тъмносив цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. *Запазена височина:* 6.7 см. *Инвентарен номер*: А 1480.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 8, яма.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 96.

2. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Грубо загладена, нешликована повърхност с бежово–оранжев цвят (вторично изпечена). Вероятно е недовършена. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 4.1 см. *Инвентарен номер*: А 1608.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

3. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-кафява повърхност. Моделирана е от две парчета глина, след чието прилепване е нанесен допълнителен слой. Орнаментиран с врязана украса. *Запазена височина:* 4.8 см. *Инвентарен номер*: А 1473.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 17

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 99.

4. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Загладена, бежово-оранжева до сиво-бежова повърхност. Фигурката е вторично изпечена. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5 см. *Инвентарен номер*: А 1456.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 3

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 54.

5. Бюст от антропоморфна фигурка. Неравномерен цвят – сиво-черен от лицевата страна и сиво-бежов – на гърба. Грубо загладена, вероятно недовършена повърхност. Масивно предаден лицев дял (подобно на мъжко изображение), но са моделирани и гърди. Сиво-черен лом. Неорнаментиран. *Запазена височина:* 6,6 см. *Инвентарен номер*: А 1661.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

6. Фрагмент от горна част (бюст) от антропоморфна фигурка. Грубо загладена, нешликована повърхност. Има сиво-кафяв до бежово–оранжев цвят. Фигурката е недовършена. Кафяв лом. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 4.9 см. *Инвентарен номер*: А 1469.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 2.

Непубликуван.

7. Фрагмент (бюст) от антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност. Не може да се установи оригиналният цвят на повърхността, тъй като е боядисана с черна боя при реставрацията. Лом с черен цвят. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 7,1 см. *Инвентарен номер*: А 1468.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 20.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 62.

8. Фрагмент (бюст) от антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – бежово-оранжева в горната част на главата и кафява при тялото. Орнаментирана е с врязана украса, чрез която е изобразен накит, поставен върху шията. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6 см. *Инвентарен номер*: А 1463.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 16.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 90.

9. Фрагмент (бюст) от антропоморфна фигурка. Оранжева (вероятно вторично изпечена), ерозирала повърхност. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 1710.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10. Фрагмент (бюст) от антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена бежово-кафява повърхност.Черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,1 см. *Инвентарен номер*: А 1466.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 21.

Непубликуван.

Табло II. 10.

1.Горна половина на антропоморфна фигурка. Грубо загладена, неравномерно оцветена повърхност – от тъмносива на гърба до бежово-кафява при останалата част на тялото. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 7.2 см. *Инвентарен номер*: А 1450.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 8.

Публикувана: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 55.

2. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка.

Бежова, вторично изпечена повърхност. Частично нарушена и опадала. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 6 см. *Инвентарен номер*: А 1721.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Има бежово-червена (вторично изпечена) повърхност. Сиво-черен лом. Неорнаментирана. *Запазена височина:* 5,2 см. *Инвентарен номер*: А 1778.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

4. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Кафява, ерозирала повърхност. Орнаментиран с врязана украса (разположена върху гърдите). Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 3,9 см. *Инвентарен номер*: А 1723.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Торс на антропоморфна фигурка. Грубо загладена, бежова (вторично изпечена) повърхност. Сиво-черен лом. Орнаментиран с врязана украса, нанесена „небрежно" с по-тънки линии в сравнени с повечето фигурки. Липсват следи от инкрустация. Запазена височина: 6,1 см. *Инвентарен номер*: А 1733.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

6. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, ерозирала повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5,5 см. *Инвентарен номер*: А 1774.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Тъмносива, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4.5 см. *Инвентарен номер*: А 1720.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Добре загладена, сива повърхност. Сив лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация.. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват.

Непубликуван.

9. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Повърхността е тъмносиво-черна, добре загладена. Орнаментиран с врязана украса, разположена върху гърдите и корема. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4.3 см. *Инвентарен номер*: А 1481.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 3.

Непубликуван.

10. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Има бежова (вторично изпечена), ерозирала повърхност. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 2.8 см. *Инвентарен номер*: А 1662.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

Табло II. 11.

1.Фрагмент от антропоморфна фигурка. Кафява, добре загладена повърхност. Сиво-черен лом. Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5 см. *Инвентарен номер*: А 1716.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван

2. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Вторично изпечена при висока температура. Бежово-оранжева, добре загладена повърхност. Ломът е със същия цвят. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,1 см. *Инвентарен номер*: А 1798.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Публикуван, но е отбелязан като произхождащ от ниво С!

Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 96, горе.

3. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Добре загладена, сива повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5 см. *Инвентарен номер*: А 1714.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

4. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Добре загладена, тъмносиво-черна повърхност. Ломът е с черен цвят. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 5 см. *Инвентарен номер*: А 1738.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

5. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Кафява, добре загладена повърхност. Ломът е с черен цвят. Неорнаментиран. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: A 1705.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

6. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Ерозирала, керемиденочервена до сиво-бежова повърхност (вероятно вторично изпечена). Ломът е тъмносиво-черен в средата и с цвета на повърхността в периферията. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4.7 см. *Инвентарен номер*: A 1605.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво A.

Непубликуван.

7. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Кафява, ерозирала повърхност. Неорнаментирана. *Запазена височина:* 4,2 см. *Инвентарен номер*: A 1708.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Публикуван/ Непубликуван

8. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Грубо загладена, неравномерно оцветена (сиво-черна до бежово-кафява) повърхност. Тъмносив лом. При шията се забелязва малка дупка от изтляла дървена пръчица, използвана за прикрепване на главата към тялото. Орнаментиран е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,1 см. *Инвентарен номер*: A 1725.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

9. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Има тъмносива, ерозирала повърхност. Забелязват се следи от органични примеси в тестото. Неорнаментирана. *Запазена височина:* 3,8 см. *Инвентарен номер*: A 1709.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

10. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Ерозирала, неравномерно оцветена повърхност. Тъмносив до сиво-бежов цвят. Сиво-черен лом. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4,6 см. *Инвентарен номер*: A 1717.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

11. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, грубо загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. В долната част на фрагмента има дупка от изтляла дървена пръчица, използвана за по-доброто прикрепване на отделните парчета на фигурката. *Запазена височина*: 4,6 см. *Инвентарен номер*: A 1731.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

12. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Кафява до сиво-черна на места, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 3,5 см. *Инвентарен номер*: A 1913.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво C.

Непубликуван.

Табло II. 12.

1.Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Тъмносива до тъмнокафява, добре загладена повърхност. Тъмносив лом. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,5 см. *Инвентарен номер*: A 1737.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

2. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5,3 см. *Инвентарен номер*: A 1776.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

3. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Тъмносива до сиво-бежова, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 3,5 см. *Инвентарен номер*: A1730.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

4. Фрагмент от горна част от антропоморфна фигурка. Вероятно е недовършена. Грубо загладена, неравномерно оцветена повърхност. Гърдите са с бежов цвят, а гърба е сиво-черен. Черен лом. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 3,2 см. *Инвентарен номер*: A 1856.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

5. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Кафява до кафяво-черна (неравномерно оцветена), добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 6,5 см. *Инвентарен номер*: А 1799.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

6. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Добре загладена, кафява до сиво-черна на места повърхност. Сиво-черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: А 1930.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

7. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Тъмносиво-черна, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6,6 см. *Инвентарен номер*: А 1777.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Бежова (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5,1 см. *Инвентарен номер*: А 1919.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

9. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Добре загладена, кафява повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5 см. *Инвентарен номер*: А 1841.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

10. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Кафява, добре загладена повърхност. Сиво-черен лом. Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6,1 см. *Инвентарен номер*: А 1739.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

11. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Повърхността е с тъмносив цвят на бежови петна. Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4,3 см. *Инвентарен номер*: А 1787.

Стратиграфски данни: Градешница , м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

12. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, грубо загладена повърхност. Черен лом. Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5 см. *Инвентарен номер*: А1925.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

Табло II. 13.

1.Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Има неравномерно оцветена повърхност – червено-оранжев цвят на гърба и черен цвят отпред. Сиво-черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 1775.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

2. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, грубо загладена повърхност. Сиво-черен лом. Неорнаментирана. *Запазена височина:* 4,1 см. *Инвентарен номер*: А 1734.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Бежова, добре загладена повърхност. Орнаментиран е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,2 см. *Инвентарен номер*: А 1840.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

4. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, грубо загладена повърхност (вероятно е недовършена). Ломът е с черен цвят. Неорнаментирана. *Запазена височина:* 3,2 см. *Инвентарен номер*: А 1838.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

5. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка.

Сиво-бежова, добре загладена повърхност на тъмносиви петна. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 2506.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

6. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигурка. Кафява, грубо загладена повърхност. Ломът е с кафяв цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,9 см. *Инвентарен номер*: А 1718.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Представен е ханша и част от гръдния дял. Има добре загладена, кафява повърхност. Изработена е от фина глина с органични опоснители. Ломът е с кафяв цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана със сива паста. *Запазена височина*: 5,5 см. *Инвентарен номер*: А 1627.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

8. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Гърдите са отчупени. Сиво-черна, добре загладена до излъскана на места повърхност. Черен лом. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 2507.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

9. Фрагмент от горната част на антропоморфна фигурка. Има бежова (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с жълта паста. *Запазена височина:* 4,1 см. *Инвентарен номер*: А 1931.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

10. Фрагмент от горна част на антропоморфна фигура. Неравномерен, сиво-бежов до кафяв цвят на повърхността. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 9,5 см. *Инвентарен номер*: А 1801.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

11. Фрагмент от горната половина на антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – от тъмносива до кафява на места. Ломът е със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. В областта на гърдите има следи от червено оцветяване. *Запазена височина*: 9,6 см. *Инвентарен номер*: А 1455.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 4, яма.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 57.

12. Горна половина на антропоморфна фигурка. Бежова, добре загладена повърхност. Вероятно е вторично изпечена. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8,6 см. *Инвентарен номер*: А 1465.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 2.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница*, *праисторически селища. София*, 1974, обр. 90.

Табло II. 14.

1. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представен е ханша. Добре загладена, тъмносива повърхност. Ломът е с тъмносив цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,7 см. *Инвентарен номер*: А 1713.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

2. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от корема и гърдите. Има сиво-черна, еродирала повърхност. Орнаментира с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,5 см. *Инвентарен номер*: А 1779.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Фрагмент от гръдната и коремна част от фигурката. Кафява, добре загладена и излъскана на места повърхност. Орнаментирана е с врязана и набодена украса със следи от бяла инкрустация. *Запазена височина*: 5,7 см. *Инвентарен номер*: А 1706.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

4. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от корема и гърдите. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,2 см. *Инвентарен номер*: А 1843.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво

С.

Непубликуван.

5. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от корема и гърдите. Тъмносива, добре загладена повърхност. Ломът е със сиво-черен цвят. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,6 см. *Инвентарен номер*: А 1724.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

6. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представени са част от ханша и гърдите. Сиво-черна, грубо загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. Има дупка, преминаваща по цялата височина на фрагмента. Тя вероятно е получена в резултат на изтляване на дървена пръчица – част от свързващата конструкцията на фигурката. *Запазена височина:* 4,8 см. *Инвентарен номер*: А 1736.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Ханш от антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност и черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 2587.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

8. Лява половина от ханш от антропоморфна фигурка. Бежово-кафява, добре загладена повърхност (частично ерозирала). Тъмносив лом. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 3,6 см. *Инвентарен номер*: А 1629.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

9. Ханш на антропоморфна фигурка. Има тъмносива, добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Изработена е от фина глина. Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: А 1722.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10. Дясна половина от ханш на антропоморфна фигурка. Тъмнокафява до тъмносива, добре загладена повърхност, която е частично ерозирала. Ломът има цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. Част от повърхността е боядисана с оранжево-червена боя. *Запазена височина*: 4 см. *Инвентарен номер*: А 1634.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

11. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност– сиво-черна до бежово-оранжева. Черен лом. Орнаментиран е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 9,6 см. *Инвентарен номер*: А 1797.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

12. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е дясната част от коремния дял. Тъмнокафява до оранжева, добре загладена повърхност, частично ерозирала. Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: А 1637.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

Табло II. 15.

1. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на левия крак и част от ханша. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана със сиво-бяла паста. *Запазена височина*: 7,7см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Лозанска падина, липсват други данни, фрагментът е неинвентиран.

Непубликуван.

2. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на десния крак и част от ханша. Има добре загладена, сиво-бежова до бежово-оранжева повърхност. Черен лом. Орнаментирана е с врязана и набодена украса., инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 7.5 см. *Инвентарен номер*: А 1609.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

3. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на десния крак и част от корема/ ханша. Сиво-кафява, ерозирала повърхност. Ломът е с кафяв цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 6,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват, фрагментът е неинвентиран.

Непубликуван.

4. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на десния крак и част от корема/ ханша. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Ломът

е с тъмносив цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват, фрагментът е неинвентиран.

Непубликуван.

5. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на левия крак и част от корема/ ханша. Има сива до бежово-кафява (неравномерно оцветена), добре загладена повърхност. Ломът е със сиво-бежов цвят. Изработена е от фина глина. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 7,6 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: Градешница, липсват други данни, фрагментът е неинвентиран.

Непубликуван.

6. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на десния крак и част от корема/ ханша. Тъмносива до оранжево-кафява, ерозирала повърхност. Сиво-кафяв лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4,6 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват, фрагментът е неинвентиран.

Непубликуван.

7. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представени са дясното бедро и част от корема. Повърхността е сиво-черна, добре загладена. Ломът е сив. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5.6 см. *Инвентарен номер*: А 1619.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

8. Фрагмент от антропоморфна фигурка – запазена е част от дясното седалище и корема. Има бежово-оранжева (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Ломът има цвета на повърхността. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана със сиво-бяла паста. *Запазена височина:* 5,1 см. *Инвентарен номер*: А 1630.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

9. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Тъмносива, добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6,5 см. *Инвентарен номер*: А 1621.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

10. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Кафява, добре загладена повърхност. Ломът е със сиво-черен цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5,6 см. *Инвентарен номер*: А 1622.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

Табло II. 16.

1. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на левия крак и част от корема/ ханша. Тъмносива до сиво-бежова, добре загладена повърхност. Сиво-черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 5,7 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: Градешница, липсват други данни, фрагментът не е инвентиран.

Непубликуван.

2. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представено е дясното седалище и част от ханша. Добре загладена, сиво-кафява повърхност. Личат три етапа на наслагване на пластове глина при моделирането ѝ. Лом с кафяв цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 6 см. *Инвентарен номер*: А 1625.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

3. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сива, частично опадала и ерозирала повърхност. Керемиденочервен лом. Орнаментирана е с врязана и набодена украса без следи от инкрустация. *Запазена височина*: 6 см. *Инвентарен номер*: А 1639.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

4. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,7 см. *Инвентарен номер*: А 1807.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Тъмнокафяво-черна, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 5,6 см. *Инвентарен номер*: А 1892.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

6. Фрагмент от левия крак на антропоморфна фигурка. Сиво-черна, добре загладена повърхност – частично ерозирала. Черен лом. Орнаментирана е с врязана и набодена украса със следи от бяла инкрустация. *Запазена височина*: 5 см. *Инвентарен номер*: А 1624.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

7. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8,4 см. *Инвентарен номер*: А 1832.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Сива, добре загладена повърхност. Ломът е със сиво-черен цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4,6 см. *Инвентарен номер*: А 2572.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

9. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Добре загладена, черна повърхност. Черен лом. Орнаментиран е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 5,8 см. *Инвентарен номер*: А 1867.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

10. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, добре загладена (частично ерозирала) повърхност. Лом с цвета на повърхността. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 6,2 см. *Инвентарен номер*: А 1638.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

Табло II. 17.

1. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Бежова (вторично изпечена), ерозирала повърхност. Лом с бежов цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 7,2 см. *Инвентарен номер*: А 2495.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

2. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с кафяв до сиво-бежов цвят. Черен лом. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8,2 см. *Инвентарен номер*: А 2498.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

3. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на левия крак и ханша. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят. Лицевата страна е бежова, а гърба тъмнокафяво-черен. Черен лом. Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 7 см.

Инвентарен номер: А 1751.

Стратиграфски данни: липсва.

Непубликуван.

4. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от десния крак и ханша. Сиво-черна, добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 6 см. *Инвентарен номер*: А 1897.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

5. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представени са горната половина на десен крак и част от ханша. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – бежово-оранжев цвят на гърба и сиво-черно лице. Вероятно е вторично изпечена. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 8 см. *Инвентарен номер*: А 2492.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

6. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представени са горната половина на левия крак и част от ханша. Кафява, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 6,4 см. *Инвентарен номер*: А 1790.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на левия крак и част от ханша. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5,1 см. *Инвентарен номер*: А 1946.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

8. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от десния крак и ханша. Бежово-кафява, добре загладена повърхност. Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран е с врязана набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 7,7 см. *Инвентарен номер*: А 1793.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

9. Ляв крак на антропоморфна фигурка. Кафяво-бежова, добре загладена повърхност. Лом с кафяв цвят. Изработена е от фина глина. С врязани линии, инкрустирани с червена боя, е маркиран половия триъгълник. *Запазена височина*: 7 см. *Инвентарен номер*: А 2491.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от десния крак и ханша. Има черна, добре загладена повърхност. Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,2 см. *Инвентарен номер*: А 1752.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

Табло II. 18.

1. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представени са част от десния крак и корема. Сиво-черна, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8,4 см. *Инвентарен номер*: А 1757.

Стратиграфски данни: Градешница , м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

2. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Има неравномерен цвят на повърхността, сиво-черен – отпред и бежов – отзад. Лом с кафяв цвят. Фигурката е слабо изпечена. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 9,1 см. *Инвентарен номер*: А 1753.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-кафява повърхност на сиво-кафяви петна. Лом с черен цвят. Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 7,5 см. *Инвентарен номер*: А 1860.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

4. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от десния крак и корема. Тъмносиво-черна, много добре загладена повърхност. На места върху нея има по-светли бежово-кафяви петна. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 8,2 см. *Инвентарен номер*: А 1836.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от десния крак и корема. Добре загладена, бежова до тъмносива на цвят повърхност. Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, маркираща половия триъгълник. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,6 см. *Инвентарен номер*: А 1935.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

6. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от десния крак и ханша. Бежово-оранжева (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Лом с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,7 см. *Инвентарен номер*: А 1854.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

7. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е голяма част от дясната половина на фигурката. Сива до сиво-бежова, добре загладена повърхност. Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 9,5 см. *Инвентарен номер*: А 1715.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представени са част от корема и лявото седалище. Повърхността е неравномерен цшят – бежова на гърба и черна в предната част на фигурката. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,8 см. *Инвентарен номер*: А 1784.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

9. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представен е ханша и горната част на краката. Черна, частично ерозирала повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 4,6 см. *Инвентарен номер*: А 1808.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

10. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представен е ханша и горната половина на краката. Неравномерен цвят на повърхността (вероятно вторично изпечена). Лицевата страна е с бежово-оранжев цвят, а гърба със сиво-черен. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,5 см. *Инвентарен номер*: A 1894.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво C.

Непубликуван.

Табло II. 19.

1. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представени са дясното седалище и част от ханша. Бежово-кафява, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6,9 см. *Инвентарен номер*: A 1773.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

2. Фрагмент от средната част на антропоморфна фигурка. Бежово-кафява повърхност. Орнаментира с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,2 см. *Инвентарен номер*: A 1765.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

3. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представен е корема и седалището. Неравномерен цвят на повърхността от сиво-бежов до охрав. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 3,8 см. *Инвентарен номер*: A 1846.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво C.

Непубликуван.

4. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната част на краката и корема. Бежова, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 5,8 см. *Инвентарен номер*: A 1803.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

5. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представен е ханша и най-горната част от краката. Добре загладена, сиво-черна повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 6,6 см. *Инвентарен номер*: A 1719.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

6. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от десния крак и корема. Тъмнокафява, добре загладена повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,1 см. *Инвентарен номер*: A 1816.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

7. Крака на антропоморфна фигура. Сиво-черна до кафява на места, грубо загладена повърхност. Сиво-черен лом. Орнаментиран с небрежно нанесена, врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 7,8 см. *Инвентарен номер*: A 2532.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

8. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представен е ханша и горната половина на краката. Добре загладена, бежово-оранжева повърхност (вторично изпечена). Лом с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 5.9 см. *Инвентарен номер*: A 831.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, открит на повърхността.

Непубликуван.

9. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, черна повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 13 см. *Инвентарен номер*: A 1830.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво B.

Непубликуван.

10. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е част от корема и краката. Има бежово-оранжева (вторично изпечена при невисока температура), добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 10,4 см. *Инвентарен номер*: A 1837.

Стратиграфски данни:

Непубликуван.

Табло II. 20.

1. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Има сиво-бежова, ерозирала повърхност. Ломът е

тъмносив. Изработена е от добре пречистена, фина глина. Орнаментирана е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. Запазена височина: 6,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват, фрагментът не е инвентиран.

Непубликуван.

2. Фрагмент от горната част на краката на антропоморфна фигурка. Сиво-черна, добре загладена повърхност. Сив лом. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 3,7 см. *Инвентарен номер*: А 1839.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

3. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. В профила, образуван от вътрешната страна на крака, се проследява начина на изграждането му. В основата му има глинено „ядро" след което е нанесен втори слой, фина глина с дебелина до 2,5 мм. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5.4 см. *Инвентарен номер*: А 1610.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

4. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сива, добре загладена повърхност. Лом с тъмносив цвят. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5.3 см. *Инвентарен номер*: А 1613.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

5. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Тъмносива до бежово-сива, добре загладена повърхност. Орнаментиран е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6 см. *Инвентарен номер*: А 1611.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

6. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Повърхността му е ерозирала с бежово-кафяв цвят. Допълнително шликована след прилепването на отделните части на фигурката. Изработен от фина глина. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4.4 см. *Инвентарен номер*: А 1614.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А

Непубликуван.

7. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Има тъмносива, много добре загладена повърхност. Ломът е със сиво-кафяв цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5,8 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: Градешница, липсват други данни, фрагментът не е инвентиран.

Непубликуван.

8. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сива, ерозирала повърхност. Лом със сив цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,2 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват, фрагментът не е инвентиран.

Непубликуван.

9. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – сиво-черна до бежово-кафява. Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,5 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват, фрагментът не е инвентиран.

Непубликуван.

10. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Тъмносив лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 3,9 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват, фрагментът не е инвентиран.

Непубликуван.

11. Фрагмент от левия крак на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова до тъмносива, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 5,2 см. *Инвентарен номер*: А 1623.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

12. Фрагмент от десен крак от антропоморфна фигурка. Повърхността е с бежово-оранжев цвят (вторично изпечена), добре загладена. В профила, образуван от вътрешната страна на крака, се вижда начина на изграждането му. В основата има глинено „ядро" след което е нанесен втори слой фино пречистена глина с дебелина от 2 до 4мм. Орнаментиран с врязана и набодена украса, запълнена с бяла инкрустация. *Запазена височина*: 6.7 см.

Инвентарен номер: А 1606.

Стратиграфски данни: м. Градището, жилище 24,

хоризонт В (по данни от сигнатура); Градешница, м. Градището, ниво А (по данни от инв. книга)!

Непубликуван.

Табло II. 21.

1. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – бежова на тъмносиви петна. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 6 см. *Инвентарен номер*: А 1645.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

2. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сива до бежова (неравномерно оцветена), добре загладена повърхност. Лом с тъмносив цвят. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5.8 см. *Инвентарен номер*: А 1615.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

3. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сиво-кафява, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,2 см. *Инвентарен номер*: А 1818.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

4. Крака на антропоморфна фигурка. Има неравномерен цвят – от сив до тъмносиво-черен. Повърхността е добре загладена. Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 7 см. *Инвентарен номер*: А 1735.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,7 см. *Инвентарен номер*: А 1829.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

6. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. На места е запазена бяла инкрустация. *Запазена височина:* 5.6 см. *Инвентарен номер*: А 1617.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

7. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност. Лом с кафяво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,4 см. *Инвентарен номер*: А 1811.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, тъмносива до сиво-кафява повърхност. Тъмносив лом. Врязана и набодена украса. Линиите, описващи орнаментите, са много тънки, вероятно нанесени върху вече добре изсъхналата повърхност на фигурката. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6,8 см. *Инвентарен номер*: А 1727.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

9. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,1 см. *Инвентарен номер*: А 1828.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10. Долна половина на антропоморфна фигурка. Тъмносива до сиво-кафява, грубо загладена повърхност. Ломът е тъмносиво-черен. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 6,1 см. *Инвентарен номер*: А 1636.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А

Непубликуван.

11. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Сива, добре загладена повърхност. Тъмносив лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 6 см. *Инвентарен номер*: А 2488.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

12. Десен крак на антропоморфна фигурка. Тъмносиво-черна, грубо загладена повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,5 см. *Инвентарен номер*: А 2486.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

Табло II. 22.

1. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Тъмносива, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 7,1 см. *Инвентарен номер*: А 1770.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван/

2. Фрагмент от краката на антропоморфна фигурка. Има черна (с бежово петно върху стъпалото на десния крак), много добре загладена повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 6,6 см. *Инвентарен номер*: А 1794.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сива, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 7,9 см. *Инвентарен номер*: А 1768.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

4. Ляв крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, керемиденочервена (вторично изпечена) повърхност. Лом с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 7,6 см. *Инвентарен номер*: А 1872.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

5. Ляв крак на антропоморфна фигурка. Има бежова (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Ломът е с черен цвят в средата. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 6,7 см. *Инвентарен номер*: А 1871.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

6. Долна половина на антропоморфна фигурка. Има добре загладена, сиво-черна повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 10,5 см.

Инвентарен номер: А 1791.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8,6 см. *Инвентарен номер*: А 1905.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

8. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена и излъскана на места повърхност. Ломът е с черен цвят. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 6,5 см. *Инвентарен номер*: А 1902.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

9. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Кафява, добре загладена повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,3 см. *Инвентарен номер*: А 1814.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. В профила, образуван от вътрешната страна на крака, се проследява начина на изграждането му. В основата му има глинено „ядро" след което е нанесен втори слой, фина глина, с дебелина до 3 мм.. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 4.9 см. *Инвентарен номер*: А 1616.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

11. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Има сиво-бежова, добре загладена повърхност. В профила, образуван от вътрешната страна на крака, се проследява начина на изграждането му. В основата му има глинено „ядро" след което е нанесен втори слой (много добре пречистена, фина глина) с дебелина до 2–3 мм. В глината (на „ядрото") се забелязва голямо количество органични опоснители. Орнаментиран с врязана и набодена украса. На места е запазена бяла инкрустация. *Запазена височина:* 7.1 см. *Инвентарен номер*: А 1612.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

Табло II. 23.

1. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност –

от сиво-бежова до керемидено червена. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 9,5 см.

Инвентарен номер: А 1788.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

2. Десен крак на антропоморфна фигурка. Кафява до бежова на места повърхност, добре загладена. Ломът е с кафяв цвят. Орнаментиран с небрежно нанесена, врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 7,6 см. *Инвентарен номер*: А 1910.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

3. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Тъмносива, много добре загладена до излъскана на места повърхност. Ломът е с тъмносив цвят. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,3 см. *Инвентарен номер*: А 1870.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

4. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Бежова, добре загладена повърхност. Ломът е с тъмносив цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,7 см. *Инвентарен номер*: А 1740.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Фрагмент от долната част от краката на антропоморфна фигурка. Тъмносива до бежова, неравномерно оцветена повърхност, добре загладена. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,5 см. *Инвентарен номер*: А 1764.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

6. Фрагмент от долната част на краката на антропоморфна фигурка. Кафява, грубо загладена повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 3,1 см. *Инвентарен номер*: А 1815.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Фрагмент от долната част от краката на антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 1824.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Фрагмент от долната част на краката на антропоморфна фигурка. Бежово-кафява, грубо загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: А 1820.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

9. Фрагмент от долната част на краката на антропоморфна фигурка. Бежова, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,3 см. *Инвентарен номер*: А 1825.

Стратиграфски данни: Градешница , м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – тъмносива до кафява на цвят. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 5,1 см. *Инвентарен номер*: А 1772.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

Табло II. 24.

1. Фрагмент от долната част от краката на антропоморфна фигурка. Бежова, загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 5,4 см. *Инвентарен номер*: А 1847.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището ниво С.

Непубликуван.

2. Фрагмент от краката на антропоморфна фигурка. Сива до сиво-кафява, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5 см. *Инвентарен номер*: А 1859.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

3. Фрагмент от долната част на краката на антропоморфна фигурка. Сиво-кафява, добре загладена повърхност.

Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 3,6 см. *Инвентарен номер*: А 1861.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

4. Фрагмент от краката на антропоморфна фигурка. Бежова, загладена повърхност на сиви петна. Ломът е със сиво-черен цвят. Орнаментиран е с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: А 1817.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Долна част от краката на антропоморфна фигурка. Има бежово-червена (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Ломът е с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,7 см. *Инвентарен номер*: А 1827.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

6. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 6,3 см. *Инвентарен номер*: А 1826.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Фрагмент от долната част на краката на антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежово-оранжева повърхност (вероятно вторично изпечена). Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 7,1 см. *Инвентарен номер*: А 1858.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

8. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Бежово-кафява, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран е с дълбока врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 1862.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

9. Фрагмент от долната част на краката на антропоморфна фигурка. Сива, добре загладена повърхност. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,8 см. *Инвентарен номер*: А 1877.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

10. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Сива, добре загладена повърхност. Сив лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5 см. *Инвентарен номер*: А 1907.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

Табло II. 25.

1. Фрагмент от долната част на краката на антропоморфна фигурка. Сиво-черна, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 1915.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

2. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Неравномерен цвят на повърхността от сиво-бежов до черен. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 3,3 см. *Инвентарен номер*: А 1819.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Фрагмент от краката на антропоморфна фигурка. Черна, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 4,8 см. *Инвентарен номер*: А 1864.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

4. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Кафява, добре загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 4,9 см. *Инвентарен номер*: А 1844.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

5. Фрагмент от краката на антропоморфна фигурка. Черно-кафява, добре загладена повърхност. Лом с черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина*: 4,4 см.

Инвентарен номер: А 1873.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

6. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Кафява до бежова (с неравномерен цвят), грубо загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 4,6 см. *Инвентарен номер*: А 1876.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

7. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Бежово-кафяв до тъмносив цвят на повърхността. Последната е добре загладена. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,6 см. *Инвентарен номер*: А 1771.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Сиво-кафява, загладена повърхност. Сиво-черен лом. Изработен от фина глина. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,8 см. *Инвентарен номер*: А 2485.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

9. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, вторично изпечена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,9 см. *Инвентарен номер*: А 2505.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

10. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Лом с бежов цвят. Неорнаментиран. *Запазена височина:* 5,9 см. *Инвентарен номер*: А 2484.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

Табло II. 26.

1. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Бежова, грубо загладена повърхност. Черен лом. Орнаментиран с тънки, врязани линии. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6,5 см.

Инвентарен номер: А 1863.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.

Непубликуван.

2. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Тъмносива, добре загладена до излъскване повърхност. Част от нея е опадала. Лом с тъмносив цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5,6 см. *Инвентарен номер*: А 1635.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

3. Фрагмент от десен крак на антропоморфна фигурка. Бежово-кафява до сива на места, добре загладена повърхност. Лом със сиво-кафяв цвят. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 3,5 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: липсват, фрагментът не е инвентиран.

Непубликуван.

4. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Вероятно е част от левия крак. Бежова, добре загладена повърхност. Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса без следи от инкрустация. В горния край има дупка, преминаваща по цялата му ширина. Не може да се каже със сигурност дали е пробита или се е получила в резултат на изгниване на дървена пръчица, която е имала функцията да прикрепва отделни части на фигурката. *Запазена височина:* 4,5 см. *Инвентарен номер*: А 1628.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

5. Фрагмент от долната част на ляв крак на антропоморфна фигурка. Добре загладена, бежова повърхност. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация**.** *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: А 1789.

*Стратиграфски данни:*Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 19 (според сигнатурата).

Непубликуван.

6. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Сиво-черна, добре загладена повърхност. Лом с тъмнокафяв цвят. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 4,3 см. *Инвентарен номер*: А 1831.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

7. Ръка на антропоморфна фигурка. Бежово-оранжева, грубо загладена повърхност (вторично изпечена). Ломът е черен. Орнаментиран с врязана украса със следи от бяла инкрустация. *Запазена височина:* 6,9 см. *Инвентарен*

номер: А 1711.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Тъмнокафява, добре загладена повърхност. Лом с цвета на повърхността. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 6,8 см. *Инвентарен номер*: А 1633.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

9. Фрагмент от ляв крак на антропоморфна фигурка. Има червеникава (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 6 см. *Инвентарен номер*: А 2502.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

Табло II. 27.

1. Антропоморфна фигурка с цилиндрично тяло, силно стилизирана. Повърхността е неравна и груба. Има бежово-оранжев цвят (вторично изпечена). Неорнаментирана. *Височина:* 6,6 см. *Инвентарен номер*: А 1444.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 12.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 36.

2. Фрагмент от цилиндрична фигурка. Има черна, загладена повърхност с едно бежово петно в горния край на фигурката. Ломът е с черен цвят. Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. Запазена височина: 5,5 см. *Инвентарен номер*: А 1834.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Антропоморфна фигурка. Грубо оформена повърхност, неангобирана. Вероятно е недовършена. Има сиво-бежов до бежово-оранжев цвят на тъмносиви петна на места. Неорнаментирана. *Височина:* 5.7 см. *Инвентарен номер*: А 1447.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 2.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 36.

4. Долна половина на антропоморфна фигурка (запазени са краката и ханша). Сиво-бежова, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. Личат ясно двете половини, от които е изградена фигурката. *Запазена височина:* 8 см. *Инвентарен номер*: А 1732.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

5. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представени са горната половина на краката, ханша и долната част на гърдите. Има добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – сиво-черна до бежова. Ломът е с черен цвят. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 7 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво С.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 97.

6. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Представена е горната половина на краката и ханша. Има добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – от кафява до бежово-кафява (вероятно вторично изпечена). Лом с бежово-кафяв цвят. Орнаментирана е с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво С.

Публикуван. Николов Б. *Идолната пластика от с. Градешница*. Археология, 4, 1970, обр 3 а-б.

7. Торс на антропоморфна фигурка. Грубо загладена, ерозирала повърхност. Цветът е неравномерен от сиво-кафяв до бежов. Ломът е сиво-черен. Орнаментиран с врязана украса, нанесена „небрежно" с по-тънки линии в сравнени с повечето фигурки. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 6,5 см. *Инвентарен номер*: А 1728.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

8. Антропоморфна фигурка (вероятно модел). Отчупена е главата. Стъпалната част на краката е реконструирана с гипс. Повърхността е с бежов цвят, грубо оформена, нешликована. Има „небрежно" нанесена, врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 5.9 см. *Инвентарен номер*: А 1446.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 3

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 37.

9. Антропоморфна фигурка с кухо, конично (камбановидно) тяло. Сиво-кафява, грубо загладена повърхност с множество шупли по нея. Неорнаментирана. *Височина:* 3,4 см. *Инвентарен номер*: А 1428.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 13.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 36.

10. Антропоморфна фигурка. Има конично (камбановидно) оформено тяло – кухо в средата. Повърхността е грубо загладена с бежово-сив цвят. Лом със сиво-черен цвят. Неорнаментирана. *Запазена височина*: 4,7 см. *Инвентарен номер*: А 1657.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

Табло II. 28.

1. Долна половина на антропоморфна фигурка. Тъмносива до сиво-кафява, добре загладена повърхност. Лом с тъмносиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8,8 см.

Инвентарен номер: А 1783.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

2. Антропоморфна фигурка. Липсва главата, а ръцете са реконструирани с гипс. Добре загладена, сиво-бежова повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 10,1 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво В.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 56.

3. Антропоморфна фигурка. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят – от тъмнокафява до бежово-кафява. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина*: 15 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво В.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 58.

4. Антропоморфна фигурка. Частично реконструирана с гипс. Сиво-черна, добре загладена повърхност. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 11,4 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво А.

Публикуван: Б. Николов. *Идолната пластика от с. Градешница*. Археология, 4, 1970, обр 4.

5. Фрагмент от антропоморфна фигурка. Кафява до бежово-оранжева, добре загладена повърхност. Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса със следи от бяла инкрустация. На места се наблюдава червено оцветяване на повърхността. *Запазена височина:* 9,4 см. *Инвентарен номер*: А 1460.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 63.

6. Антропоморфна фигурка, частично реконструирана с гипс. Добре загладена повърхност с неравномерен цвят – от кафява до бежово-оранжева. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 10,5 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво С.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 92.

7. Антропоморфна фигура. Кафява, грубо загладена повърхност – нарушена на места. Частично е реконструирана с гипс. Лом със сиво-черен цвят. Неорнаментирана. *Височина:* 23,5 см. *Инвентарен номер*: А 1448.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 7.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 35.

8. Фрагмент от антропоморфна фигурка (торс). Повърхността и е добре загладена с неравномерен цвят – от бежово-кафяв до сиво-черен. Има черен лом. Орнаментиран с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 10,5 см. *Инвентарен номер*: А 1785.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

9. Долна част от фигурка – запазени са краката и отчасти корема. Бежово-оранжева, грубо загладена повърхност. Орнаментиран с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 5,3 см. *Инвентарен номер*: А 1707.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

Табло II. 29.

1. Антропоморфна фигурка. Отчупени са главата и лявата ръка. Дясното бедро и седалищна част са реконструирани с гипс. Липсва информация за оригиналния цвят на повърхността, тъй като цялата е оцветена с черна боя, нанесена след реставрацията. Повърхността е добре загладена. Богато орнаментирана с врязана и набодена украса, покриваща почти цялата й повърхност. *Запазена*

височина: 8.1 см. *Инвентарен номер*: А 1451.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А, жилище 10.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 37.

2. Антропоморфна фигурка. Представено е мъжко изображение. Липсва главата и ръцете. Бежова, грубо загладена повърхност (вторично изпечена). Орнаментирана е с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 8,8 см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво В.

Публикуван: Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 60.

3. Антропоморфна фигурка. Представено е мъжко изображение. Липсва главата и ръцете. Има кафява, грубо загладена повърхност. На мястото на отчупване на главата и тялото има няколко хоризонтално направени дупки, маркиращи вероятно украса (или накит) върху шията. *Запазена височина*: 8см. *Инвентарен номер*: липсва.

Стратиграфски данни: според публикацията фигурката е от ниво С.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 95.

4. Антропоморфна фигурка. Изобразено е голо женско тяло. С врязани линии е предаден половия триъгълник. Повърхността (там където е запазена) е тъмносиво-кафява, добре загладена. Ломът е кафяв. *Запазена височина:* 7 см. *Инвентарен номер*: А 1464.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 16.

Публикуван. Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 55.

5. Антропоморфна фигурка. Бежово-оранжева (вторично изпечена), добре загладена повърхност. Орнаментирана с врязана украса. Липсват следи от инкрустация. *Височина:* 5,9 см. *Инвентарен номер*: А 1483.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 2.

Публикуван:Б. Николов. *Градешница, праисторически селища. София*, 1974, обр. 98.

Табло II. 30.

1. Фрагмент от седяща антропоморфна фигурка (лява половина). Добре загладена, тъмнокафява повърхност с охрово-червени петна. Орнаментиран с врязана и набодена украса, инкрустирана с бяла паста. *Запазена височина:* 8 см. *Инвентарен номер*: А 1769.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

2. Фрагмент от седяща фигурка. Бежова, добре загладена повърхност. Лом със сиво-черен цвят. Орнаментиран с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 7 см. *Инвентарен номер*: А 1792.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

3. Фрагмент от седяща фигура. Представена е голяма част от лявата ѝ половина. Добре загладена, кафява повърхност на червено-оранжеви петна. Орнаментирана е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена височина:* 8 см. *Инвентарен номер*: А 1802.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.

Непубликуван.

4. Фрагмент от седяща антропоморфна фигурка. Столчето е отчупено. Черна, грубо загладена повърхност. Лом с черен цвят. Изработена от фина глина. Орнаментиран с врязана, небрежно нанесена украса. Липсват следи от инкрустация. В отчупен край има две, разположени близо една до друга дупки. Те са получени, след изтляването на дървените пръчици, които са били част от конструкцията на фигурката. *Запазена височина:* 7,2 см. *Инвентарен номер*: А 2852.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, 1970 г.

Публикуван: Б. Николов. *Идолната пластика от с. Градешница*. Археология, 4, 1970, обр 10.

5. Ляв крак от седяща антропоморфна фигурка. Повърхността му е добре загладена, сиво-бежова на цвят. Ломът е черен в средата и с цвета на повърхността по периферията. Орнаментиран е с врязана и набодена украса. Липсват следи от инкрустация. *Запазена дължина:* 7.1см. *Инвентарен номер*: А 1618. *Стратиграфски данни:* Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван.

6. Фрагмент от левия крак на седяща антропоморфна фигурка. Бежово-оранжева (вторично изпечена), много добре загладена до излъскана на места повърхност. Ломът е сиво-черен в средата и с цвета на повърхността по периферията. Неорнаментиран. *Запазена височина:* 4 см. *Инвентарен номер*: А 1631.

Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво А.

Непубликуван

7. Част от дясна половина на полуседяща фигурка. Бежово-оранжева (вторично изпечена), много добре загладена и излъскана повърхност. Изработен от фина глина. Лом с цвета на повърхността. Неорнаментирана. *Запазена височина:* 6.3 см. *Инвентарен номер*: А 2518.

Стратиграфски данни: липсва.

Непубликуван

КАТАЛОГ НА НЕРИСУВАНИТЕ ФРАГМЕНТИ ОТ АНТРОПОМОРФНИ ФИГУРКИ[1]

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
1	А 1762	м. Градището, ниво В	Представена е горна част на десен крак и ханша	Врязана и набодена	Липсват следи	Добре загладена	Сивочерен цвят	Черен
2	А 1763	м. Градището, ниво В	Глава	липсва	–	Грубо загладена	Бежово-оранжева	Бежов
3	А 1781	м. Градището, ниво В	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Тъмносив	Черен
4	А 1780	м. Градището, ниво В	Фрагмент от горната част на десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Тъмносив	Черен
5	А 1908	м. Градището, ниво С	Фрагмент от долна част на крака (неопределен)	липсва	–	Грубо загладена	Неравно-мерен. От сиво-черен до кафяв	Черен
6	А 1909	м. Градището, ниво С	Фрагмент от долна част на ляв крак	липсва	–	Грубо загладена	Неравно-мерен. От сив до бежово-кафяв	Черен
7	А 1911	м. Градището, ниво С	Фрагмент от десен крак	липсва	–	Силно ерозирала повърхност	Сиво-черен до бежов	Сивочерен
8	А 1912	м. Градището, ниво С	Фрагмент от долна част на десен крак	липсва	–	Грубо загладена	Бежово–кафява	Черен
9	А 1914	м. Градището, ниво С	Почти цял ляв крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Сиво-черен	Черен
10	А 1916	м. Градището, ниво С	Фрагмент от долна част на ляв крак	Врязана и набодена	липсва	Добре загладена	Неравно-мерен. Тъмносив до бежов	Черен
11	А 1917	м. Градището, ниво С	Фрагмент от долна част на десен крак	Врязана и набодена	липсва	Добре загладена	Сиво-бежов	Черен
12	А 1920	м. Градището, ниво С	Горна част от ляв крак	врязана	липсва	Добре загладена	Тъмнокафява	Кафяво-черен
13	А 1922	м. Градището, ниво С	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	липсва	Загладена, сега частично ерозирала	Неравно-мерен. Сив до бежов	Черен

[4] Каталогът е представен в табличен вид. Дадена е основна информация за находките. Всички фрагменти от фигурки са непубликувани и са част от основния фонд на РИМ Враца.

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
14	А 1924	м. Градището, ниво С	Фрагмент от десен крак	липсва	–	загладена	Кафява	Черен
15	А 1926	м. Градището, ниво С	Долна част от десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Загладена, сега частично ерозирала	Кафяв	Черен
16	А 1927	м. Градището, ниво С	Бюст на антропоморфна фигурка	липсва	–	Не може да се установи Силно ерозирала	Неравномерен. От тъмносив до бежов	Черен
17	А 1928	м. Градището, ниво С	Фрагмент, вероятно от ляв крак	врязана	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена, частично ерозирала	Черен	Черен
18	А 1929	м. Градището, ниво С.	Долна, стъпална част на краката	липсва	–	Грубо загладена	Черен	Черен
19	А 1953	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от десен крак.	Врязана и набодена	липсва	Добре загладена	Тъмносив	Черен
20	А 1959	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от десен крак?	врязана	липсва	Добре загладена	Кафяв	Кафяв
21	А 1958	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	липсва	Добре загладена	Кафяв	Кафяв
22	А 1956	м. Градището, ниво С.	Горна част от ляв крак	Врязана и набодена	липсва	Добре загладена	Тъмносив	Тъмно-сив
23	А 1957	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Загладена	Кафяв	Черен
24	А 1954	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от крак - неопределен	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Загладена	Кафяв	Черен
25	А 1955	м. Градището, ниво С.	Горна част от ляв крак и ханш	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Загладена	Тъмнокафяв	Черен

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
26	А 1950	м. Град.,ниво С.	Неопределен	Врязана	липсва	ерозирала	Кафяв	Кафяв
27	А 1951	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Черен	Черен
28	А 1952	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Черен	Черен
29	А 1949	м. Градището, ниво С.	Лява част от гръден кош	Врязана	Липсва	Много добре загладена	Черен	Черен
30	А 1948	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Тъмно-кафява	Черен
31	А 1947	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от ляв крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Сиво-черен	Сиво-черен
32	А 1945	м. Градището, ниво С.	Вероятно долна част от фигурка	Липсва	-	Добре загладена	Черен	Черен
33	А 1944	м. Градището, ниво С.	Горна част от ляв крак и ханш	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Тъмно-кафяв	Черен
34	А 1943	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от горната част от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Черен	Черен
35	А 1942	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от горна част на десен крак и ханш	Врязана	Липсва	Грубо оформена повърхност	Неравномерен цвят от кафяв до черен	Черен
36	А 1941	м. Градището, ниво С.	Ф-т от горна част на десен крак и ханш	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	От тъмнокафяв до черен цвят	Черен
37	А 1940	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от ляв крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	От Тъмно-кафяв до черен	Черен
38	А 1939	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от горна част на ляв крак и ханш	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Тъмно-сив	Черен

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
39	А 1938	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от горна част на десен крак и ханш	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Кафяв	Черен
40	А 1932	м. Градището, ниво С.	Вероятно фрагмент от ръка	Врязана	Липсва	Добре загладена	Кафяв	Сиво-черен
41	А 1934	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от черен до бежов	Черен, бежов
42	А 1933	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Черен	Черен
43	А 1936	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от горна част на ляв крак и ханш	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Черен	Черен
44	А 1937	м. Градището, ниво С.	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	Бяла инкрустация	Добре загладена	От Черен до бежов	Черен
45	А 2519	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от ляв крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Тъмно-кафяв	Черен
46	А 2517	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от бежов до тъмно-сив	Бежов
47	А 2516	м. Градището, ниво В.	Ляв крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Сиво-бежов	Черен
48	А 2515	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Сиво-кафяв	Черен
49	А 2499	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от горна част на десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Бежово-оранжев	Черен
50	А 2496	м. Градището, ниво В.	Долна част от ляв крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Светло-кафяв	Светло-кафяв
51	А 2494	м. Градището, ниво В.	Долна част от ляв крак	Липсва	-	Грубо загладена	Тъмно-кафяв	Черен

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
52	А 2483	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от крак - неопределен	Врязана	Липсва	Добре загладена	Бежова	Черен
53	А 2482	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от крак - неопределен	Врязана	Липсва	Добре загладена	Черен	Черен
54	А 2530	м. Градището, ниво В.	Горна част от десен крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Сив	Тъмно-сив
55	А 2533	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Черен	Черен
56	А 2524	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от горна част на десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Тъмно-сив	Тъмно-сив
57	А 2523	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от горна част на десен крак и ханш	Врязана	Липсва	Добре загладена	Бежов	Черен
58	А 2535	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от десен крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Неравномерен цвят от бежово-кафяв до черен	Черен
59	А 2531	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Бежово-кафяв	Черен
60	А 2529	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от горна част на десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от тъмно-сив до кафяв	Черен
61	А 2539	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от десен крак – долна част	Липсва	-	Добре загладена	Сиво-бежов	Черен
62	А 2503	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Кафяв	Кафяв
63	А 2525	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от горна част на десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена, сега частично ерозирала	Кафяв	Черен
64	А 2509	м. Градището, ниво В.	Ляв крак	Врязана и	Следи от бяла	Добре загладена	Неравномерен от кафяв до	Черен

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
				набодена	инкрустация		черен	
65	А 2508	м. Градището, ниво В.	Долна част от десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладен	Черен	Черен
66	А 2511	м. Градището, ниво В.	Долна част от ляв крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	загладена и излъскана	Черен	Черен
67	А 2510	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от десен крак – горна част	Врязана	липсва	Грубо загладена	Оранжев	Оранжев
68	А 2520	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от десен крак и ханш	Врязана	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от кафяв до черен	Тъмнокафяв
69	А 2521	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Черен	Черен
70	А 2512	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от ляв крак и ханш	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Тъмнокафяв	Черен
71	А 2541	м. Градището, ниво В.	Фрагмент от горна част на десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Тъмносива	Черен
72	А 2542	м. Градището, ниво В.	Стъпална част на краката	Врязана	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от тъмносив до бежаво-оранжев	Черен
73	А 2543	м. Градището, ниво В.	Стъпална част на десен крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Кафяв	Сиво-черен
74	А 2544	м. Градището, ниво В.	Горна част на десен крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Сива	Сив
75	А 2546	м. Градището, ниво В.	Горна част от десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре изгладена до излъскана повърхност на места	Черен	Черен

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
76	А 2545	м. Градището, ниво В.	Горна част от десен крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Много добре загладена	Тъмно-сив	Черен
77	А 2547	м. Градището, ниво В.	Горна част от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена, сега частично ерозирал	Тъмносива	Черен
78	А 2548	м. Градището, ниво В.	Горна част от ляв крак и ханш	Врязана	Липсва	Добре загладена	Бежаво-кафява	Черен
79	А 2549	м. Градището, ниво В.	Горна част от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Бежов	Черен
80	А 2550	м. Градището, ниво В.	Горна част от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена до излъскана на места	Тъмносив	Черен
81	А 2551	м. Градището, ниво В.	Горна част от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Много добре загладена	Сив	Черен
82	А 2552	м. Градището, ниво В.	Горна част от десен крак	Врязана	Липсва	Силно ерозирала повърхност	Неравномерен от сиво-черен до бежов	Черен
83	А 2553	м. Градището, ниво В.	Стъпална част на краката	Врязана	Липсва	Добре загладен	Кафяв	Кафяв
84	А 2554	м. Градището, ниво В.	Горна част от ляв крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от черен до бежов	Черен
85	А 2555	м. Градището, ниво В.	Долна част от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Кафяв	Черен
86	А 2556	м. Градището, ниво В.	Горна част от десен крак и ханш	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Много добре загладена	Тъмно-кафяв	Тъмно-кафяв
87	А 2557	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Много добре загладен	Неравномерен от черен до кафяв	Тъмнокафяв
88	А 2558	м. Градището, ниво С.	Горна част от ляв крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Сиво-бежов	Черен

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
89	А 2580	м. Градището, ниво С.	Долна част от крак - неопределен	Врязана	Липсва	Грубо загладен	Бежов	Черен
90	А 2577	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак и ханш	Врязана	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от сив до бежов	Кафяв
91	А 2579	м. Градището, ниво С.	Горна част от ляв крак	Грубо врязана	Липсва	Грубо загладен	Бежов	Черен
92	А 2578	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Грубо загладен	Бежаво-кафяв	Черен
93	А 2575	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладен	Неравномерен от бежов до кафяв	Черен
94	А 2574	м. Градището, ниво С.	Горна част от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Тъмносива	Сив
95	А 2573	м. Градището, ниво С.	Седалищна част на фигурката	Врязана	Липсва	Силно ерозирала	Кафяв	Кафяв
96	А 2571	м. Градището, ниво С.	Горна част на десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Бежаво - оранжев	Тъмносив
97	А 2570	м. Градището, ниво С.	Горна част от ляв крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Черен	Черен
98	А 2569	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част на ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от кафяв до тъмносив	Черен
99	А 2566	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част на десен крак	Врязана	Липсва	Добре загладен	Черен	Черен
100	А 2565	м. Градището, ниво С.	Стъпална чат на краката	Врязана	Липсва	Добре загладен	Неравномерен от бежов до сив	Черен
101	А 2567	м. Градището, ниво С.	Ханш и седалище	Врязана	Липсва	Загладена	Неравномерен от сиво-бежов до оранжев	Черен

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
102	А 2568	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част на десен крак	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена до излъскана на места	Кафяв	Черен
103	А 2563	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част от десен крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Тъмнокафяв	Черен
104	А 2564	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част от ляв крак	Врязана	Следи от бяла инкрустация	Много добре загладена	Неравномерен от тъмносив до бежов	Сив
105	А 2581	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак и десен гръден кош	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Много добре загладен	Черен	Черен
106	А 2582	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Неравномерен от сив до бежов	Черен
107	А 2585	м. Градището, ниво С.	Средна част от ляв крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладена	Сив	Сив
108	А 2583	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част от десен крак	Врязана	Липсва	Добре загладена	Сив	Сив
109	А 2584	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак	Врязана	Липсва	Добре загладен	Кафяв	Кафяв
110	А 2586	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак	Врязана	Липсва	Добре загладен	Черен	Кафяв
111	А 2589	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Добре загладен	Бежов	Кафяв
112	А 2588	м. Градището, ниво С.	Горна част от десен крак	Врязана и набодена	Липсва	Грубо загладена	Сиво-бежов	Черен
113	А 2590	м. Градището, ниво С.	Ханш и горна част от ляв крак	Врязана	Липсва	Добре загладен	Кафяв	Черен

№	Инв. №	Стратиграфски данни	Представена част от фигурката	Техника на украса	Инкрустация	Обработка на повърхността	Цвят на повърх-ността	Цвят на лома
114	А 1693	м. Градището, ниво В.	Глава	Липсва	-	Силно ерозирана	Кафяв	Черен
115	А 1683	м. Градището, ниво А.	Глава	Липсва	-	Грубо загладена	Черен	Черен
116	А 1699	м. Градището, ниво В.	Глава	Липсва	-	Добре загладена	Неравномерен от тъмноси в до бежов	Черен
117	А 1688	м. Градището, ниво В.	Глава	Липсва	-	Добре загладен	Черен	Кафяв
118	А 1960	м. Градището, ниво В.	Глава	Липсва	-	Добре загладен	Черен	Черен
119	А 1691	м. Градището, ниво В.	Глава	Липсва	-	Добре загладен	Кафяв	Черен
120	А 1823	м. Градището, ниво В	Неопределен фрагмент	врязана	липсва	Добре загладена	Бежово-кафяв	Черен
121	А 1812	м. Градището, ниво В	Неопределен фрагмент – вероятно ръка	врязана	Следи от бяла инкрустация	Ерозирала	Сиво-бежова	Черен
122	А 1648	м. Градището, ниво А	глава	липсва	-	Добре загладена	От кафяв до бежово-кафяв, неравномерен	Черен
123	2500	м. Градището, ниво В	Част от ханша и лявото бедро	Врязана и набодена	Следи от бяла инкрустация	Добре загладена	Тъмнокафяв	черен
124	2489	м. Градището, ниво В	Долна част на ляв крак	врязана	липсва	Добре загладена	Сиво-черен	черен

КАТАЛОГ НА ЗООМОРФНАТА ПЛАСТИКА[1]

Табло III. 1

1.Зооморфна фигурка, частично реконструирана с гипс. Представено едро рогато животно, вероятно бик или тур. Има грубо загладена, винено червена повърхност (вторично изпечена). Изработена е от глина с много органични примеси. Личат множество шупли по повърхността. *Височина:* 4,7 см; *запазена дължина*: 6,4 см. *Инвентарен номер*: А 1471.
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В, жилище 6.
Публикуван: Николов 1974а, обр. 102.

2. Зооморфна фигурка, частично реконструирана с гипс. Рогата не са напълно възстановени. Представено е едро рогато животно, вероятно бик или тур. Има добре загладена, бежова повърхност (вероятно вторично изпечена). Изработена е от фина глина. *Запазена височина:* 5,8 см; *запазена дължина*: 7,2 см. *Инвентарен номер*: А 834 (част от експозицията на РИМ Враца).
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, открита на повърхността.
Публикуван: Николов 1974а, обр. 104.

3. Зооморфна фигурка. Предния десен крак е частично реконструиран с гипс. На мястото на очите е пробита хоризонтална кръгла дупка, преминаваща през цялата ширина на главата. Има грубо загладена, червена повърхност (вторично изпечена). Изработена е от глина с много органични примеси. *Височина:* 4,1 см; *запазена дължина*: 6,2 см. *Инвентарен номер*: А 1470.
*Стратиграфски данни:*липсва информация.
Непубликуван.

4. Зооморфна фигурка. Главата и част от краката са отчупени. Има бежова, грубо загладена повърхност. Изработена е от глина с много органични примеси. *Запазена височина:* 3,7 см; *запазена дължина*: 5,6 см. *Инвентарен номер*: А 834 (номерът се дублира с този на обр. 2).
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, открита на повърхността.
Непубликуван.

5. Зооморфна фигурка. Задният ляв крак е реконструиран с гипс. Рогата/ ушите са отчупени. Има бежова, грубо загладена повърхност. *Запазена височина:* 3,3 см; *дължина*: 4,5 см. Фигурката е от експозицията на РИМ Враца. *Инвентарен номер*: А 1773б (поставен като сигнатура върху фигурката). Под този номер е инвентирана антропоморфна фигурка!
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.
Публикуван: Николов 1974а, обр. 100.

6. Зооморфна фигурка, частично реконструирана с гипс. Представено едро рогато животно, вероятно бик или тур. Има грубо загладена, бежова повърхност (вторично изпечена). Фигурката изглежда не е довършена. *Височина:* 7 см; *запазена дължина*: 12,3 см. *Инвентарен номер*: А 1472.
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С, жилище 6.
Публикуван: Николов 1974а, обр. 102.

7. Зооморфна фигурка. Рогата/ ушите и муцуната са отчупени. На мястото на очите е пробита хоризонтална кръгла дупка, преминаваща през цялата ширина на главата. Има керемидено червена, грубо загладена повърхност (вторично изпечена). *Запазена височина:* 3,2 см; *дължина*: 4,5 см. Фигурката е част от експозицията на РИМ Враца. *Инвентарен номер*: А 1773-2 (поставен като сигнатура върху фигурката). Под този номер е инвентирана антропоморфна фигурка!
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.
Публикуван: Николов 1974а, обр. 100.

8. Зооморфна фигурка. Едното ухо е отчупено. Има сиво-кафява, грубо загладена повърхност. Изработена е от фина глина. Върху тялото има нанесени с нокът малки насечки, вероятно маркиращи козината на животното. *Височина:* 3,12 см; *дължина*: 4 см. Фигурката е част от експозицията на РИМ Враца. *Инвентарен номер*: А 1773-в (поставен като сигнатура върху фигурката). Под този номер е инвентирана антропоморфна фигурка!
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво С.
Непубликуван.

9. Зооморфна фигурка. Задният десен крак е отчупен. Има бежова, грубо загладена повърхност. Изработена е от глина с много органични примеси. Има множество шупли по повърхността. *Височина:* 3,4 см; *дължина*: 4 см. *Инвентарен номер*: липсва.
Стратиграфски данни: липсват данни
Непубликуван.

Табло III. 2.

1. Фрагмент от зооморфна фигурка. Представена е задната част на животното. Има кафява, грубо загладена повърхност. Ломът е с черен цвят. Изработена от глина с много органични примеси. Неорнаментиран. *Запазена височина:* 6 см; *запазена дължина:* 5 см. *Инвентарен номер*: А 1767.
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.
Непубликуван

2. Фрагмент от зооморфна фигурка (вероятно изобразяваща говедо). Представена е задната част на животното. Има сиво-кафява, грубо загладена повърхност. Ломът е със сиво-черен цвят. Изработена е от фина глина. Неорнаментиран. *Височина:* 5 см; *запазена дължина:* 4,9 см.

[1] Представени са данните за зооморфните изображения от фигури III.1 и III.2.

Инвентарен номер: А 1766.
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.
Непубликуван

3. Фрагмент от зооморфна фигурка. Представена е задната част на животното. Има керемиденочервена (вторично изпечена), грубо загладена повърхност. Ломът е с черен цвят. Има органични опоснители (плява) в тестото. Неорнаментиран. *Запазена височина:* 5,7 см; *запазена дължина:* 3,2 см. *Инвентарен номер*: А 1835.
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.
Непубликуван

4. Зооморфна фигурка. Отчупени са рогата и крайниците. Има грубо загладена, бежово-сива повърхност на тъмносиви петна. Ломът е с черен цвят. Има органични опоснители (плява) в тестото. Неорнаментиран. *Запазена височина*: 4,9 см; *запазена дължина*: 7 см. *Инвентарен номер*: А 1796.
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.
Непубликуван.

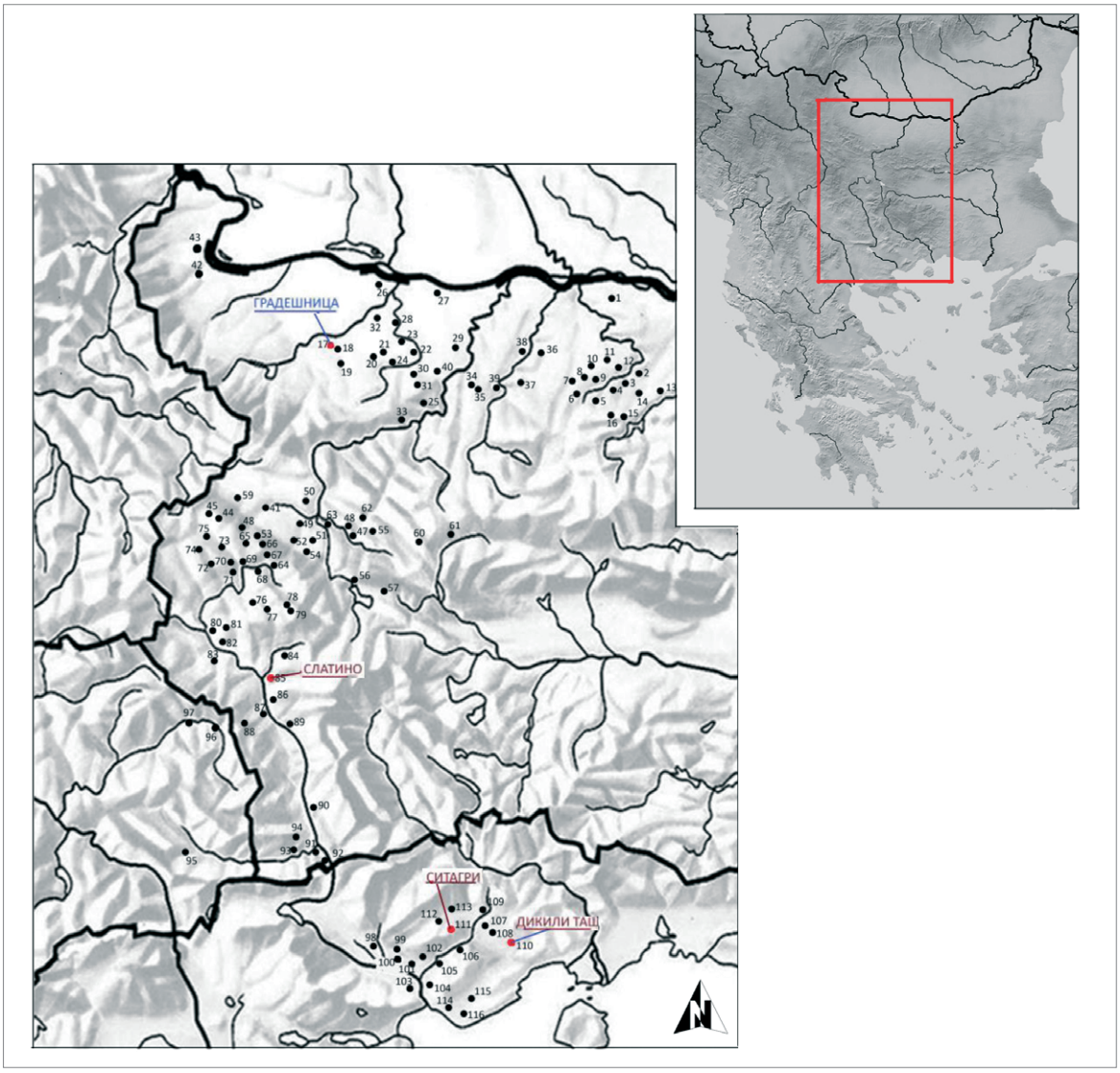
5. Фрагмент от зооморфна фигурка. Отчупени са главата и крайниците. Има бежова, добре загладена повърхност (вторично изпечена). Тялото е покрито с фини врязани линии, маркиращи окосмяването на животното. *Запазена височина*: 3 см; *запазена дължина*: 5 см. *Инвентарен номер*: липсва.
Стратиграфски данни: липсва информация.
Непубликуван.

6. Зооморфно изображение, вероятно част от жертвеник/ олтар. Има бежова, добре загладена повърхност. Ломът е със сив цвят. Изработен от фина глина. Неорнаментиран. *Запазена височина*: 6,5 см; *запазена дължина:* 4,6 см. *Инвентарен номер*: 1729
Стратиграфски данни: Градешница, м. Градището, ниво В.
Непубликуван

7. Зооморфна фигурка. Частично отчупен е задния десен крак. Има бежова, грубо загладена повърхност. Неорнаментиран. *Височина*: 3 см; *дължина:* 4 см. *Инвентарен номер*: липсва.
Стратиграфски данни: липсва информация.
Непубликуван

8. Фрагмент от зооморфна фигурка. Представена е предната част на животното. Има добре загладена, неравномерно оцветена повърхност – от бежова до сиво-кафява на цвят. Изработена е от фина глина. Вероятно е вторично изпечена. *Височина*: 4,1 см; *запазена дължина:* 3 см. *Инвентарен номер*: липсва
Стратиграфски данни: липсва информация.
Непубликуван

КАРТИ

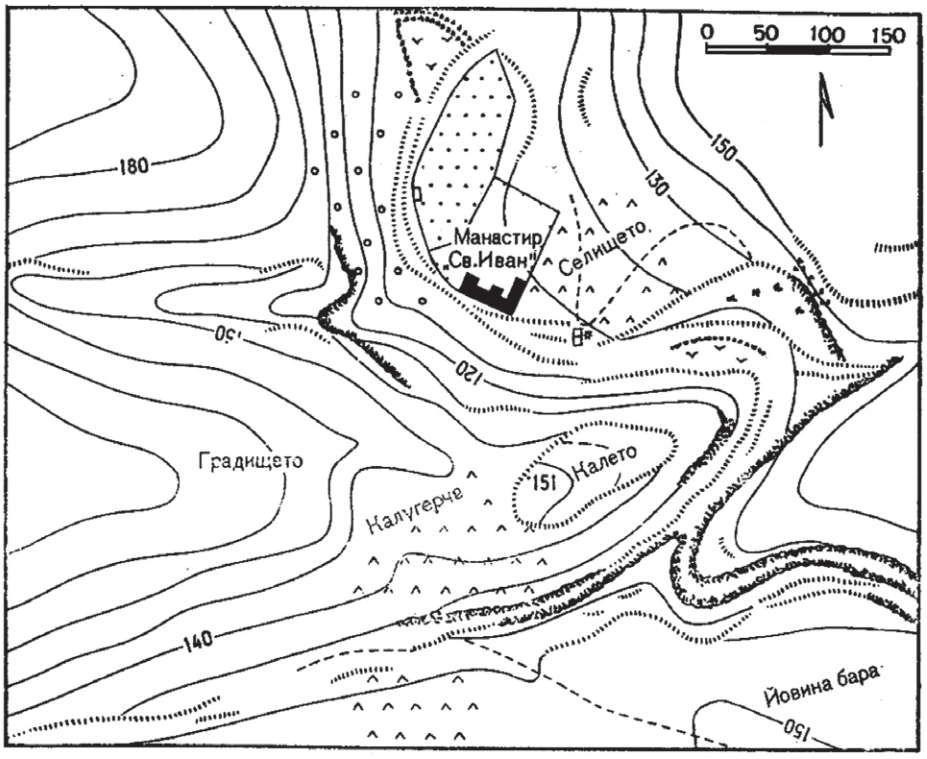
Карта 1. Обекти от култура Градешница-Слатино-Дикили Таш.

1: с. Бяла Вода, м. Хисаря; 2- с. Крушуна, м. Калица; 3- с. Чавдарци, м. Манастирището; 4 – с. Деветаки, Деветашка пещера; 5 – гр. Ловеч, Табашка пещера; 6- гр. Ловеч, Ловешка крепост; 7 – с. Лисец, м. Куртова могила; 8 – с. Баховица, м. Бостаните; 9 – с. Умаревци, м. Барата; 10 – с. Горан; 11 – с. Владия, м. Стокито; 12 – с. Дренов, м. Доеренска бара; 13 – гр. Сухиндол, м. Алчака; 14 – с. Горско Сливово, м. Куза; 15 – с. Градище, м. Калъп; 16 – с. Градище, м. Букът; 17 – с. Градешнница, м. Градището, м. Калето; 18 – с. Градешница, извор Лишурата; 19 – с. Баурене; 20 – с. Борован, м. Лапчовец; 21 – с. Борован, м. Езеро; 22 – с. Попица, м. Горунчетата; 23 – с. Алтимир, м. Бреста; 24 – с. Комарево, м. Врачанка; 25 – с. Кунигю, м. Полето; 26 – гр. Козлодуй, м. Селището; 27 – с. Остров, м. Блатото; 28 – с. Галиче, м. Ямболя; 29 – с. Бреница, м. Кременитата могила; 30 – с. Враняк, м. Вълчи дол; 31 – с. Габаре, м. Бонов връх; 32 – с. Софрониево, м. Данева могила; 33 – с. Царевец, м. Райчов дол; 34 – с. Телиш, м. Редутите; 35 – с. Телиш, м. Пипра; 36 – гр. Плевен, парк Кайлъка; 37 – с. Петърница, м. Къбелското; 38 – с. Ясен, м. Белия бряг; 39 – с. Крушовица, Стойчова могила; 40 – с. Лепица, м. Стражица; 41 – с. Братушково, м. Градище; 42 – Видин; 43 – Витбол; 44 – с. Извор, м. Бутовица; 45 – с. Извор, м. Вировете; 46 – с. Гургулат, м. Каменеи; 47- Горни- Богров; 48 – с. Челопечене; 49 – с. Волуек; 50 – с. Кътина; 51 – Илиеици; 52 – махала Белица до с. Хераково; 53 – с. Гоз; 54 – центъра на София; 55 – с. Яна; 56 – Горни Писарел; 57- гр. Ихтиман; 58 – с. Пеклюк; 59 – гр. Драгоман, м. Голямата чука; 60 – с. Чеканчево;61 – с. Челопеч; 62 – гр. Бухово; 63 – Кремиковци; 64 – с. Мещица; 65 – гр. Брезник; 66 – с. Вискяр; 67 – с. Расник; 68 – гр. Лерник; 69 – гр. Батановци; 70 – с. Николаево; 71 – с. Беренде; 72 – с. Габров дол II; 73 – с. Селищен дол; 74 – с. Докьовци; 75 – с. Душшици; 76 – с. Кондофрей; 77 – с. Чуховец; 78- с. Дрен I; 79 – с. Дрен II; 80 – с. Горна Гращица; 81 – с. Таваличево; 82 – с. Невестино II; 83 – с. Ваксево II; 84 – с. Самораново; 85 – с. Слатино;

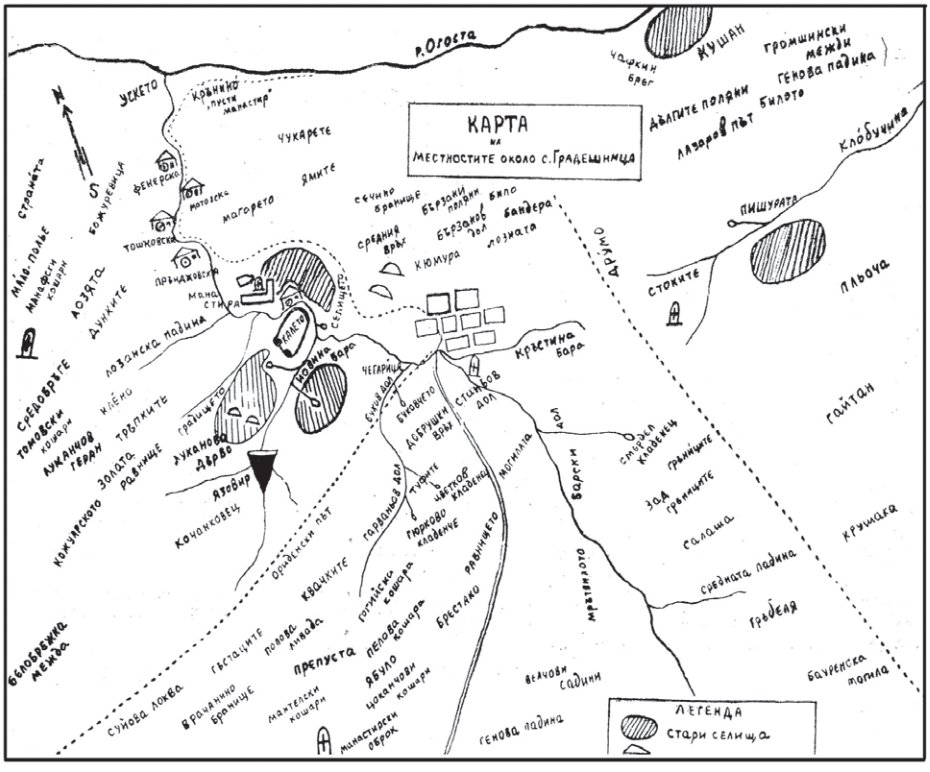
86 – гр. Кочериново; 87 – с. Българчево; 88 – с. Дренково II; 89 – кв. Струмско, Благоевград; 90 – с. Дамяница; 91 – с. Митино; 92 – с. Тополница; 93 – гр. Първомай; 94 – с. Кавракирово; 95 – гр. Струмица, м. Цареви кули (Македония); 96 – Делчево, м.Град; 97 -Кочани- Спанчево; 98 – с. Нео Сули; 99 – Сидиродромикос; 100 – Христо; 101 – с. Тумба; 102 – Толос; 103 – с. Крионери; 104 – гр. Амфиполис; 105 – с. Димитра; 106 – Неа Бифра; 107 – с. Доксато; 108 – гр. Капамбаки; 109 – с. Калифитос; 110 – Дикилиташ (Филипи); 111 – с. Ситагри; 112 – Мегалокампос; 113 – Калос Агрос; 114 – Неа Галепсос; 115 – с. Подохори; 116 – Акропотамос

Map 1. Sites belonging to the Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş culture.

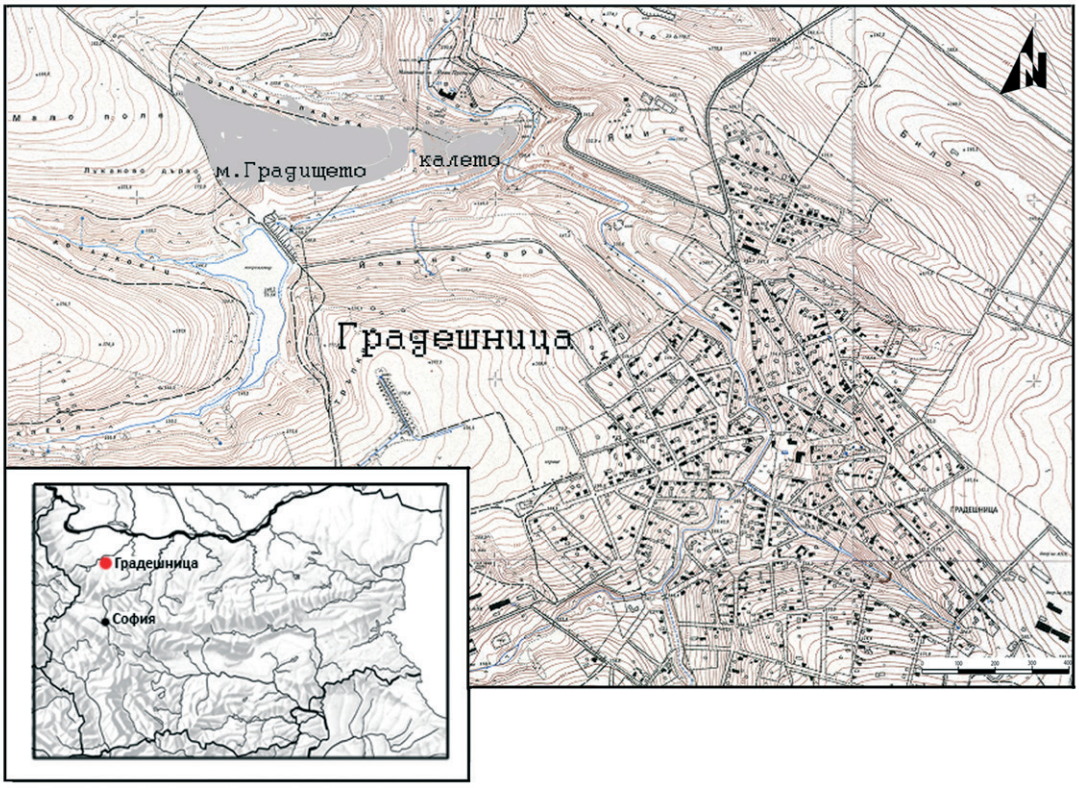
1: v. (= village of) Byala Voda, l. (= locality) Hisarya; 2- v. Kurshuna, l. Kalitsa; 3- v. Chavdartsi, l. Manastirishteto; 4 – v. Devetaki, Devetashka cave; 5 – Lovech, Tabashka cave; 6- Lovech, Lovech fortress; 7 – v. Lisets, l. Kurtova mogila; 8 – v. Bahovitsa, l. Bostanite; 9 – v. Umarevtsi, l. Barata; 10 – v. Goran; 11 – v. Vladiya, l. Stokito; 12 – v. Drenov, l. Doerenska bara;13 – Suhindol, l. Alchaka; 14 – v. Gorsko slivovo, l. Kuza; 15 – v. Gradishte, l. Kalap; 16 – v. Gradishte, l. Bukat; 17 – v. Gradeshnitsa, l. Gradishteto, l. Kaleto; 18 – v. Gradeshnitsa, Lishurata spring; 19 – v. Baurene; 20 – v. Borovan, l. Lapchovets; 21 – v. Borovan, l. Ezero; 22 – v. Popitsa, l. Gorunchetata; 23 – v. Altimir, l. Bresta; 24 – v. Komarevo, l. Vrachanka; 25 – v. Kunigyu, l. Poleto; 26 – Kozloduy, l. Selishteto; 27 – v. Ostrov, l. Blatoto; 28 – v. Galiche, l. Yambolya; 29 – v. Brenitsa, l. Kremenitata mogila; 30 – v. Vranyak, l. Valchi dol; 31 – v. Gabare, l. Bonov vrah; 32 – v. Sofronievo, l. Daneva mogila; 33 – v. Tsarevets, l. Raychov dol; 34 – v. Telish, l. Redutite; 35 – v. Telish, l. Pipra; 36 – Pleven, Kaylaka park; 37 – v. Petarnitsa, l. Kabelskoto; 38 – v. Yasen, l. Beliya bryag; 39 – v. Krushovitsa, l. Stoychova mogila; 40 – v. Lepitsa, l. Strazhitsa; 41 – v. Bratushkovo, l. Gradishte; 42 – Vidin; 43 – Vitbol; 44 – v. Izvor, . Butovitsa; 45 – v. Izvor, l. Virovete; 46 – v. Gurgulat, l. Kamenei; 47- Gorni Bogrov; 48 – v. Chelopechene; 49 – v. Voluek; 50 – v. Katina; 51 – Ilientsi; 52 – Belitsa quarter by v. Herakovo; 53 – v. Goz; 54 – the centre of Sofia; 55 – v. Yana; 56 – Gorni Pisarel; 57- Ihtiman; 58 – v. Peklyuk; 59 – Dragoman, l. Golyamata chuka; 60 – v. Chekanchevo;61 – v. Chelopech; 62 – Buhovo; 63 – Kremikovtsi; 64 – v. Meshtitsa; 65 – Breznik; 66 – v. Viskyar; 67 – v. Rasnik; 68 – Lernik; 69 – Batanovtsi; 70 – v. Nikolaevo; 71 – v. Berende; 72 – v. Gabrov dol II; 73 – v. Selishten dol; 74 – v. Dokyovtsi; 75 – v. Dushitsi; 76 – v. Kondofrey; 77 – v. Chuhovets; 78- v. Dren I; 79 – v. Dren II; 80 – v. Gorna Grashtitsa; 81 – v. Tavalichevo; 82 – v. Nevestino II; 83 – v. Vaksevo II; 84 – v. Samoranovo; 85 – v. Slatino; 86 – Kocherinovo; 87 – v. Balgarchevo; 88 – v. Drenkovo II; 89 – Strumsko quarter, Blagoevgrad; 90 – v. Damyanitsa; 91 – v. Mitino; 92 – v. Topolnitsa; 93 – Parvomay; 94 – v. Kavrakirovo; 95 – Strumitsa, l. Tsarevi kuli (Macedonia); 96 – Delchevo, l. Grad; 97 -Kochani- Spanchevo; 98 – v. Neo Souli; 99 – Sidirodromikos; 100 – Christo; 101 – v. Toumba; 102 – Tolos; 103 – v. Krioneri; 104 – Amphipolis; 105 – v. Dimitra; 106 – Nea Biphra; 107 – v. Doxato; 108 – Kapambaki; 109 v. Kaliphytos; 110 – Dikili Taş (Philippoi); 111 – v. Sitagroi; 112 – Megalokampos; 113 – Kalos Agros; 114 – Nea Galepsos; 115 – v. Podochori; 116 – Akropotamos

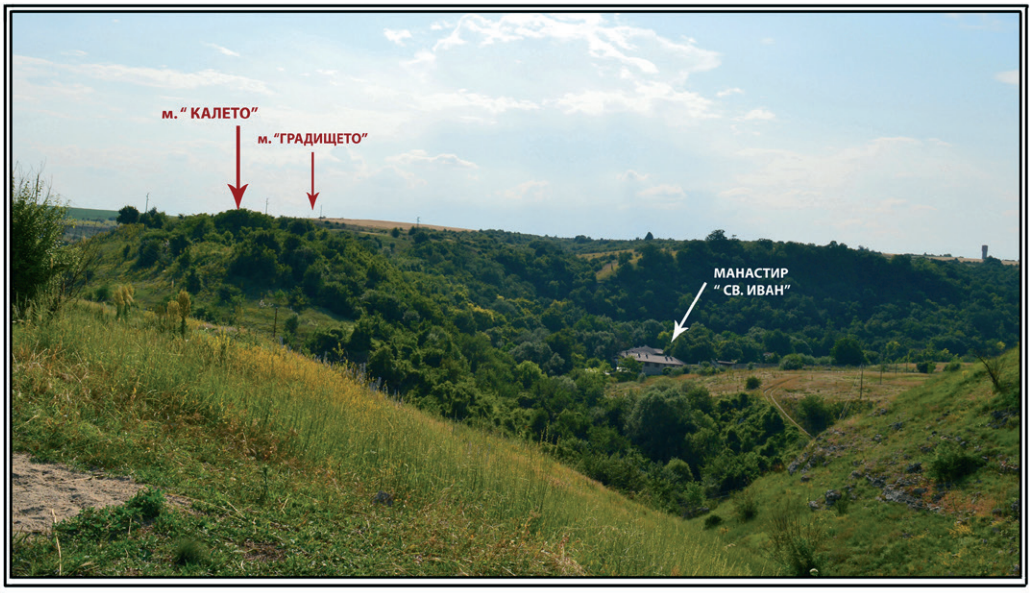
Карта 2. Топографска карта на м. Градището и м. Калето (по Николов 1970 а).
Map 2. Topographic map of Gradishteto and Kaleto localities (after Николов 1970 а).

Карта 3. Обозначени местности в землището на с. Градешница (по Николов 1963).
Map 3. Localities in the territory of the village of Gradeshnitsa (after Николов 1963).

Карта 4. Топографска карта (мащаб 1: 5 000) на района около с. Градешница.
Map 4. Topographic map (scale 1: 5 000) of the area around the village of Gradeshnitsa.

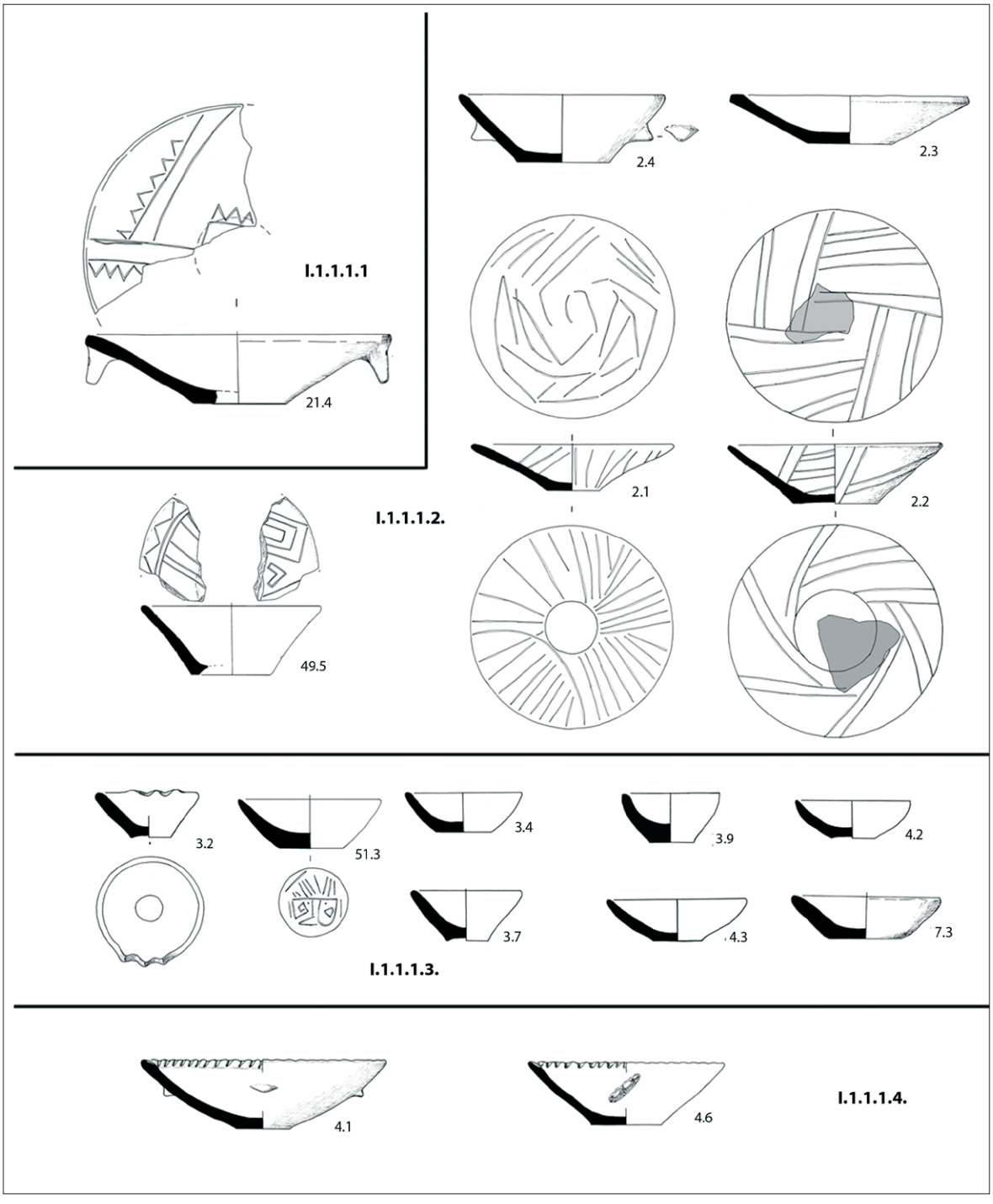

Поглед от изток към м. Калето и м. Градището.
View from the east to Kaleto and Gradishteto localities.

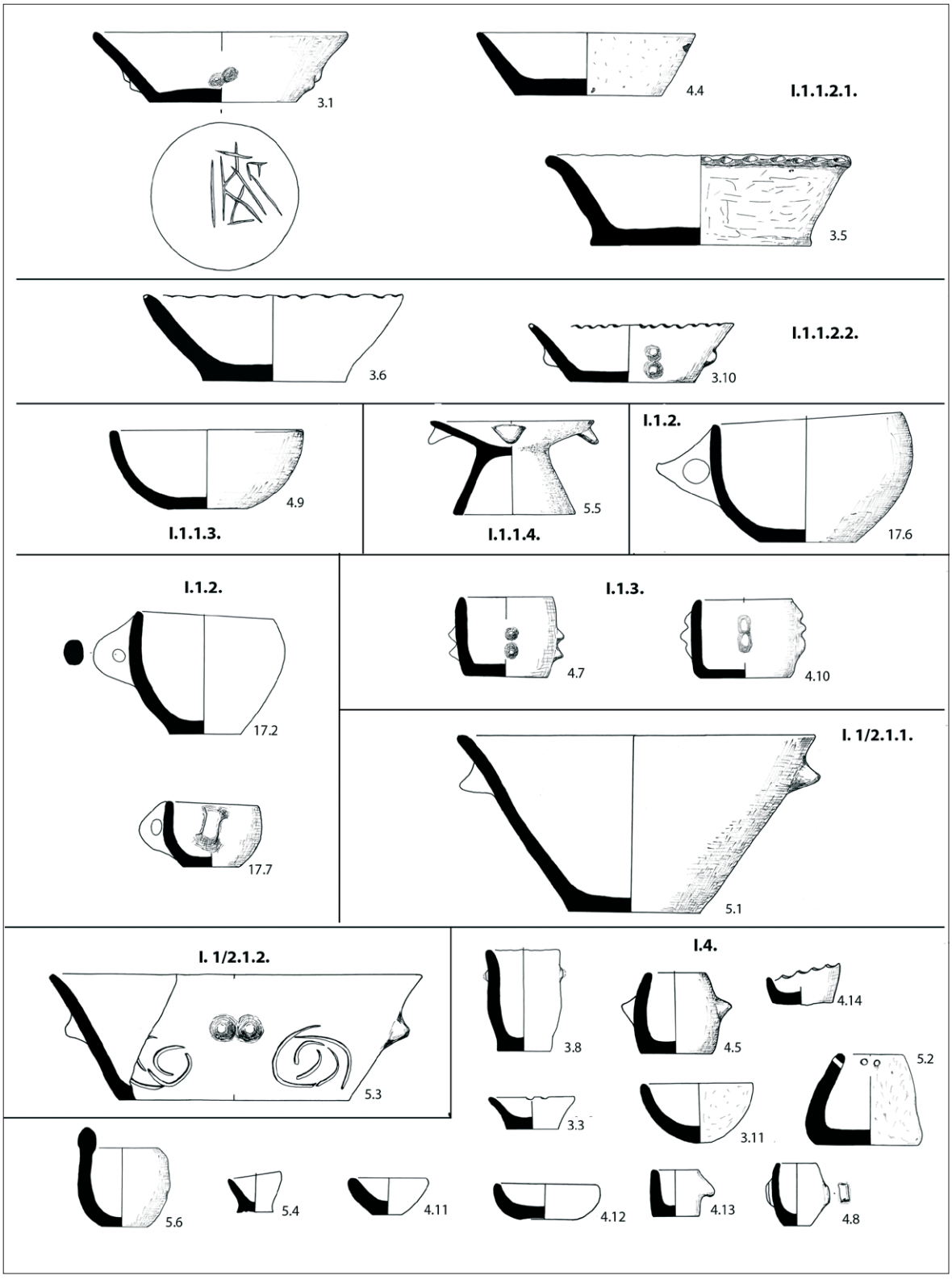

Карта 5. Сателитна снимка на с. Градешница и прилежащото му землище.
Map 5. Satellite photograph of the village of Gradeshnitsa and its territory.

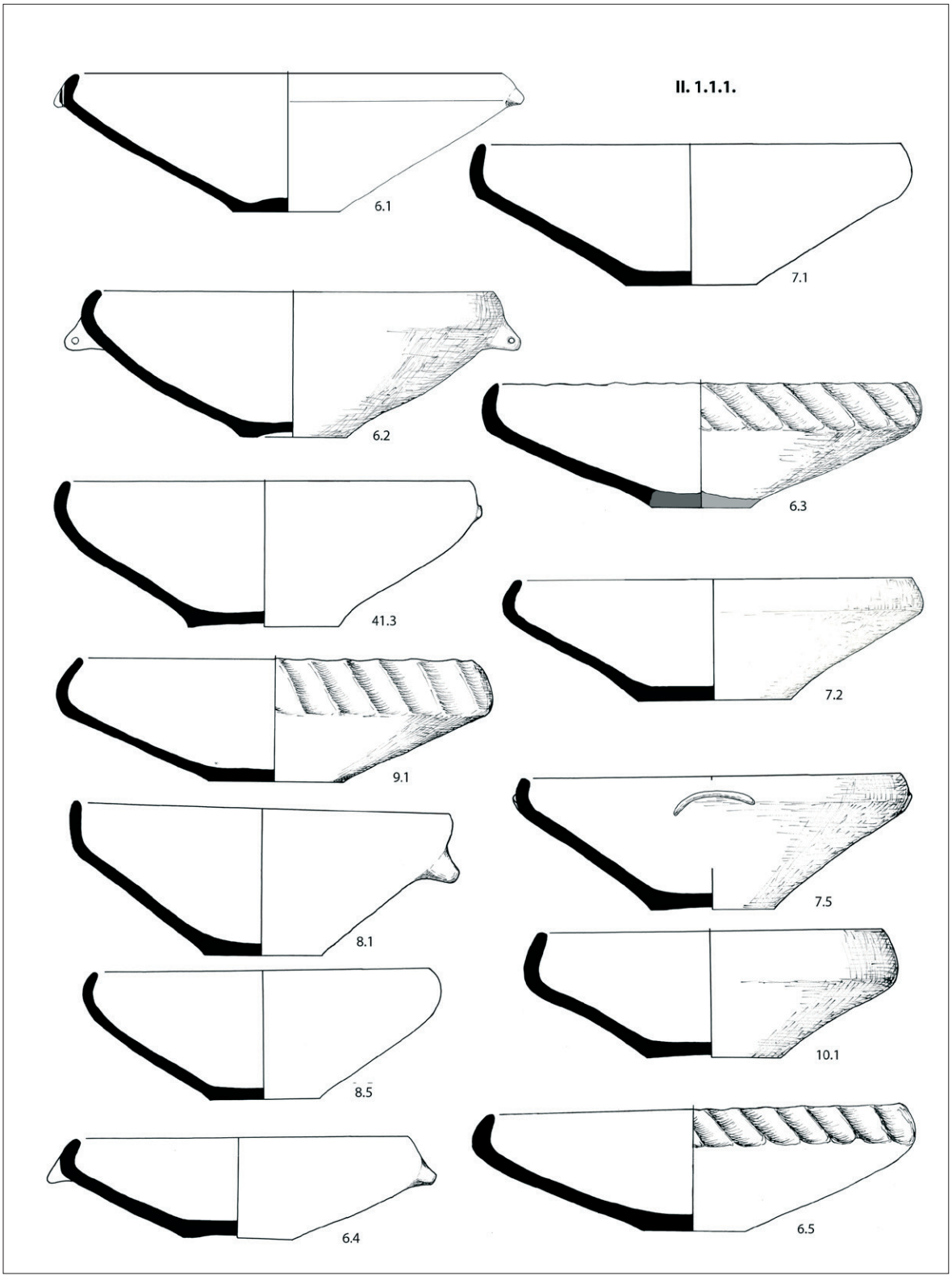
ФИГУРИ

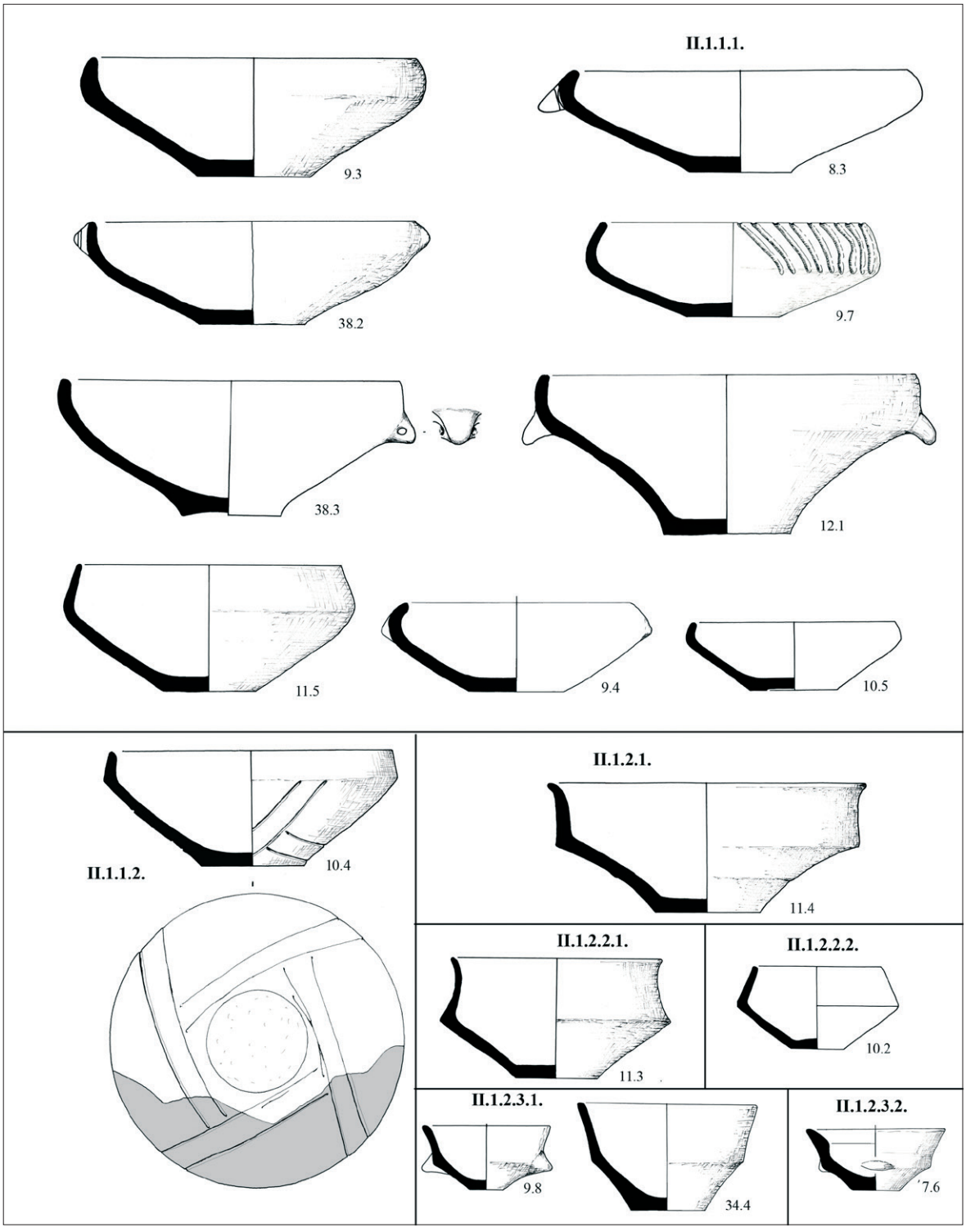
Фиг. I.1. Градешница. Съдове от група I.
Fig. I.1. Gradeshnitsa. Vessels of group I.

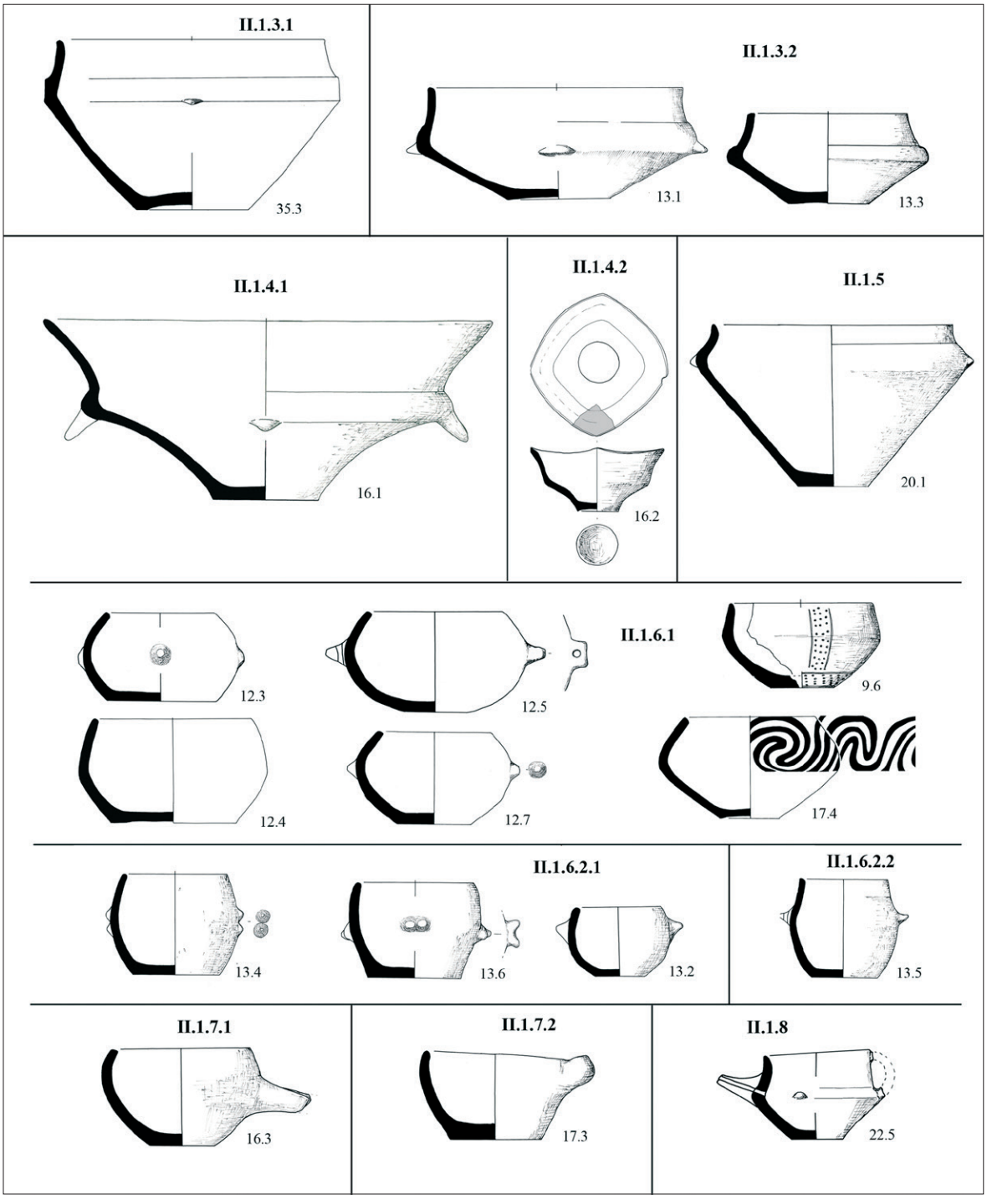
*Фиг. **I.2.** Градешница. Съдове от група I.*
Fig. I.2. Gradeshnitsa. Vessels of group I.

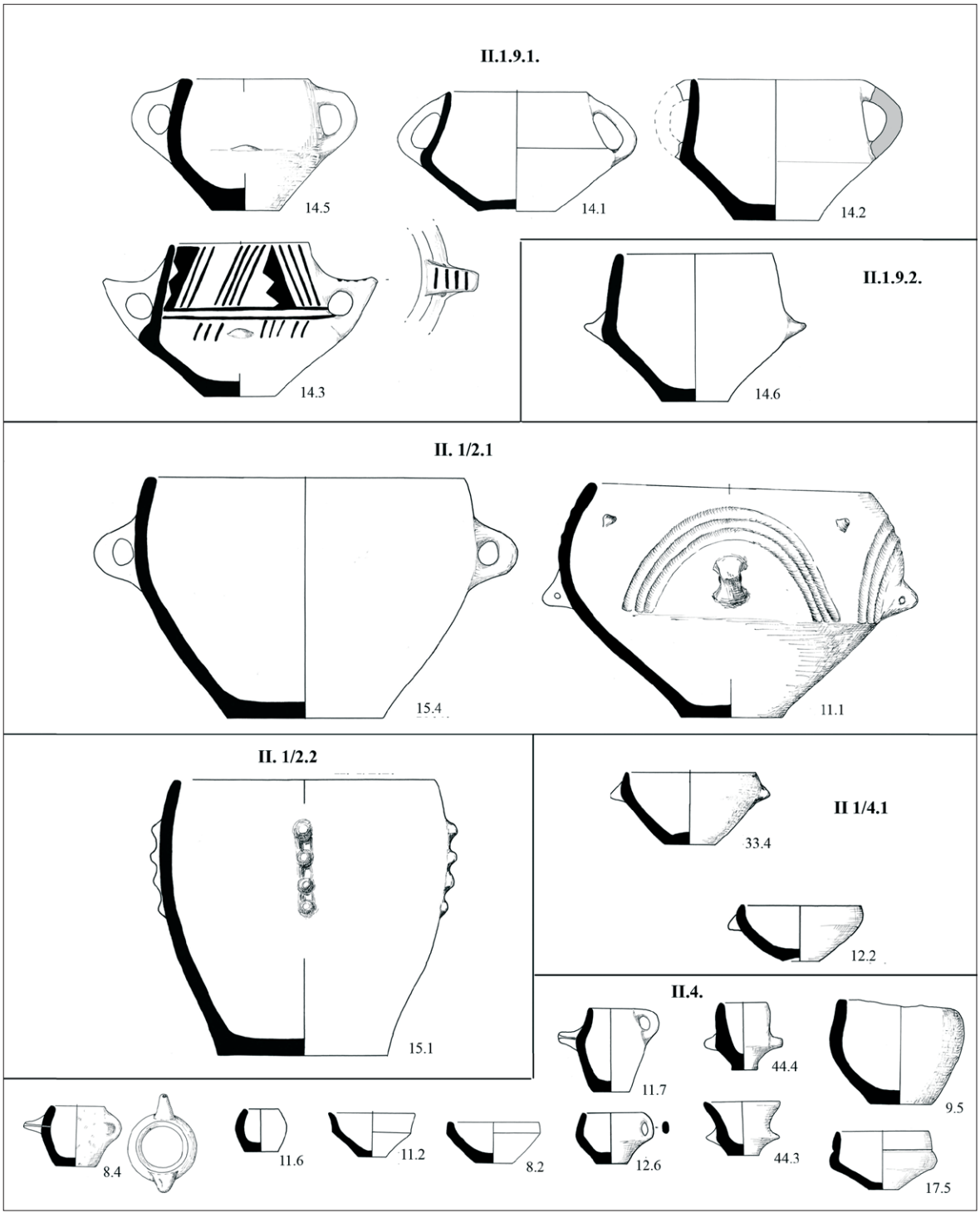
*Фиг. **I.3**. Градешница. Съдове от група II.*
Fig. I.3. Gradeshnitsa. Vessels of group II.

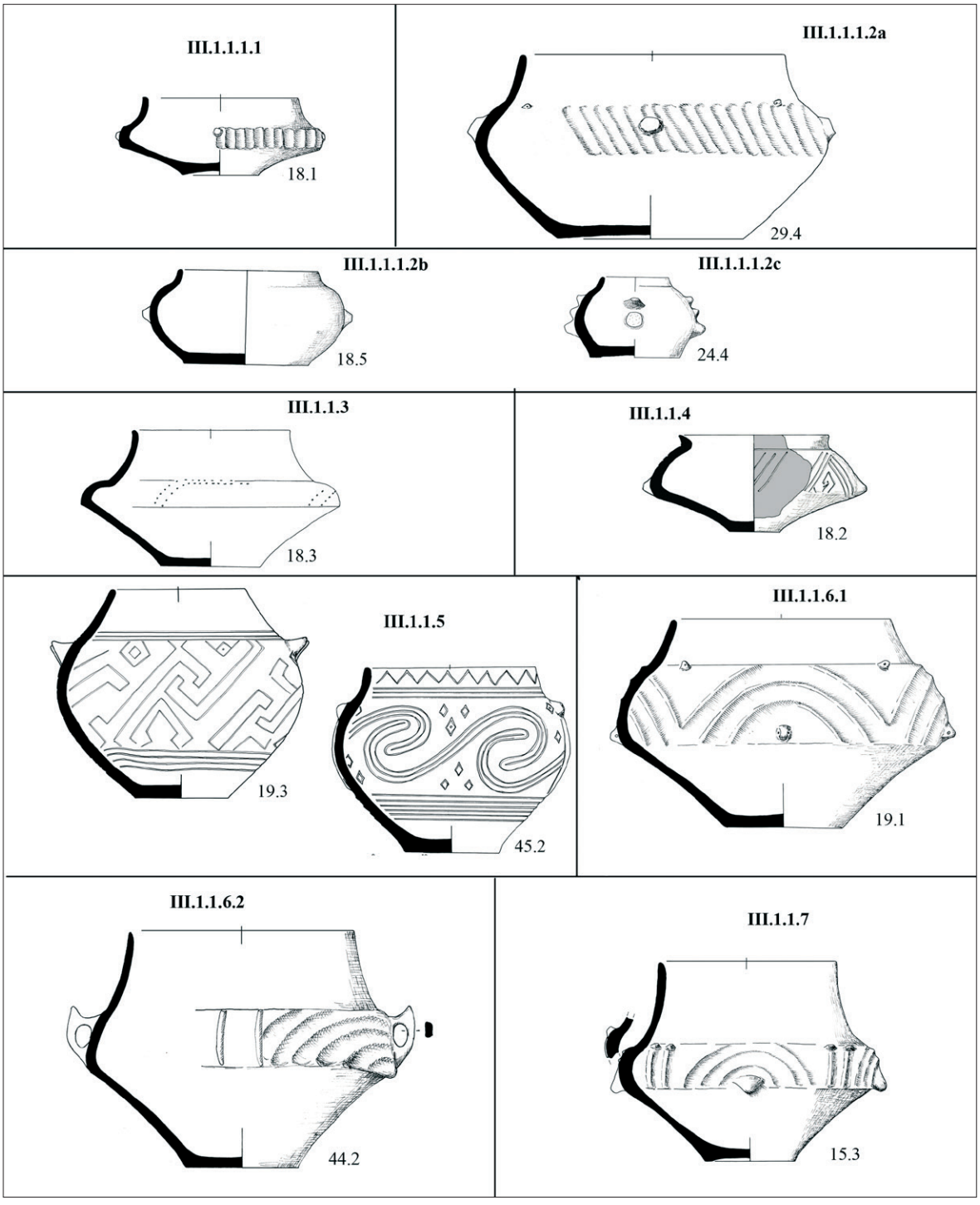
Фиг. I.4. Градешница. Съдове от група II.
Fig. I.4. Gradeshnitsa. Vessels of group II.

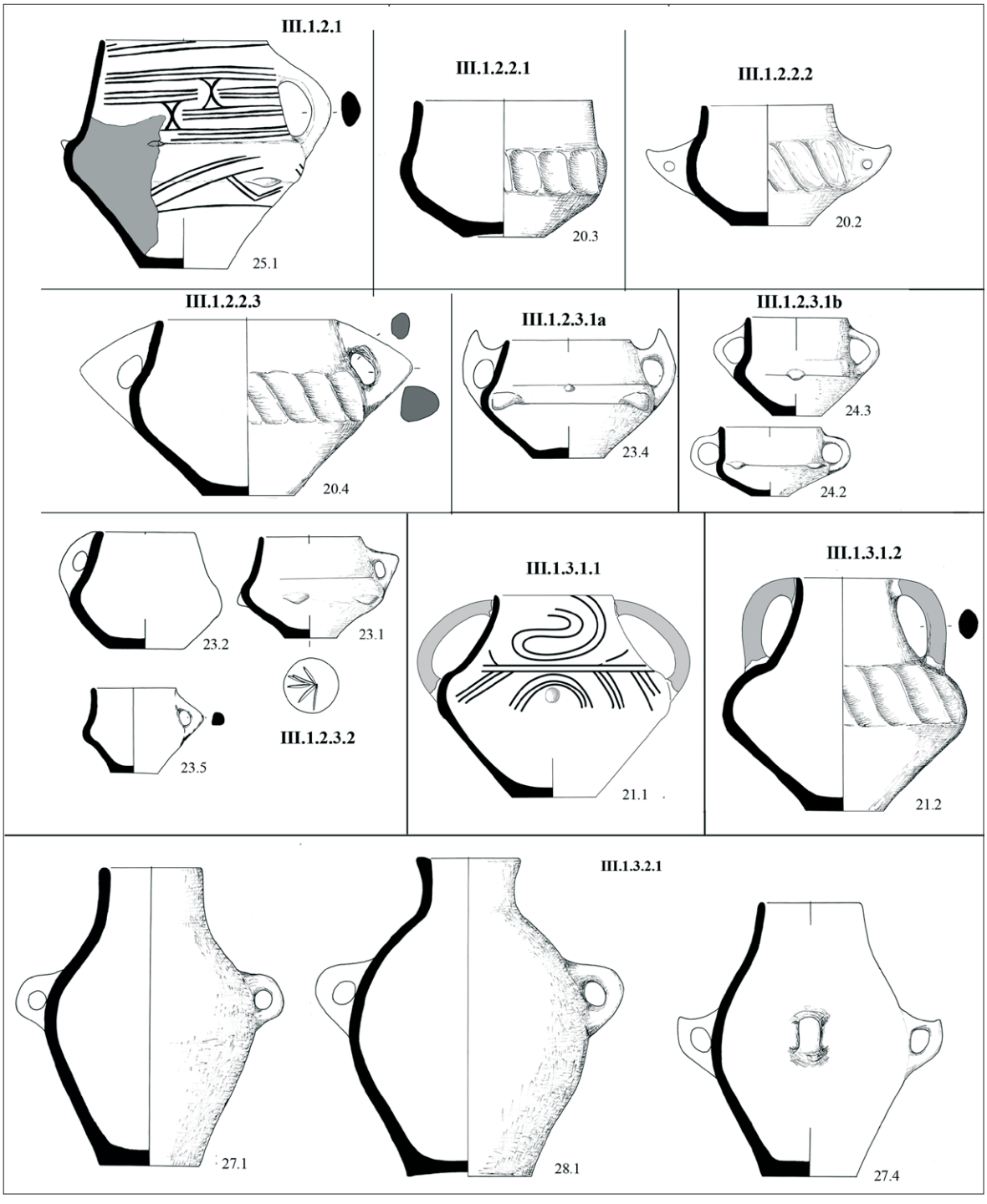
Фиг. I.5. Градешница. Съдове от група II.
Fig. I.5. Gradeshnitsa. Vessels of group II.

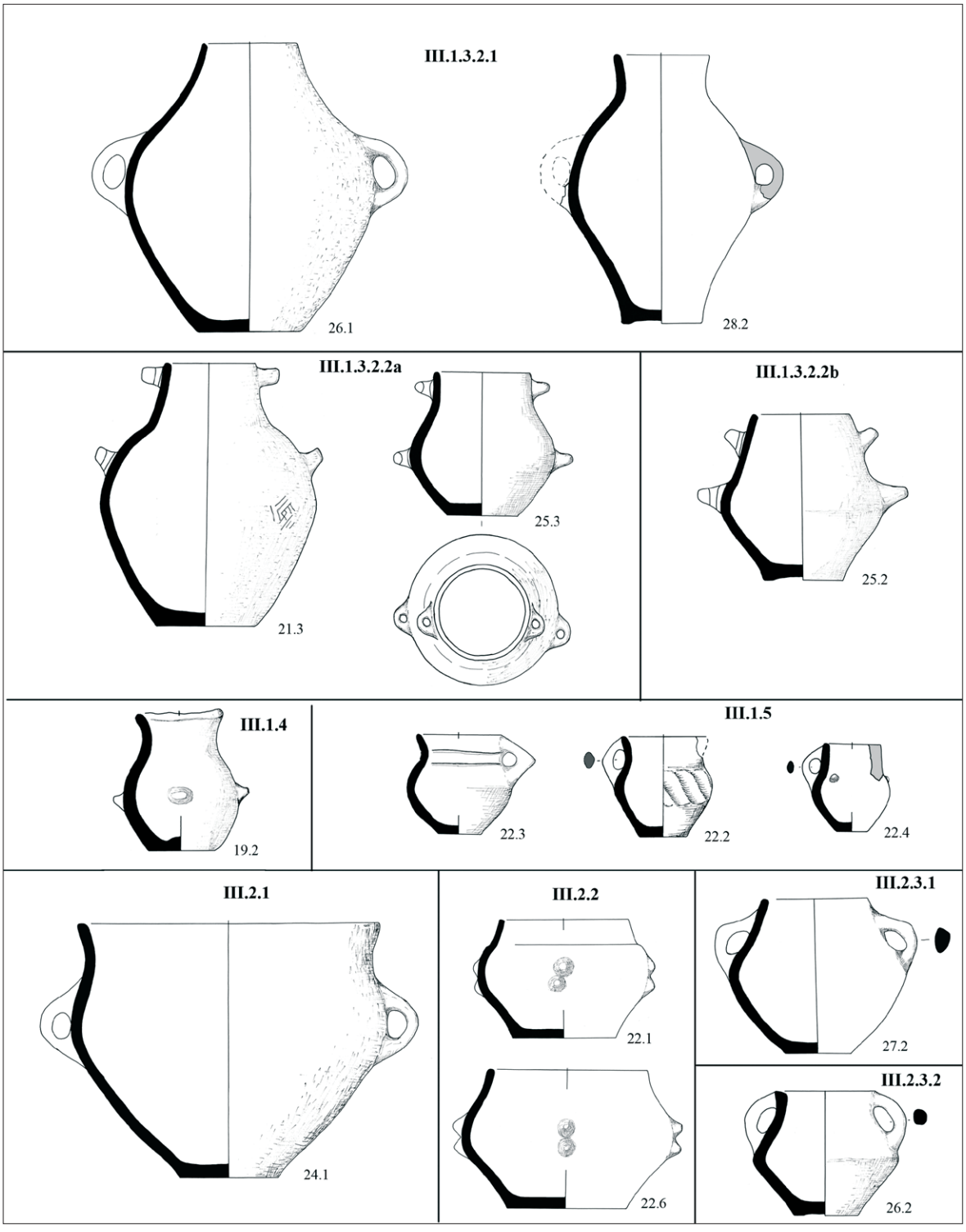
Фиг. I.6. Градешница. Съдове от група II.
Fig. I.6. Gradeshnitsa. Vessels of group II.

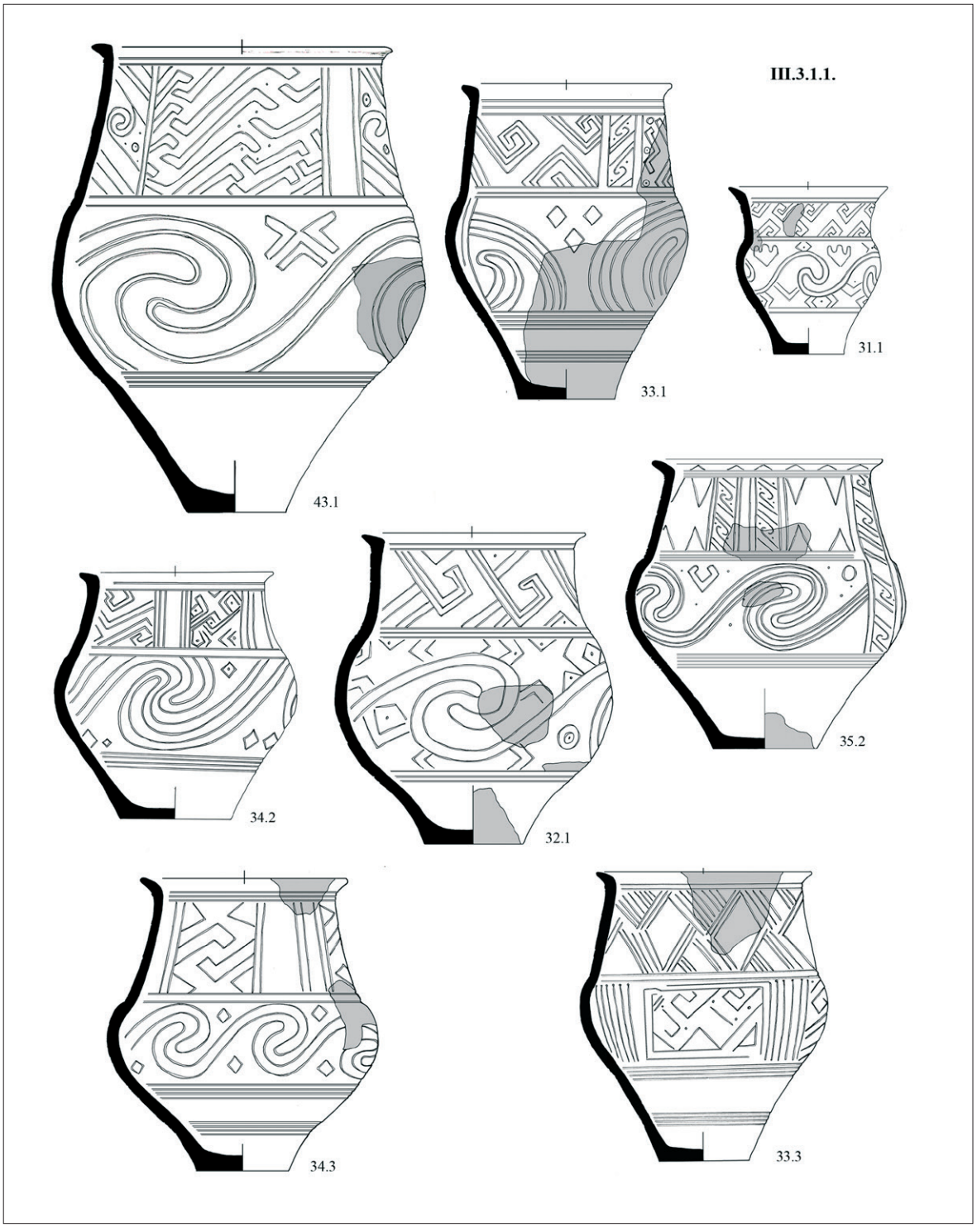
Фиг. I.7. Градешница. Съдове от група III.
Fig. I.7. Gradeshnitsa. Vessels of group III.

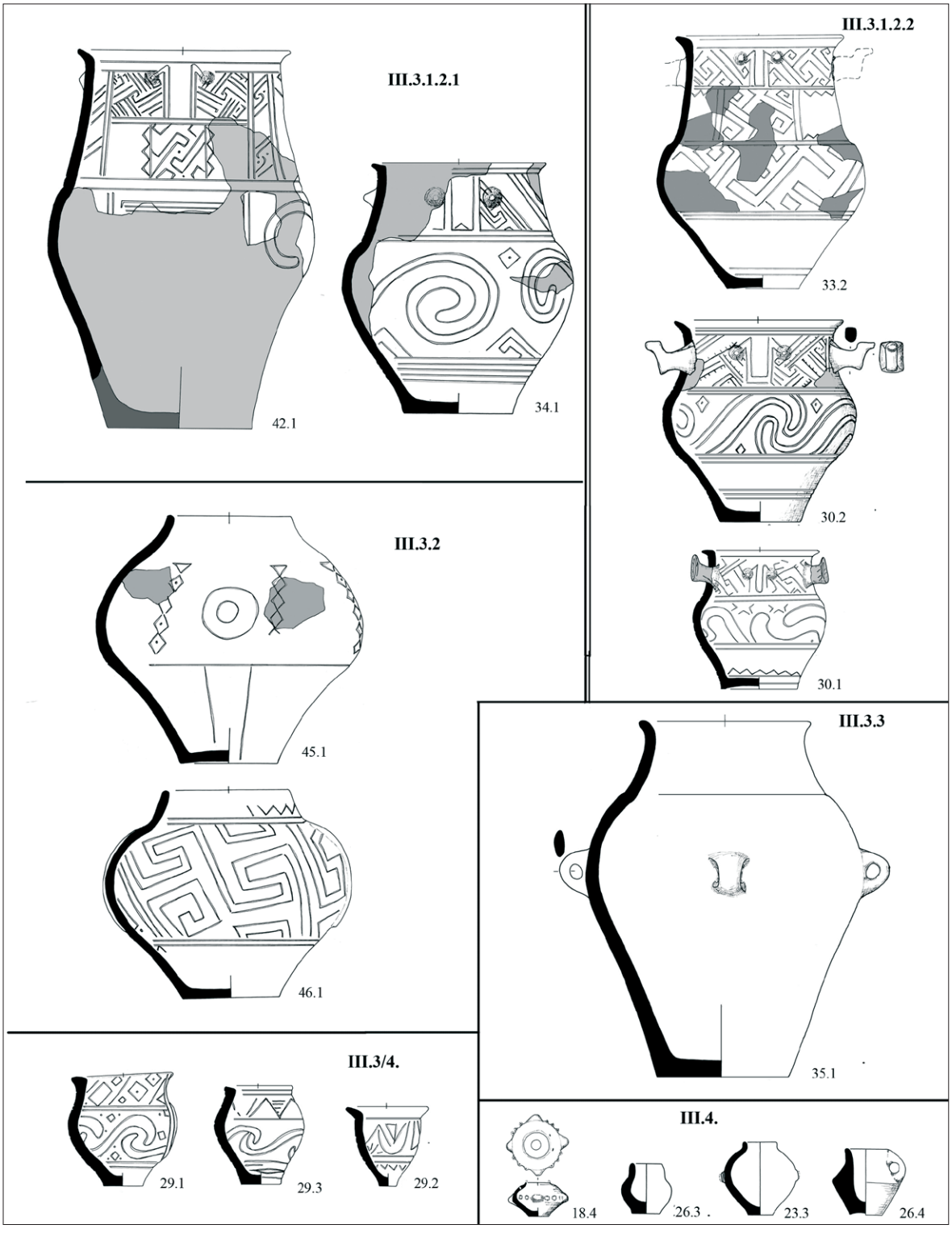
Фиг. I.8. Градешница. Съдове от група III.
Fig. I.8. Gradeshnitsa. Vessels of group III.

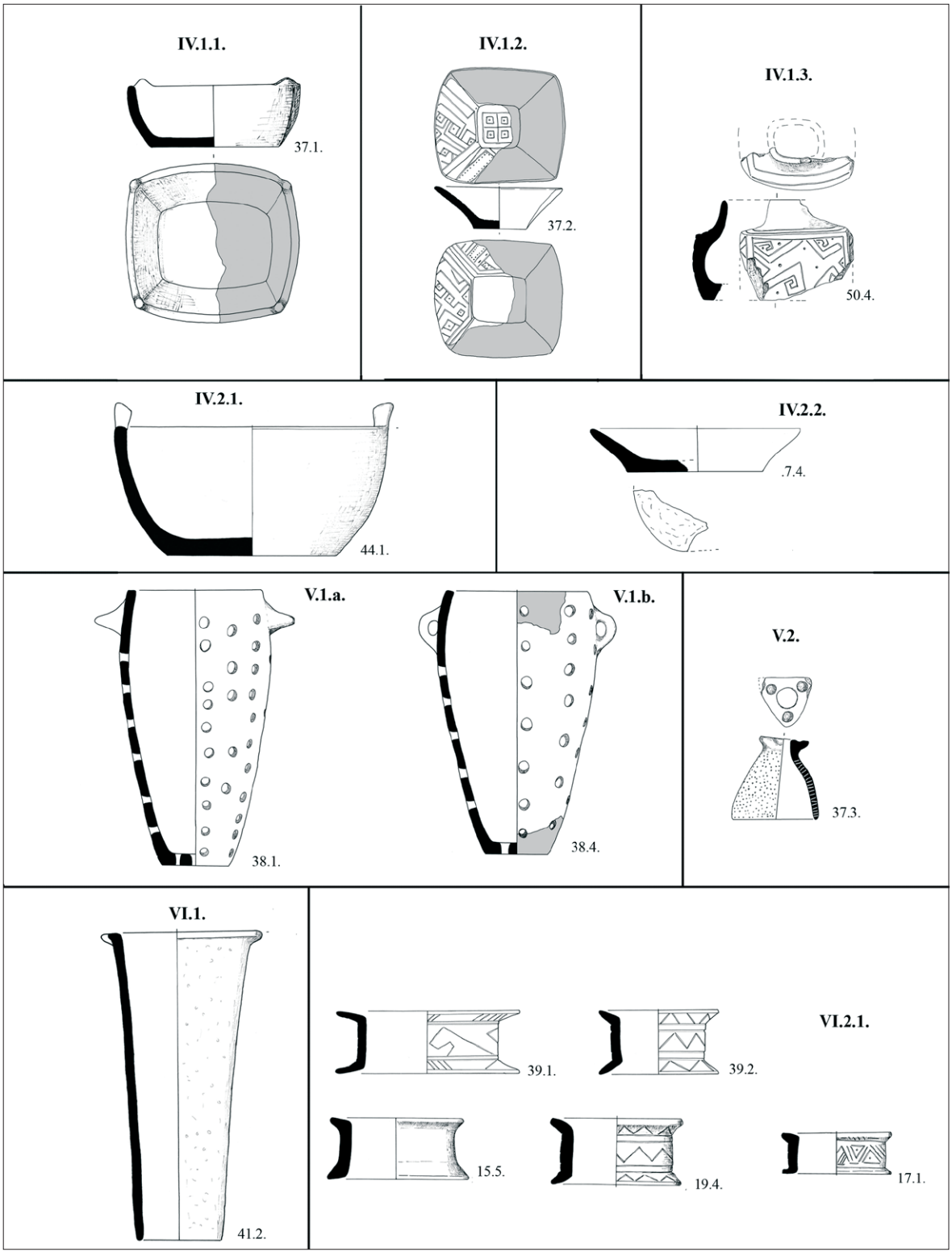
Фиг. I.9. Градешница. Съдове от група III.
Fig. I.9. Gradeshnitsa. Vessels of group III.

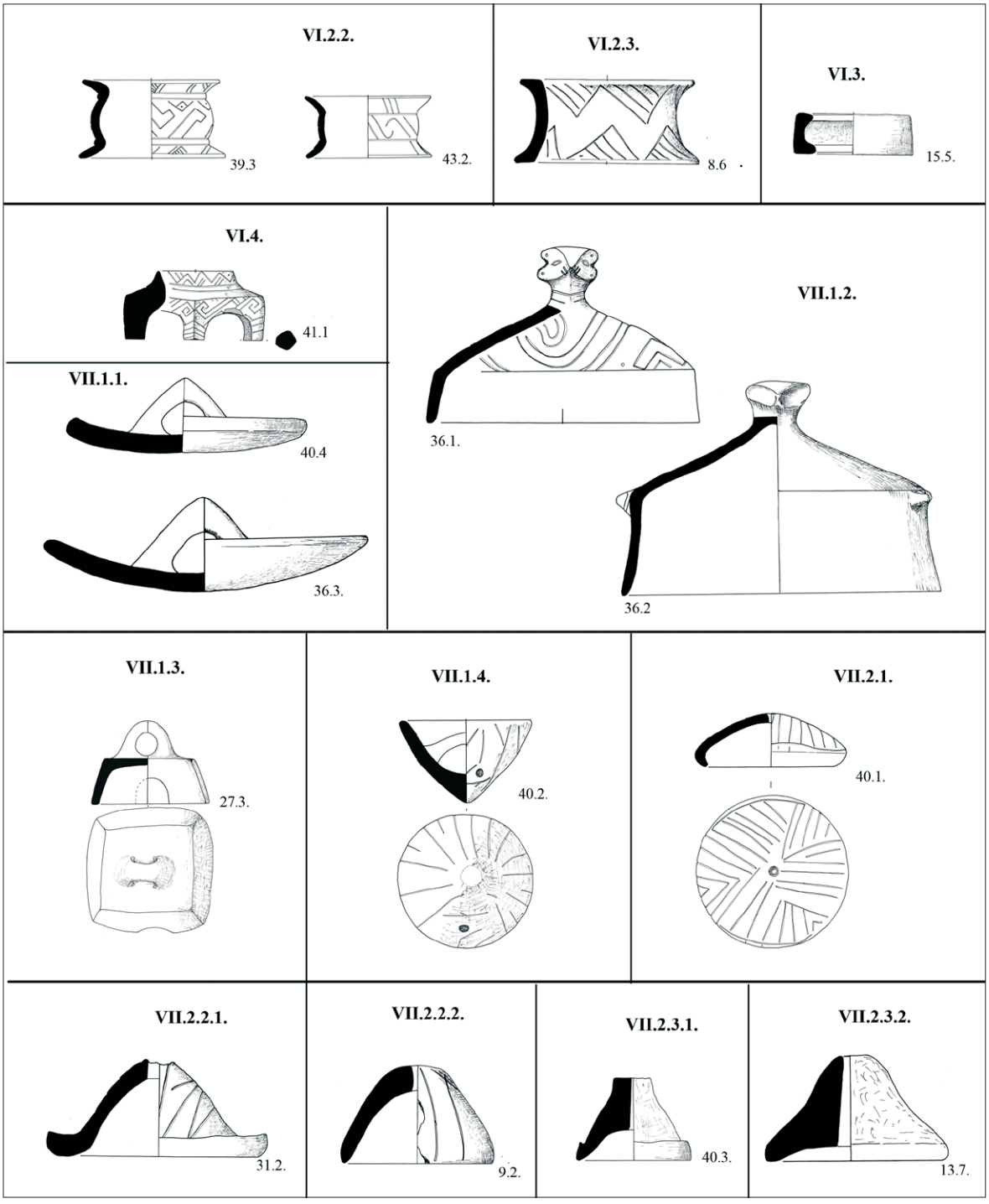
Фиг. I.10. Градешница. Съдове от група III.
Fig. I.10. Gradeshnitsa. Vessels of group III.

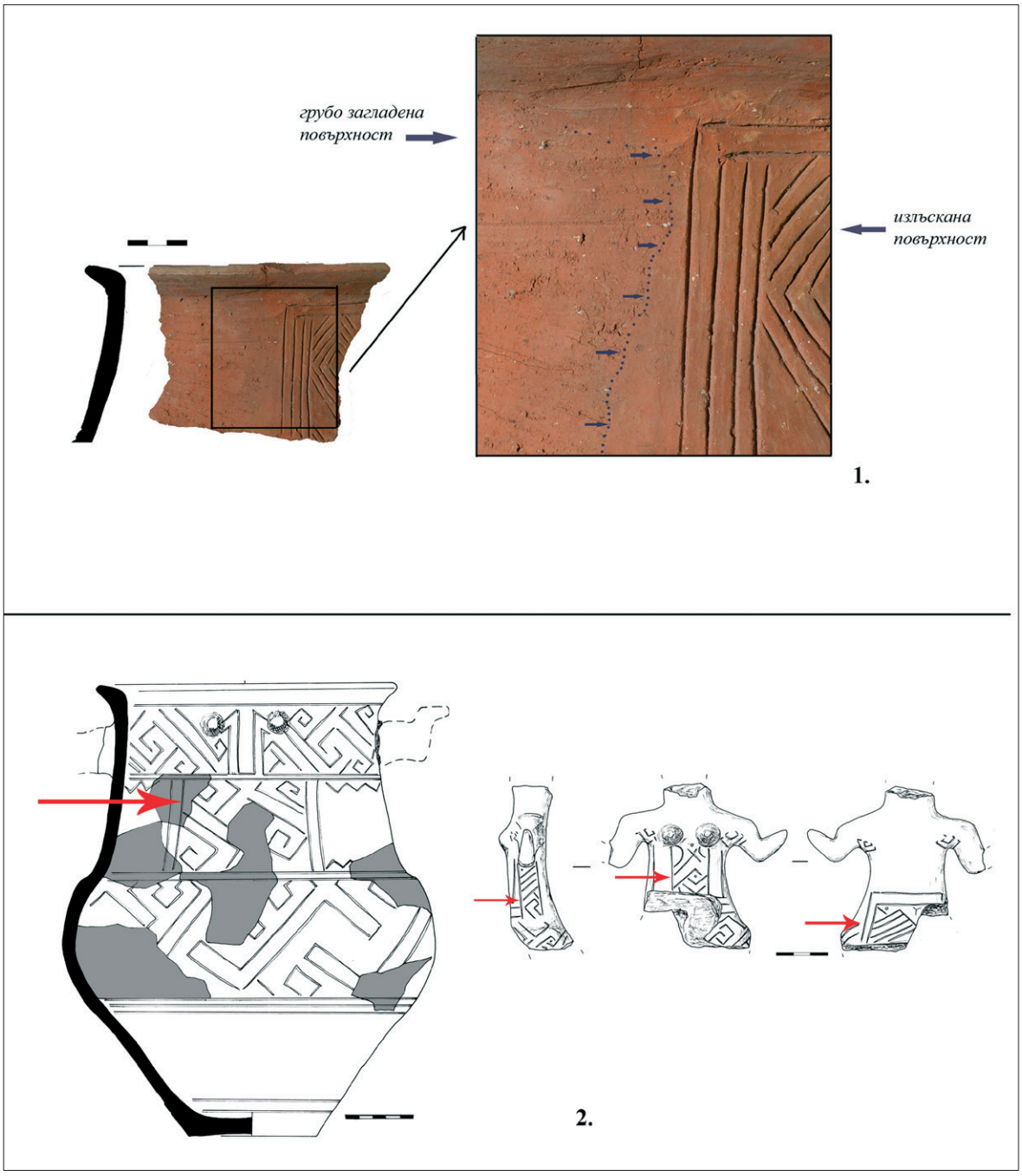
Фиг. I.11. Градешница. Съдове от група III.
Fig. I.11. Gradeshnitsa. Vessels of group III.

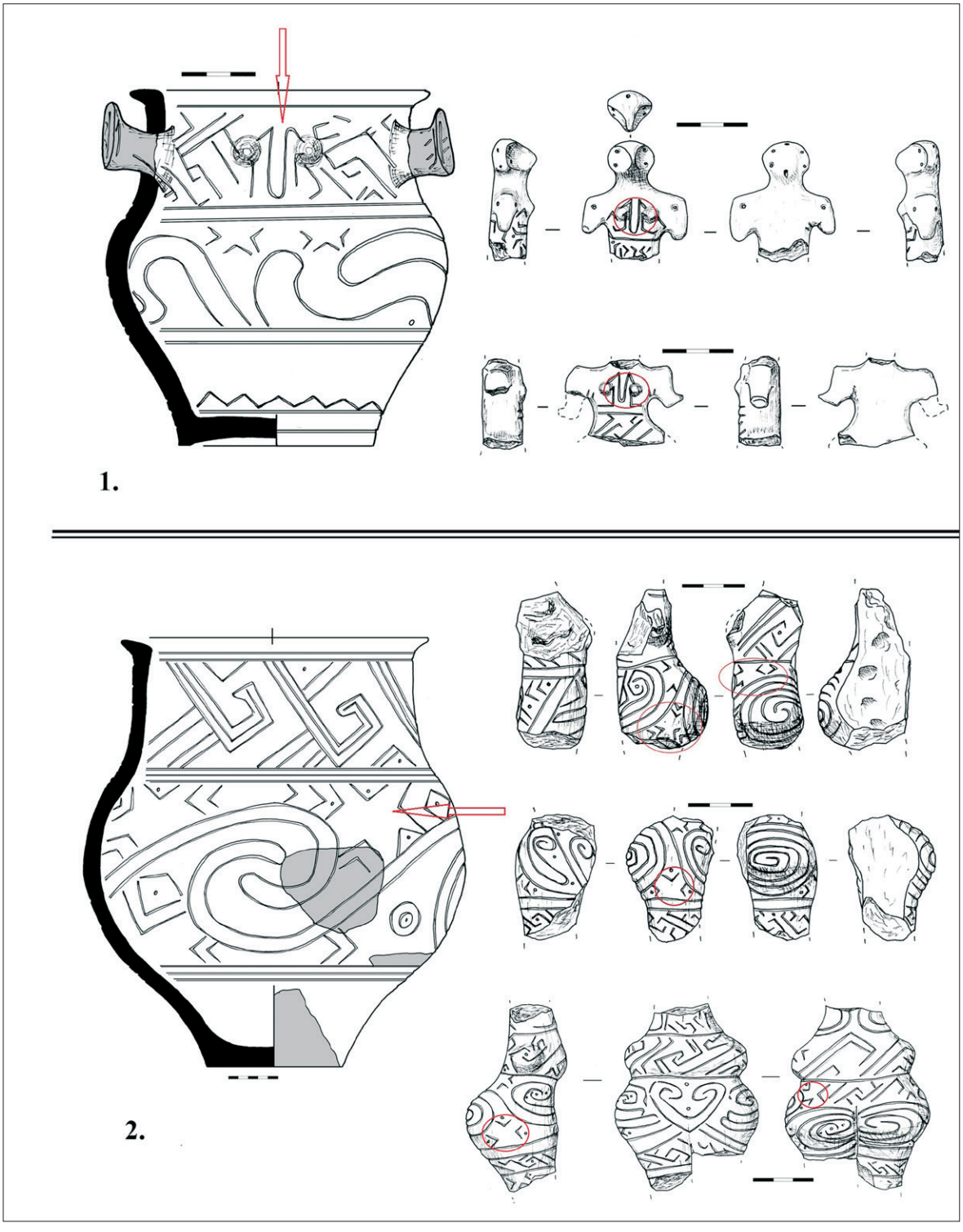
Фиг. I.12. Градешница. Групи IV, V и VI.
Fig. I.12. Gradeshnitsa. Groups IV, V and VI.

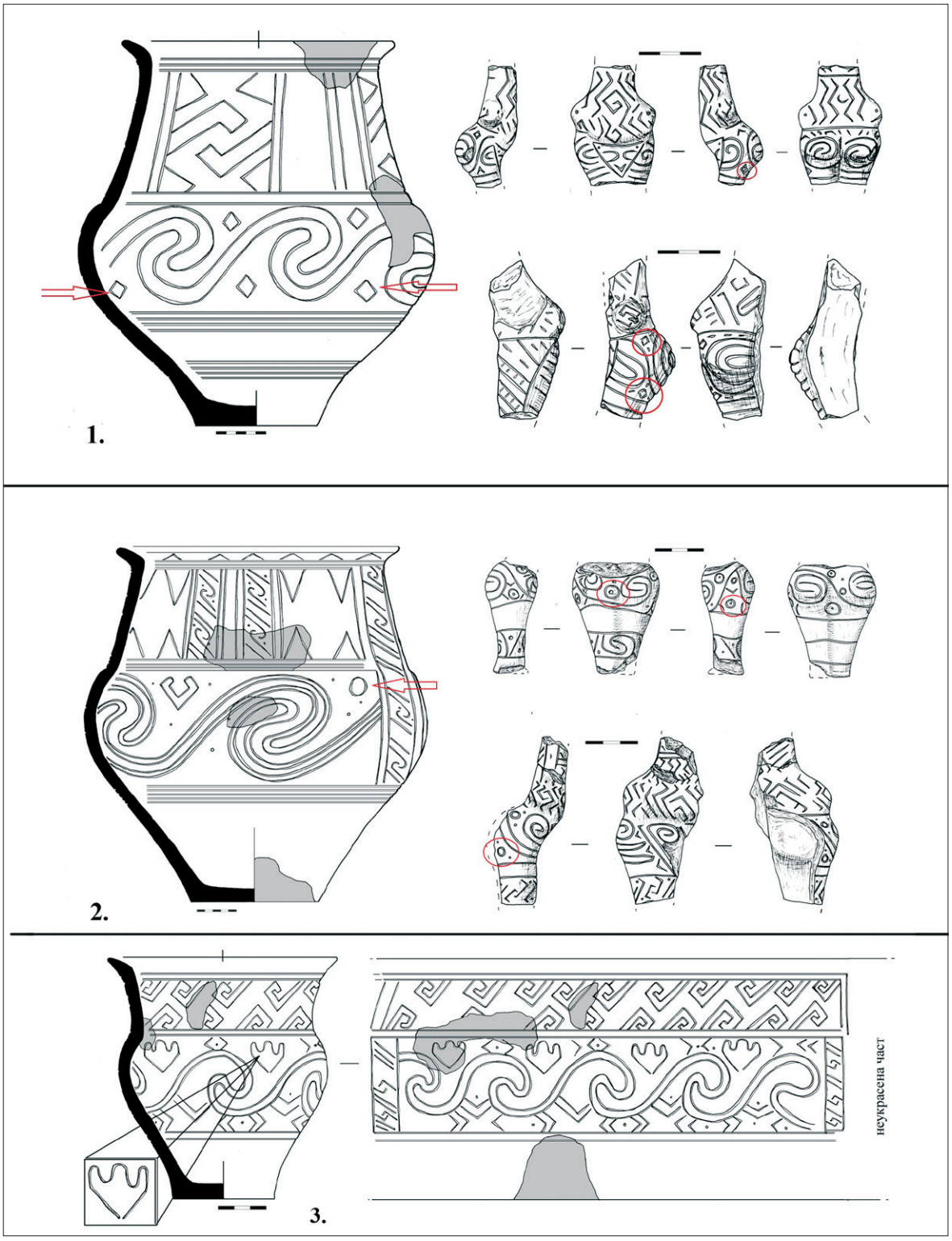
Фиг. I.13. Градешница. Групи VI и VII.
Fig. I.13. Gradeshnitsa. Groups VI and VII.

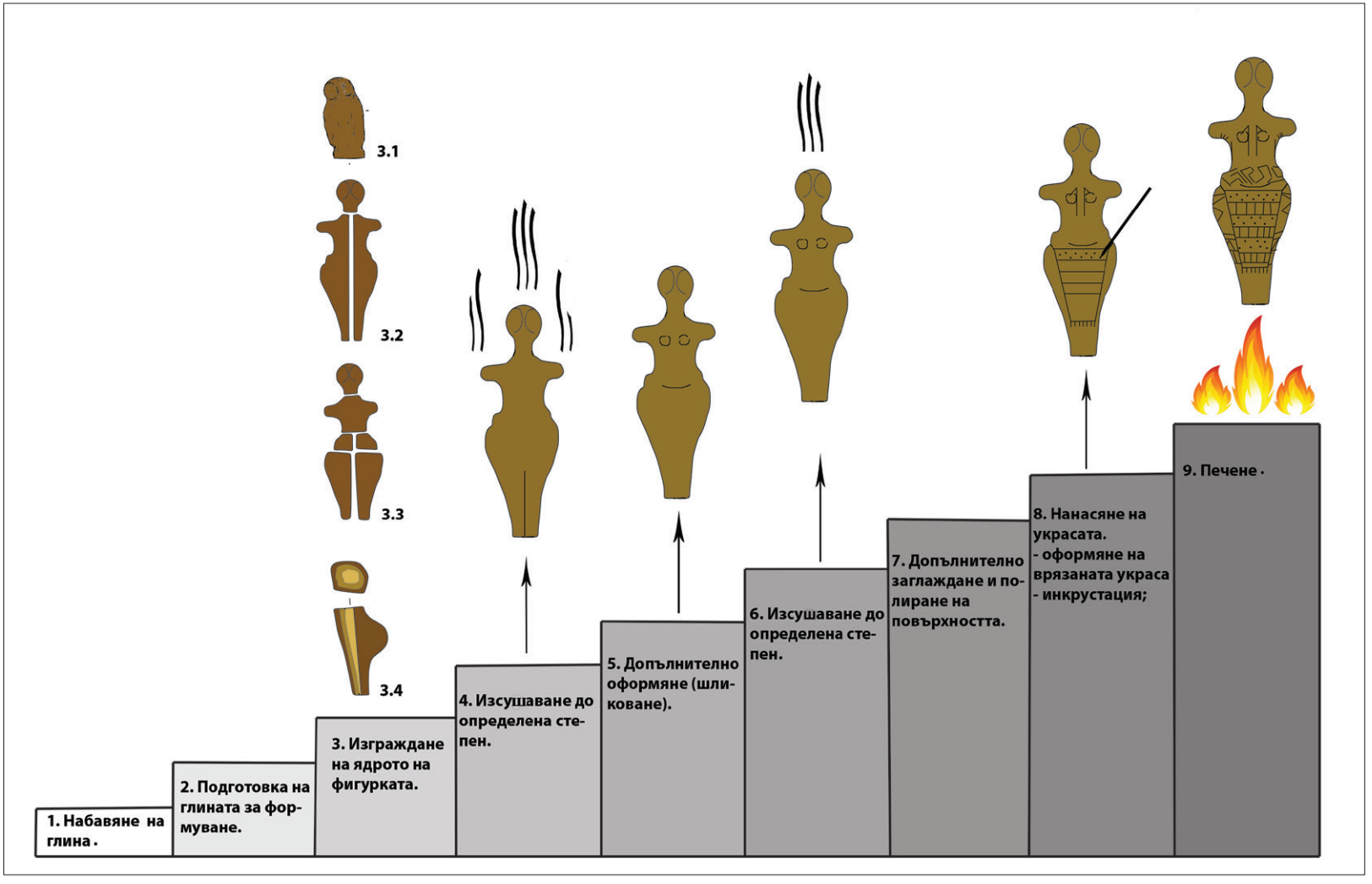
Фиг. I.14. Градешница. 1- фрагмент от съд-хранилище, показващ разликата в обработката на повърхността при орнаментираната и неорнаментираната част; 2 – общи черти в организацията на украсата при хранилищата и антропоморфните фигурки.
Fig. I.14. Gradeshnitsa. 1- fragment of a storage vessel demonstrating the difference in surface treatment of the ornamented and non-ornamented part; 2 – common characteristics in the layout of decoration in storage vessels and anthropomorphic figurines.

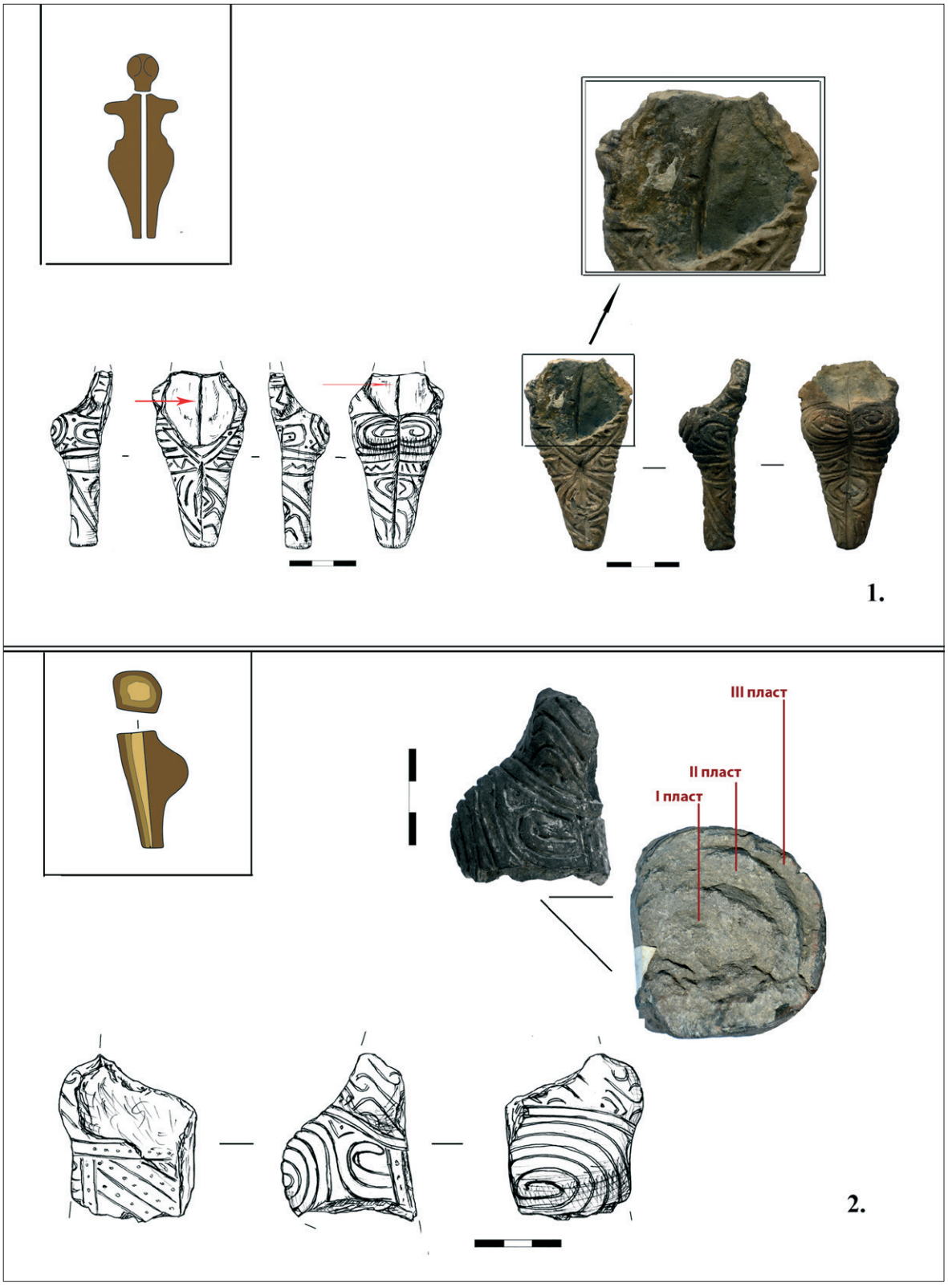
Фиг. I.15. Градешница. Общи елементи в украсата на хранилищата и антропоморфните фигурки.
Fig. I.15. Gradeshnitsa. Common elements in the decoration of storage vessels and anthropomorphic figurines.

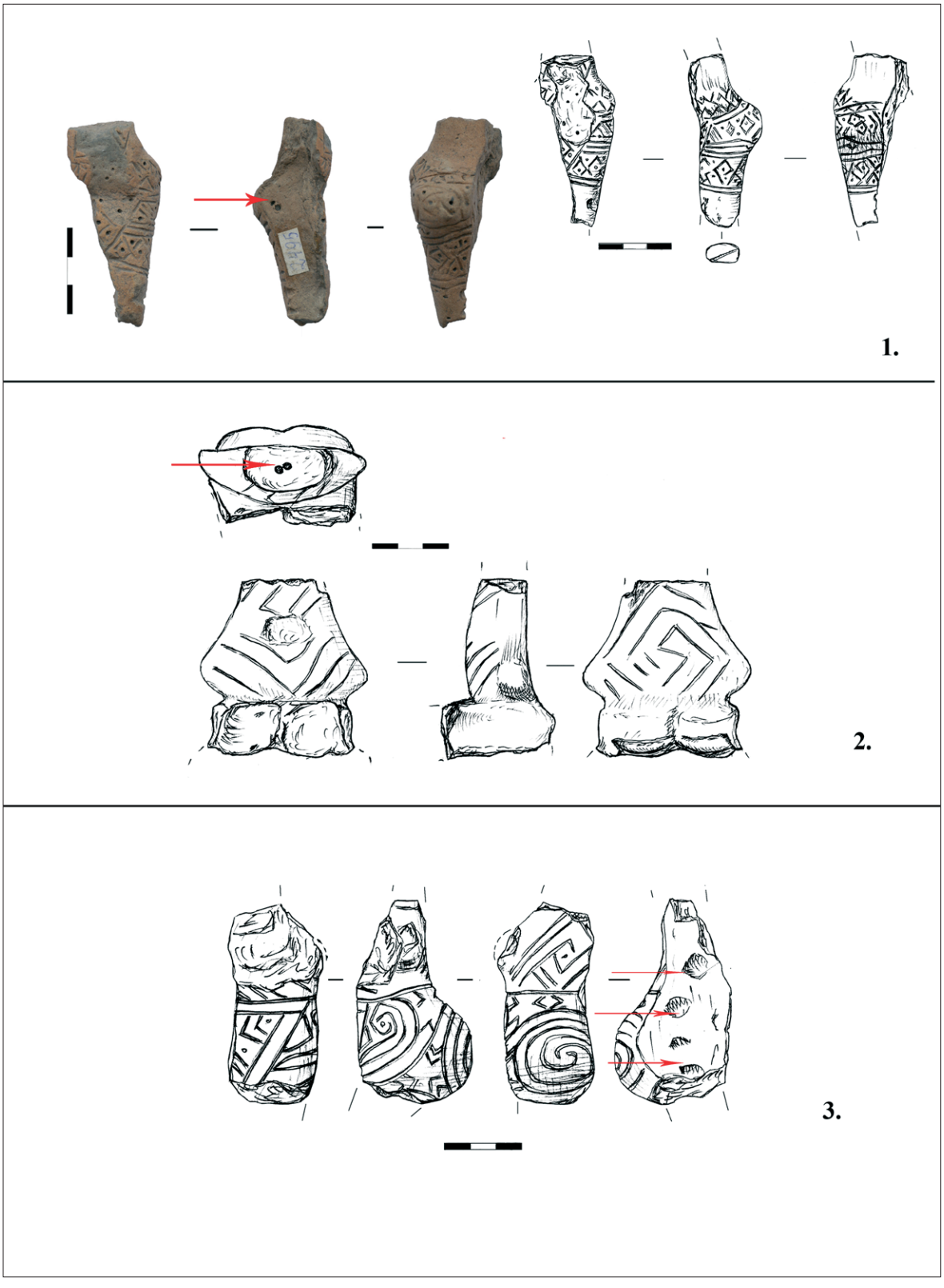
Фиг. I.16. Градешница. 1, 2 – общи мотиви в украсата на съдовете – хранилища и антропоморфните фигурки. 3 – стилизирано човешко изображение върху съд.
Fig. I.16. Gradeshnitsa. 1, 2- common motifs in the decoration of storage vessels and anthropomorphic figurines. 3 – stylized human depiction on a vessel.

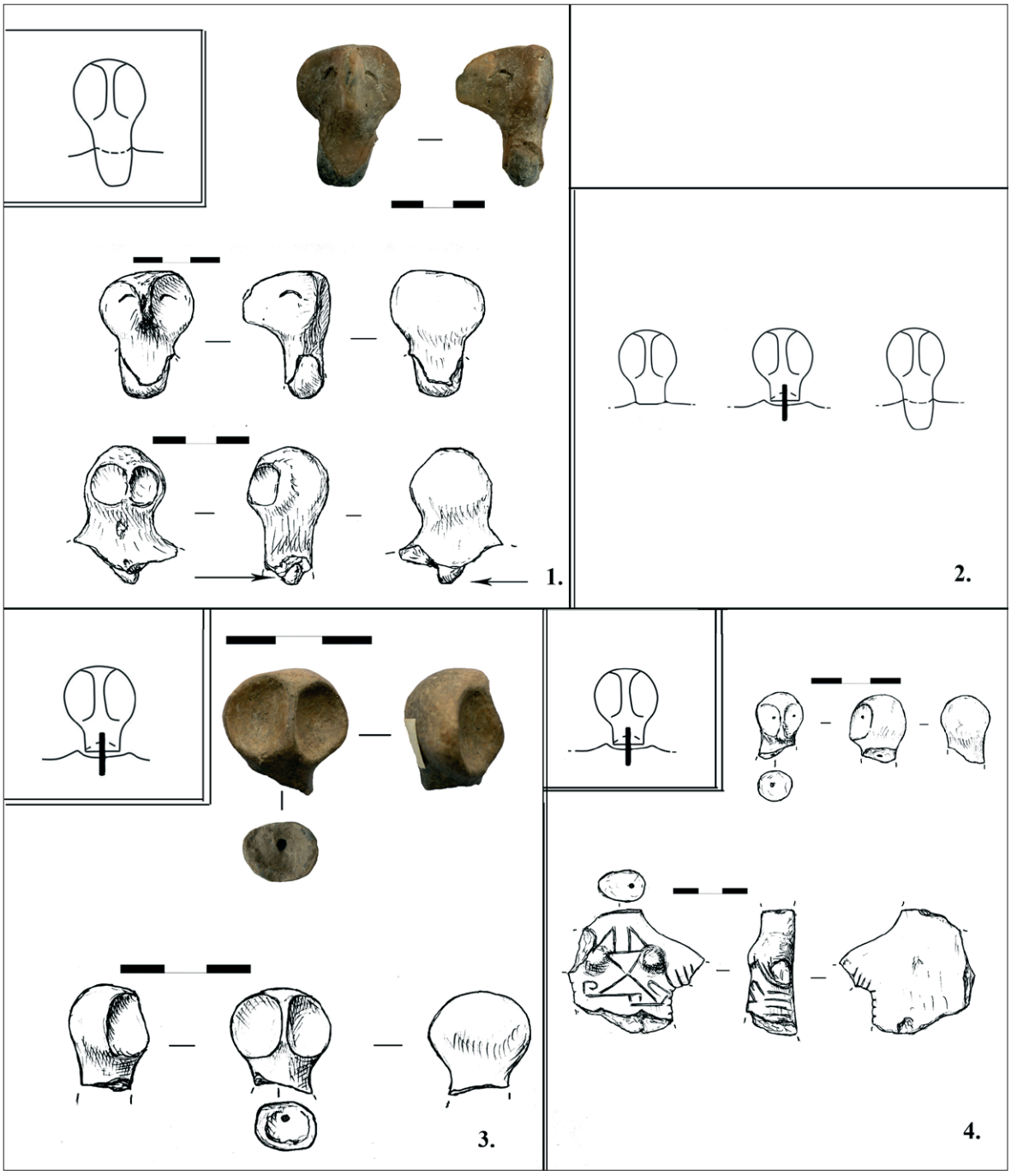
*Фиг. **II.1**. Схема, отразяваща стъпките при технологичния процес на изграждане на антропоморфните фигурки от Градешница.*
Fig. II.1. Scheme showing the stages of the technological process of the making of the anthropomorphic figures from Gradeshnitsa.

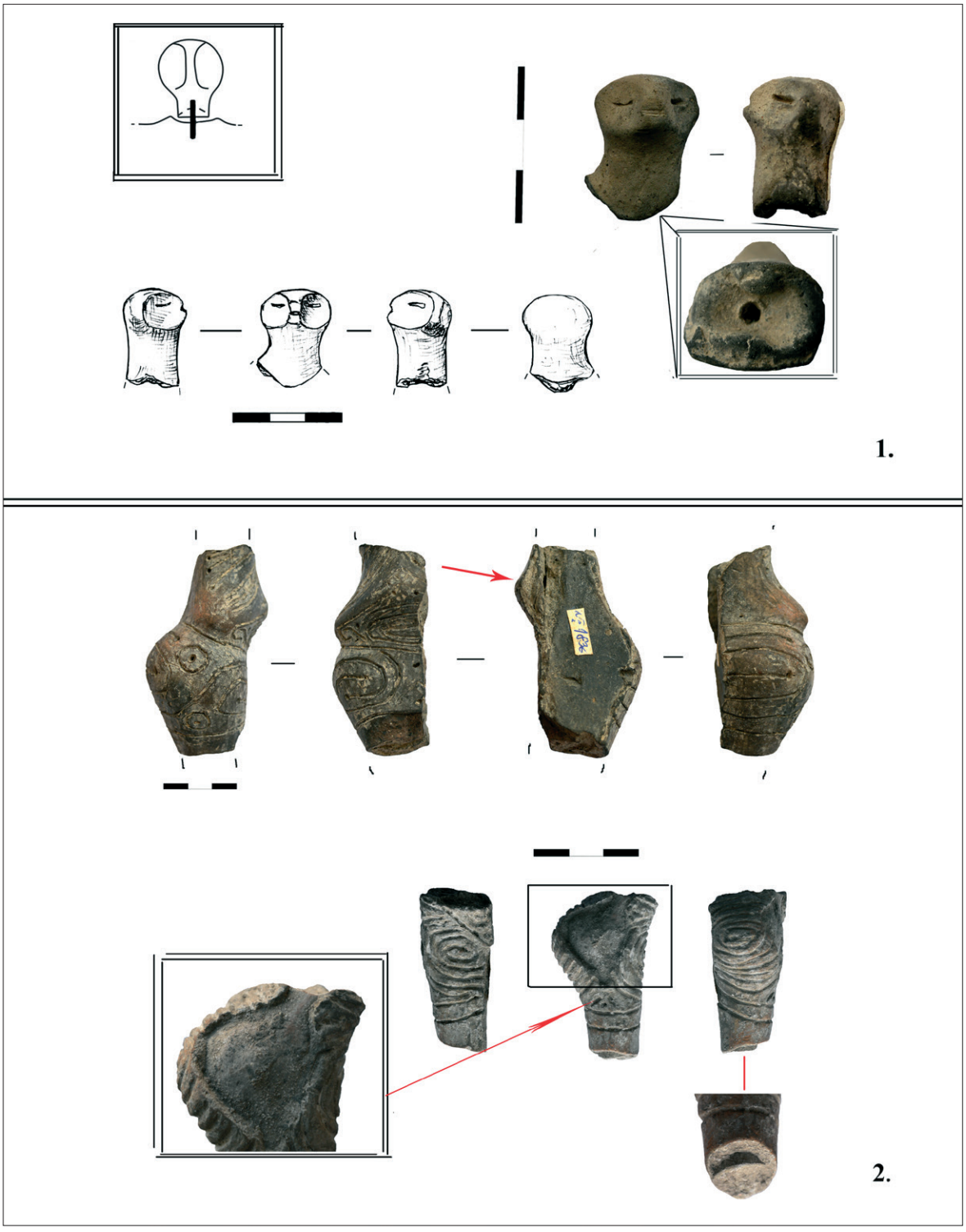
Фиг. II. 2. Различни начини на моделиране на антропоморфните фигурки от Градешница.
Fig. II. 2. Different methods of modelling of the anthropomorphic figurines from Gradeshnitsa.

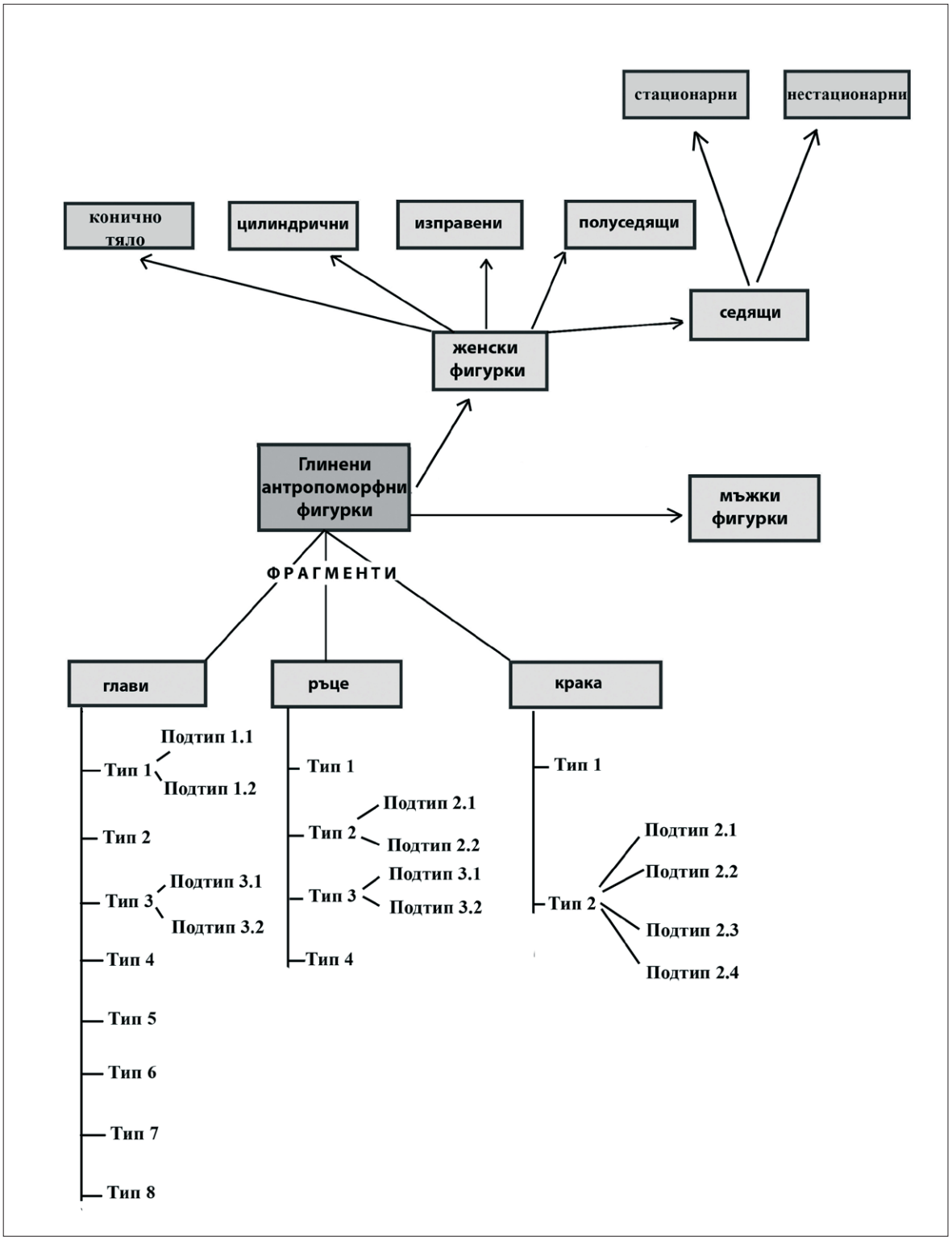
Фиг. II. 3. Фрагменти от антропоморфни фигурки от Градешница, даващи информация за начина на направа.
Fig. II. 3. Fragments of anthropomorphic figures from Gradeshnitsa that provide information for the method of their making.

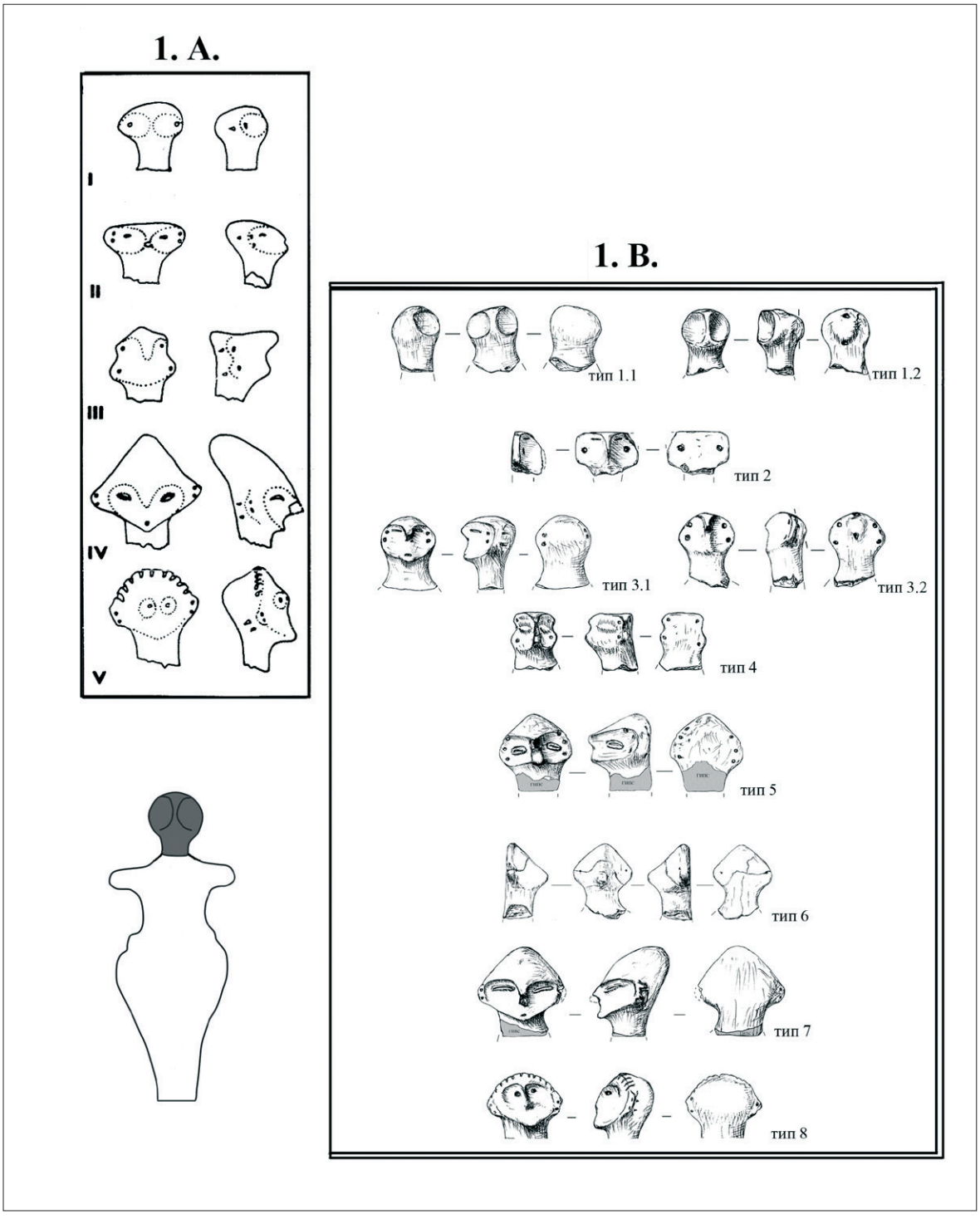
Фиг. II. 4. Начини на прикрепване на главите.
Fig. II. 4. Methods of head attachment.

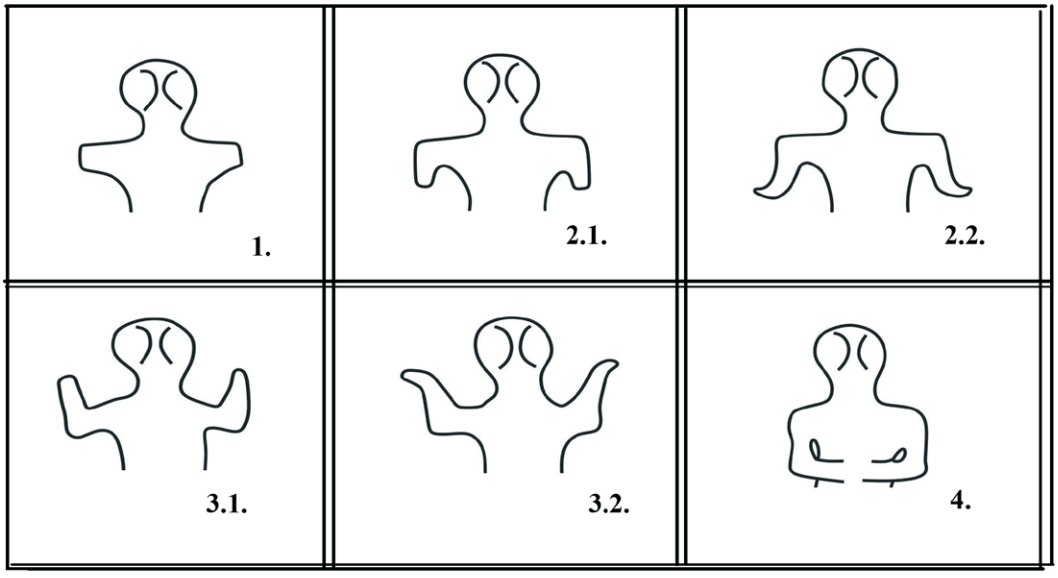
Фиг. II. 5. Детайли от антропоморфни фигурки от Градешница.
Fig. II. 5. Details of anthropomorphic figurines from Gradeshnitsa.

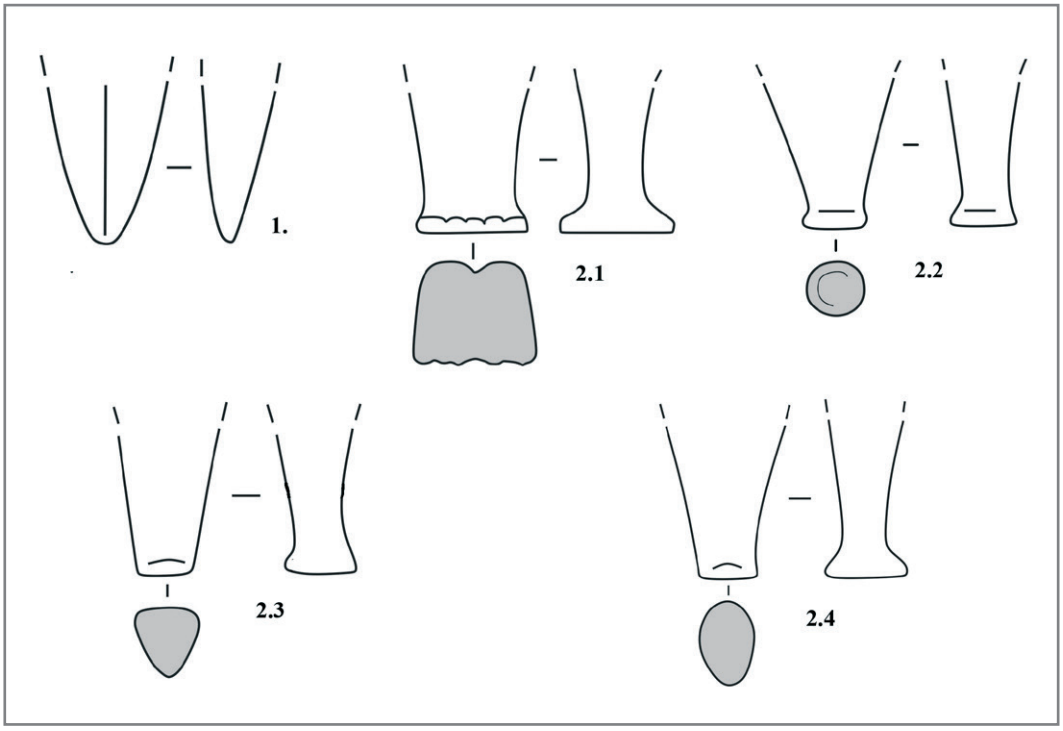
Фиг. II. 6. Схема, представяща класификацията на глинените антропоморфни фигурки от Градешница.
Fig. II. 6. Scheme demonstrating the classification of the ceramic anthropomorphic figurines from Gradeshnitsa.

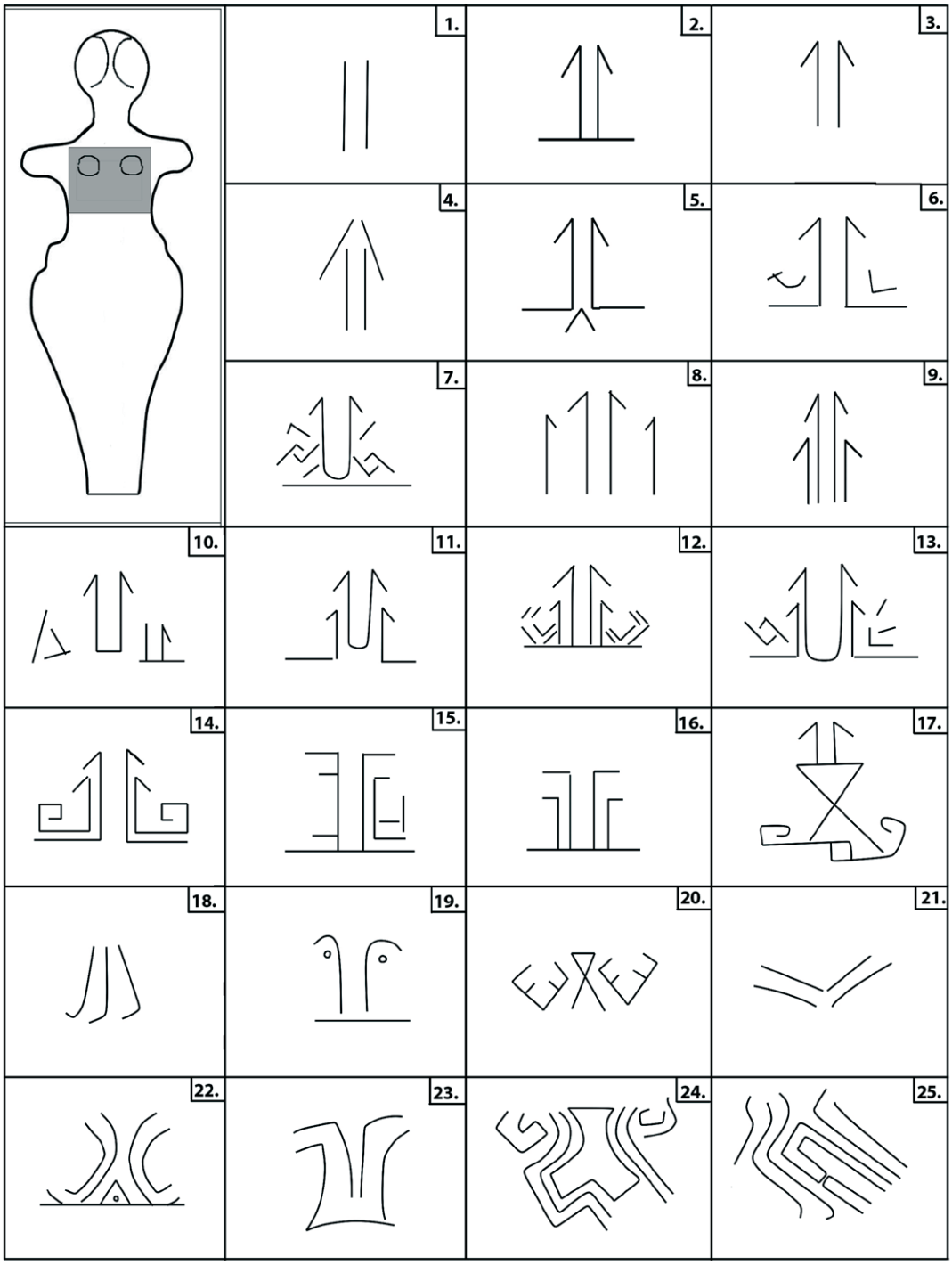
Фиг. II. 7. Класификация на главите на антропоморфните фигурки. 1. А. – предложена от И. Вайсов (Вайсов 1981); 1. В. – предложена в настоящата дисертация.
Fig. II. 7. Classification of the heads of the anthropomorphic figurines. 1. A. – suggested by I. Vaysov (Вайсов 1981); 1. B. – proposed in the present dissertation.

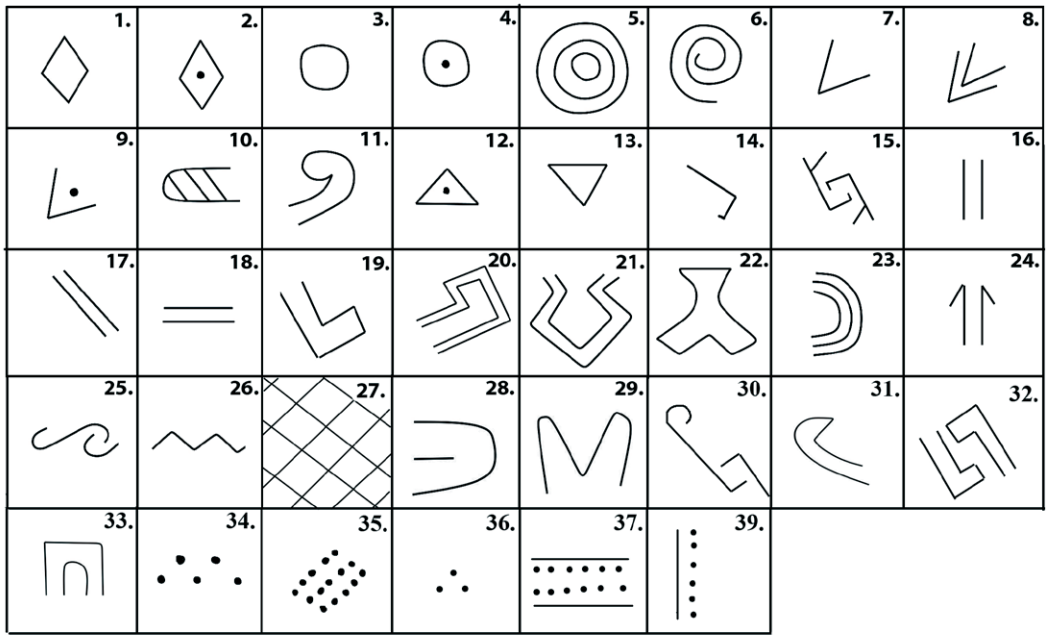
Фиг. II. 8. Класификация на ръцете при антропоморфните фигурки от Градешница.
Fig. II. 8. Classification of the arms of the anthropomorphic figurines from Gradeshnitsa.

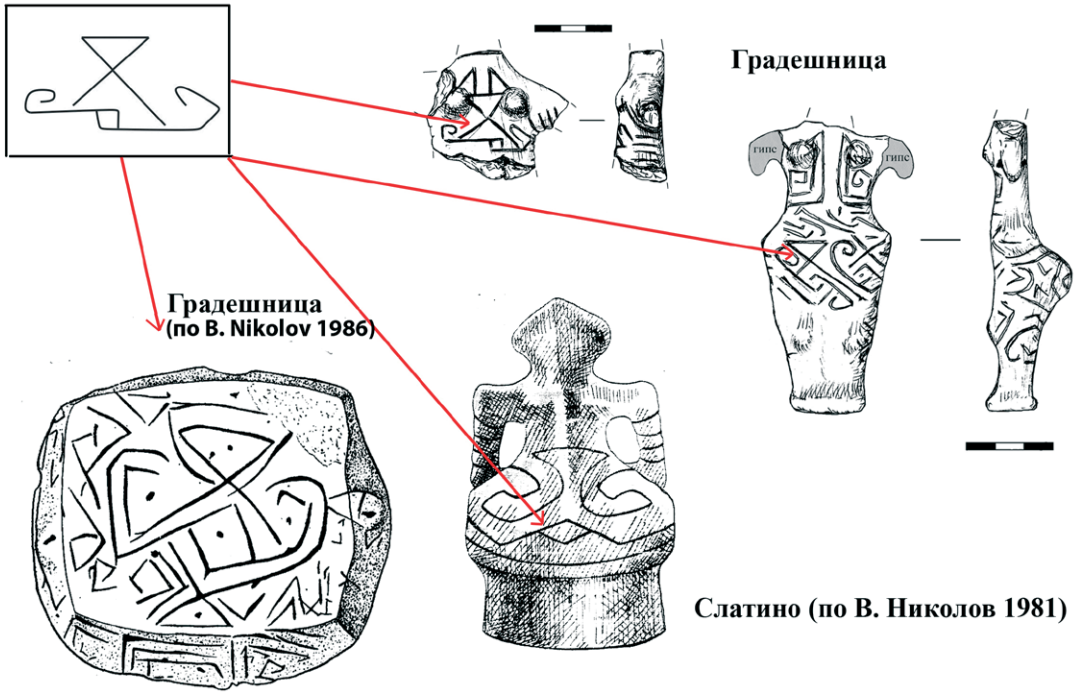
Фиг. II. 9. Класификация на краката на фигурките от Градешница.
Fig. II. 9. Classification of the legs of the figurines from Gradeshnitsa.

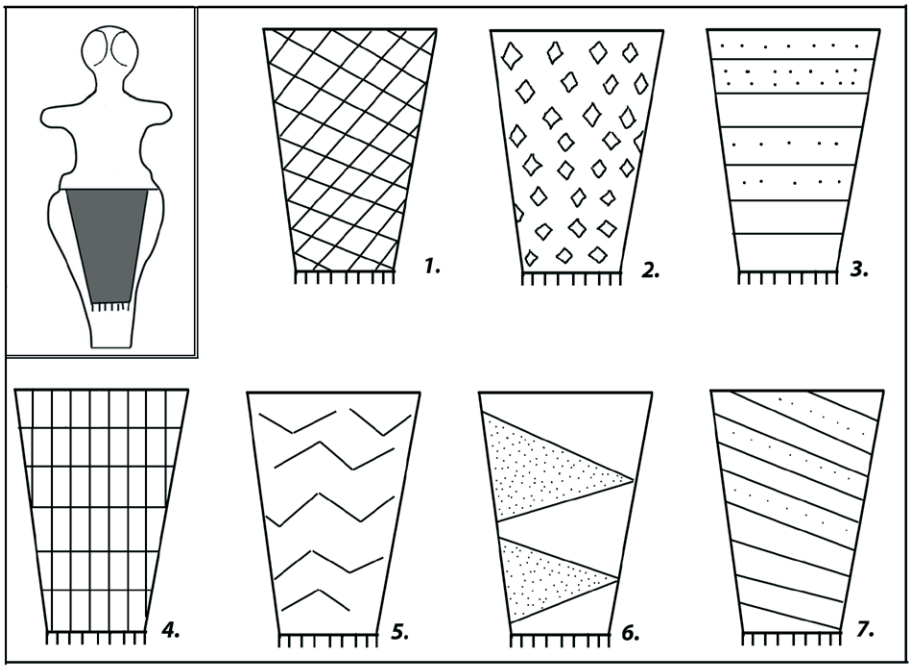
Фиг. II. 10. Варианти на украса върху гърдите на фигурките от Градешница.
Fig. II. 10. Variants of chest decoration of the figurines from Gradeshnitsa.

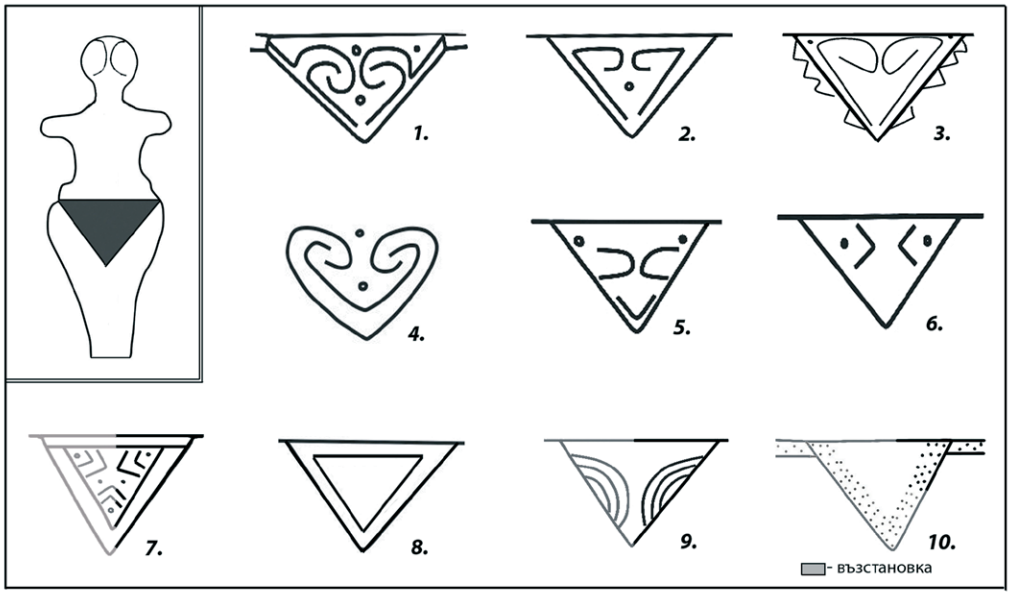
Фиг. II. 11. Мотиви, използвани в орнаментацията на фигурките от Градешница.
Fig. II. 11. Motifs used in the ornamentation of the figurines from Gradeshnitsa.

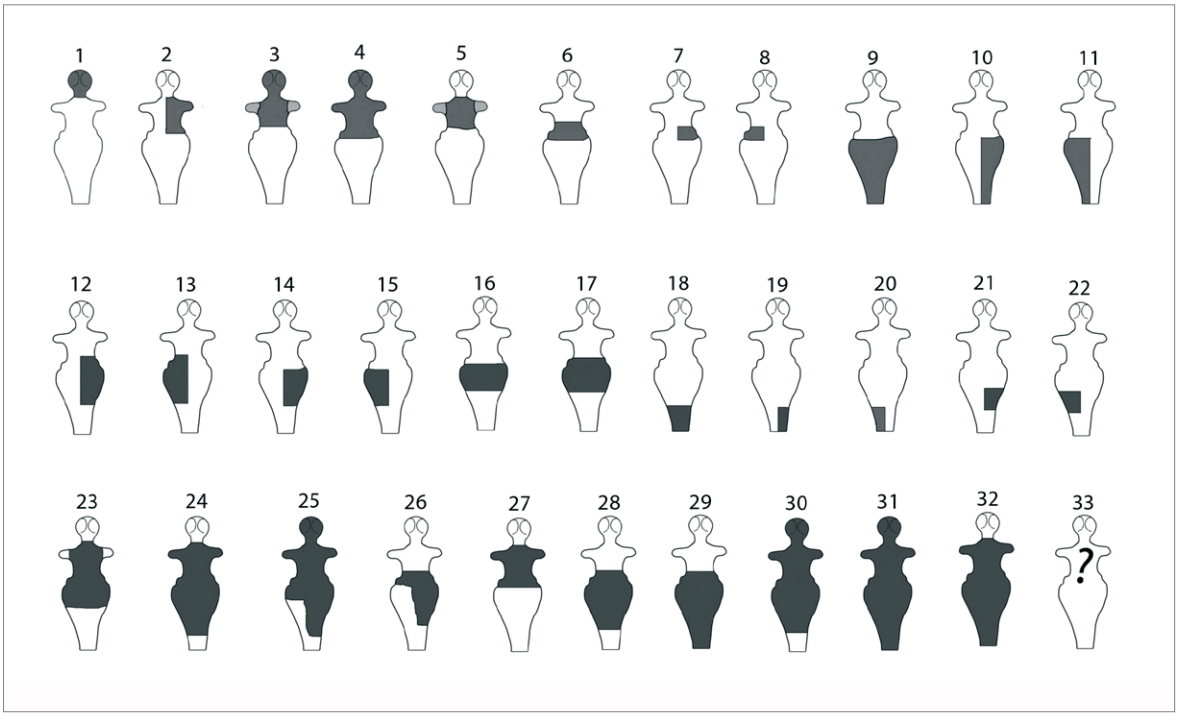
Фиг. II. 12. Детайл от украсата върху предмети от Градешница и Слатино.
Fig. II. 12. Detail of ornamentation registered on objects from Gradeshnitsa and Slatino.

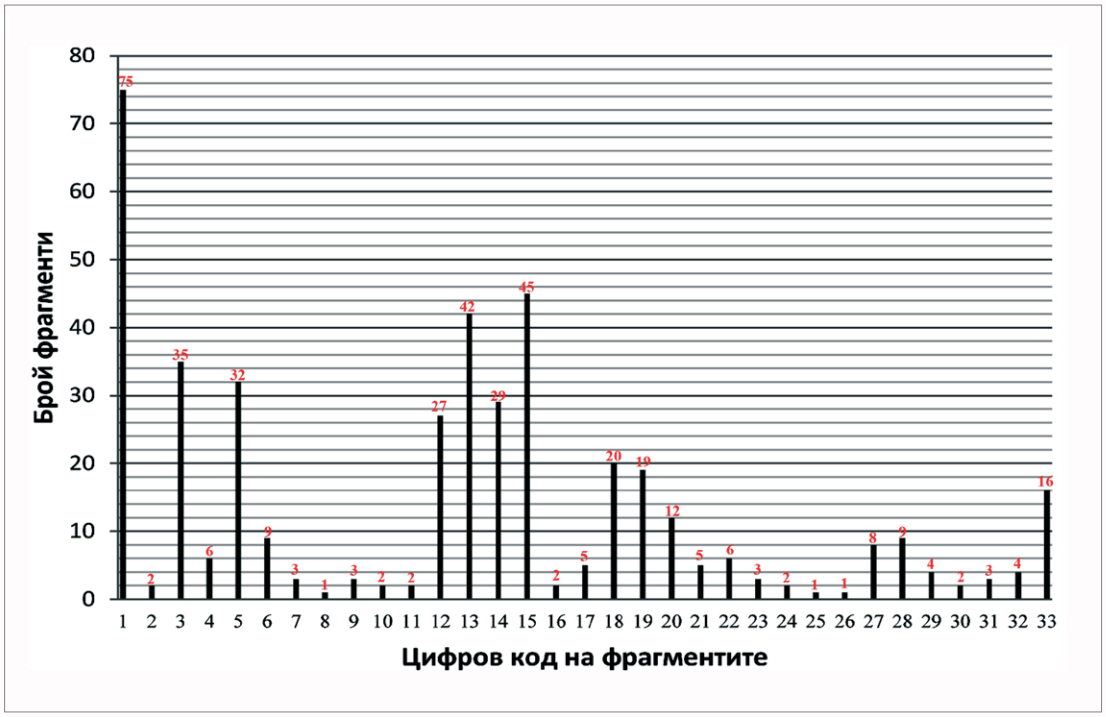

Фиг. II. 13. Основни орнаментални схеми, върху престилките на антропоморфните фигурки от Градешница.
Fig. II. 13. Main ornamental schemes on the aprons of the anthropomorphic figurines from Gradeshnitsa.

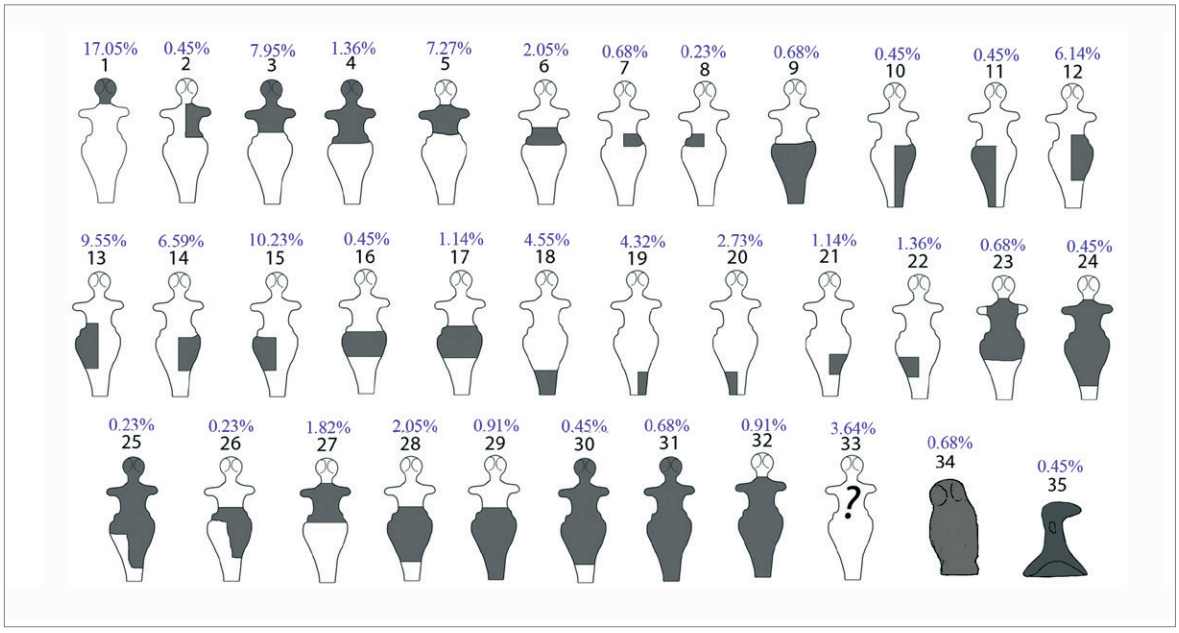

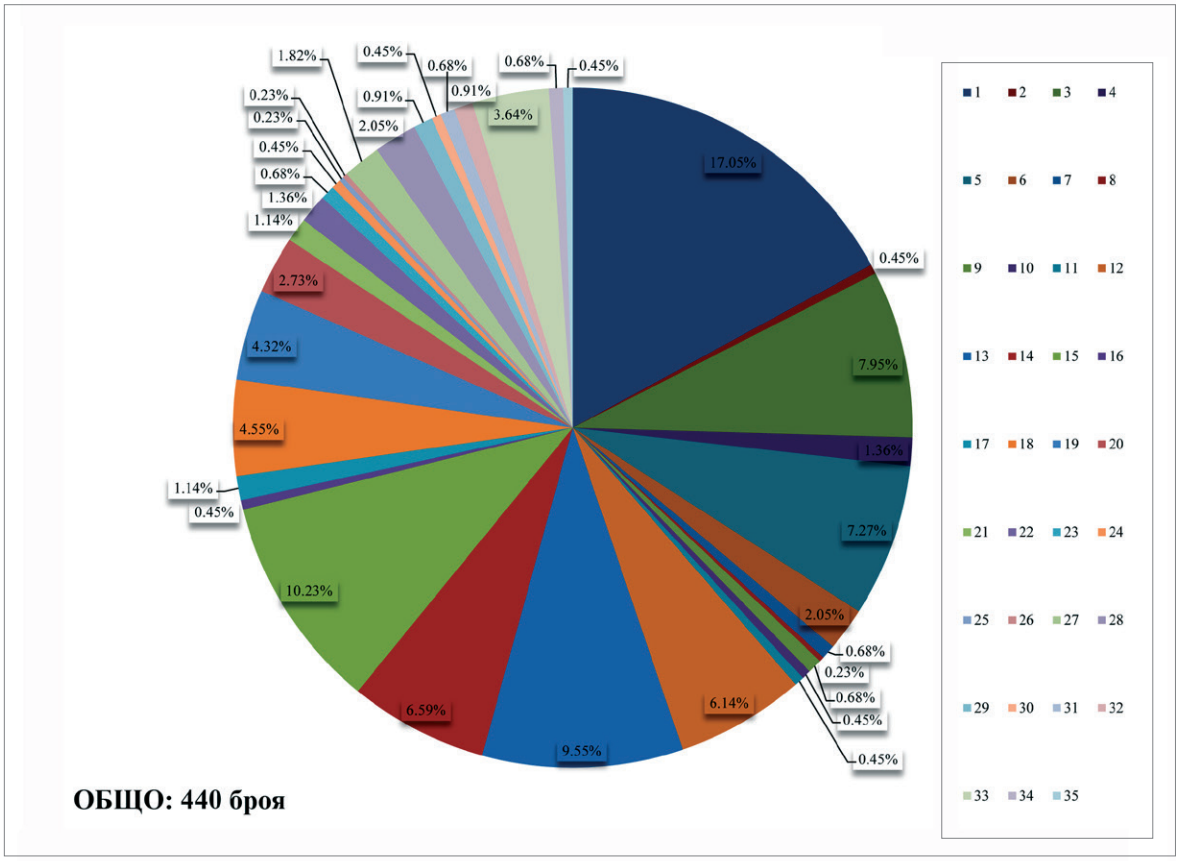
Фиг. II. 14. Основни орнаментални схеми върху малките престилки/ препаски на антропоморфните фигурки от Градешница.
Fig. II. 14. Main ornamental schemes on the small aprons/bands of the anthropomorphic figurines from Gradeshnitsa.

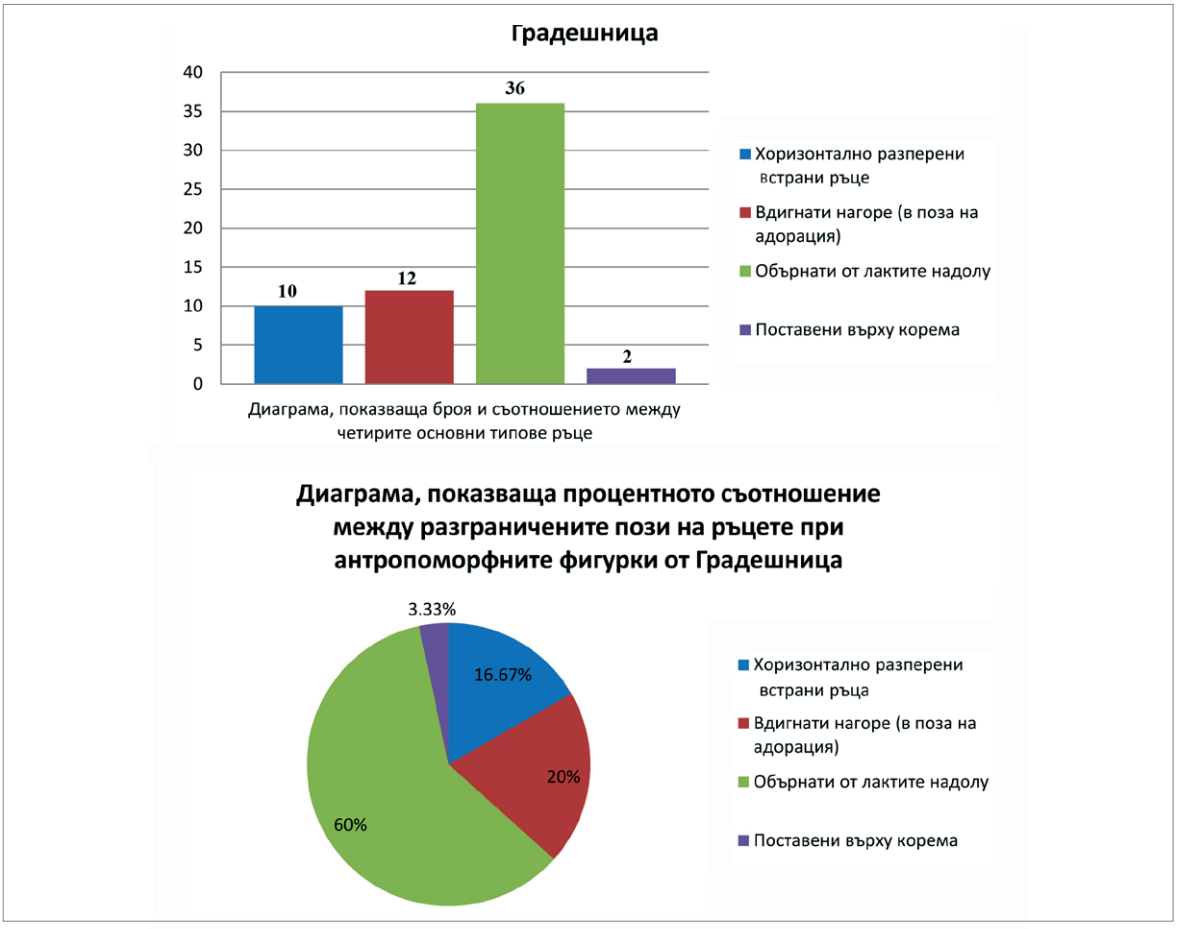

Фиг. II. 15.
Fig. II. 15.

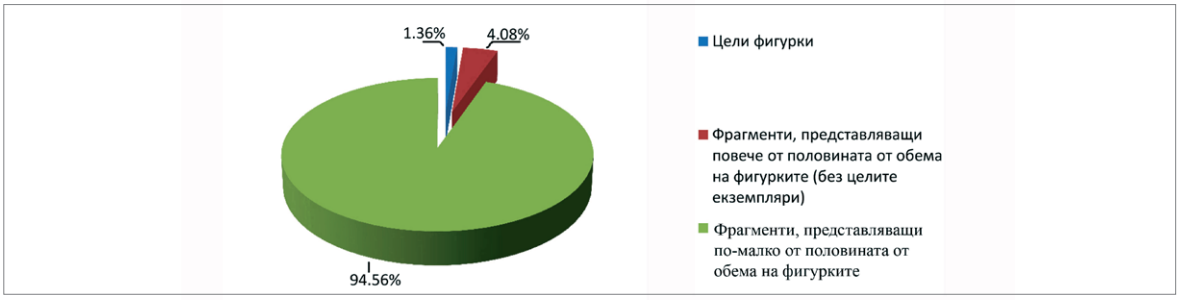

Фиг. II.16.
Fig. II. 16.

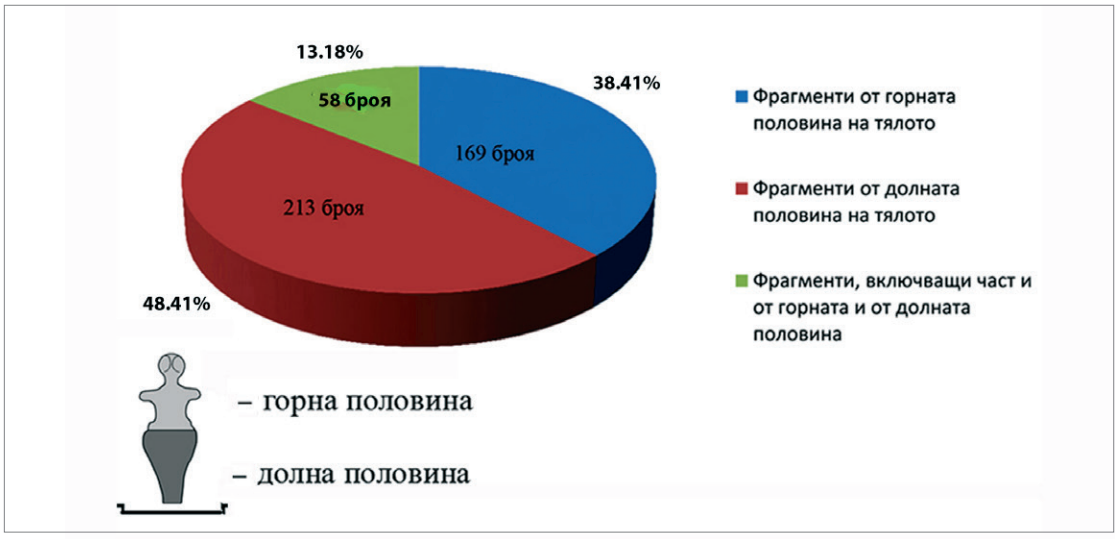
Фиг. II. 17.
Fig. II. 17.

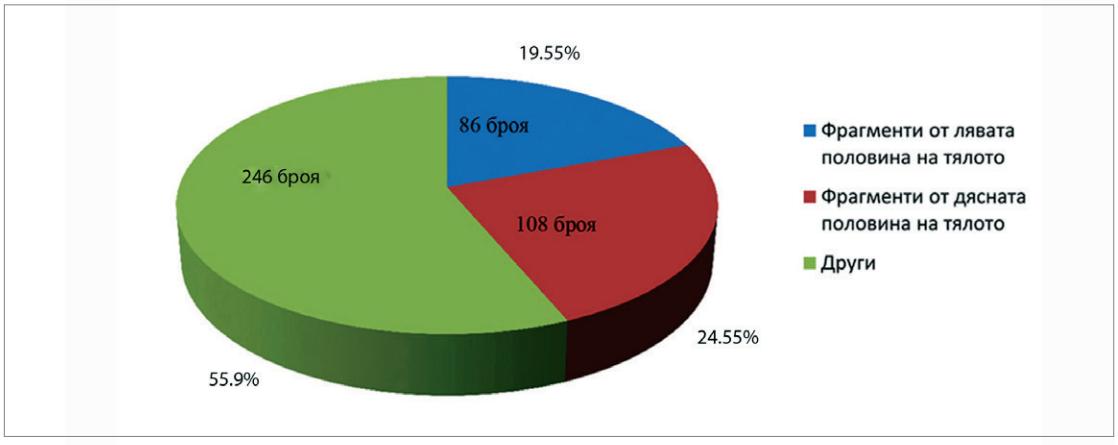
Фиг. II. 18.
Fig. II. 18.

Фиг. II. 19.
Fig. II. 19.

Фиг. II. 20.
Fig. II. 20.

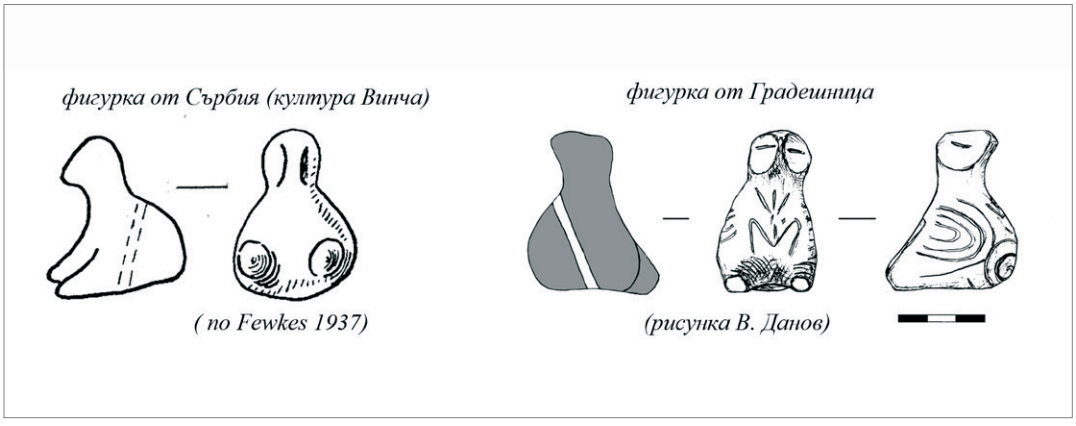
Фиг. II. 21.
Fig. II. 21.

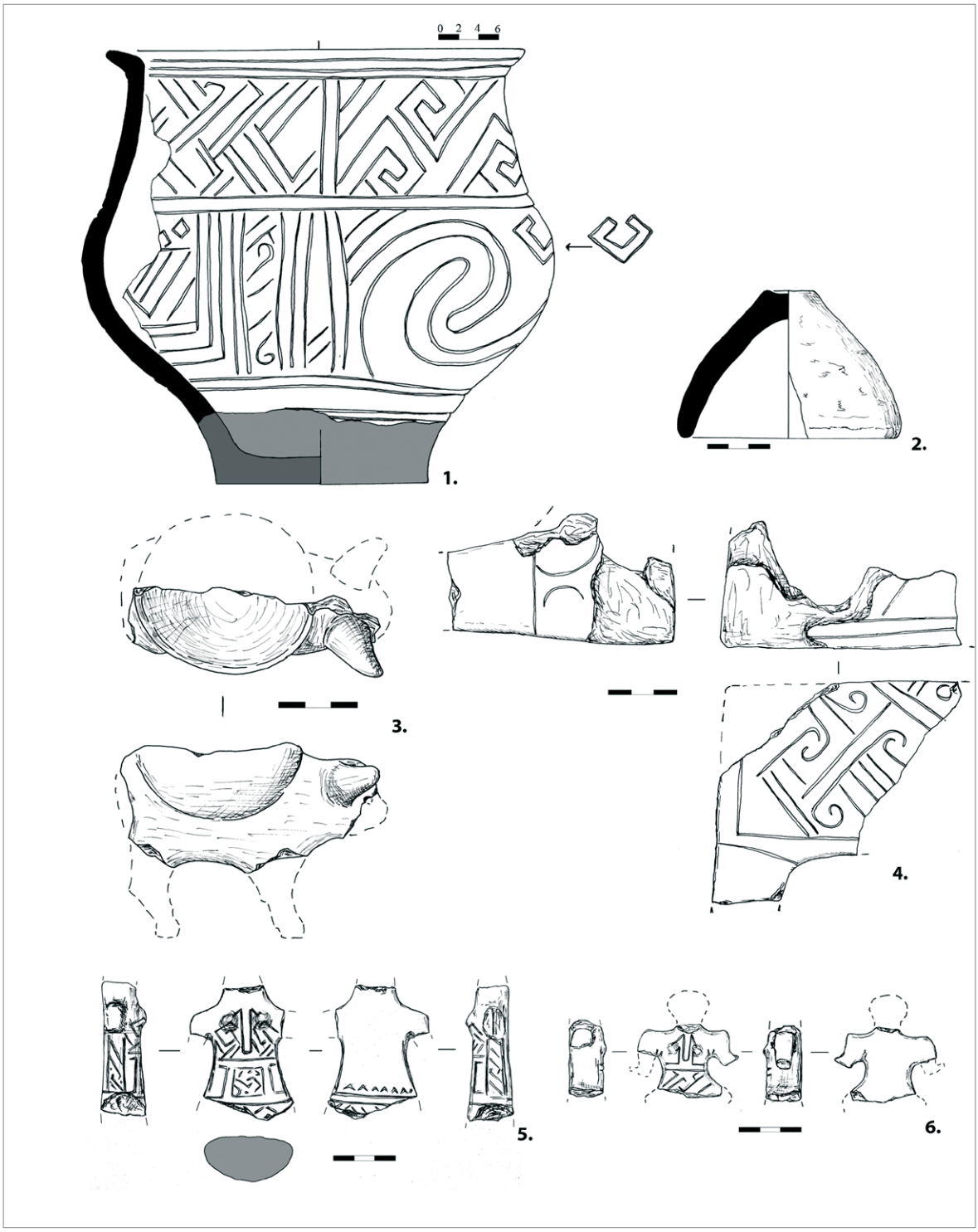
Фиг. II. 22.
Fig. II. 22.

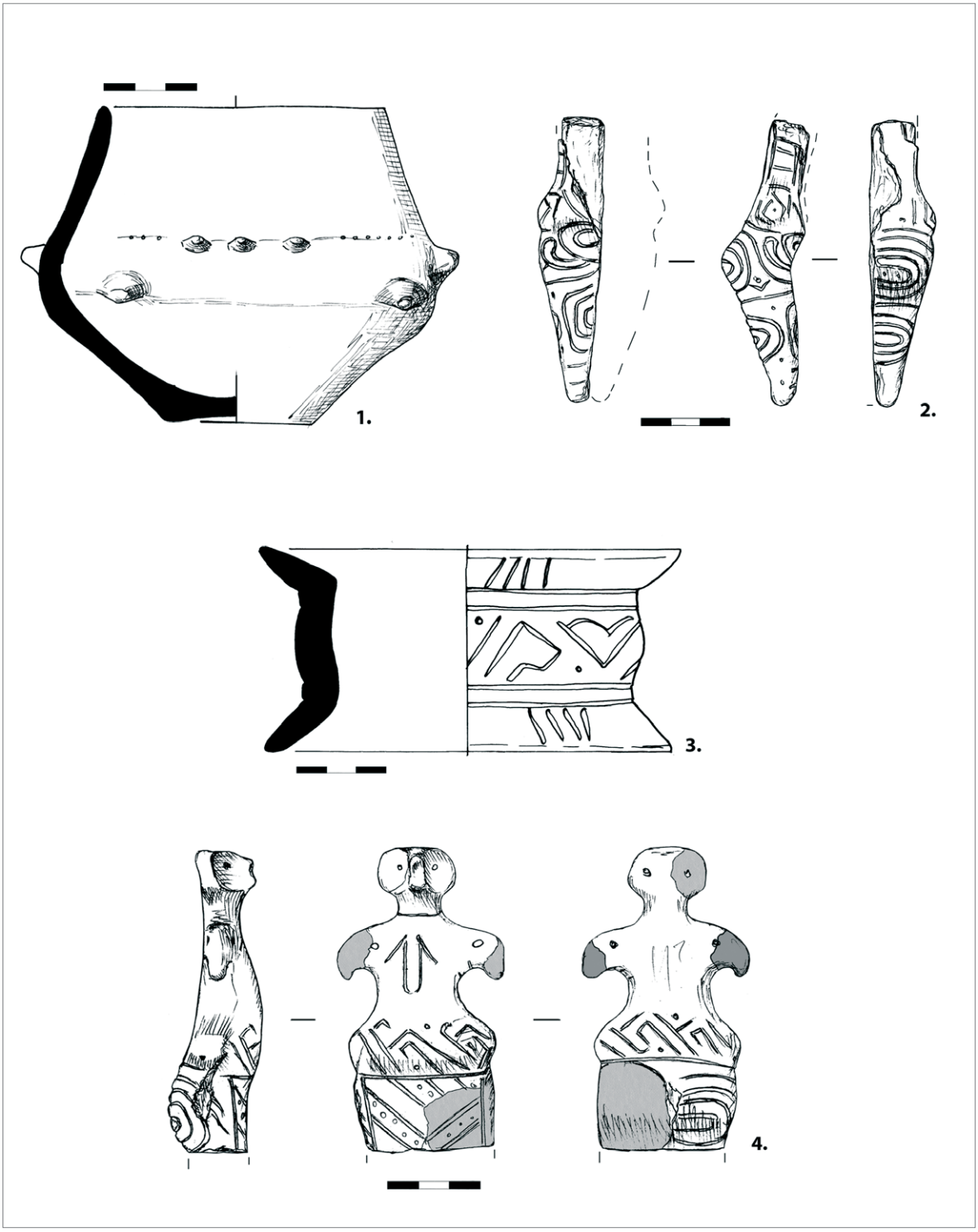
Фиг. II. 23. Сравнение между антропоморфната пластика от Раст и Градешница.
Fig. II. 23. Comparisom between the anthropomorphic plastic of Rast and Gradeshnitsa.

Фиг. II. 24. Еднотипни фигурки от Градешница и култура Винча.
Fig. II. 24. Similar figurines from Gradeshnitsa and the Vinča culture.

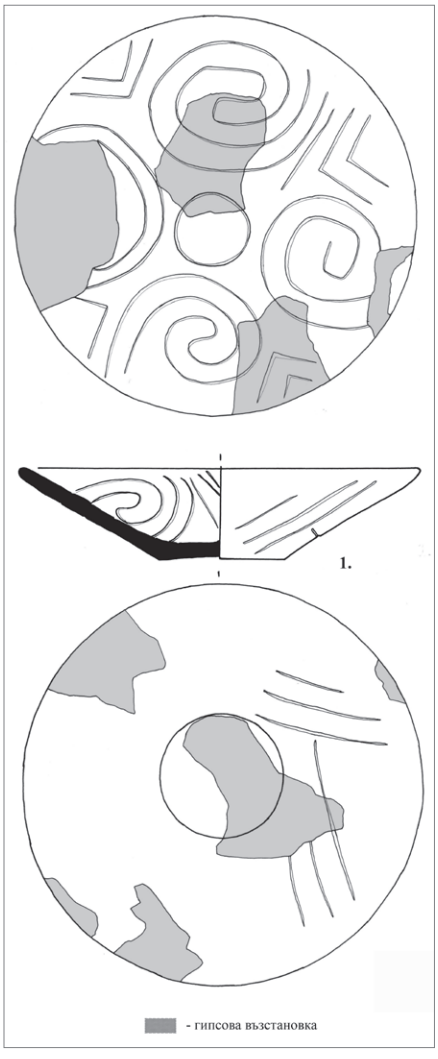

Фиг. II. 25. Находки от Баурене (рисунки В. Данов).
Fig. II. 25. Finds from Baurene (drawing by V. Danov).

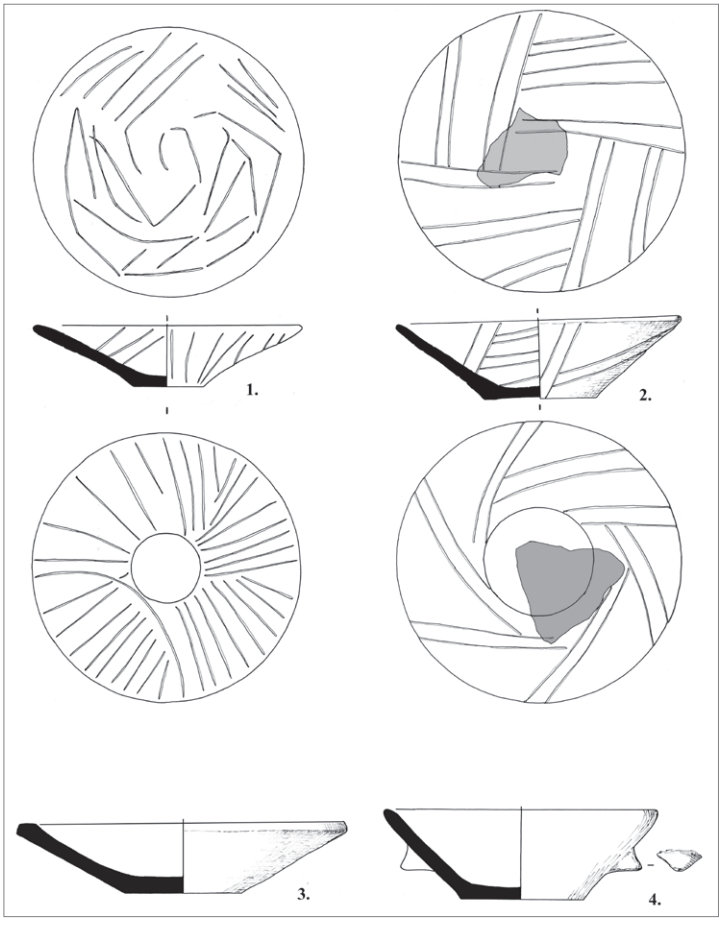

Фиг. II. 26. Находки от Борован, м. Лапчовец (рисунки В. Данов).
Fig. II. 26. Finds from Borovan, l. Lapchovets (drawings by V. Danov).

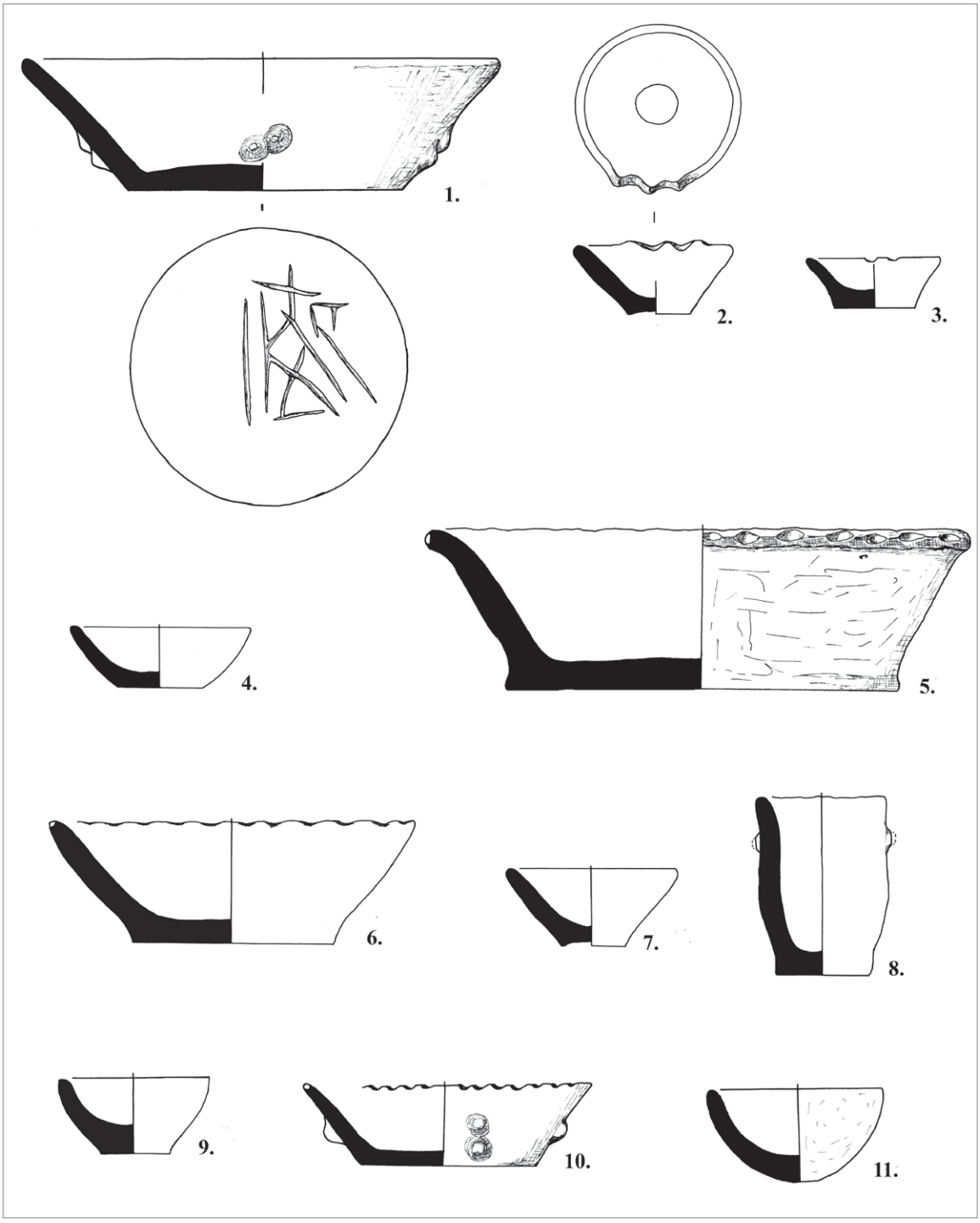
ТАБЛА

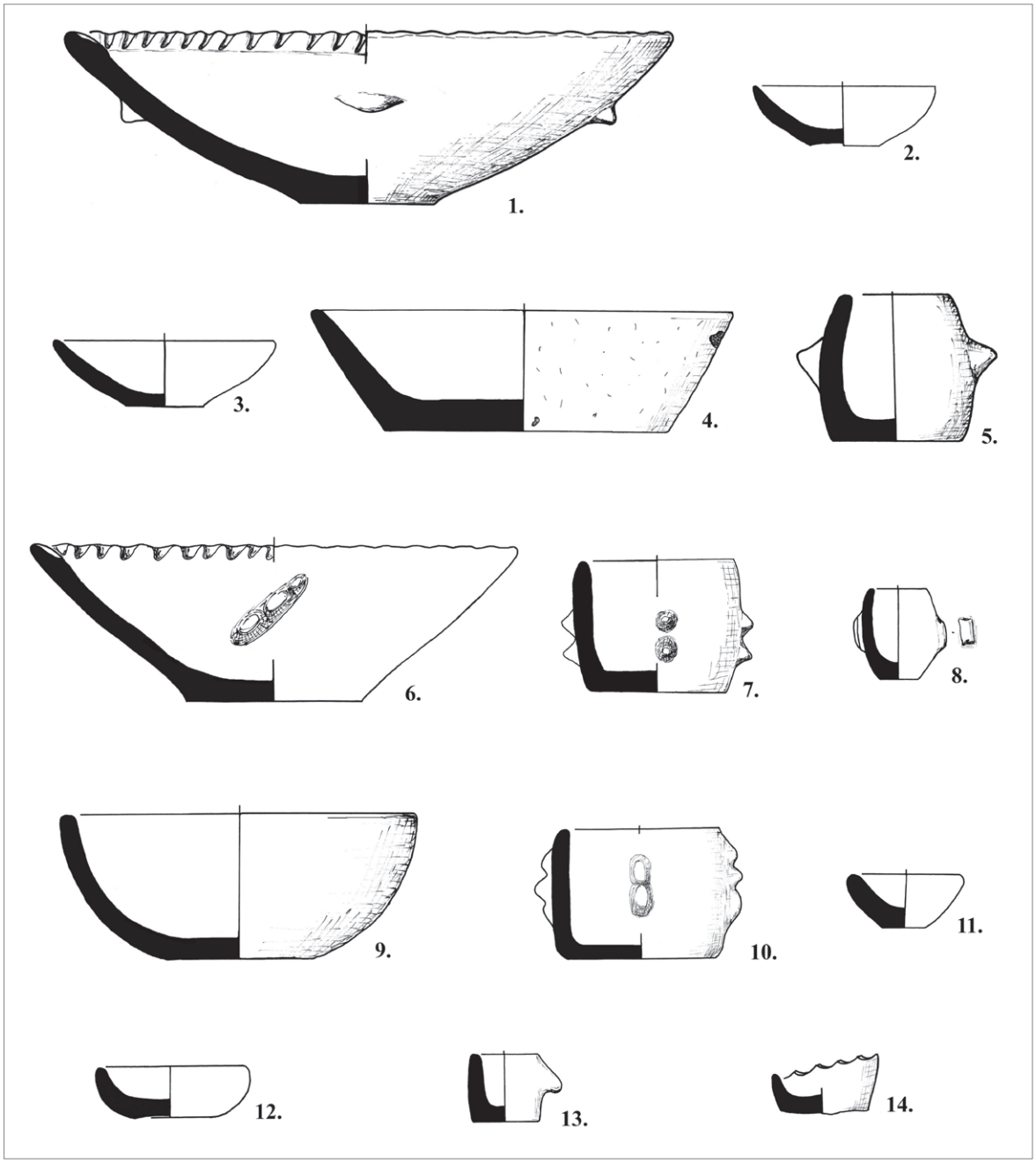
Т I.1. Градешница. Съд от раннохалколитното селище при извора "Пишурата" 1: h = 4 cm; Dr = 17 cm (рисунка В. Данов).
T I.1. Gradeshnitsa. Vessel from the early Chalcolithic settlement near Pishurata spring 1: h = 4 cm; Dr = 17 cm (drawing by V. Danov).

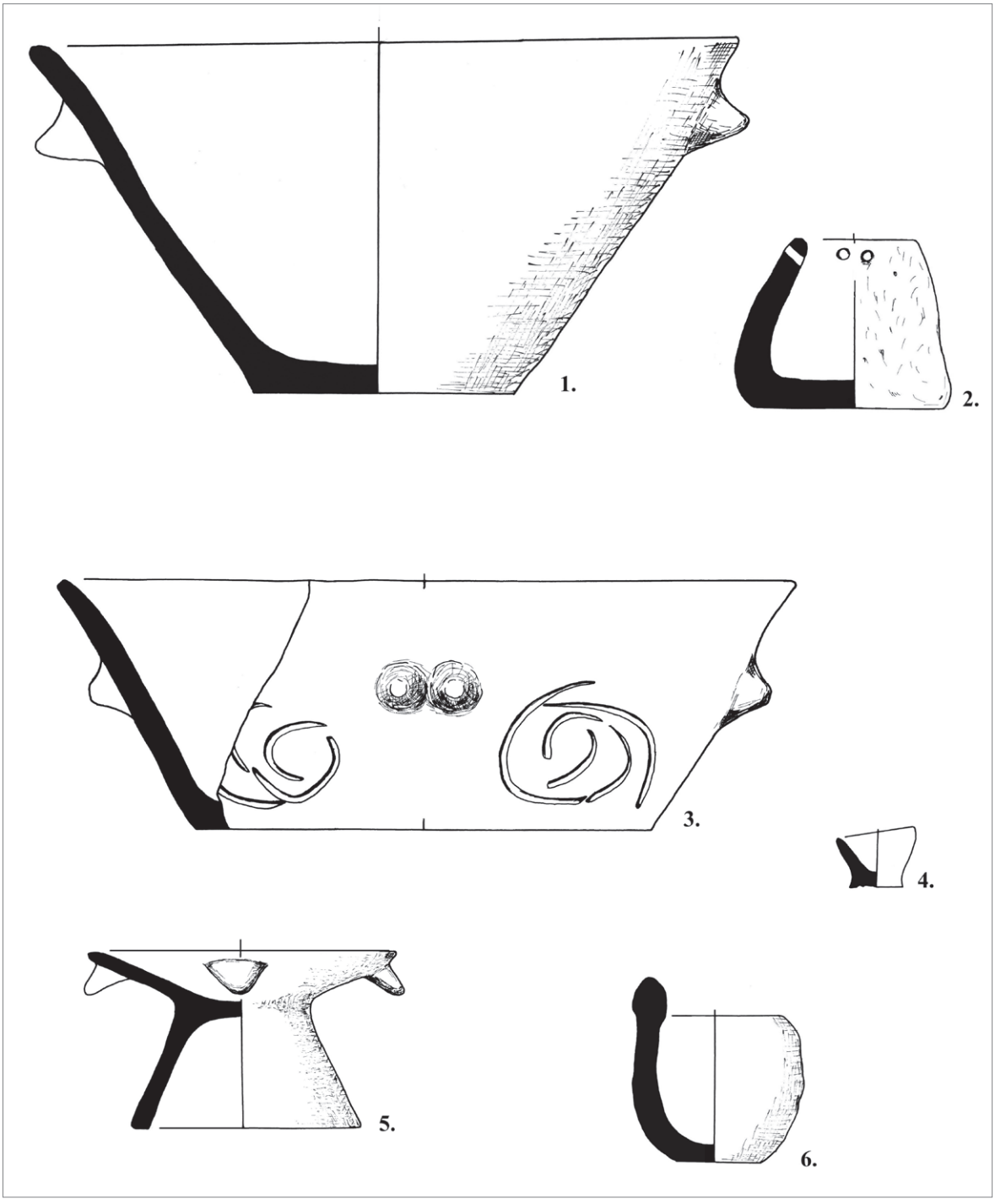
Т I.2. Градешница. 1: h= 4.4 cm, Dr= 19 cm; 2: h= 5.6 cm, Dr= 20 cm; 3: h= 4.5 cm, Dr= 21 cm; 4: h= 6.4 cm, Dr= 19.4 cm (рисунки В. Данов).
T I.2. Gradeshnitsa. 1: h= 4.4 cm, Dr= 19 cm; 2: h= 5.6 cm, Dr= 20 cm; 3: h= 4.5 cm, Dr= 21 cm; 4: h= 6.4 cm, Dr= 19.4 cm (drawings by V. Danov).

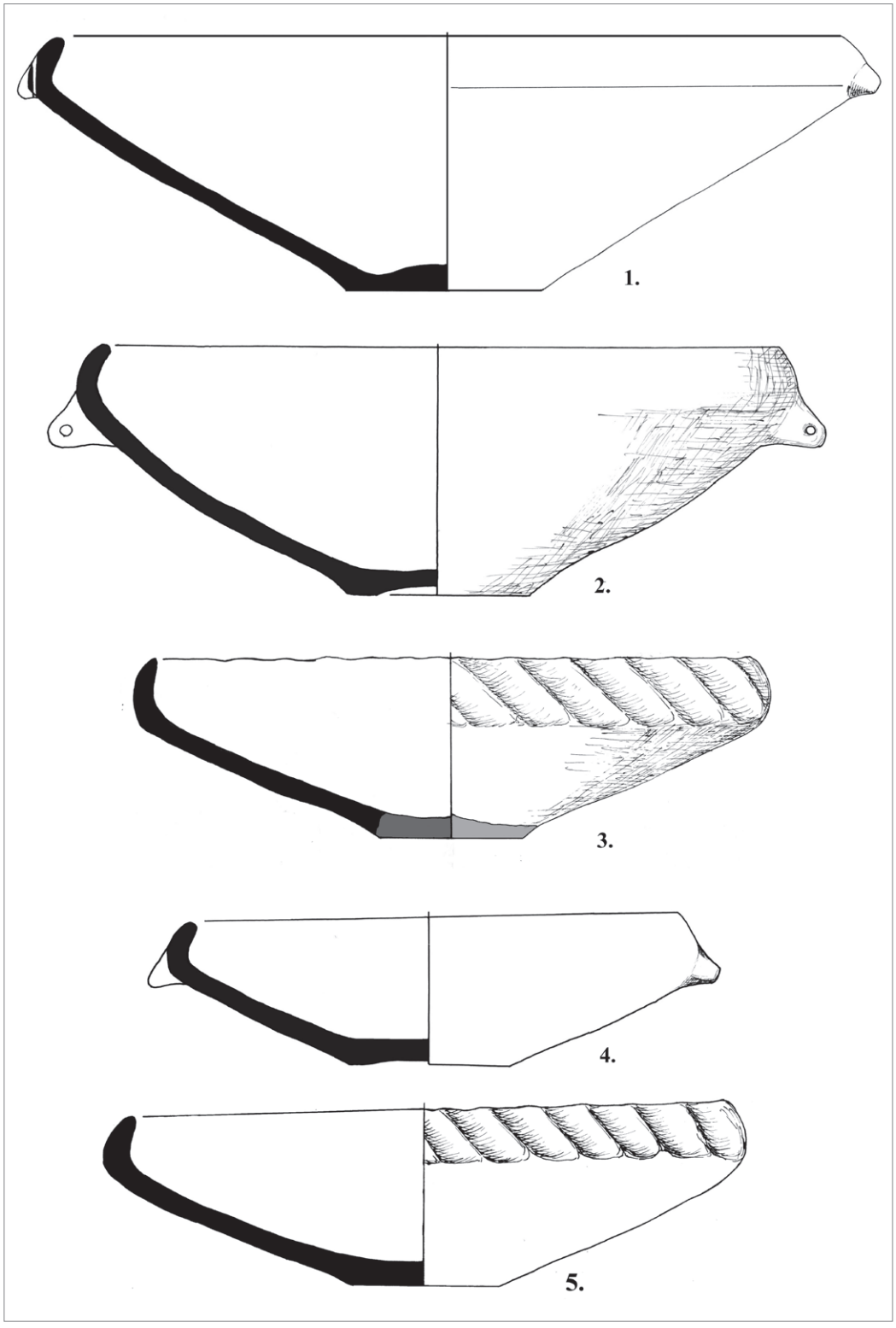
Т I.3. Градешница. 1: h = 5.2 cm, Dr = 19 cm; 2: h = 2.7 cm, Dr = 6 cm; 3: h = 2 cm, Dr=5.2 cm; 4: h = 2.4 cm, Dr = 7.4 cm; 5: h = 6.8 cm, Dr = 21.6 cm; 6: h = 4.8 cm, Dr = 14.4 cm; 7: h = 3 cm, Dr = 6.6 cm; 8: h = 7 cm, Dr = 5 cm; 9: h = 2.9 cm, Dr = 6 cm; 10: h = 3.2 cm, Dr = 11.5 cm; 11: h = 3.6 cm, Dr = 7 cm
(рисунки В. Данов).
T I.3. Gradeshnitsa. 1: h = 5.2 cm, Dr = 19 cm; 2: h = 2.7 cm, Dr = 6 cm; 3: h = 2 cm, Dr=5.2 cm; 4: h = 2.4 cm, Dr = 7.4 cm; 5: h = 6.8 cm, Dr = 21.6 cm; 6: h = 4.8 cm, Dr = 14.4 cm; 7: h = 3 cm, Dr = 6.6 cm; 8: h = 7 cm, Dr = 5 cm; 9: h = 2.9 cm, Dr = 6 cm; 10: h = 3.2 cm, Dr = 11.5 cm; 11: h = 3.6 cm, Dr = 7 cm
(drawings by V. Danov).

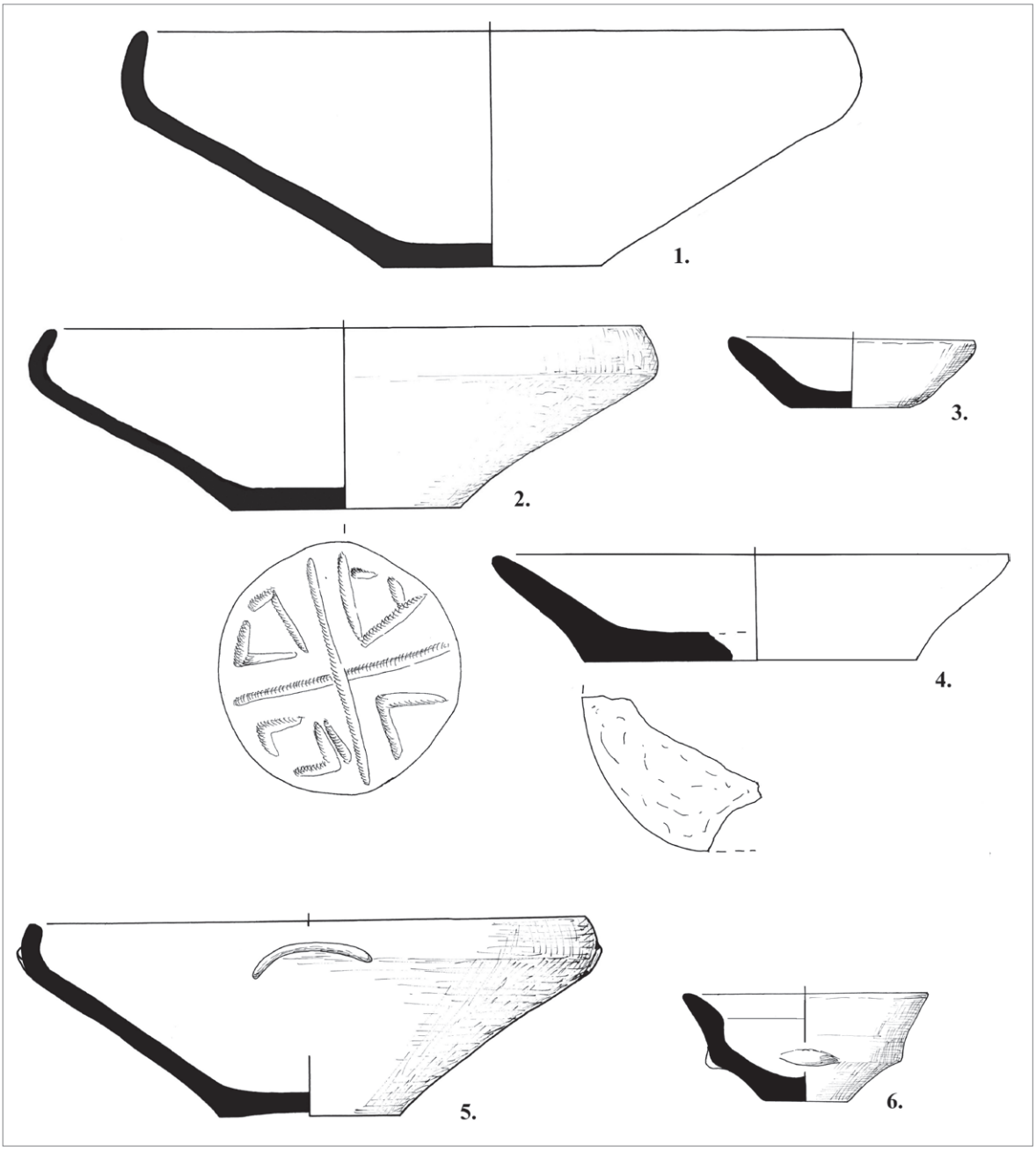
Т I.4. Градешница. 1: h = 6.6 cm, Dr = 23 cm; 2: h = 2.3 cm, Dr = 7 cm; 3: h = 2.5 cm, Dr = 8.4 cm; 4: h= 4.6 cm, Dr = 16.3 cm; 5: h= 5.7 cm, Dr = 4 cm; 6: h= 6 cm, Dr = 18.6 cm; 7: h = 5.1 cm, Dr = 5.8 cm; 8: h = 3.5 cm, Dr = 2.2 cm; 9: h = 5.5 cm, Dr = 13.6 cm; 10: h = 5 cm, Dr = 6.2 cm; 11: h = 2 cm, Dr= 4.2 cm; 12: h = 2 cm, Dr = 5.6 cm; 13: h = 2.6 cm, Dr = 2.6 cm; 14: h = 1.5-2 cm, Dr = 4.4 cm
(рисунки В. Данов).
T I.4. Gradeshnitsa. 1: h = 6.6 cm, Dr = 23 cm; 2: h = 2.3 cm, Dr = 7 cm; 3: h = 2.5 cm, Dr = 8.4 cm; 4: h= 4.6 cm, Dr = 16.3 cm; 5: h= 5.7 cm, Dr = 4 cm; 6: h= 6 cm, Dr = 18.6 cm; 7: h = 5.1 cm, Dr = 5.8 cm; 8: h = 3.5 cm, Dr = 2.2 cm; 9: h = 5.5 cm, Dr = 13.6 cm; 10: h = 5 cm, Dr = 6.2 cm; 11: h = 2 cm, Dr= 4.2 cm; 12: h = 2 cm, Dr = 5.6 cm; 13: h = 2.6 cm, Dr = 2.6 cm; 14: h = 1.5-2 cm, Dr = 4.4 cm (drawings by V. Danov).

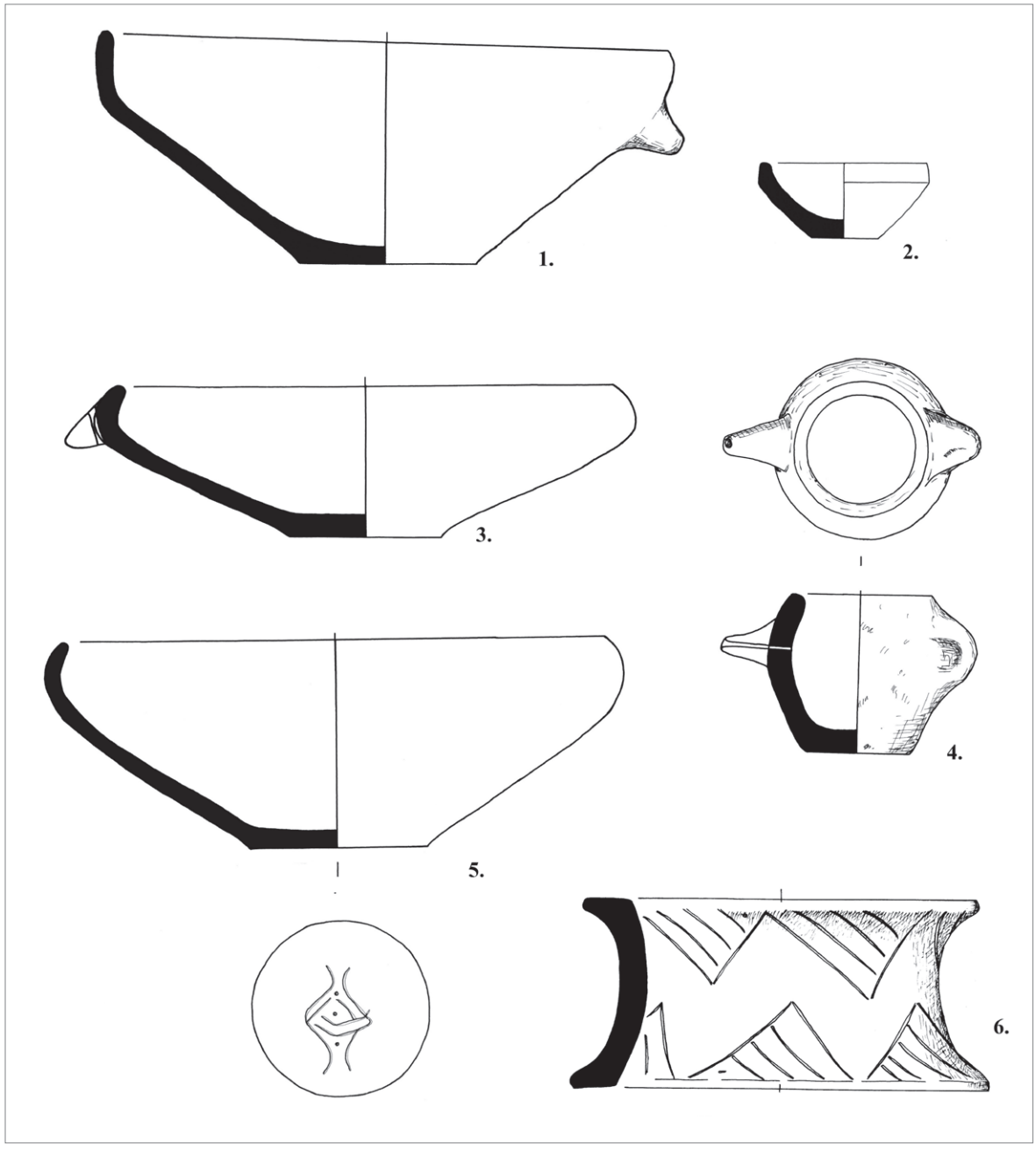
Т I.5. Градешница. 1: h = 13.5 cm, Dr = 26.6 cm; 2: h = 6.4 cm, Dr = 4.6 cm; 3: h= 9.4 cm, Dr = 27.2 cm; 4: h= 1.8-2.2 cm, Dr = 3 cm; 5: h= 6.6 cm, Dr = 11.6 cm; 6: h = 5.5 cm, Dr = 4.6 cm (рисунки В. Данов).
T I.5. Gradeshnitsa. 1: h = 13.5 cm, Dr = 26.6 cm; 2: h = 6.4 cm, Dr = 4.6 cm; 3: h= 9.4 cm, Dr = 27.2 cm; 4: h= 1.8-2.2 cm, Dr = 3 cm; 5: h= 6.6 cm, Dr = 11.6 cm; 6: h = 5.5 cm, Dr = 4.6 cm (drawings by V. Danov).

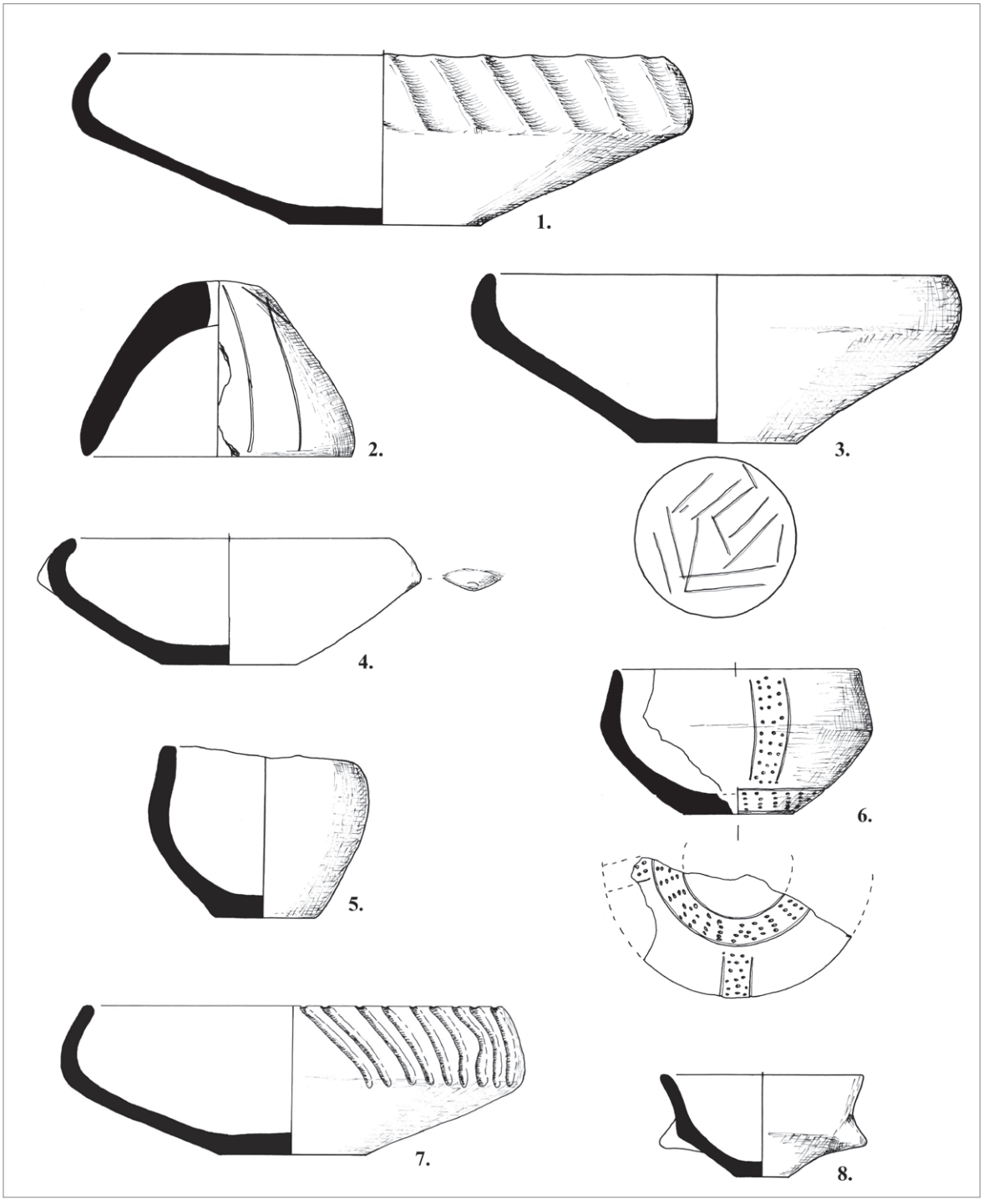
Т 1.6. Градешница. 1: h 10.2 cm, Dr = 31.4 cm; 2: h 10.4 cm, Dr = 28.4 cm; 3: h = 7.2 cm, Dr = 24 cm; 4: 5.7-6.2 cm, Dr = 20 cm; 5: h = 6.7-7.7 cm, Dr = 24 cm (рисунки В. Данов).
T 1.6. Gradeshnitsa. 1: h = 10.2 cm, Dr = 31.4 cm; 2: h = 10.4 cm, Dr = 28.4 cm; 3: h = 7.2 cm, Dr = 24 cm; 4: 5.7-6.2 cm, Dr = 20 cm; 5: h = 6.7-7.7 cm, Dr = 24 cm (drawings by V. Danov).

Т I.7. Градешница. 1: h= 8.9 cm, Dr = 26.4 cm; 2: h = 7.2 cm, Dr = 23.5 cm; 3: h = 2.4 cm, Dr = 9 cm; 4: h = 4.1 cm; 5: h = 8 cm, Dr = 22.5 cm; 6: h = 4.1 cm, Dr = 9.2 cm (рисунки В. Данов).
Т I.7. Gradeshnitsa. 1: h= 8.9 cm, Dr = 26.4 cm; 2: h = 7.2 cm, Dr = 23.5 cm; 3: h = 2.4 cm, Dr = 9 cm; 4: h = 4.1 cm; 5: h = 8 cm, Dr = 22.5 cm; 6: h = 4.1 cm, Dr = 9.2 cm (drawings by V. Danov).

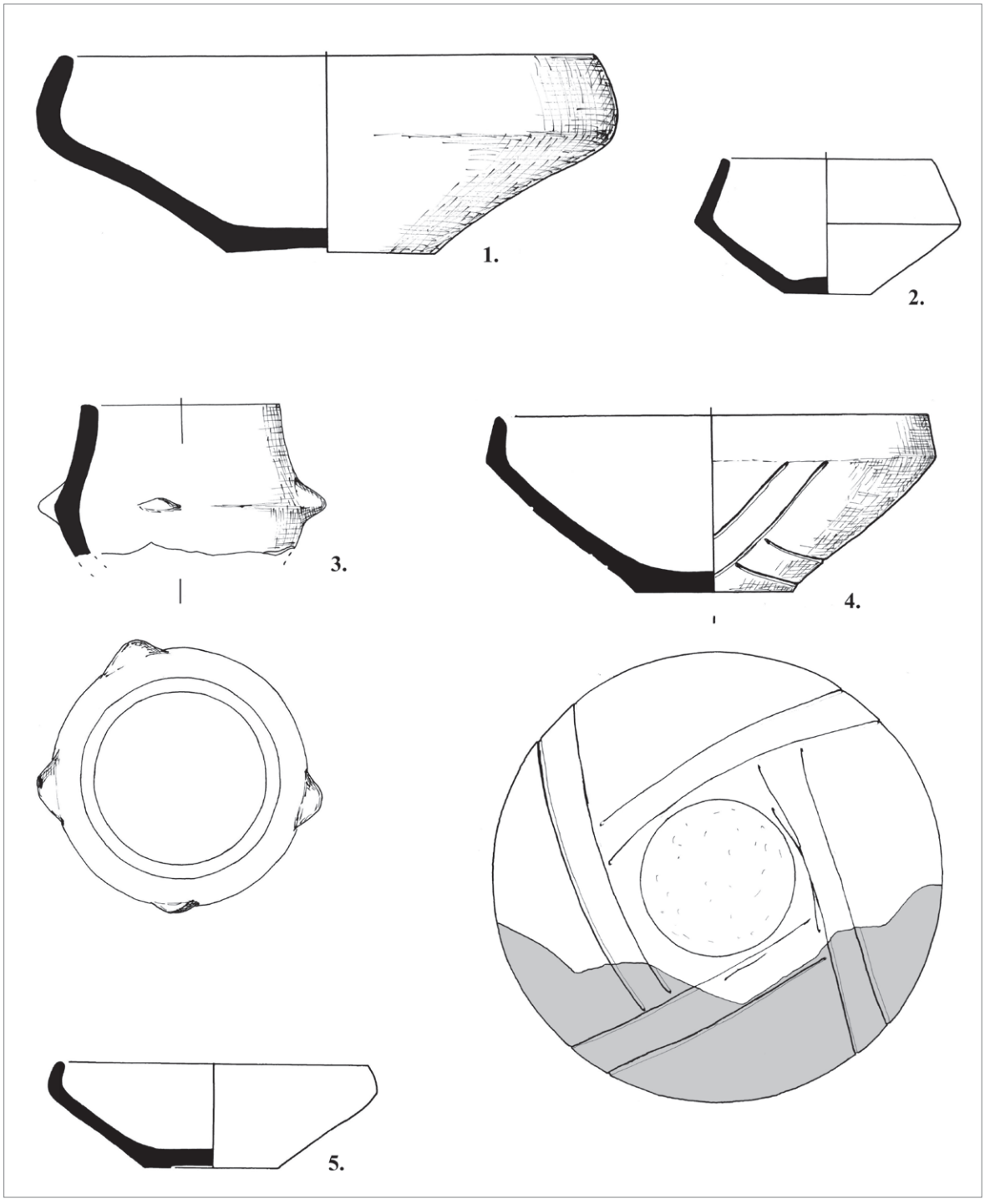

Т I.8. Градешница. 1: h = 8.5-9 cm, Dr = 22.2 cm; 2: h = 3 cm, Dr = 6.6 cm; 3: h =6 cm, Dr = 19.4 cm; 4: h = 6.2 cm, Dr = 5.4 cm; 5: h = 8.2 cm, Dr = 22 cm; 6: h 7.6 cm, Dm = 16.4 cm (рисунки В. Данов).
T I.8. Gradeshnitsa. 1: h = 8.5-9 cm, Dr = 22.2 cm; 2: h = 3 cm, Dr = 6.6 cm; 3: h =6cm, Dr = 19.4cm; 4: h = 6.2 cm, Dr = 5.4 cm; 5: h = 8.2cm, Dr = 22 cm; 6: h 7.6 cm, Dm = 16.4 cm (drawings by V. Danov).

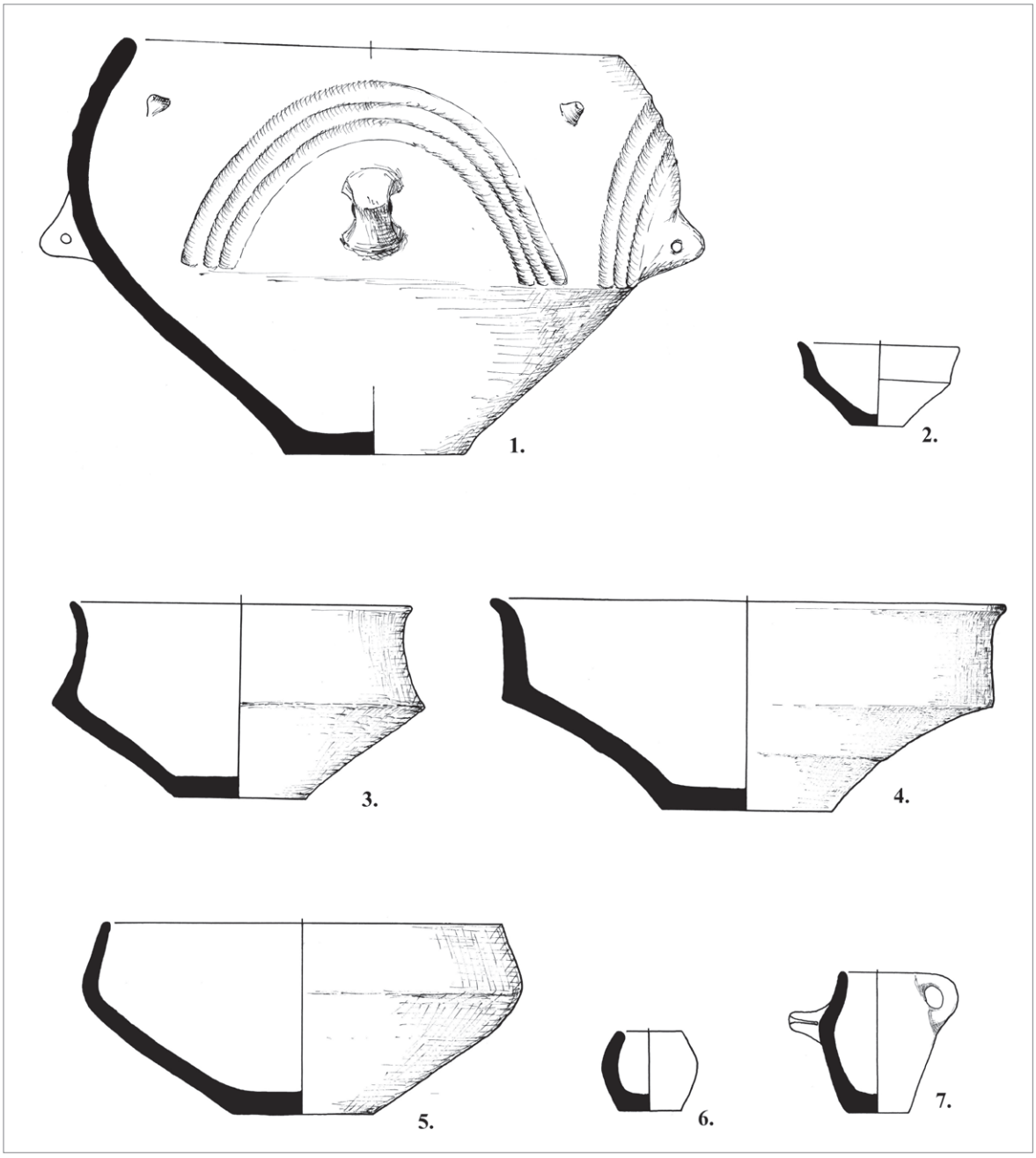

Т I.9. Градешница.1:h = 7 cm, Dr = 23 cm; 2:h = 7.3 cm; 3: h = 7 cm, Dr = 19 cm; 4: h = 5.2 cm, Dr = 13 cm; 5: h = 5.9-7.1 cm, Dr = 8.1 cm; 6: h = 6 cm, Dr = 10 cm; 7: h = 6.1 cm, Dr = 17.2 cm; 8: h = 4.2 cm, Dr = 8.2 cm (рисунки В. Данов).

Т I.9. Gradeshnitsa.1:h = 7 cm, Dr = 23 cm; 2:h = 7.3 cm; 3: h = 7 cm, Dr = 19 cm; 4: h = 5.2 cm, Dr = 13 cm; 5: h = 5.9-7.1 cm, Dr = 8.1 cm; 6: h = 6 cm, Dr = 10 cm; 7: h = 6.1 cm, Dr = 17.2 cm; 8: h = 4.2 cm, Dr = 8.2 cm (drawings by V. Danov).

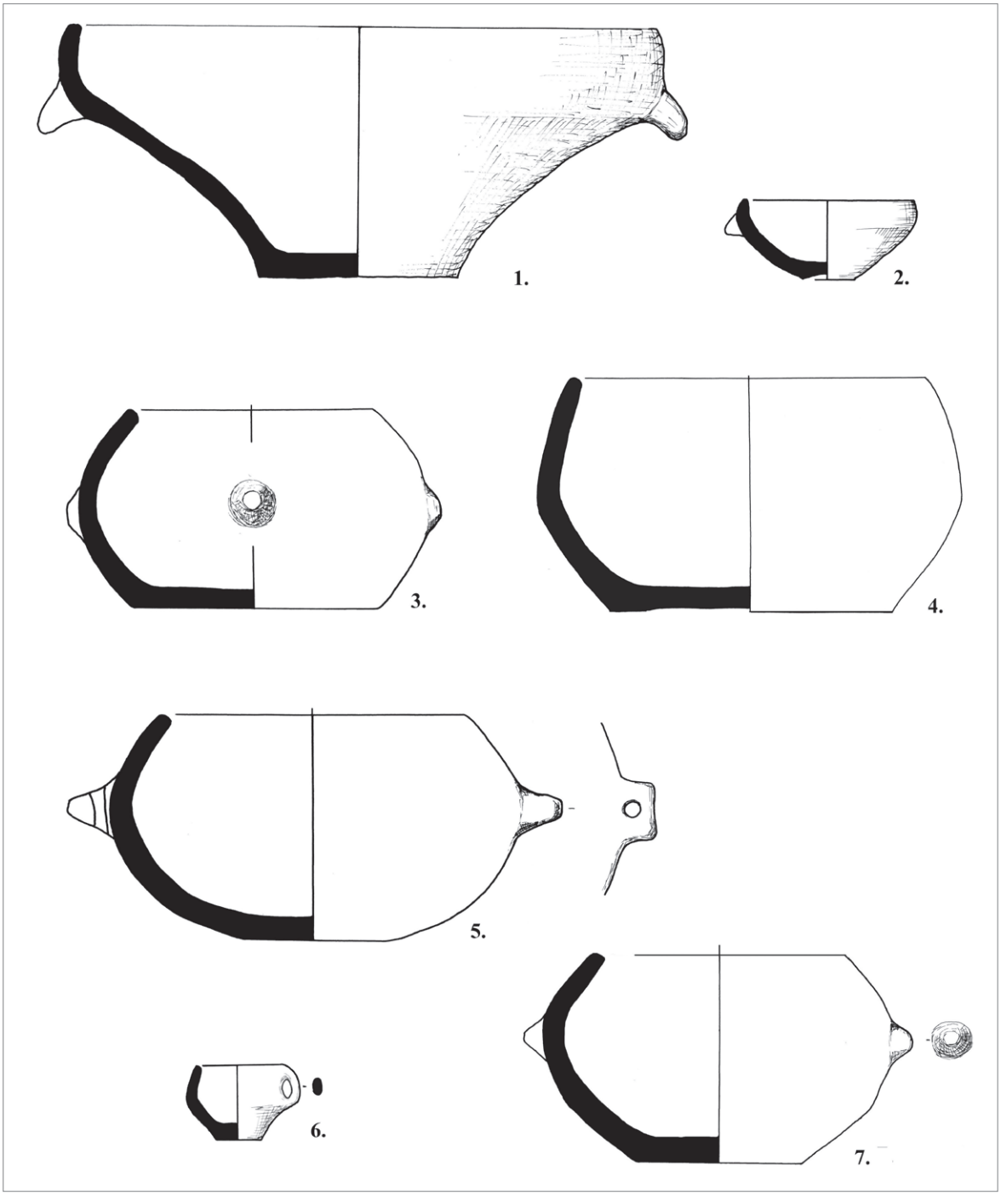

Т I.10. Градешница. 1: h = 7.5 cm, Dr = 20.2 cm; 2: h = 5.2 cm, Dr = 8 cm; 3: Dr = 7.4 cm; 4: h = 6.7 cm, Dr = 16.6 cm; 5: h = 4 cm, Dr = 11.8 cm
(рисунки В. Данов).
T I.10. Gradeshnitsa. 1: h = 7.5 cm, Dr = 20.2 cm; 2: h = 5.2 cm, Dr = 8 cm; 3: Dr = 7.4 cm; 4: h = 6.7 cm, Dr = 16.6 cm; 5: h = 4 cm, Dr = 11.8 cm (drawings by V. Danov).

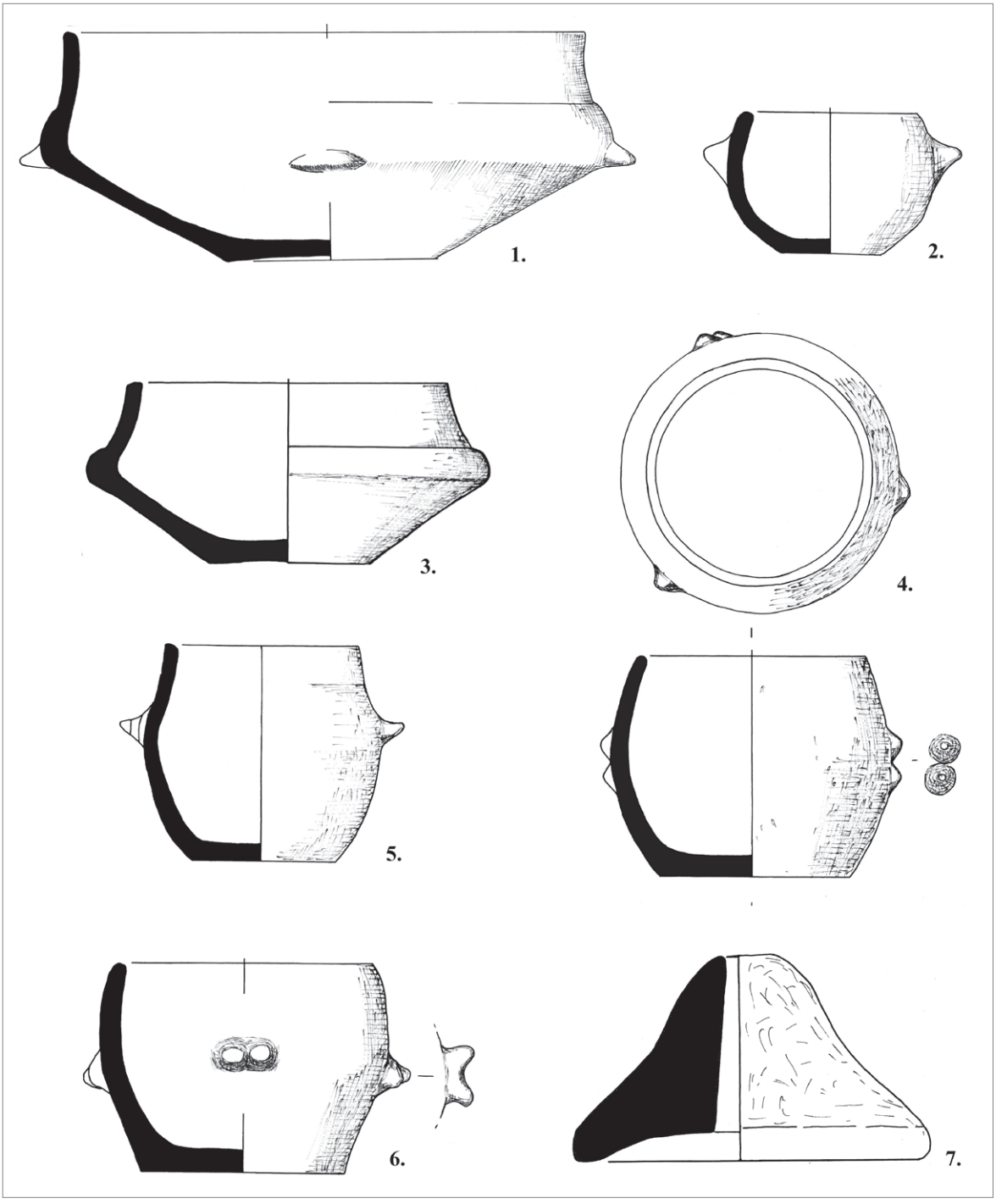
T I.11. Градешница. 1: h = 15.5-16.1 cm, Dr = 19.2 cm; 2: h = 3.1 cm, Dr = 6.2 cm; 3: h = 7.5 cm, Dr = 13 cm ; 4: h = 8.2cm, Dr = 24 cm; 5: h = 7.4 cm, Dr = 15.5cm; 6: h = 3 cm, Dr = 2.6 cm; 7: h= 5.5 cm; Dr = 2.8 cm (рисунки В. Данов).

T I.11. Gradeshnitsa. 1: h = 15.5-16.1 cm, Dr = 19.2 cm; 2: h = 3.1 cm, Dr = 6.2 cm; 3: h = 7.5 cm, Dr = 13 cm ; 4: h = 8.2cm, Dr = 24 cm; 5: h = 7.4 cm, Dr = 15.5cm; 6: h = 3 cm, Dr = 2.6 cm; 7: h= 5.5 cm; Dr = 2.8 cm (drawings by V. Danov).

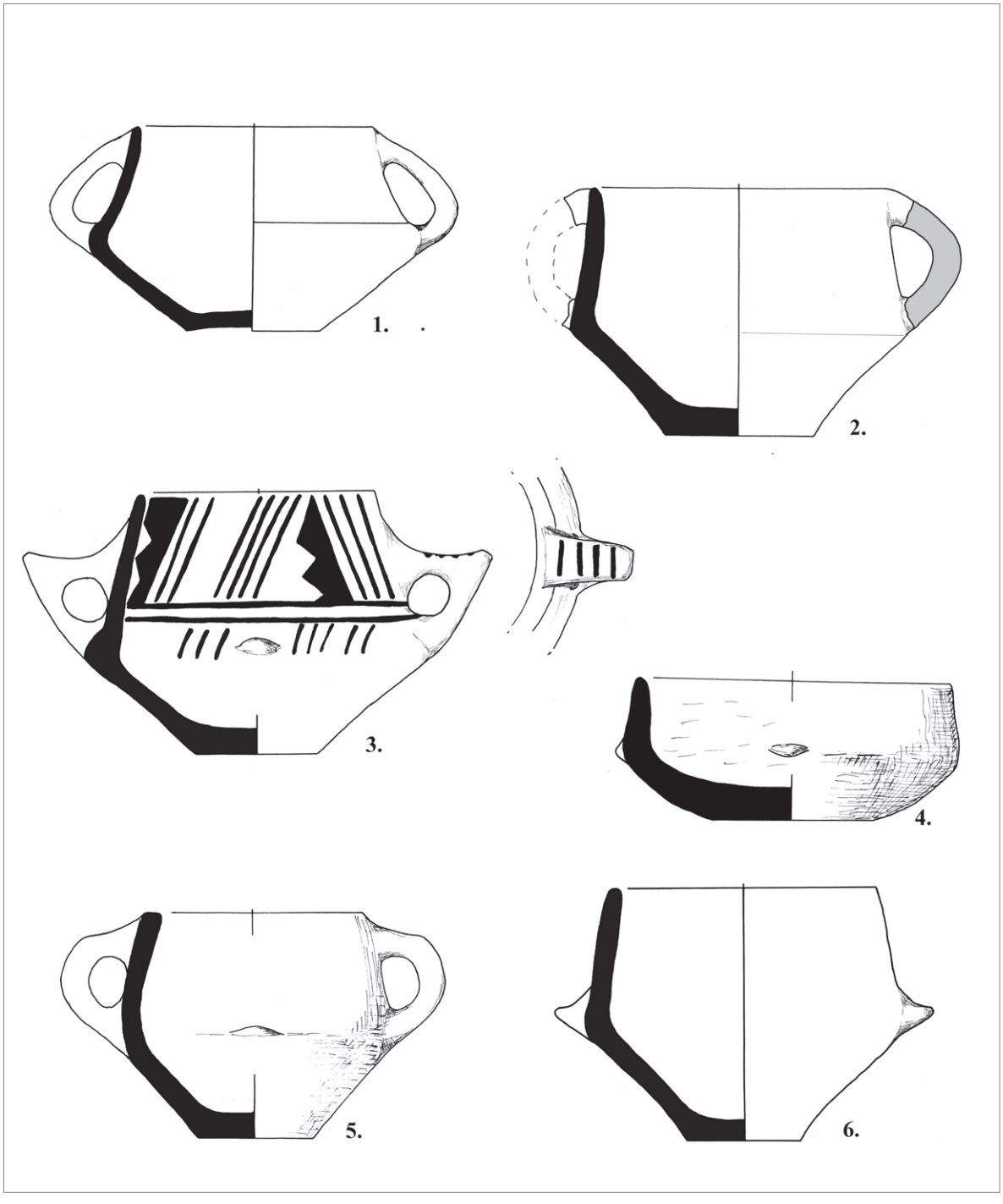

Т I.12. Градешница. 1: h = 9.9 cm, Dr = 23.4 cm; 2: h = 3.2 cm, Dr = 6.8 cm; 3: h = 8 cm, Dr = 9.8 cm; 4: h = 9.3 cm, Dr = 14 cm; 5:h = 9 cm, Dr = 12.2 cm; 6: h = 3 cm, Dr = 3.4 cm; 7: h = 8.4 cm, Dr = 10 cm (рисунки В. Данов).

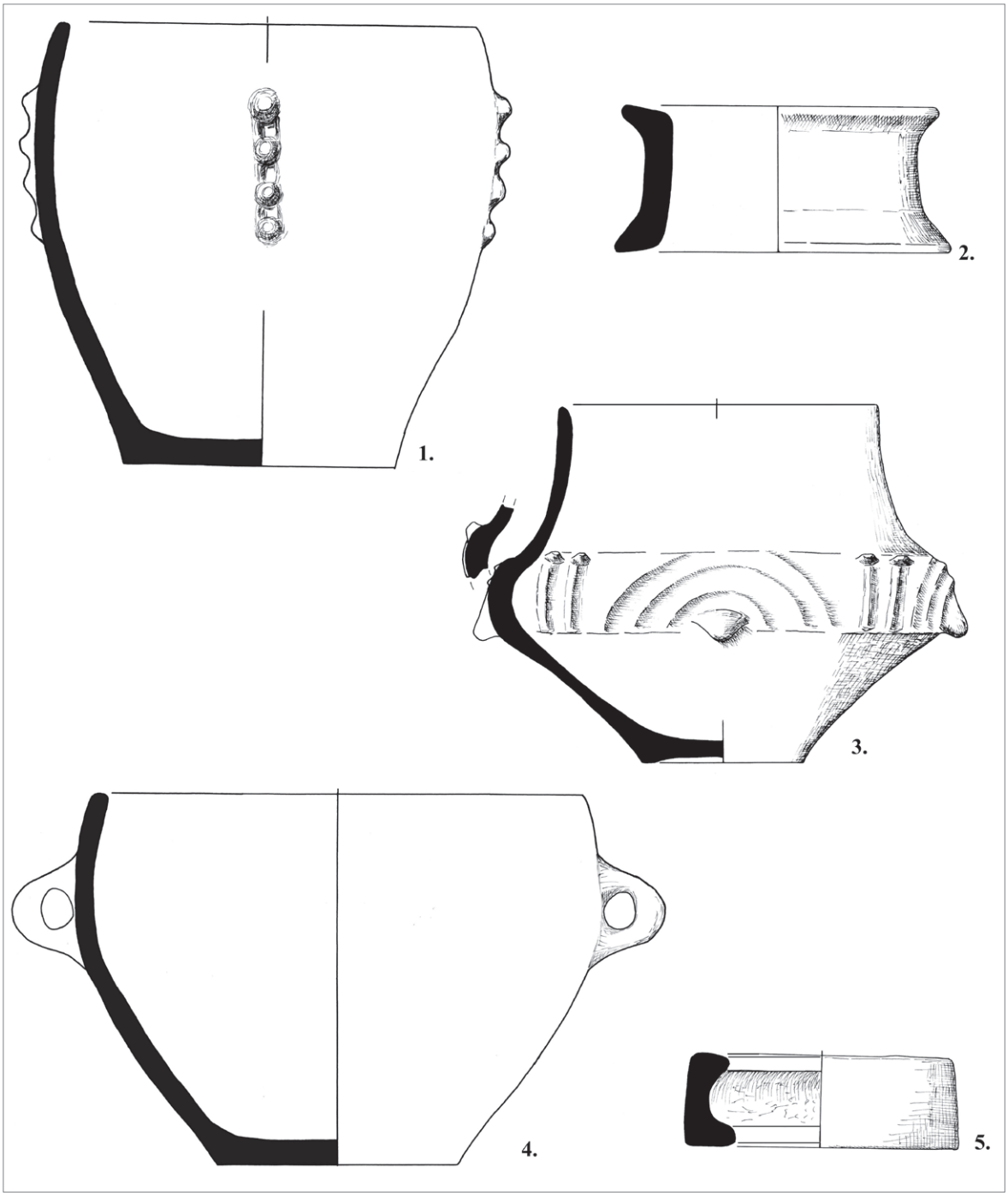
T I.12. Gradeshnitsa. 1: h = 9.9 cm, Dr = 23.4 cm; 2: h = 3.2 cm, Dr = 6.8 cm; 3: h = 8cm, Dr = 9.8cm; 4: h = 9.3 cm, Dr = 14 cm; 5: h = 9 cm, Dr = 12.2 cm; 6: h = 3 cm, Dr = 3.4 cm; 7: h = 8.4 cm, Dr = 10 cm (drawings by V. Danov).

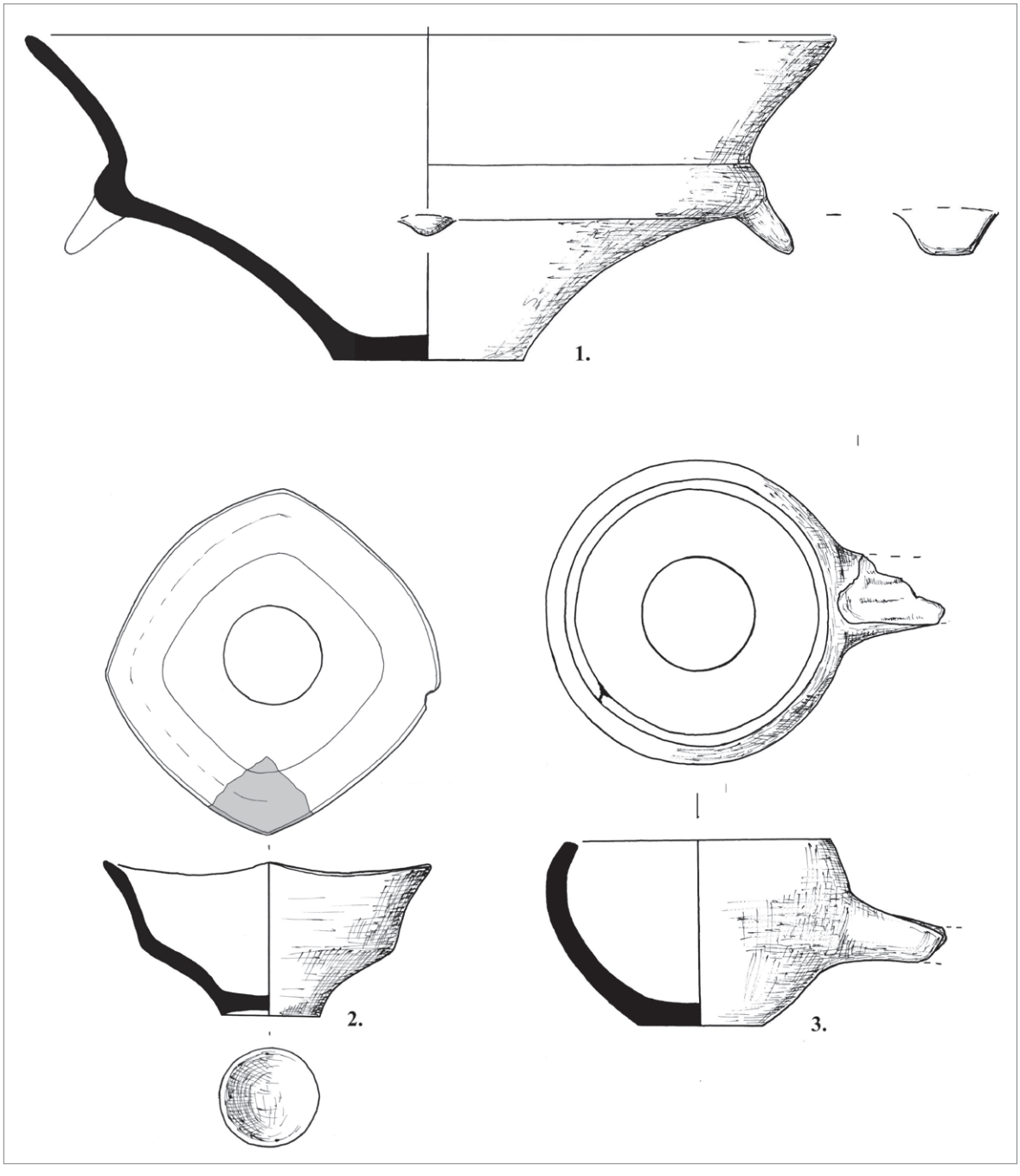
Т I.13. Градешница. 1: h = 8.9 cm, Dr = 20.5 cm; 2: h = 5.6 cm, Dr = 7 cm; 3: h = 7.1 cm, Dr = 12.4 cm; 4: h = 8.6 cm, D r= 8.8 cm; 5:h = 8.5 cm, Dr = 7.5 cm; 6: h = 8.2 cm, Dr = 10 cm; 7: h = 8.1 cm (рисунки В. Данов).
T I.13. Gradeshnitsa. 1: h = 8.9 cm, Dr = 20.5 cm; 2: h = 5.6 cm, Dr = 7 cm; 3: h = 7.1 cm, Dr = 12.4 cm; 4: h = 8.6cm, D r= 8.8 cm; 5:h = 8.5 cm, Dr = 7.5 cm; 6: h = 8.2 cm, Dr = 10 cm; 7: h = 8.1 cm (drawings by V. Danov).

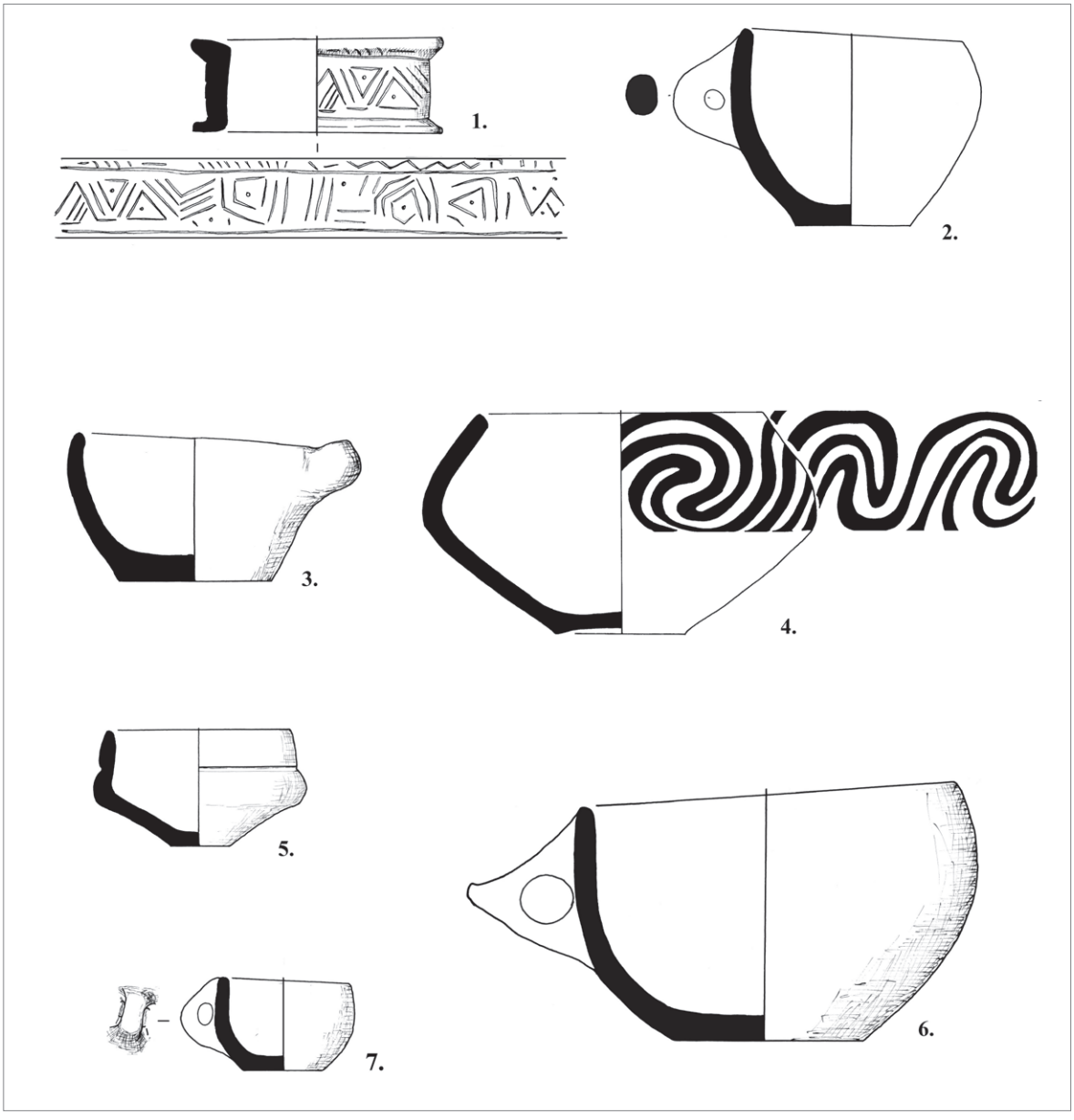
Т I.14. Градешница. 1: h= 7.6 cm, Dr = 8.8 cm; 2: h = 9.3 cm, Dr = 11 cm; 3: h = 9.9 cm, Dr = 9cm; 4: h = 5.3 cm, Dr = 11.6 cm; 5:h = 8.5 cm, Dr = 8.2 cm; 6: h = 9.5 cm, Dr = 10 cm (рисунки В. Данов).
T I.14. Gradeshnitsa. 1: h= 7.6 cm, Dr = 8.8 cm; 2: h = 9.3 cm, Dr = 11 cm; 3: h = 9.9 cm, Dr = 9 cm; 4: h = 5.3 cm, Dr = 11.6 cm; 5:h = 8.5 cm, Dr = 8.2 cm; 6: h = 9.5 cm, Dr = 10 cm (drawings by V. Danov).

Т I.15. Градешница. 1: h = 19.3 cm, Dr = 18 cm; 2: h = 6 cm, Dm = 13.3 cm; 3: h = 15.6cm, Dr = 13.8cm; 4: h = 16 cm, Dr = 21 cm; 5: h = 3.5cm, Dm = 11 cm
(рисунки В. Данов).
T I.15. Gradeshnitsa. 1: h = 19.3 cm, Dr = 18 cm; 2: h = 6 cm, Dm = 13.3 cm; 3: h = 15.6 cm, Dr = 13.8 cm; 4: h = 16 cm, Dr = 21 cm; 5: h = 3.5 cm, Dm = 11 cm (drawings by V. Danov).

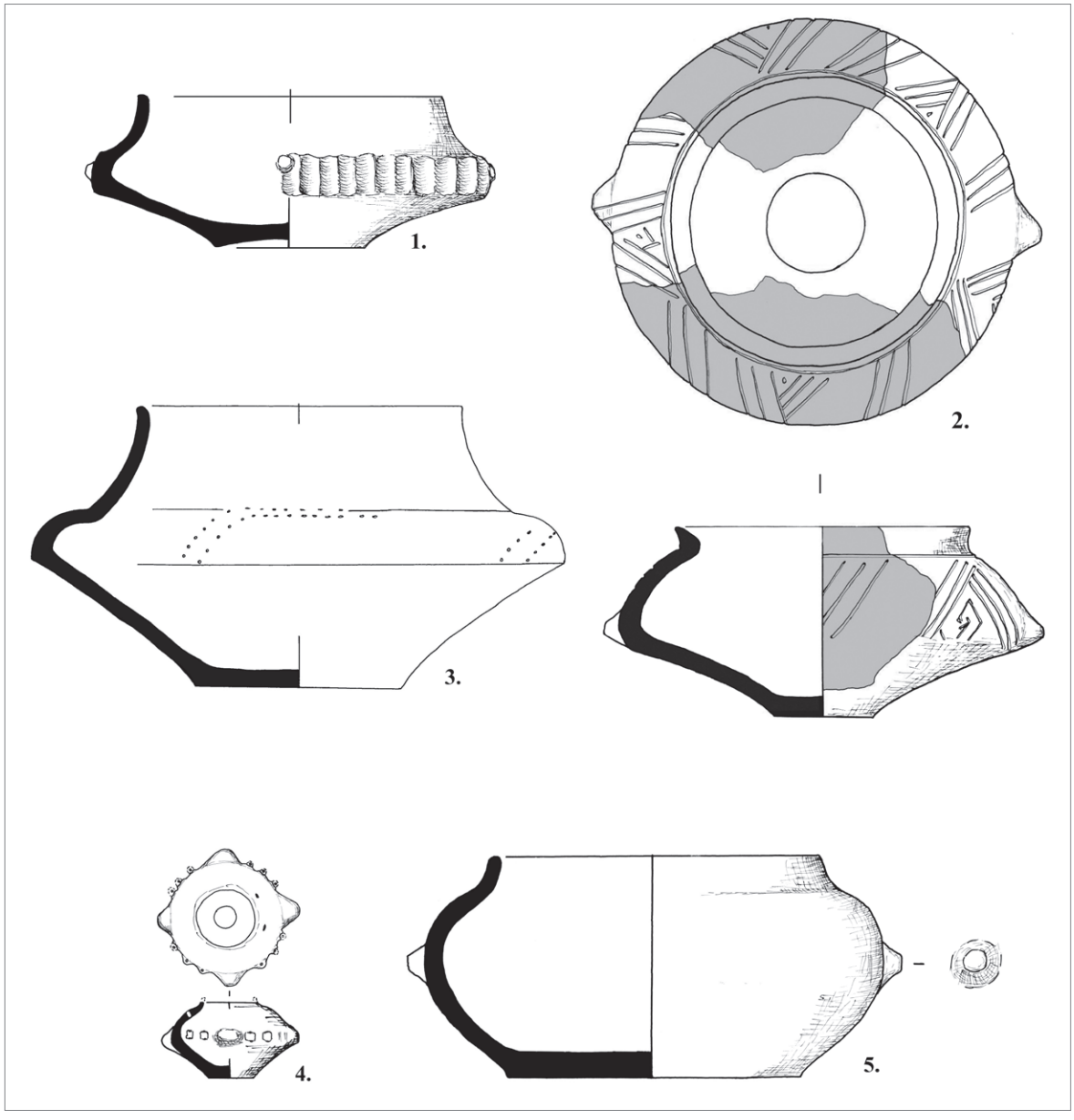

Т I.16. Градешница. 1: h = 17.2 cm, Dr = 42.8 cm; 2: h = 6 cm, Dr = 13 cm; 3: h = 7.2 cm, Dr = 10.6 cm (рисунки В. Данов).
T I.16. Gradeshnitsa. 1: h = 17.2 cm, Dr = 42.8 cm; 2: h = 6 cm, Dr = 13 cm; 3: h = 7.2 cm, Dr = 10.6 cm (drawings by V. Danov).

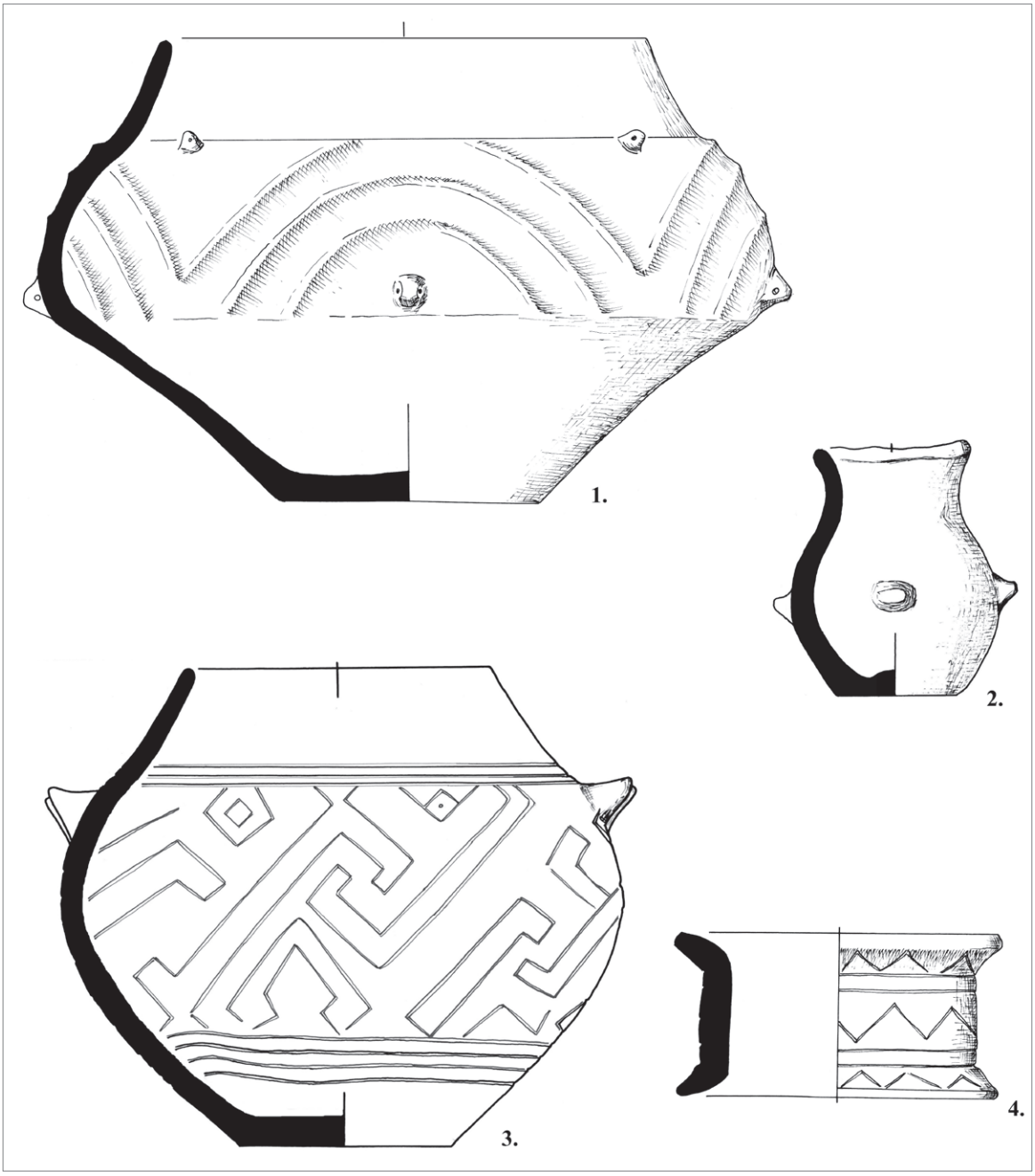

Т I.17. Градешница. 1: Dm = 9.6 cm; 2: h = 7.1-7.6 cm, Dr = 8.4 cm; 3: h= 5.2-5.7 cm, Dr = 9 cm; 4: h = 8.5cm, Dr = 10.8cm; 5: h = 4.5 cm, Dr = 7 cm; 6: h = 9 – 10 cm, Dr = 14.5 cm; 7: h = 3.4 cm, Dr = 5 cm (рисунки В. Данов).

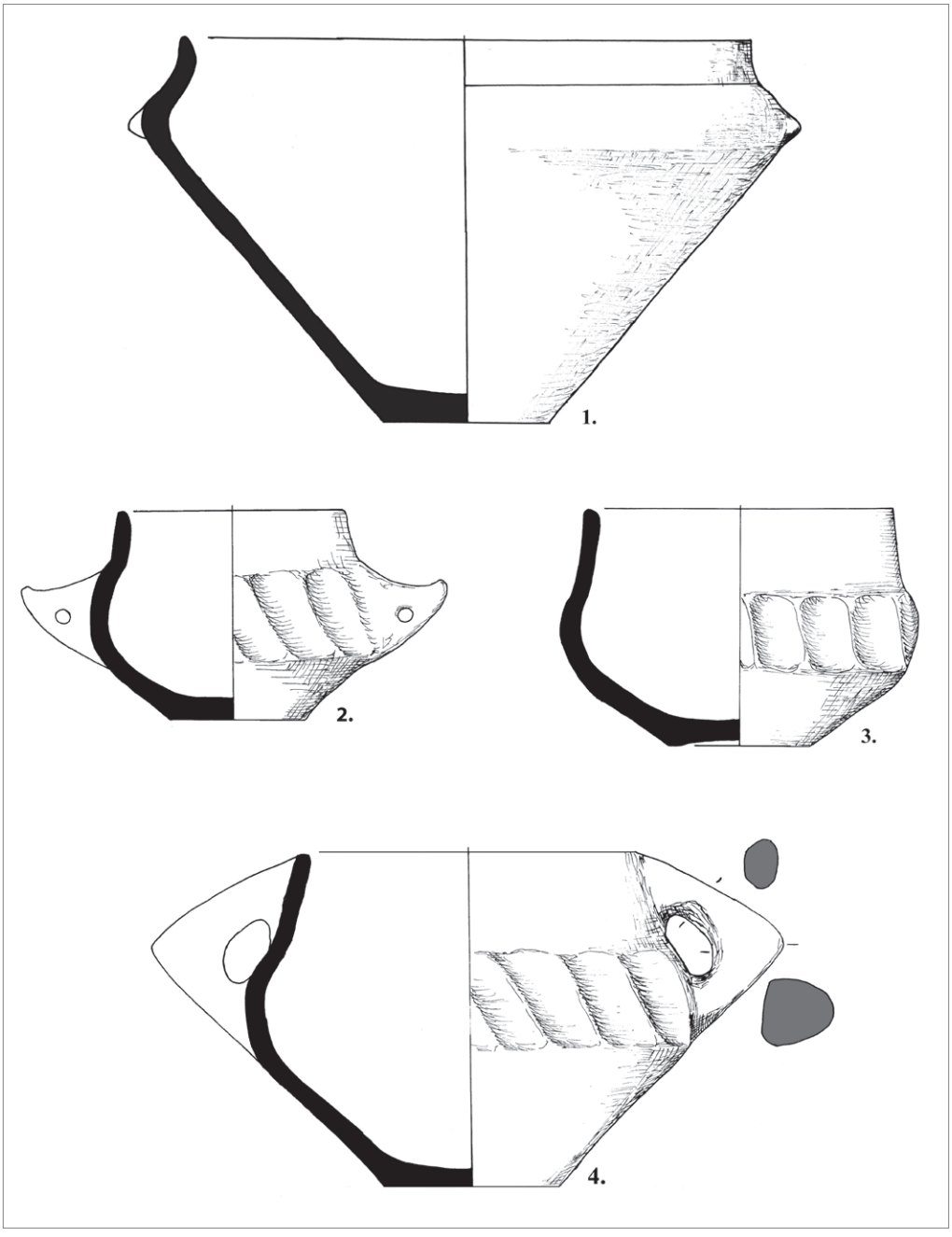
T I.17. Gradeshnitsa. 1: Dm = 9.6 cm; 2: h = 7.1-7.6 cm, Dr = 8.4 cm; 3: h= 5.2-5.7 cm, Dr = 9 cm; 4: h = 8.5cm, Dr = 10.8cm; 5: h = 4.5 cm, Dr = 7 cm; 6: h = 9 – 10 cm, Dr = 14.5 cm; 7: h = 3.4 cm, Dr = 5 cm (drawings by V. Danov).

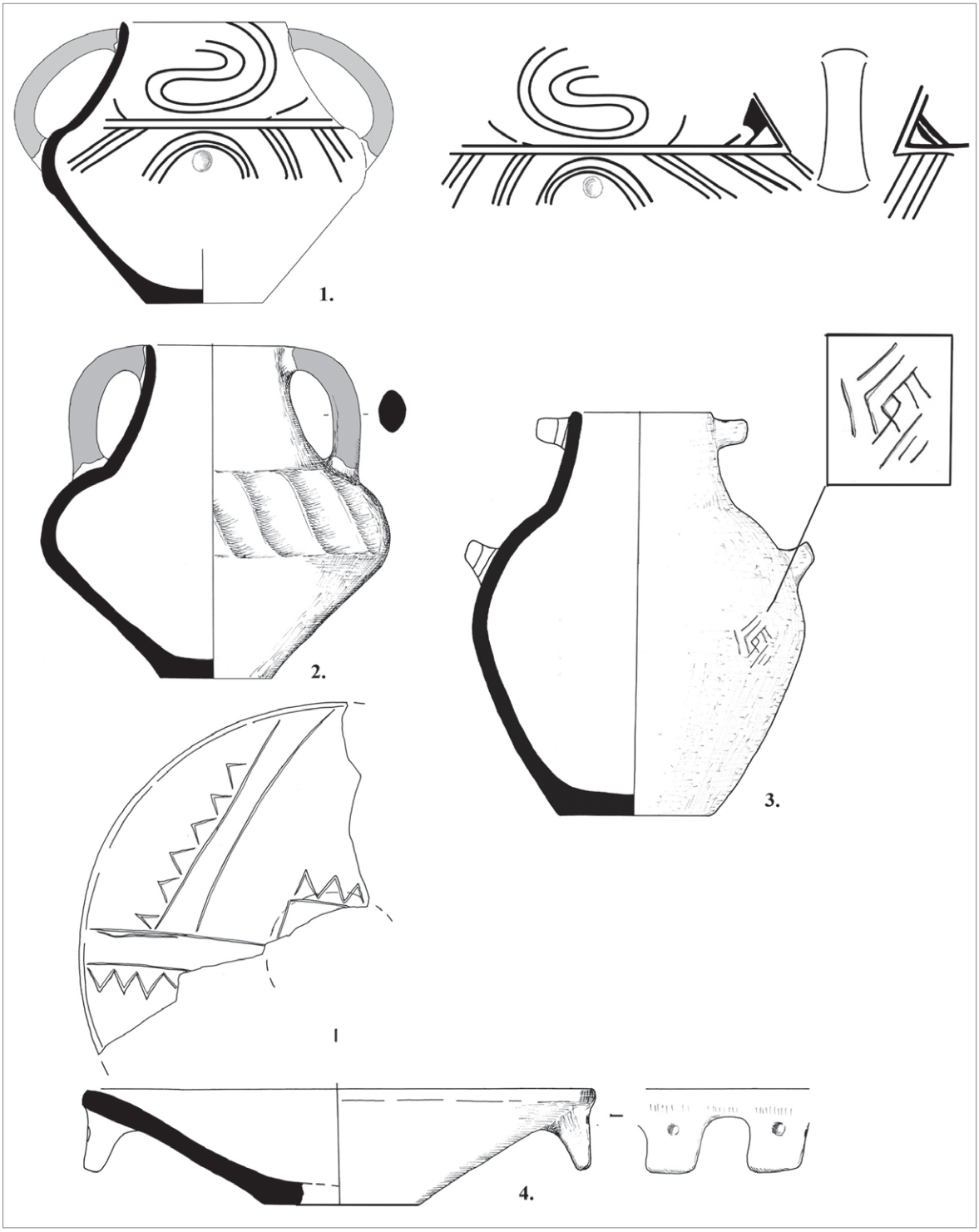
Т I.18. Градешница. 1: h = 5.8 cm, Dr = 11.6 cm; 2: h = 6.8 cm, Dr = 10.4 cm; 3: h = 10.8 cm, Dr = 12.2 cm; 4: h = 2.9 cm, Dr = 2 cm; 5: h = 8.5 cm, Dr = 12.4 cm
(рисунки В. Данов).
T I.18. Gradeshnitsa. 1: h = 5.8 cm, Dr = 11.6 cm; 2: h = 6.8 cm, Dr = 10.4 cm; 3: h = 10.8 cm, Dr = 12.2 cm; 4: h = 2.9 cm, Dr = 2 cm; 5: h = 8.5 cm, Dr = 12.4 cm
(drawings by V. Danov).

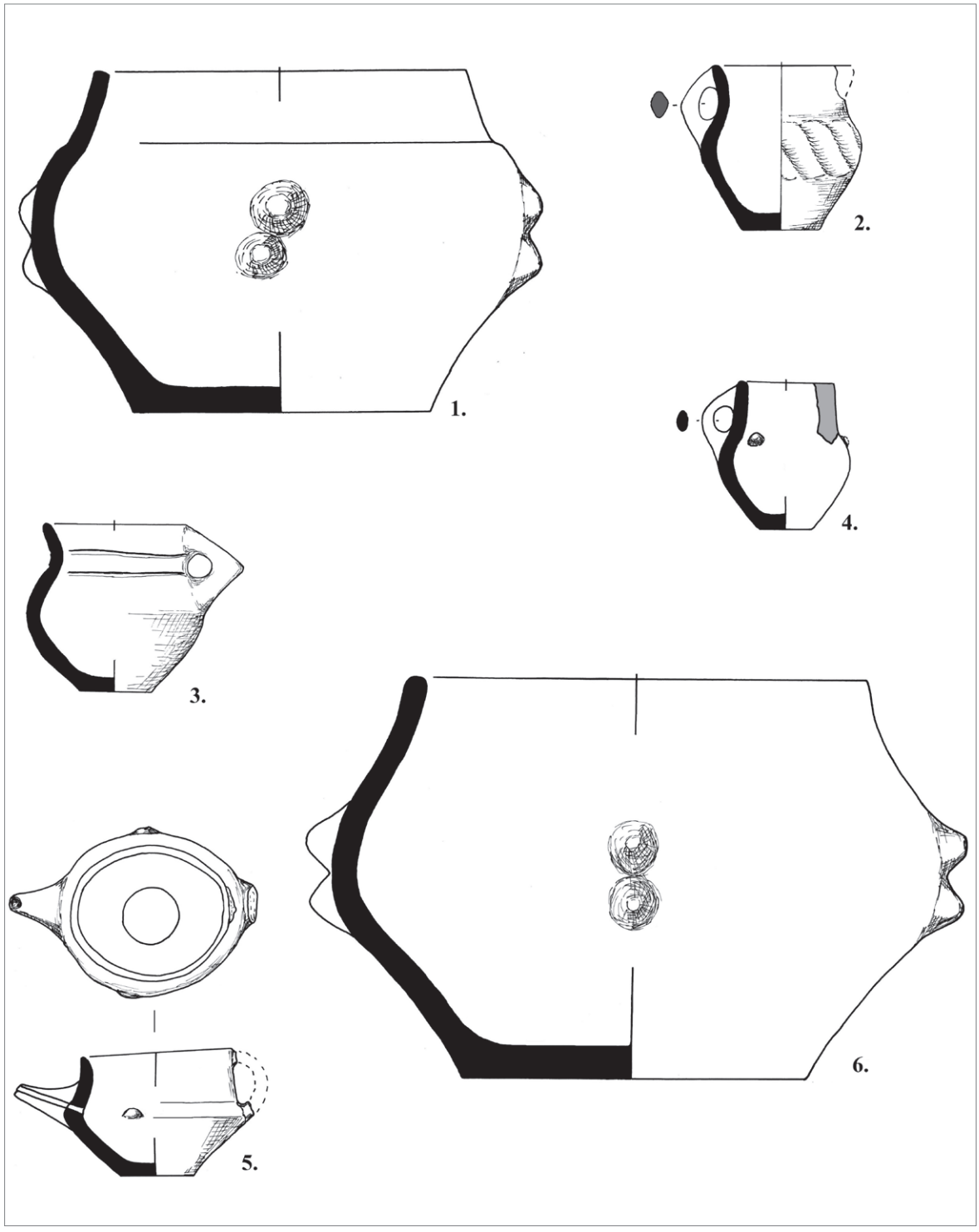
Т I.19. Градешница. 1: h = 17.5 cm, Dr = 18 cm; 2: h = 9.2 cm, Dr = 5.6 cm; 3: h = 18 cm, Dr = 11.4 cm; 4: h= 6 cm, Dm = 12 cm (рисунки В. Данов).
T I.19. Gradeshnitsa. 1: h = 17.5 cm, Dr = 18 cm; 2: h = 9.2 cm, Dr = 5.6 cm; 3: h = 18 cm, Dr = 11.4 cm; 4: h= 6 cm, Dm = 12 cm (drawings by V. Danov).

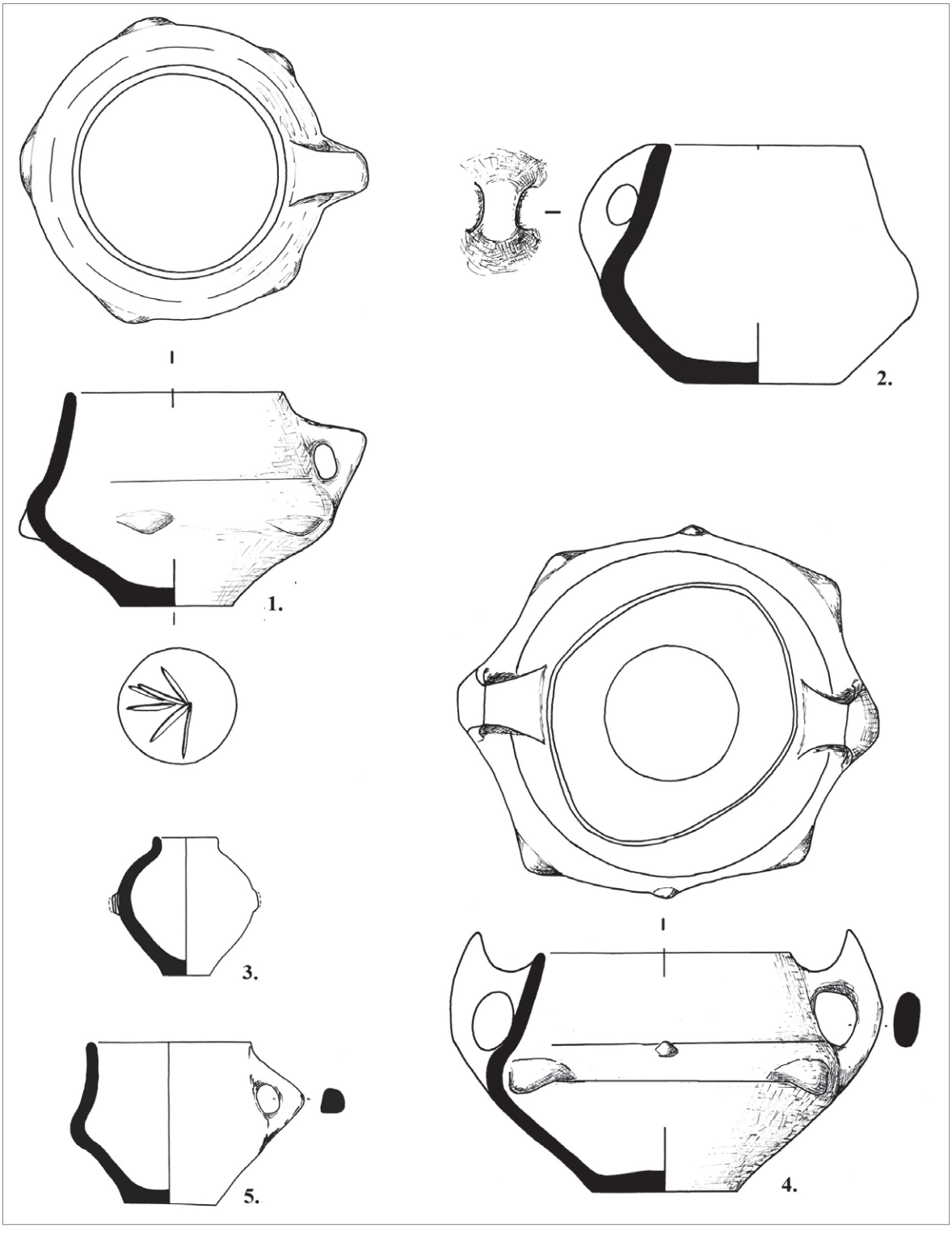
Т I.20. Градешница. 1: h = 15.6 cm, Dr = 23 cm; 2: h = 8.8 cm, Dr = 9.6 cm; 3: h = 9.7 cm, Dr = 12.4 cm; 4: h = 13.5 cm, Dr = 13.6 cm (рисунки В. Данов).
T I.20. Gradeshnitsa. 1: h = 15.6 cm, Dr = 23 cm; 2: h = 8.8 cm, Dr = 9.6 cm; 3: h = 9.7 cm, Dr = 12.4 cm; 4: h = 13.5 cm, Dr = 13.6 cm (drawings by V. Danov).

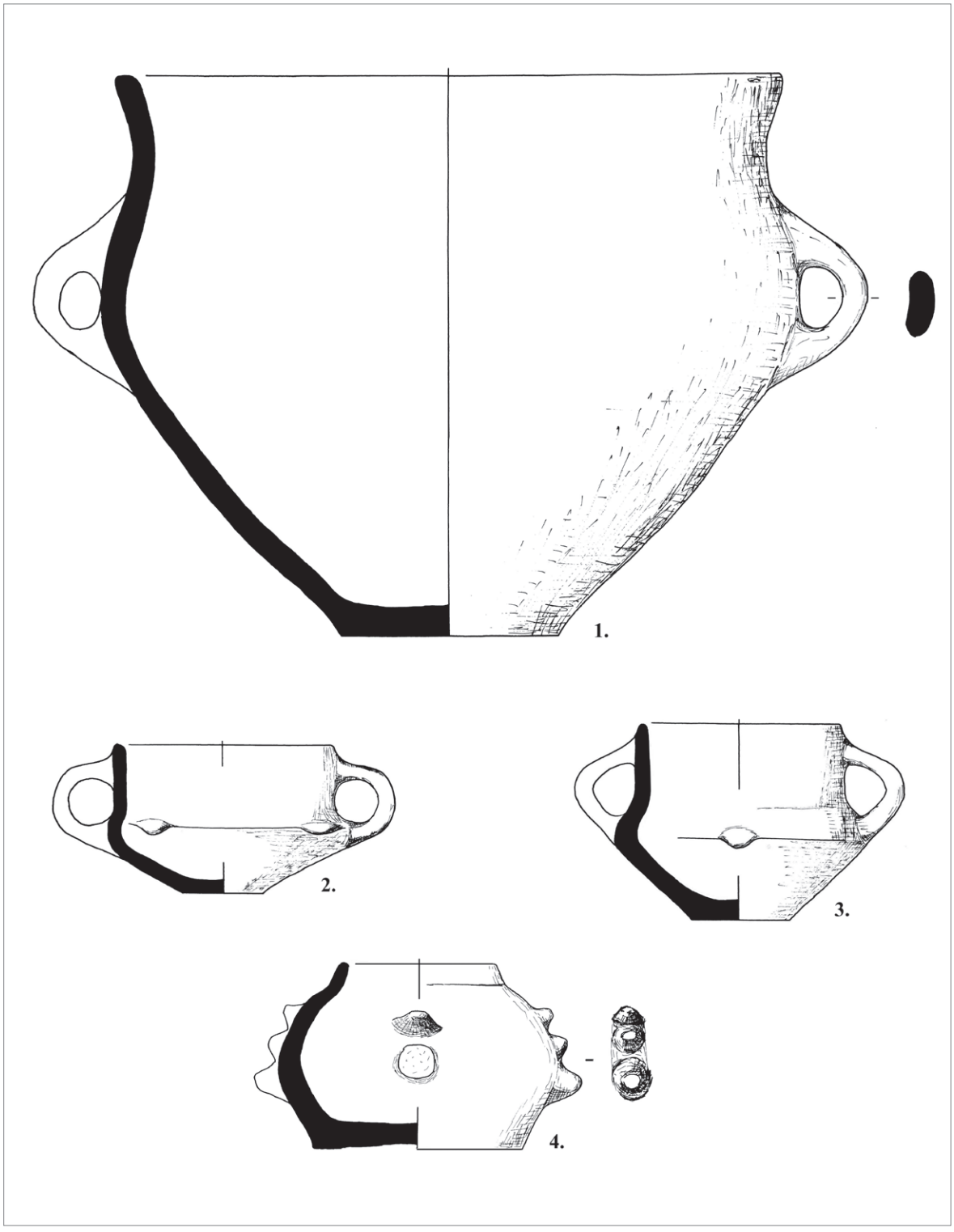
Т I.21. Градешница. 1: h 16.3 cm, Dr = 9 cm; 2: h = 19 cm, Dr = 7.6 cm; 3: h = 23.3 cm, Dr = 8 cm; 4: h= 7.1 cm, Dr = 30.6 cm (рисунки В. Данов).
T I.21. Gradeshnitsa. 1: h 16.3 cm, Dr = 9 cm; 2: h = 19 cm, Dr = 7.6 cm; 3: h = 23.3 cm, Dr = 8 cm; 4: h= 7.1 cm, Dr = 30.6 cm (drawings by V. Danov).

Т I.22. Градешница. 1: h = 13 cm, Dr = 14.2 cm; 2: h = 6.2 cm, Dr = 5.2 cm; 3: h = 6.4cm, Dr = 5.2cm; 4: h = 5.6cm, Dr = 3.6cm; 5: h = 5 – 5.4cm, Dr = 6.2 cm; 6: h = 15.2 cm, Dr = 17.6 cm (рисунки В. Данов).
T I.22. Gradeshnitsa. 1: h = 13 cm, Dr = 14.2 cm; 2: h = 6.2 cm, Dr = 5.2 cm; 3: h = 6.4cm, Dr = 5.2cm; 4: h = 5.6cm, Dr = 3.6cm; 5: h = 5 – 5.4cm, Dr = 6.2 cm; 6: h = 15.2 cm, Dr = 17.6 cm (drawings by V. Danov).

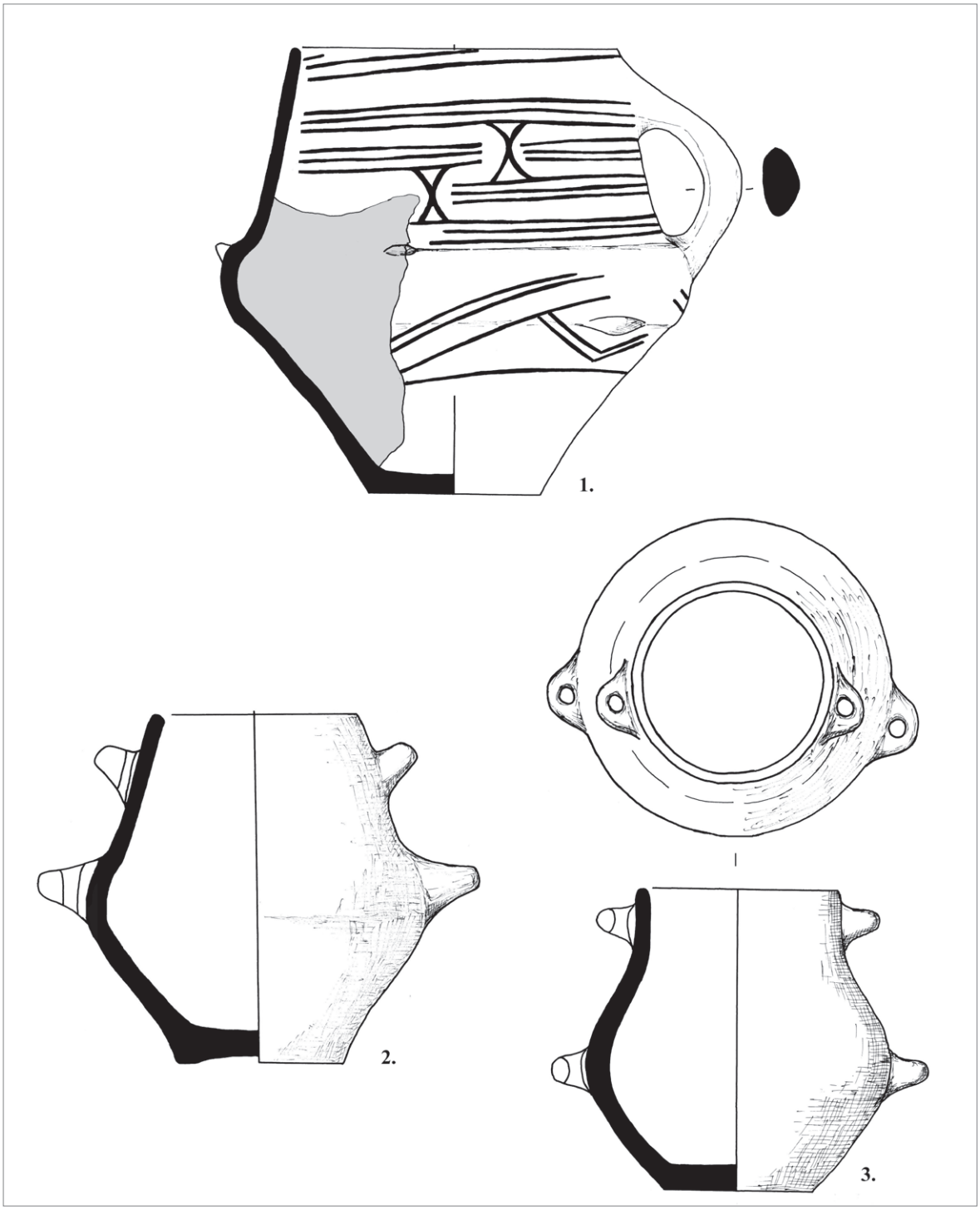

Т I.23. Градешница. 1: h = 8.4 cm, Dr = 8.4 cm; 2: h = 9.4 cm, Dr = 7.8 cm; 3: h = 5.4cm , Dr = 2.4cm ; 4 : h = 9.3 cm, Dr = 9.6 cm; 5: h = 6.4 cm, Dr = 6.2 cm (рисунки В. Данов).
Т I.23. Gradeshnitsa. 1: h = 8.4 cm, Dr = 8.4 cm; 2: h = 9.4 cm, Dr = 7.8 cm; 3: h = 5.4cm , Dr = 2.4cm ; 4 : h = 9.3 cm, Dr = 9.6 cm; 5: h = 6.4 cm, Dr = 6.2 cm (drawings by V. Danov).

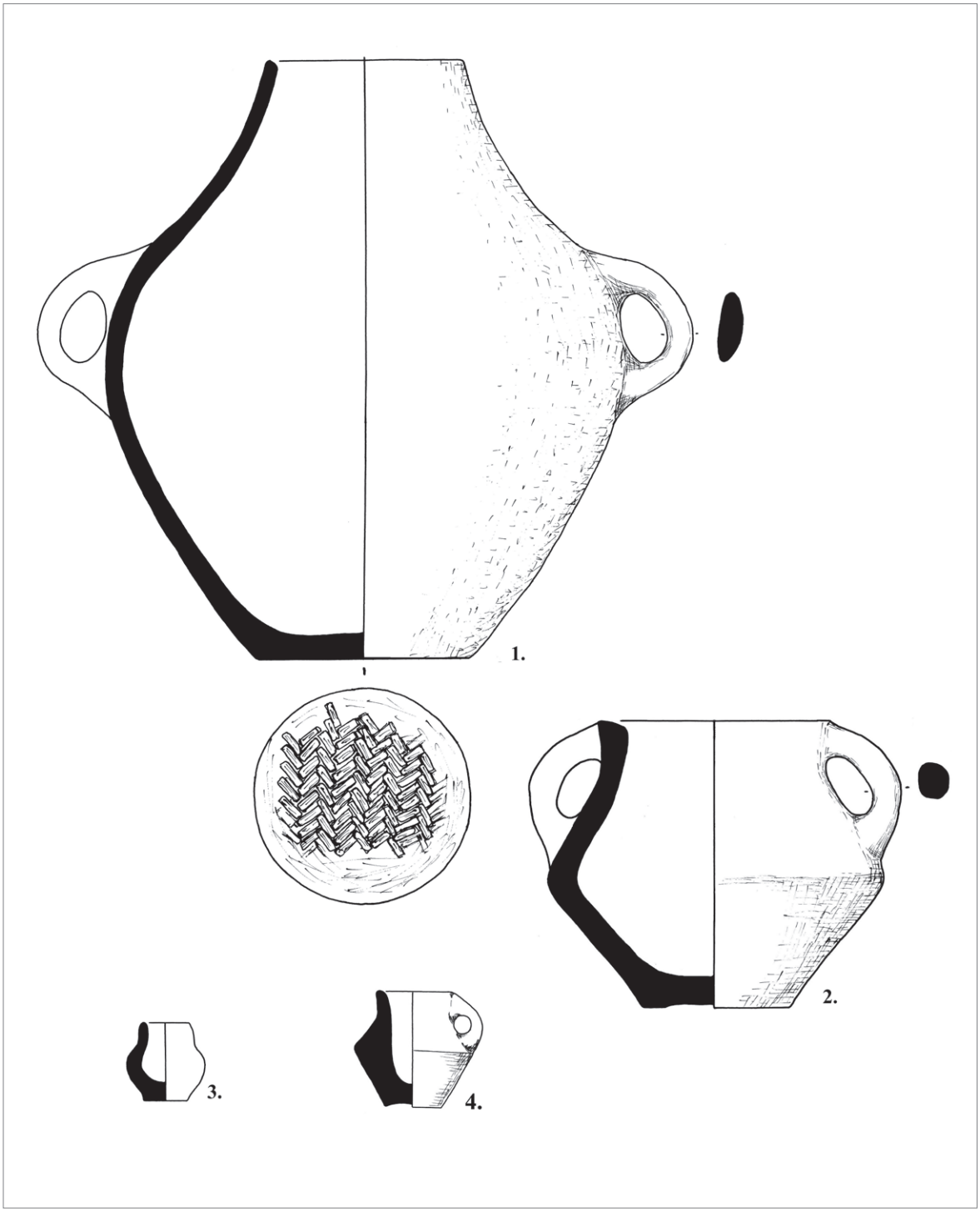

Т I.24. Градешница. 1: h = 23.4 cm, Dr = 27.4 cm; 2: h = 6.2 cm, Dr = 9 cm; 3: h = 8.2 cm, Dr = 8.2 cm; 4: h = 7.8 cm, Dr = 6.4 cm (рисунки В. Данов).

T I.24. Gradeshnitsa. 1: h = 23.4 cm, Dr = 27.4 cm; 2: h = 6.2 cm, Dr = 9 cm; 3: h = 8.2 cm, Dr = 8.2 cm; 4: h = 7.8 cm, Dr = 6.4 cm (drawings by V. Danov).

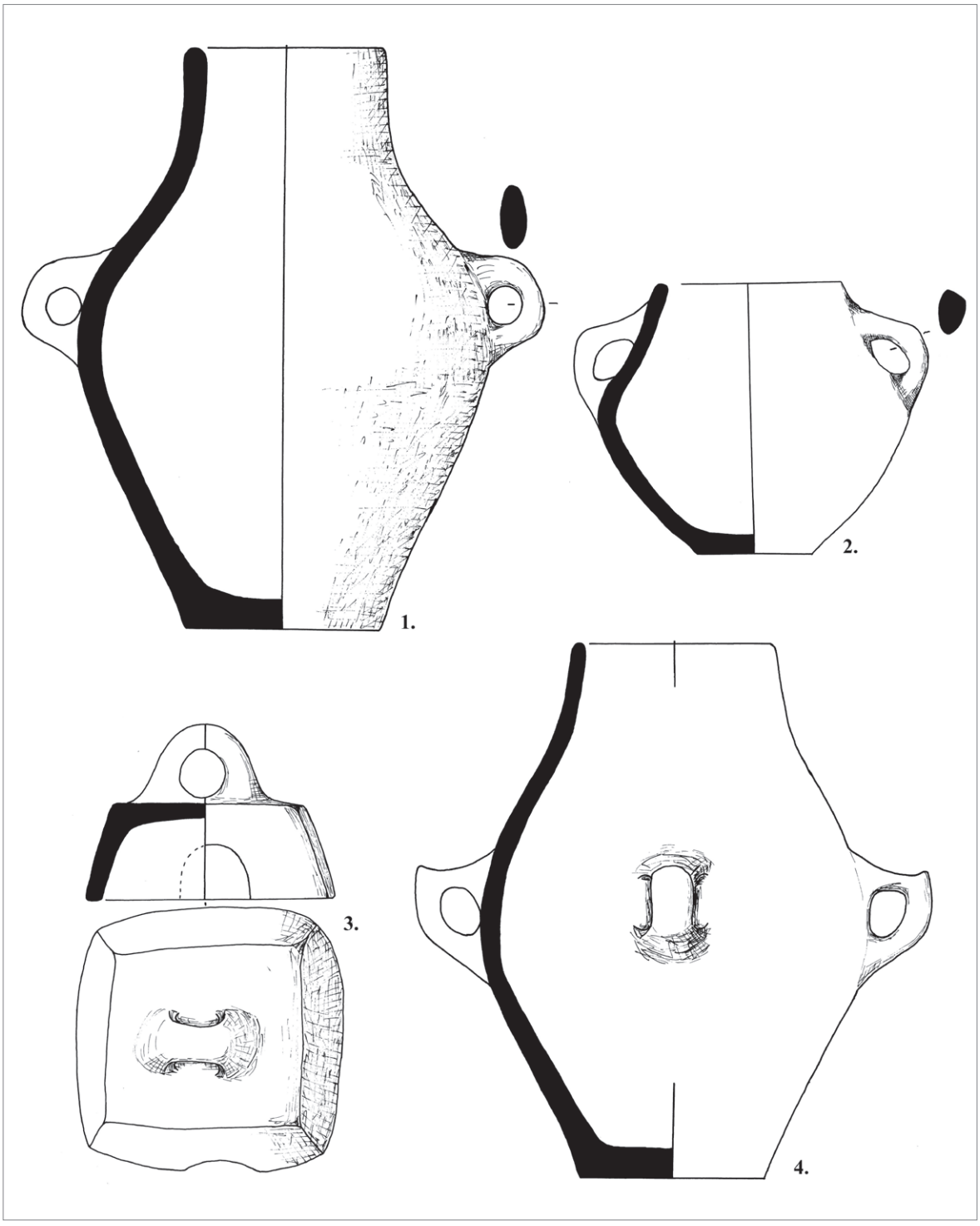

Т I.25. Градешница. 1: h = 18.6 cm, Dr = 13.6 cm; 2: h = 14.5 cm, Dr = 8.6 cm; 3: h = 12.5 cm, Dr = 8.4 cm (рисунки В. Данов).
T I.25. Gradeshnitsa. 1: h = 18.6 cm, Dr = 13.6 cm; 2: h = 14.5 cm, Dr = 8.6 cm; 3: h = 12.5 cm, Dr = 8.4 cm (drawings by V. Danov).

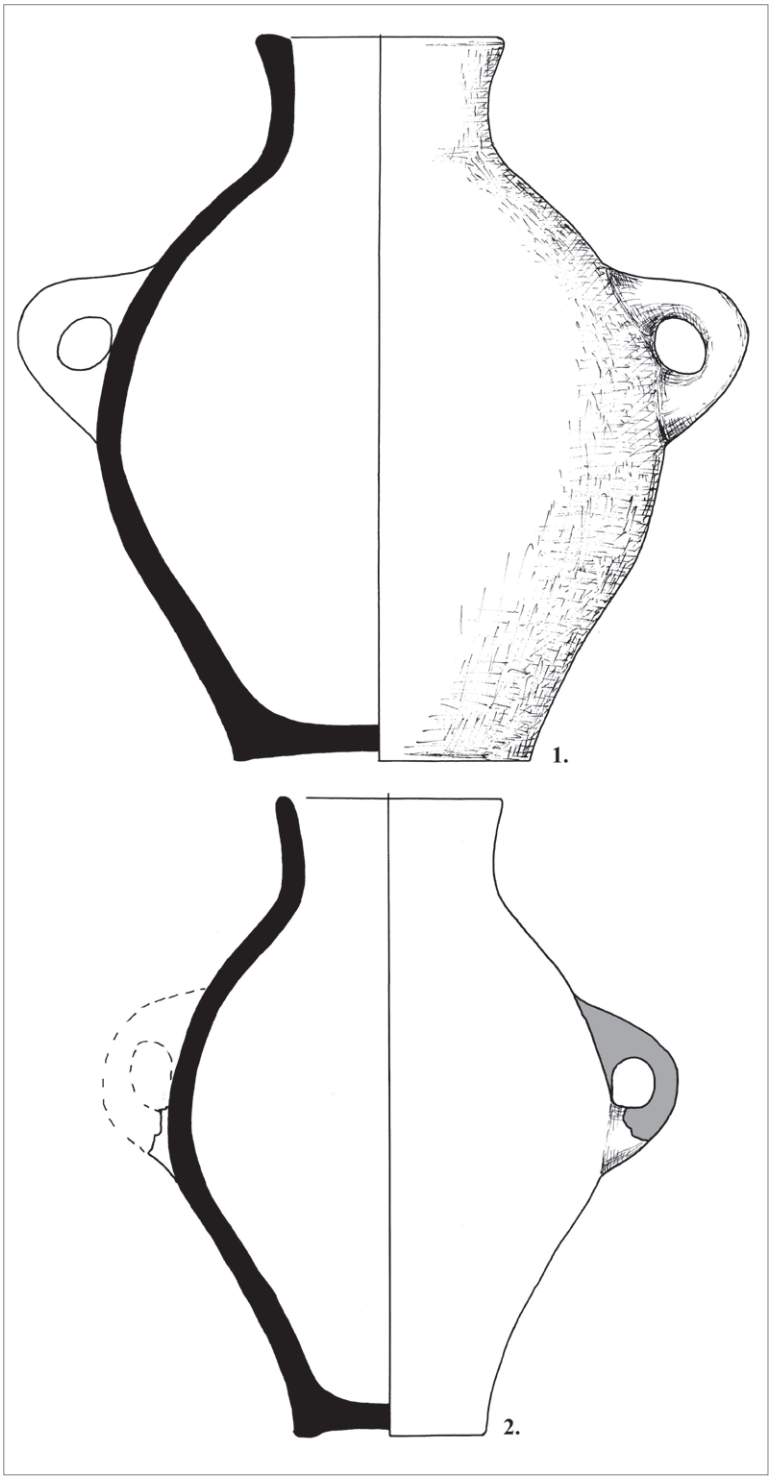

Т I.26. Градешница. 1: h = 25.4 cm, Dr = 8 cm; 2: h = 12.2 cm, Dr = 9.7 cm; 3: h= 3.3 cm, Dr = 2 cm; 4: h= 5.1 cm, Dr = 3 cm (рисунки В. Данов).

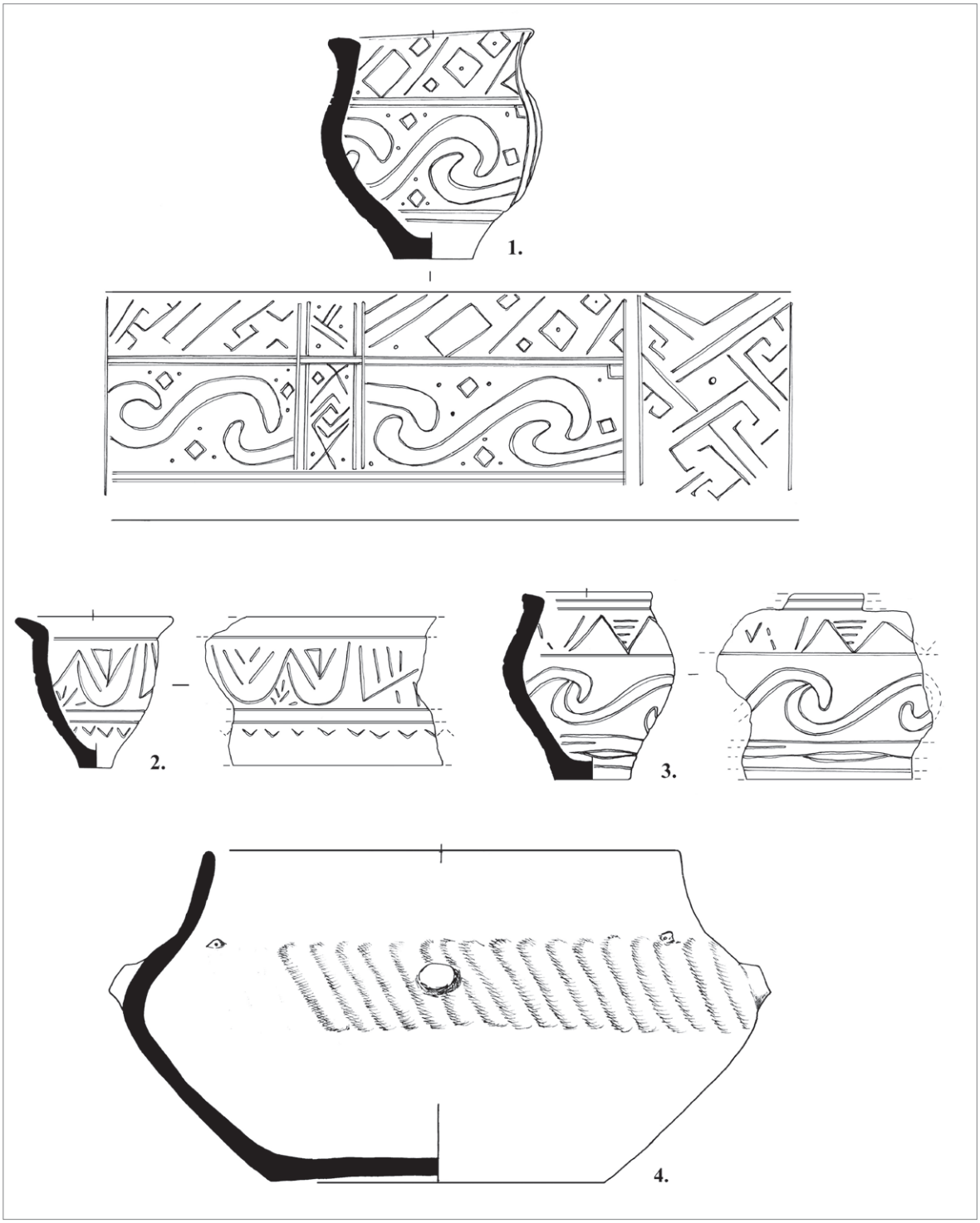
T I.26. Gradeshnitsa. 1: h = 25.4 cm, Dr = 8 cm; 2: h = 12.2 cm, Dr = 9.7 cm; 3: h= 3.3 cm, Dr = 2 cm; 4: h= 5.1 cm, Dr = 3 cm (drawings by V. Danov).

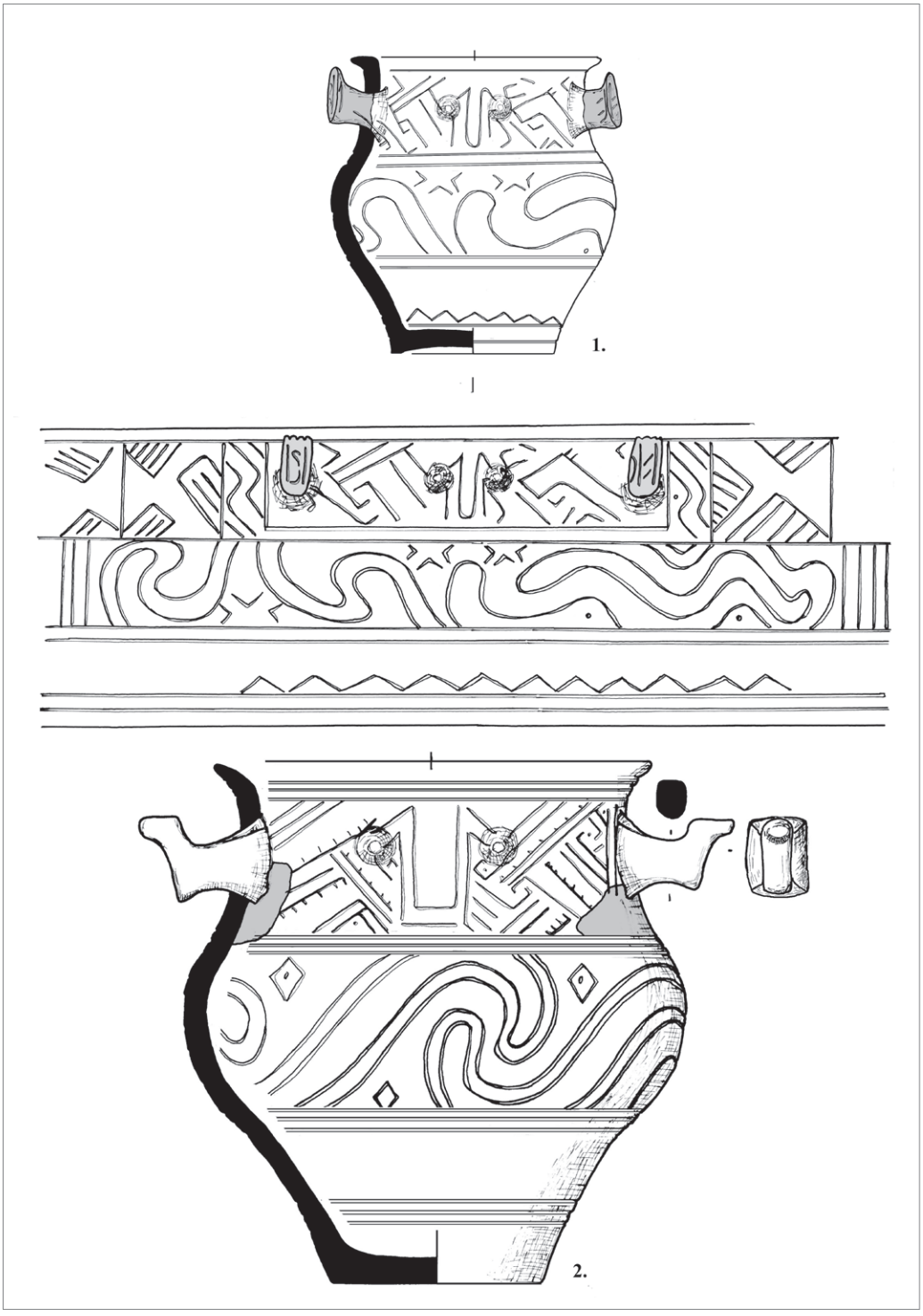
Т I.27. Градешница. 1: h = 24.1 cm, Dr = 8 cm; 2: h = 15.2 cm, Dr = 10.4 cm; 3: h= 7.3 cm; 4: h = 22 cm, Dr = 8 cm (рисунки В. Данов).
T I.27. Gradeshnitsa. 1: h = 24.1 cm, Dr = 8 cm; 2: h = 15.2 cm, Dr = 10.4 cm; 3: h= 7.3 cm; 4: h = 22 cm, Dr = 8 cm (drawings by V. Danov).

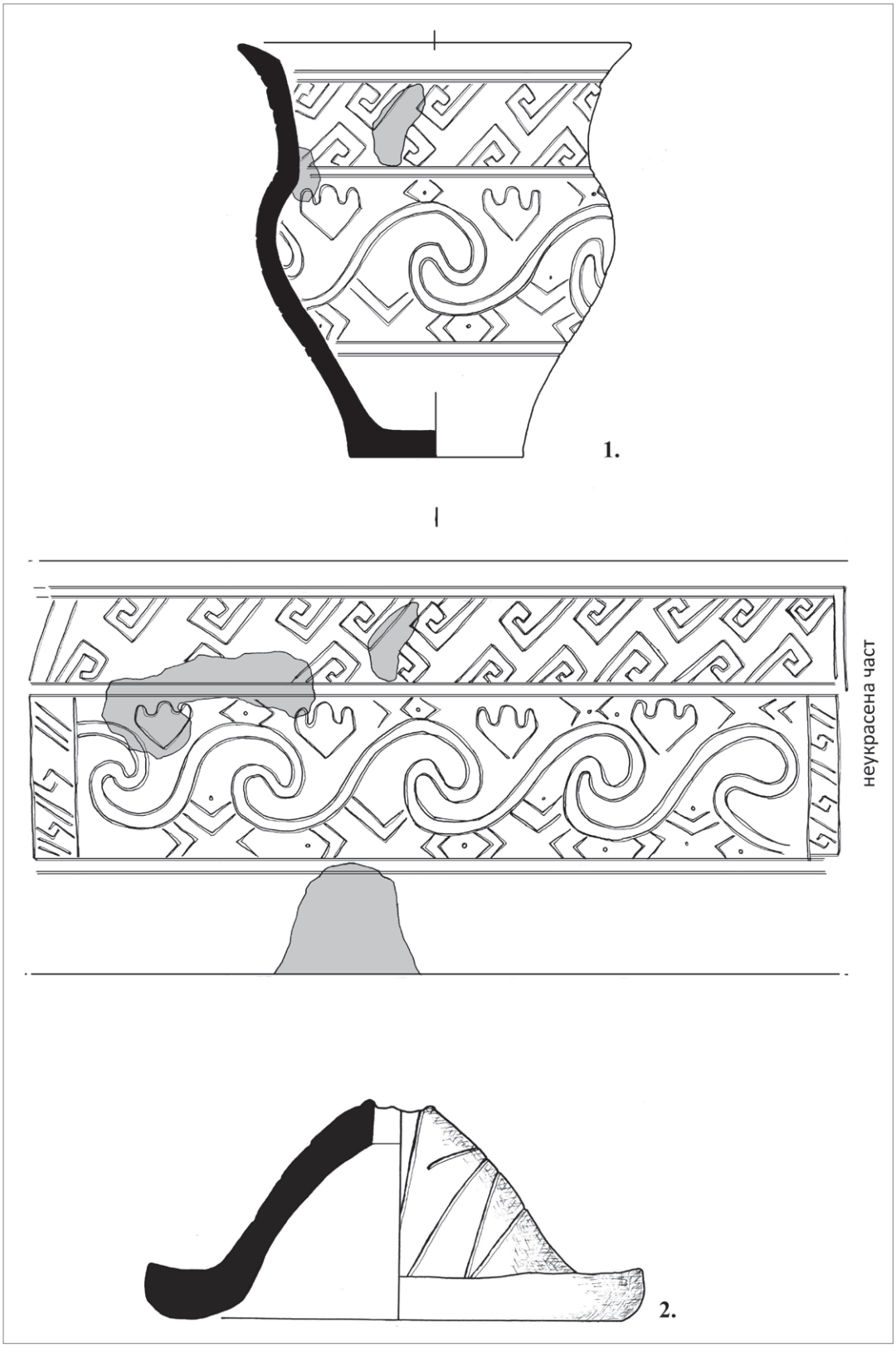
Т I.28. Градешница. 1: h = 26.8 cm, Dr = 8.8 cm; 2: h = 23.6 cm, Dr = 8.2 cm (рисунки В. Данов).
T I.28. Gradeshnitsa. 1: h = 26.8 cm, Dr = 8.8 cm; 2: h = 23.6 cm, Dr = 8.2 cm (drawings by V. Danov).

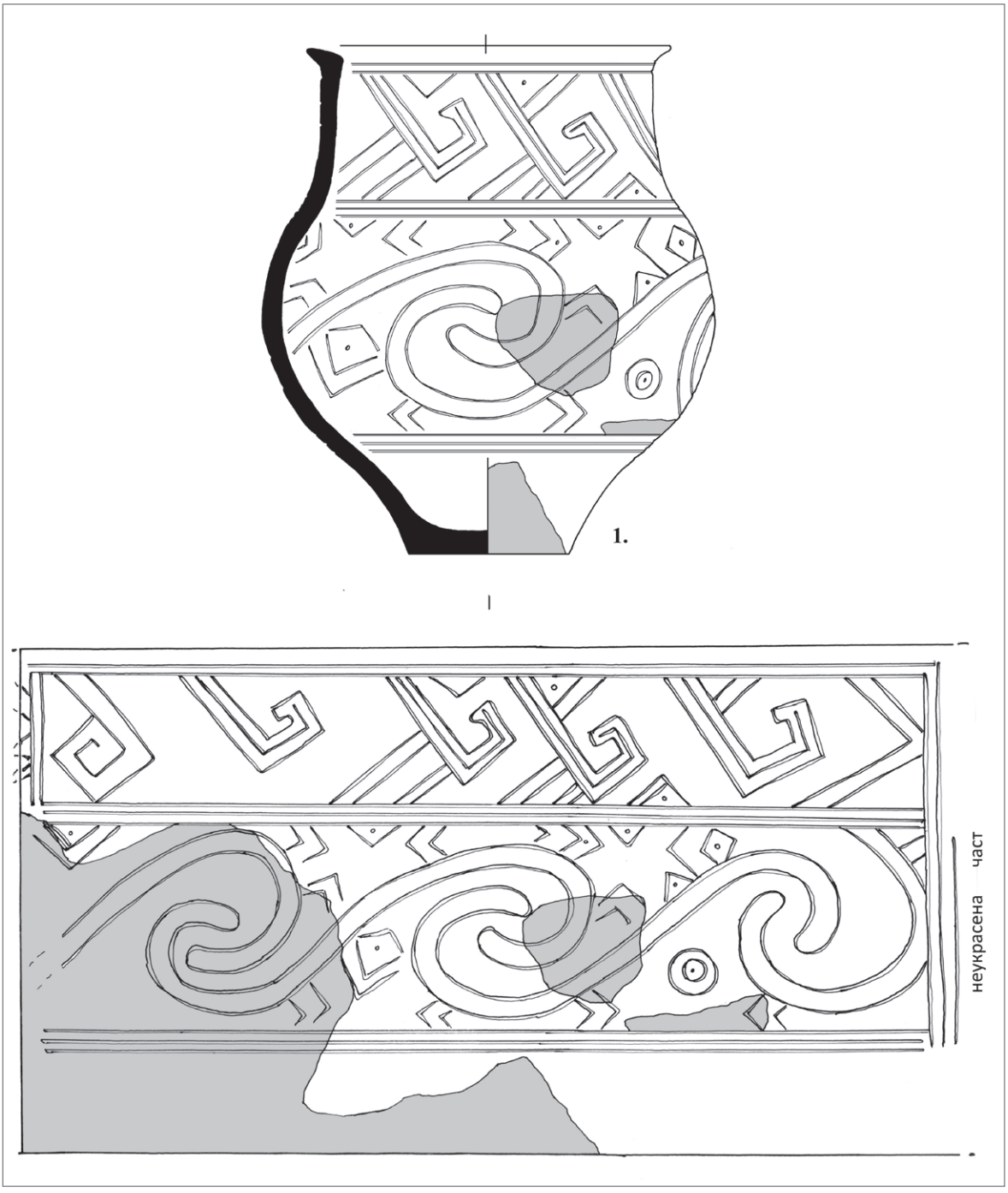
Т I.29. Градешница. 1: h = 8.5 – 9 cm, Dr = 8 cm; 2: h = 6 cm, Dr = 6.2 cm; 3: h = 7.5 cm, Dr = 5 cm; 4: h = 15.6 cm, Dr = 22.4 cm (рисунки В. Данов).
T I.29. Gradeshnitsa. 1: h = 8.5 – 9 cm, Dr = 8 cm; 2: h = 6 cm, Dr = 6.2 cm; 3: h = 7.5 cm, Dr = 5 cm; 4: h = 15.6 cm, Dr = 22.4 cm (drawings by V. Danov).

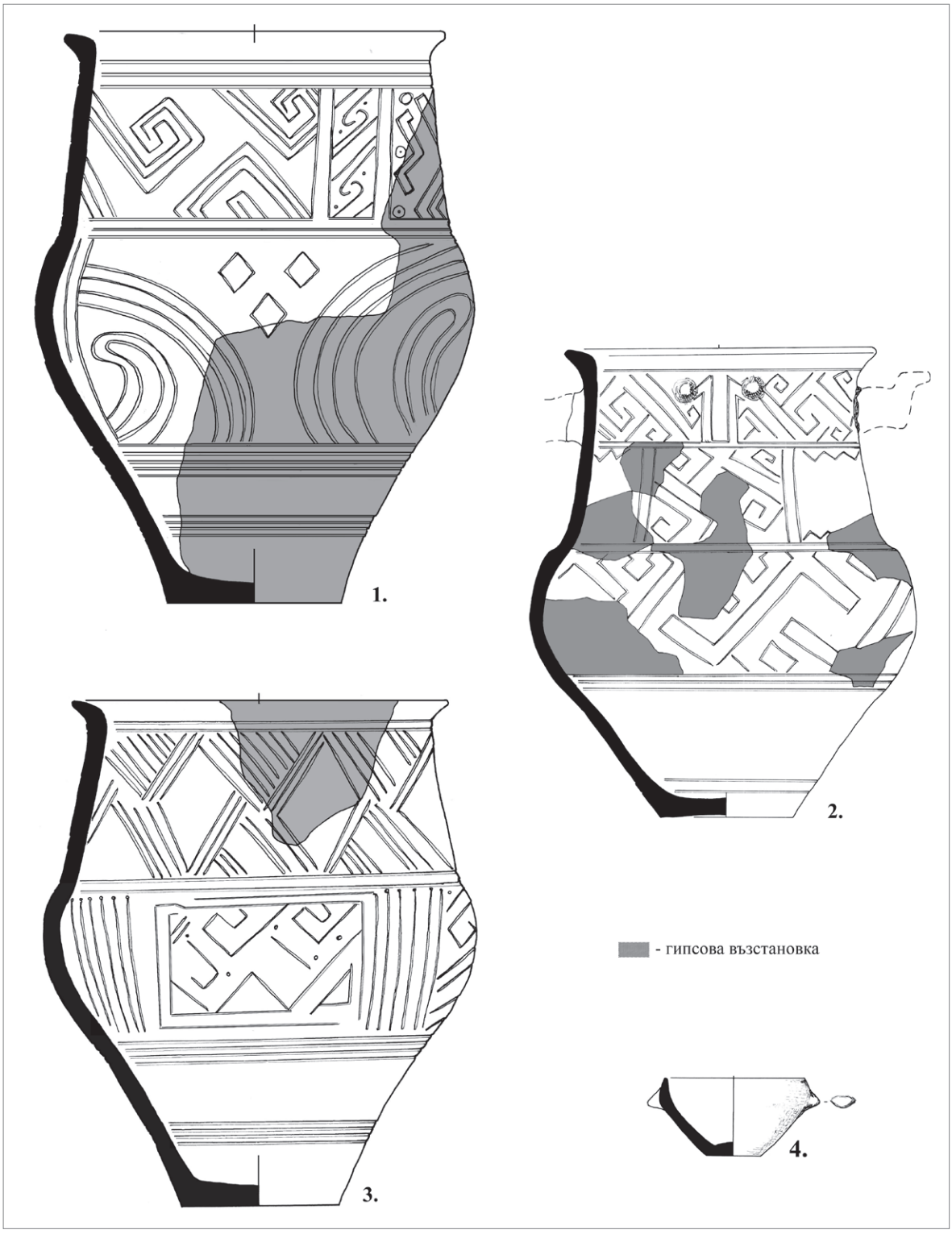
Т I.30. Градешница. 1: h = 13.8 cm, Dr = 12 cm; 2: h = 30 cm, Dr = 25 cm (рисунки В. Данов).
T I.30. Gradeshnitsa. 1: h = 13.8 cm, Dr = 12 cm; 2: h = 30 cm, Dr = 25 cm (drawings by V. Danov).

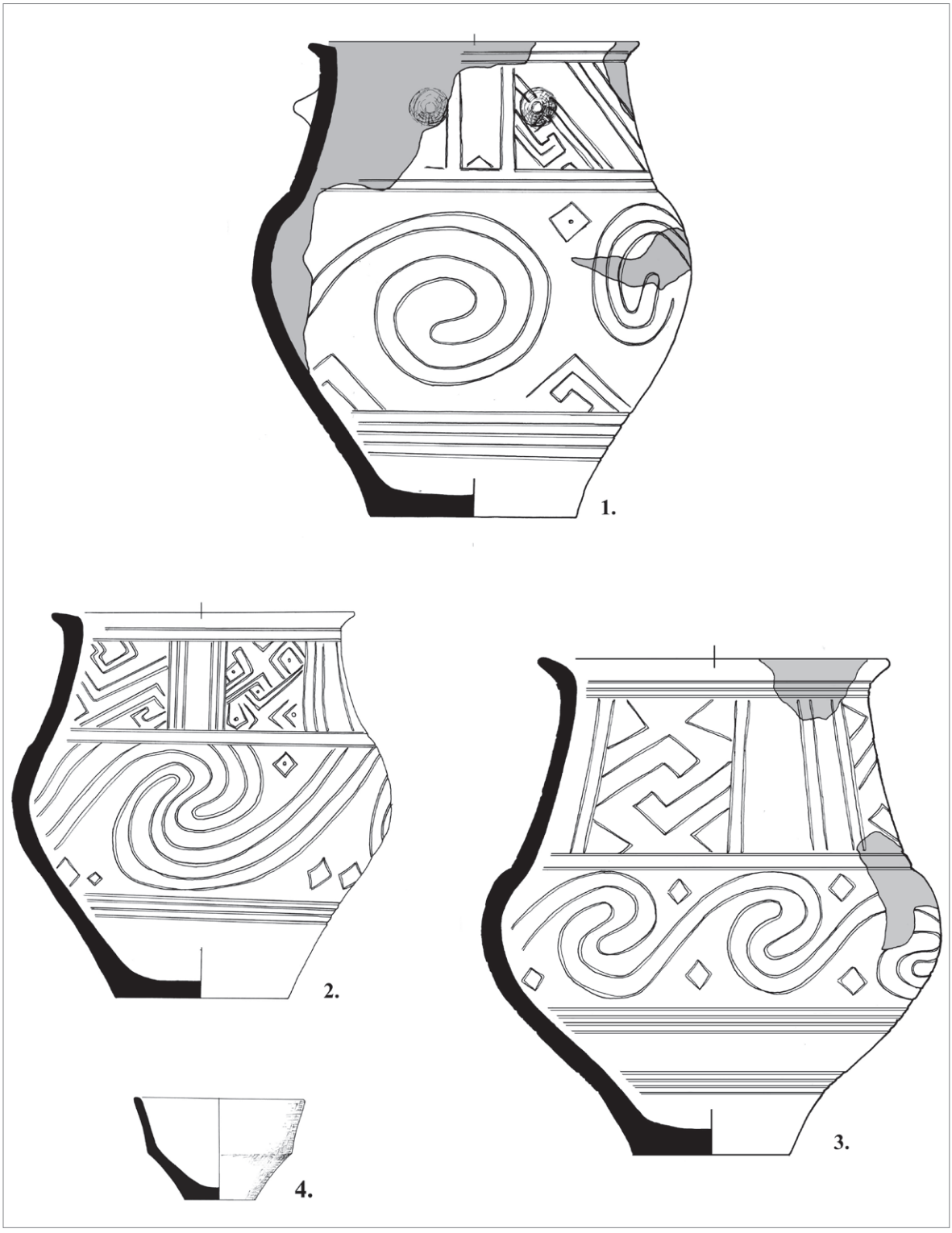
Т I.31. Градешница. 1: h = 15 cm, Dr = 14 cm; 2: h = 8 cm (рисунки В. Данов).
T I.31. Gradeshnitsa. 1: h = 15 cm, Dr = 14 cm; 2: h = 8 cm (drawings by V. Danov).

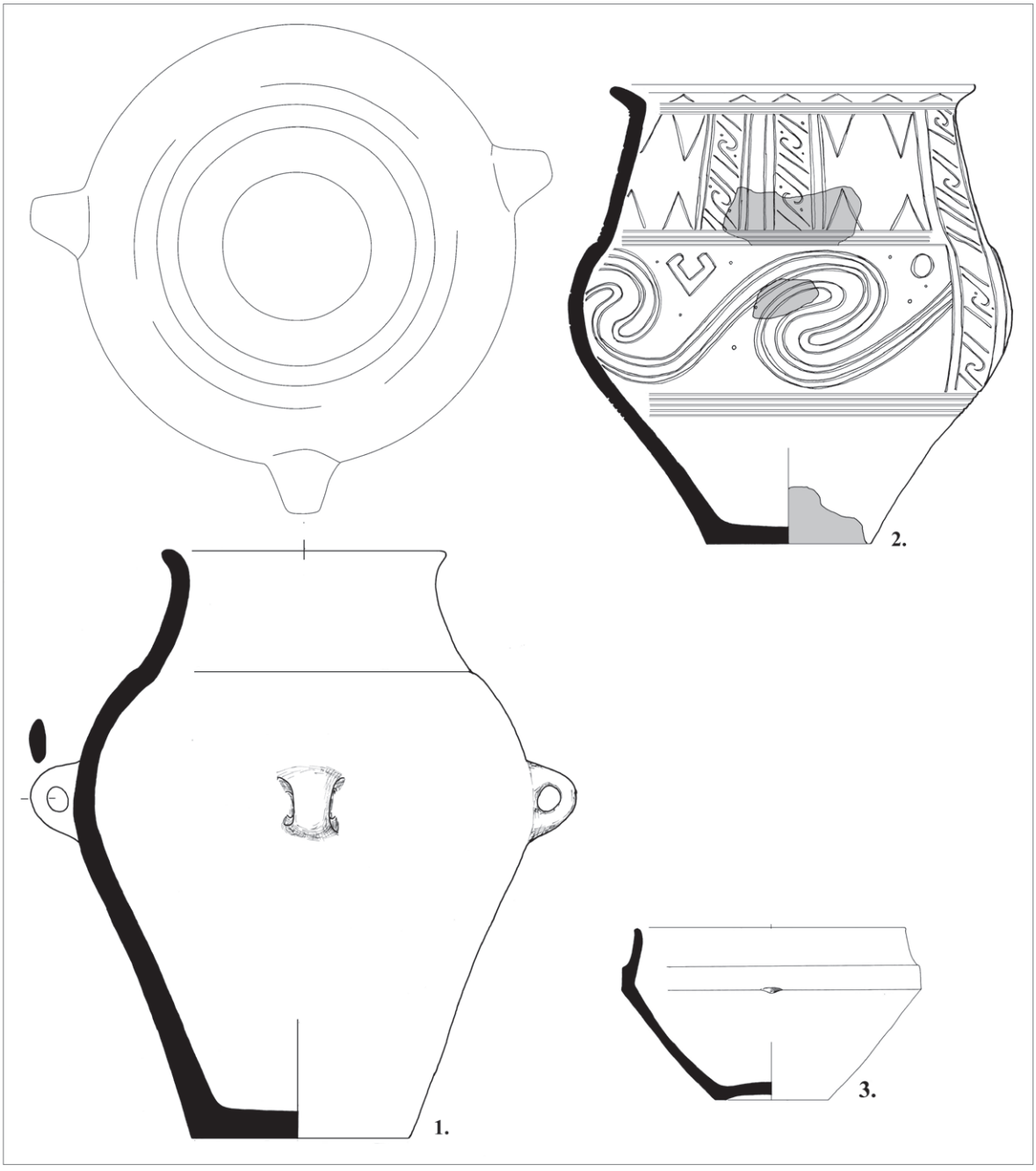
Т I.32. Градешница. 1: h = 43.6 cm, Dr = 31 cm (рисунки В. Данов).
T I.32. Gradeshnitsa. 1: h = 43.6 cm, Dr = 31 cm (drawings by V. Danov).

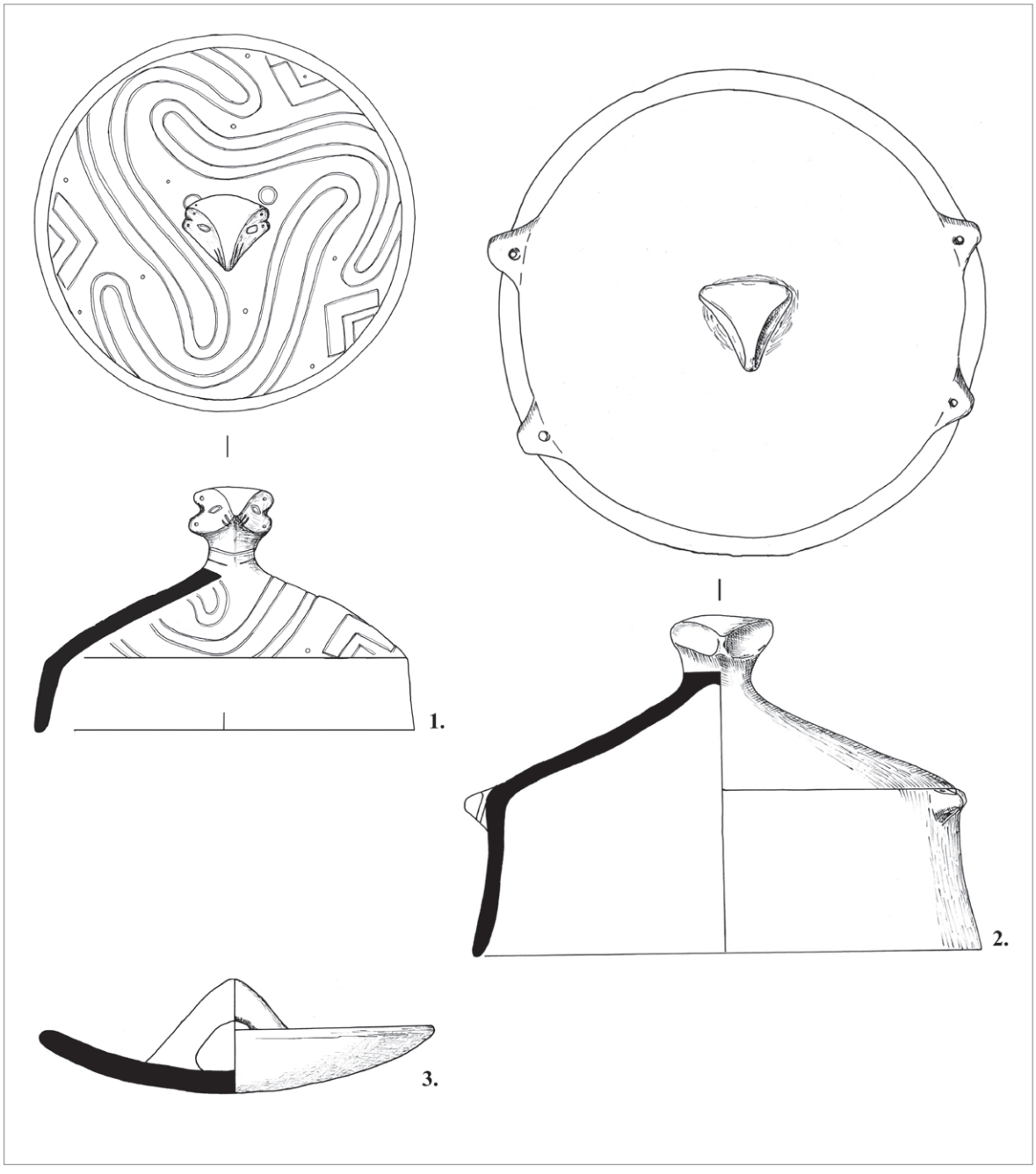
Т I.33. Градешница. 1: h = 45.4 cm, Dr = 30 cm; 2: h = 32.8 cm, Dr = 21.6 cm; 3: h= 40.4 cm, Dr = 30 cm; 4: h= 4.4 cm, Dr = 8 cm (рисунки В. Данов).
T I.33. Gradeshnitsa. 1: h = 45.4 cm, Dr = 30 cm; 2: h = 32.8 cm, Dr = 21.6 cm; 3: h= 40.4 cm, Dr = 30 cm; 4: h= 4.4 cm, Dr = 8 cm (drawings by V. Danov).

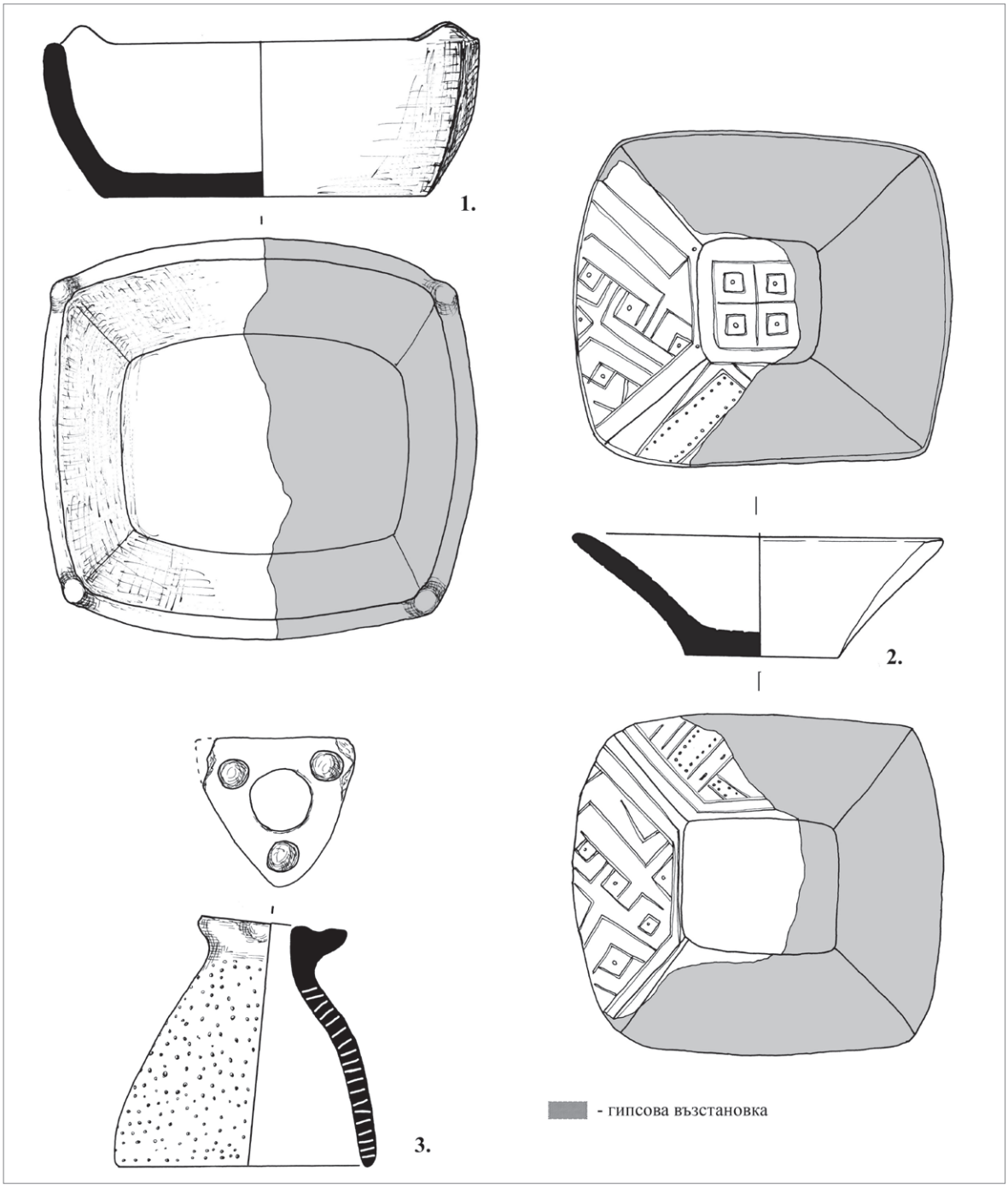
Т I.34. Градешница. 1: h = 37.4 cm, Dr = 25.6 cm; 2: h = 30.5 cm, Dr = 24 cm; 3: h = 39 cm, Dr = 27.4 cm; 4: h = 7.5 cm, Dr = 12.5 cm (рисунки В. Данов).
T I.34. Gradeshnitsa. 1: h = 37.4 cm, Dr = 25.6 cm; 2: h = 30.5 cm, Dr = 24 cm; 3: h = 39 cm, Dr = 27.4 cm; 4: h = 7.5 cm, Dr = 12.5 cm (drawings by V. Danov).

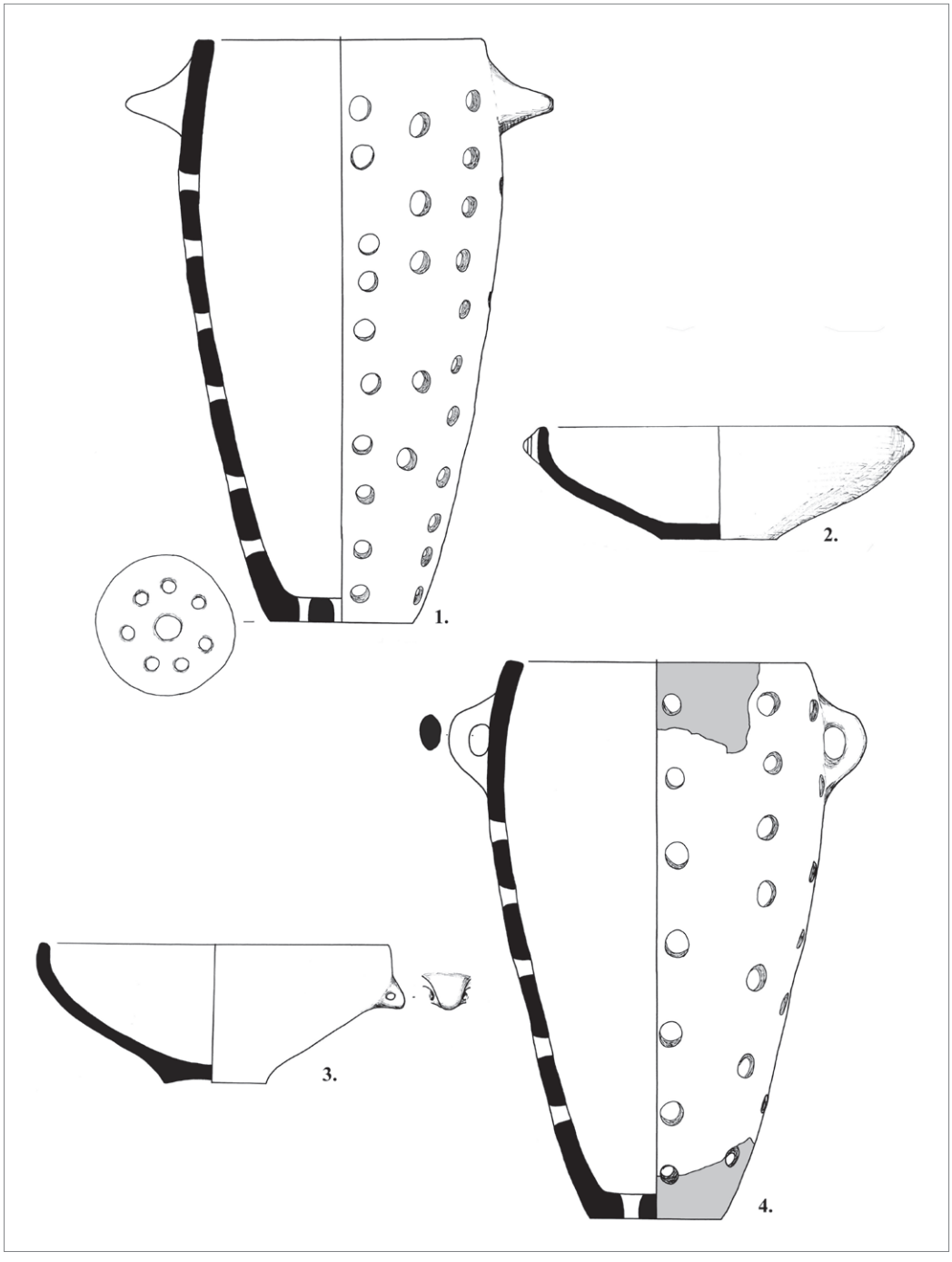
Т I.35. Градешница. 1: h = 59.6 cm, Dr = 27.4 cm; 2: h = 53 cm, Dr = 36 cm; 3: h = 15.6 cm, Dr = 24 cm (рисунки В. Данов).
T I.35. Gradeshnitsa. 1: h = 59.6 cm, Dr = 27.4 cm; 2: h = 53 cm, Dr = 36 cm; 3: h = 15.6 cm, Dr = 24 cm (drawings by V. Danov).

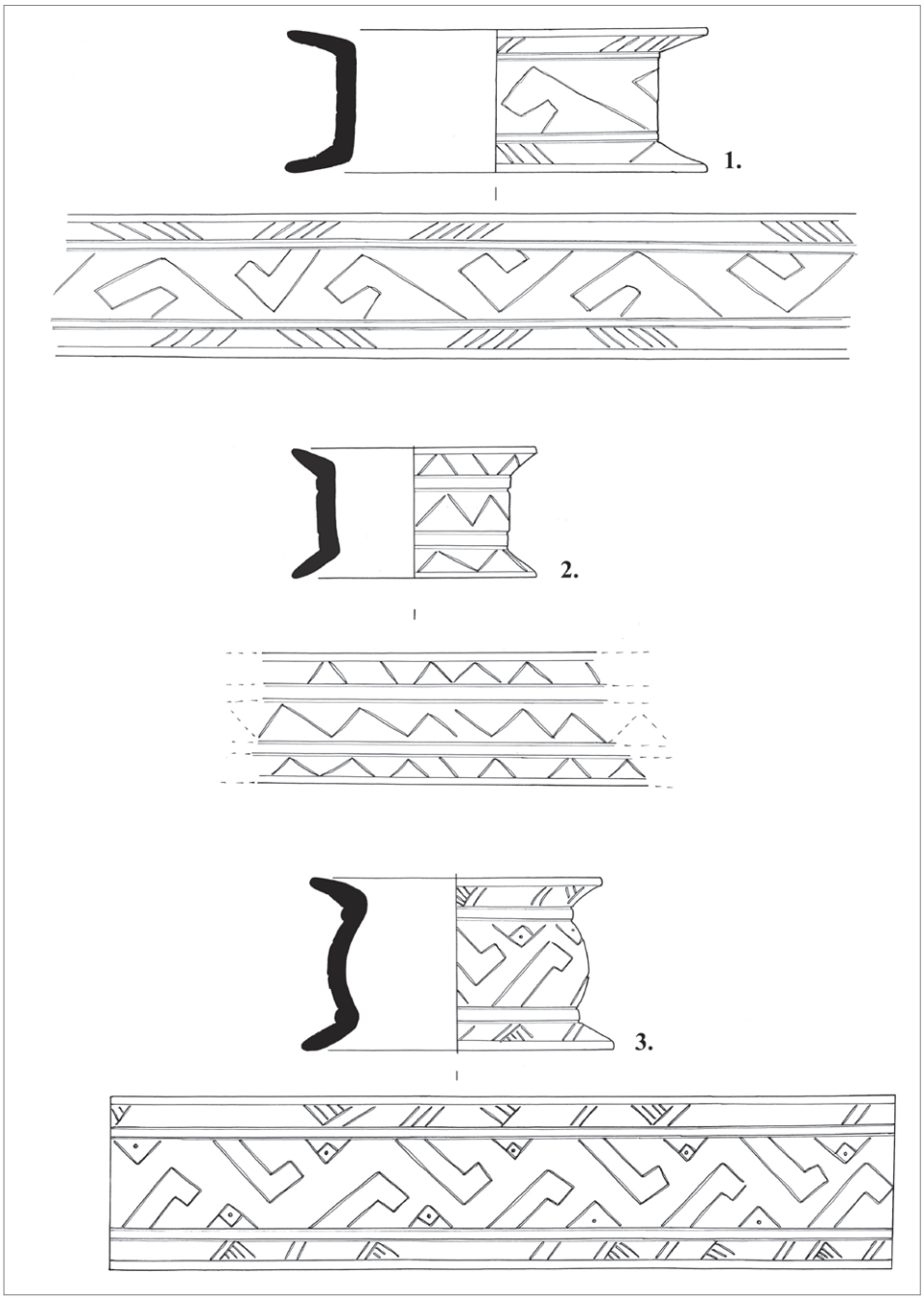
Т I.36. Градешница. 1: h = 13.5 cm, Dm = 20.6 cm; 2: h = 19.5 cm, Dm = 29.4 cm; 3: h = 6.4 cm, Dm = 21.6 cm (рисунки В. Данов).
T I.36. Gradeshnitsa. 1: h = 13.5 cm, Dm = 20.6 cm; 2: h = 19.5 cm, Dm = 29.4 cm; 3: h = 6.4 cm, Dm = 21.6 cm (drawings by V. Danov).

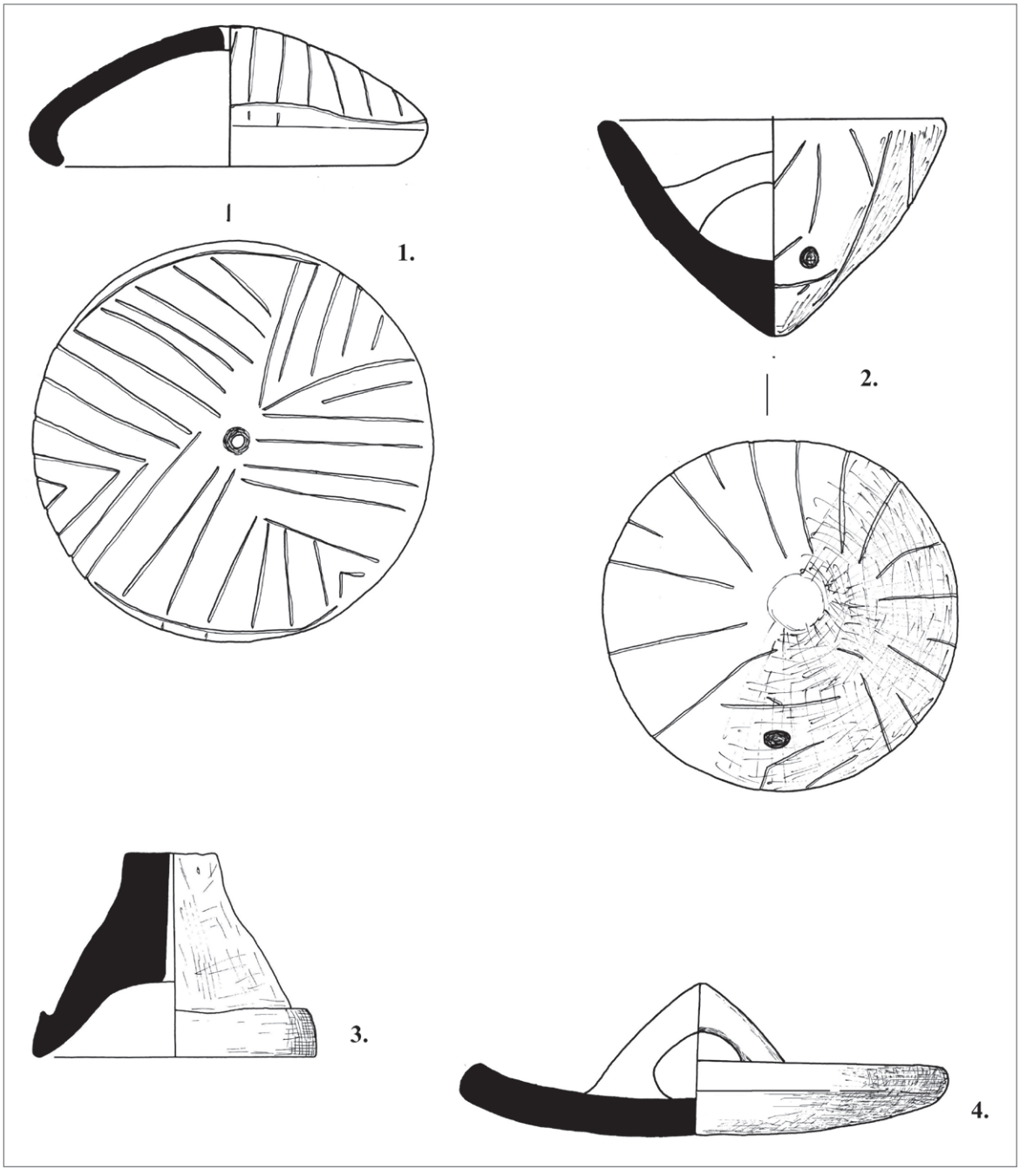
Т I.37. Градешница. 1: h = 5.9 cm; 2: h = 4.6 cm; 3: h= 9 – 10 cm (рисунки В. Данов).
T I.37. Gradeshnitsa. 1: h = 5.9 cm; 2: h = 4.6 cm; 3: h= 9 – 10 cm (drawings by V. Danov).

Т I.38. Градешница. 1: h = 35.6 cm, Dr = 17.4 cm; 2: h = 6 cm, Dr = 19 cm; 3: h = 8 cm, Dr = 19.8 cm; 4: h = 34 cm, Dr = 18.2 cm (рисунки В. Данов).
T I.38. Gradeshnitsa. 1: h = 35.6 cm, Dr = 17.4 cm; 2: h = 6 cm, Dr = 19 cm; 3: h = 8 cm, Dr = 19.8 cm; 4: h = 34 cm, Dr = 18.2 cm (drawings by V. Danov).

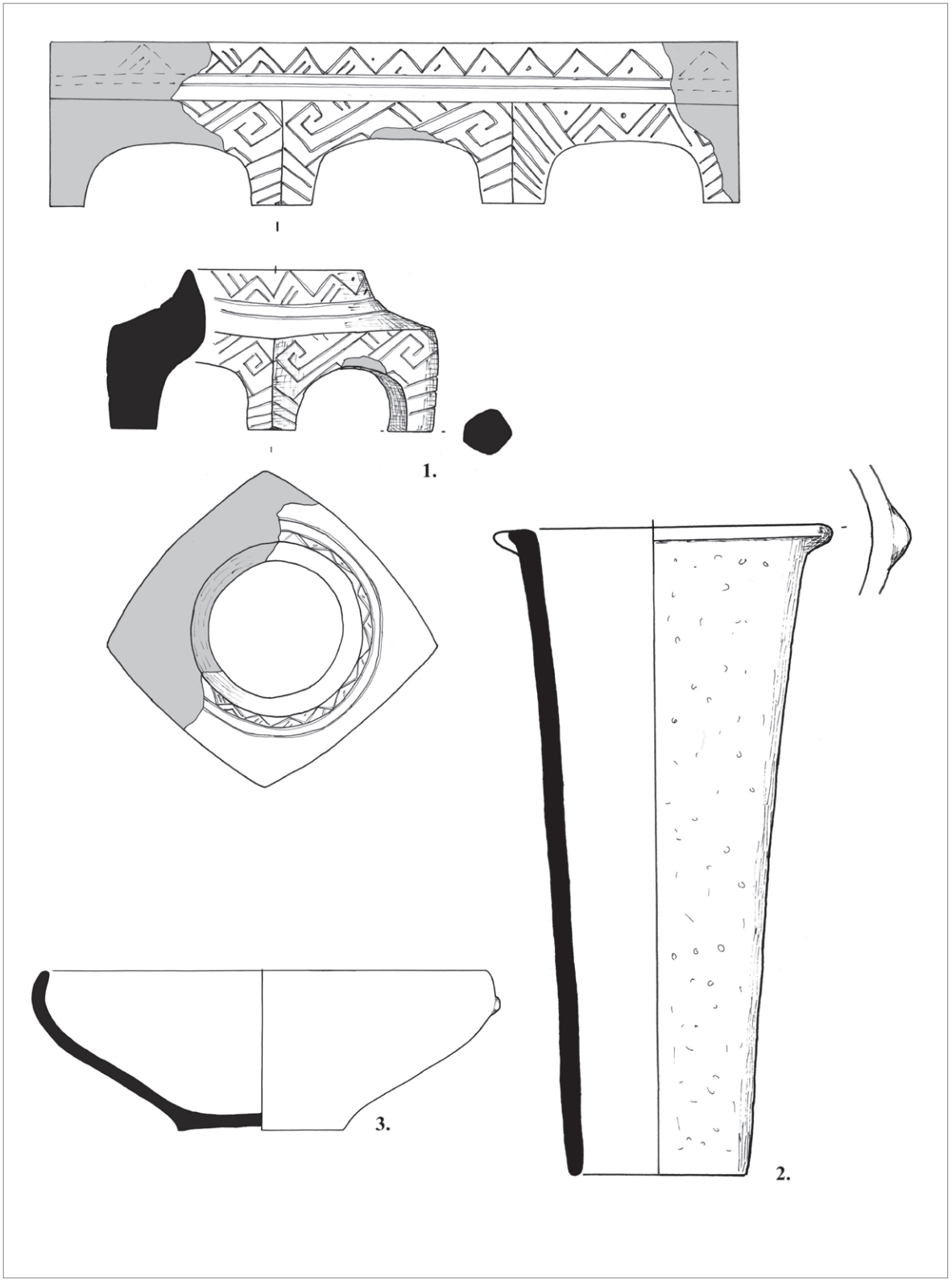

Т I.39. Градешница. 1: h 7.5 cm, Dm = 21.6 cm; 2: h = 6.6 cm, Dm = 12.2 cm; 3: h = 8.9 cm, Dm = 16 cm (рисунки В. Данов).
T I.39. Gradeshnitsa. 1: h 7.5 cm, Dm = 21.6 cm; 2: h = 6.6 cm, Dm = 12.2 cm; 3: h = 8.9 cm, Dm = 16 cm (drawings by V. Danov).

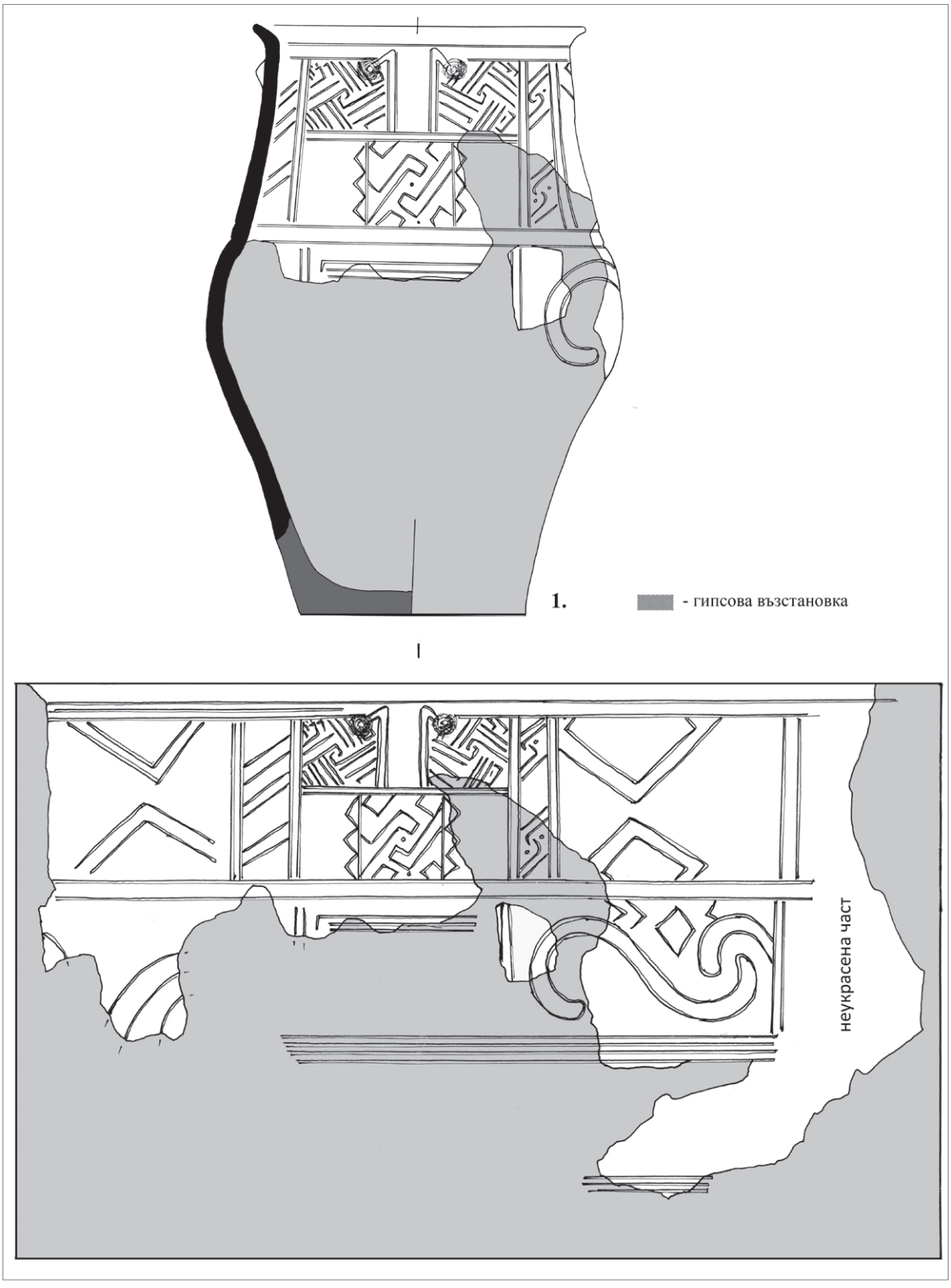

Т I.40. Градешница. 1: h = 4.5 cm, Dm = 13.2 cm; 2: h = 7.2 cm, Dm = 11.2 cm; 3: h = 6.7 cm; 4: Dm = 16 cm (рисунки В. Данов).

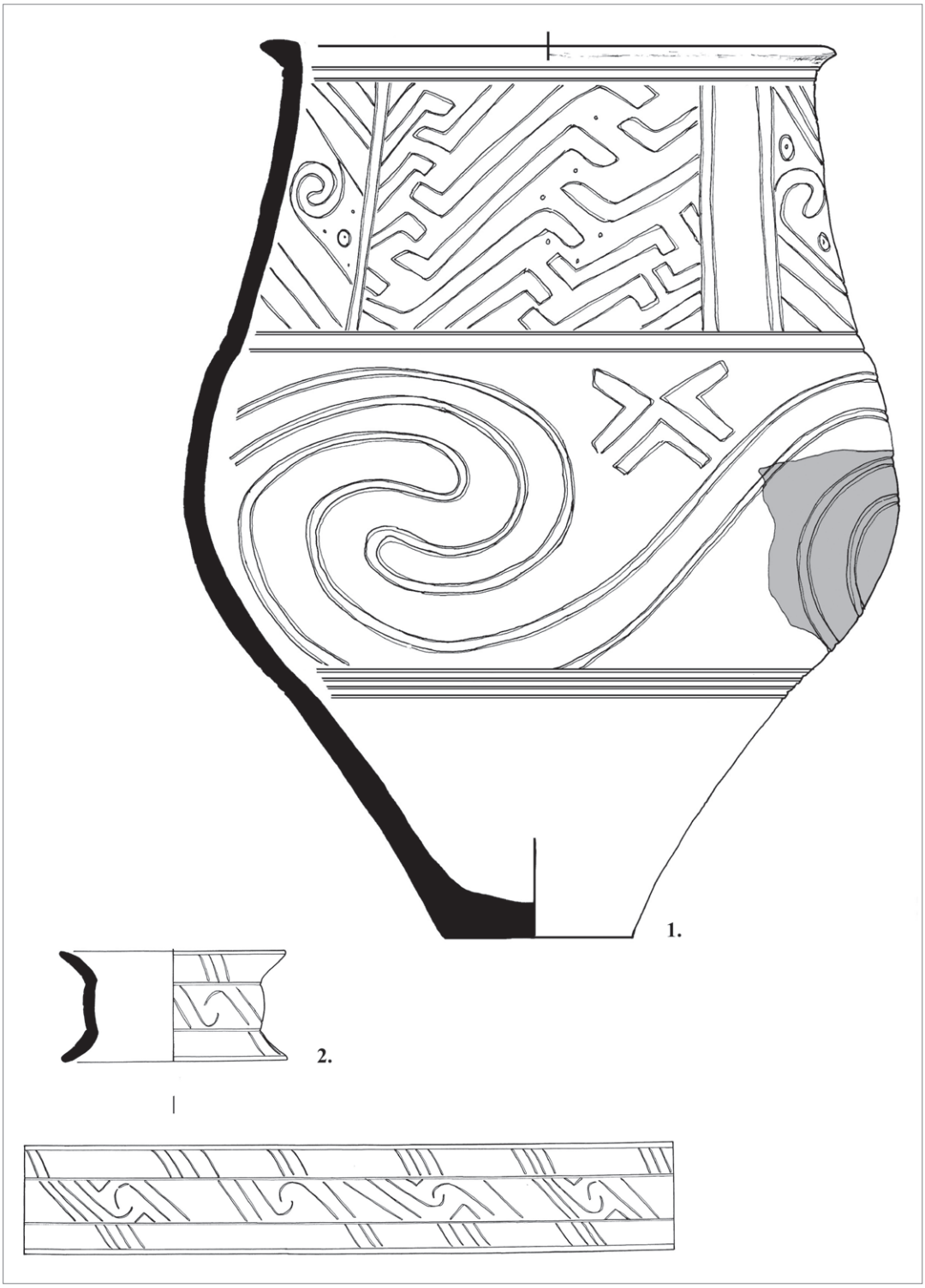
T I.40. Gradeshnitsa. 1: h = 4.5 cm, Dm = 13.2 cm; 2: h = 7.2 cm, Dm = 11.2 cm; 3: h = 6.7 cm; 4: Dm = 16 cm (drawings by V. Danov).

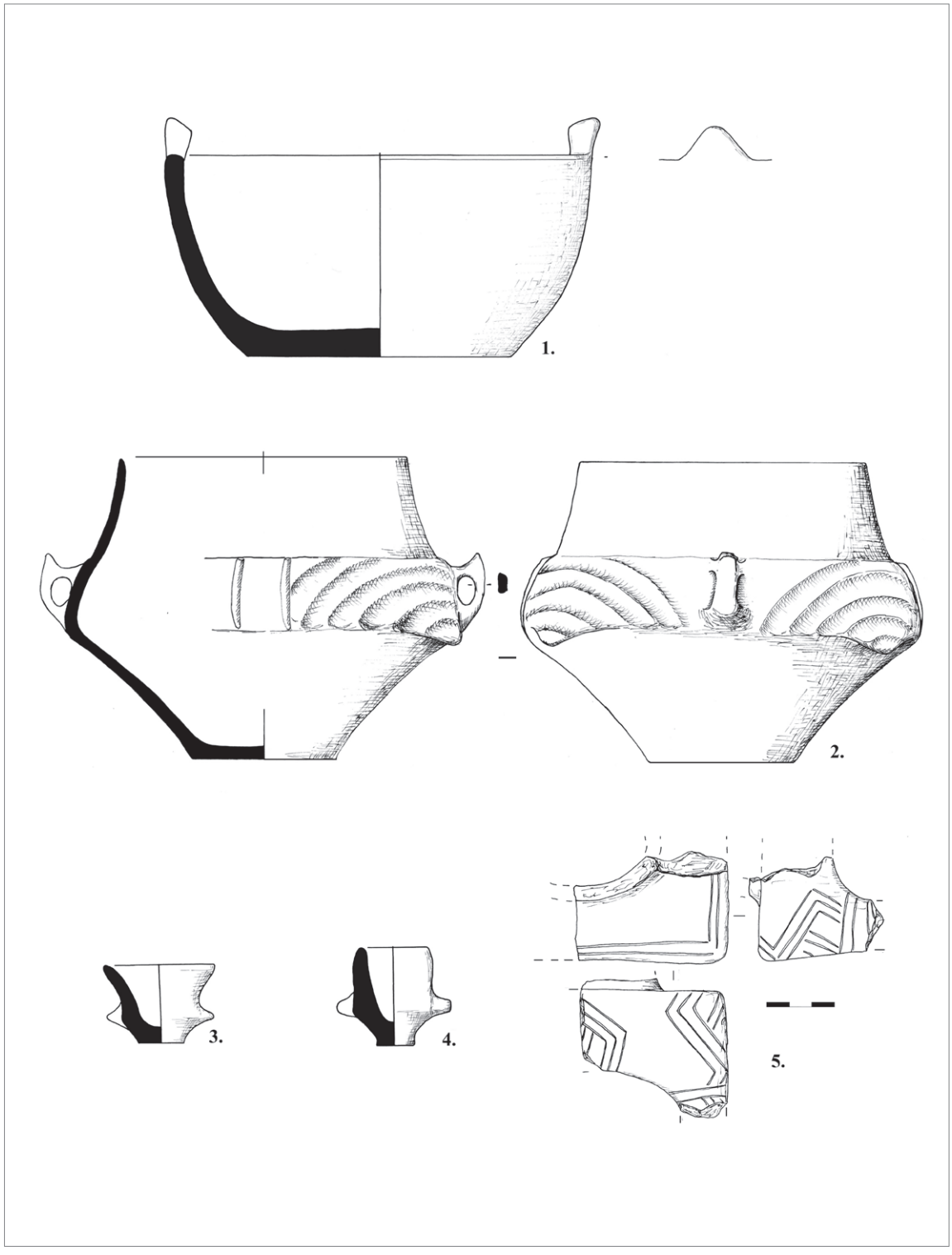
Т I.41. Градешница. 1: h = 6.7 cm; 2: h = 38 cm, Dm = 16 cm; 3: h = 9 cm, Dr = 25 cm (рисунки В. Данов).
T I.41. Gradeshnitsa. 1: h = 6.7 cm; 2: h = 38 cm, Dm = 16 cm; 3: h = 9 cm, Dr = 25 cm (drawings by V. Danov).

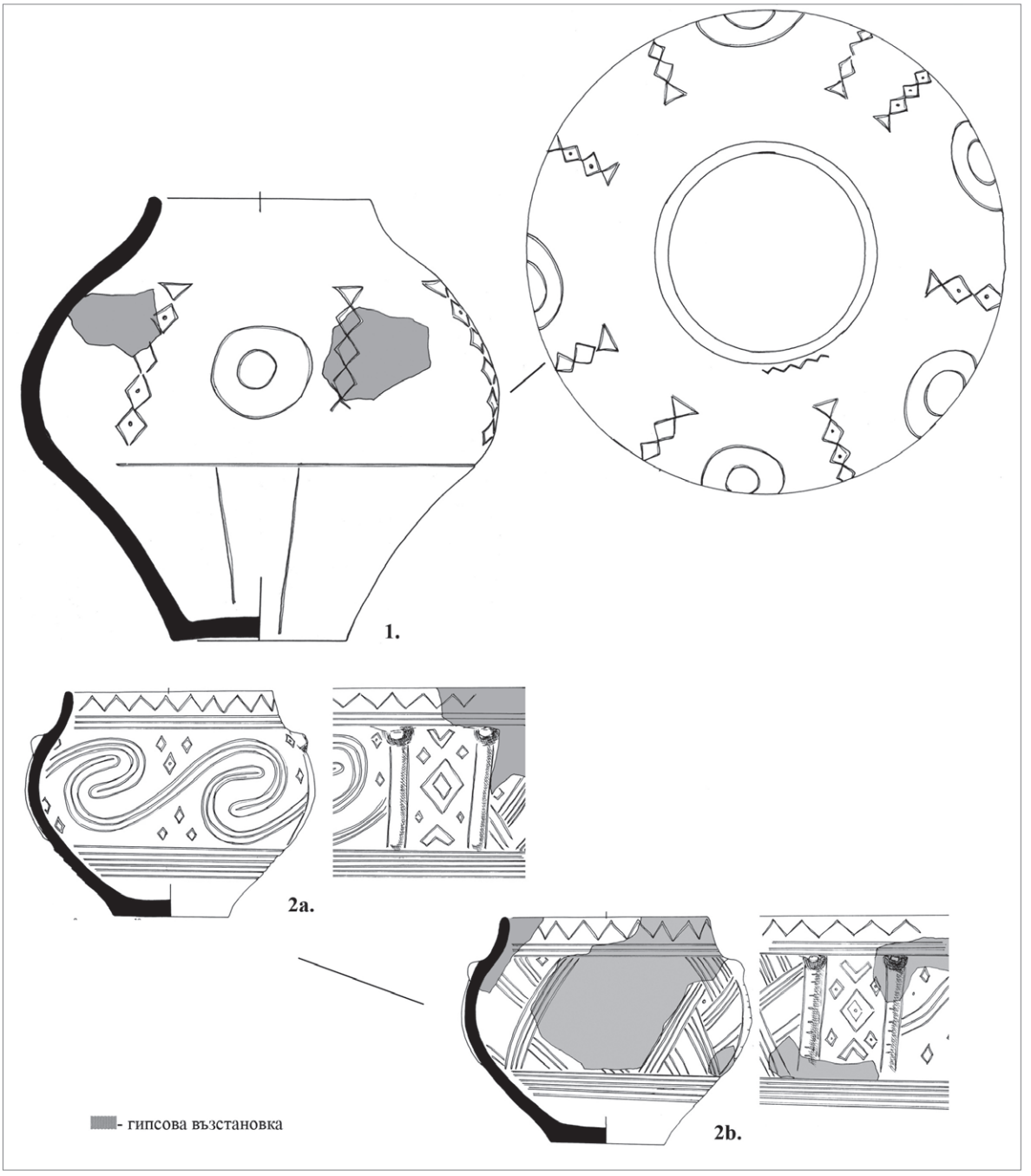
Т I.42. Градешница. 1: h = 68 cm, Dr = 38 cm (рисунка В. Данов).
T I.42. Gradeshnitsa. 1: h = 68 cm, Dr = 38 cm (drawing by V. Danov).

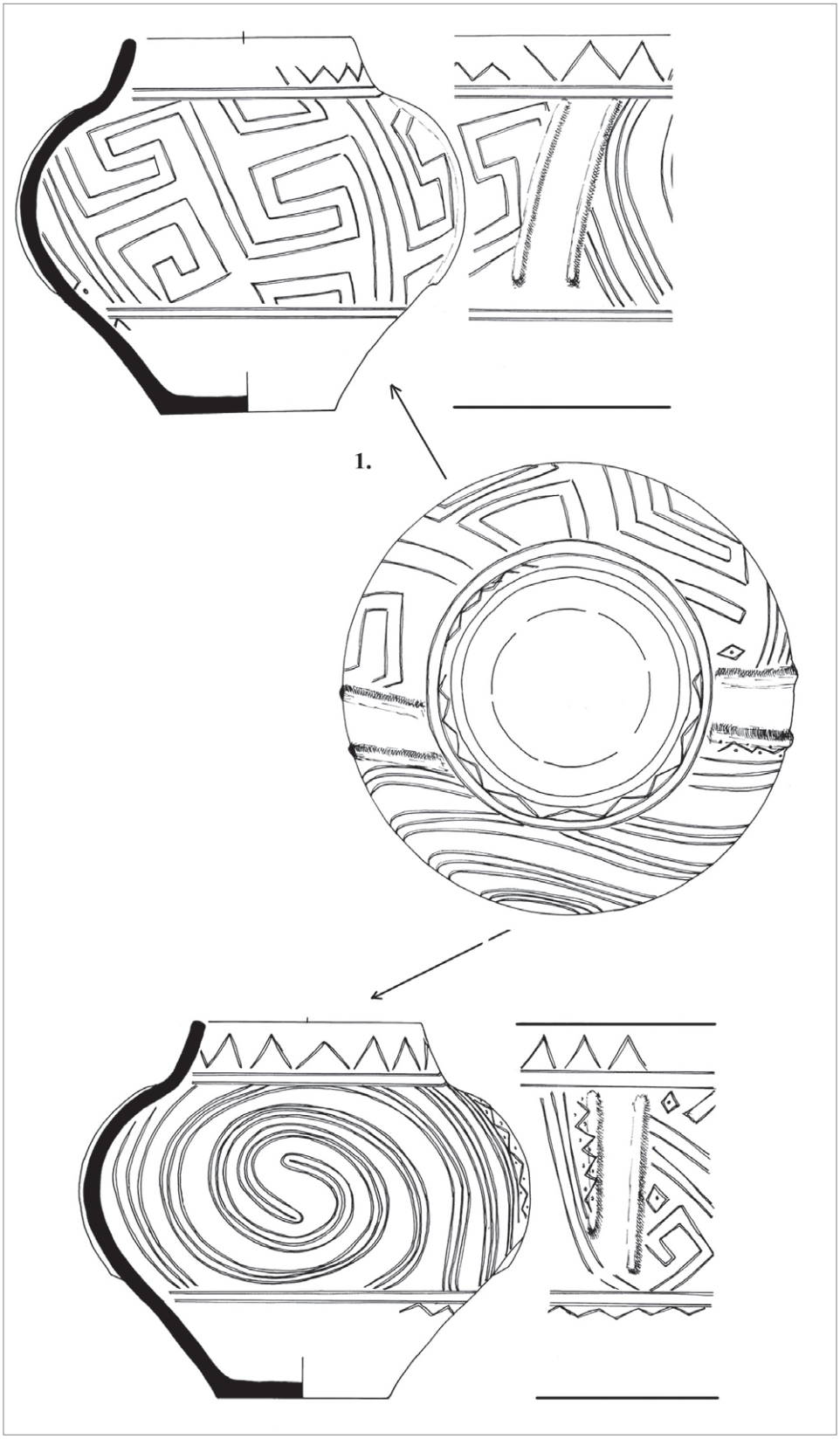
Т I.43. Градешница. 1: h = 85.6 cm, Dr = 52 cm; 2: h = 6.7 cm (рисунки В. Данов).
T I.43. Gradeshnitsa. 1: h = 85.6 cm, Dr = 52 cm; 2: h = 6.7 cm (drawings by V. Danov).

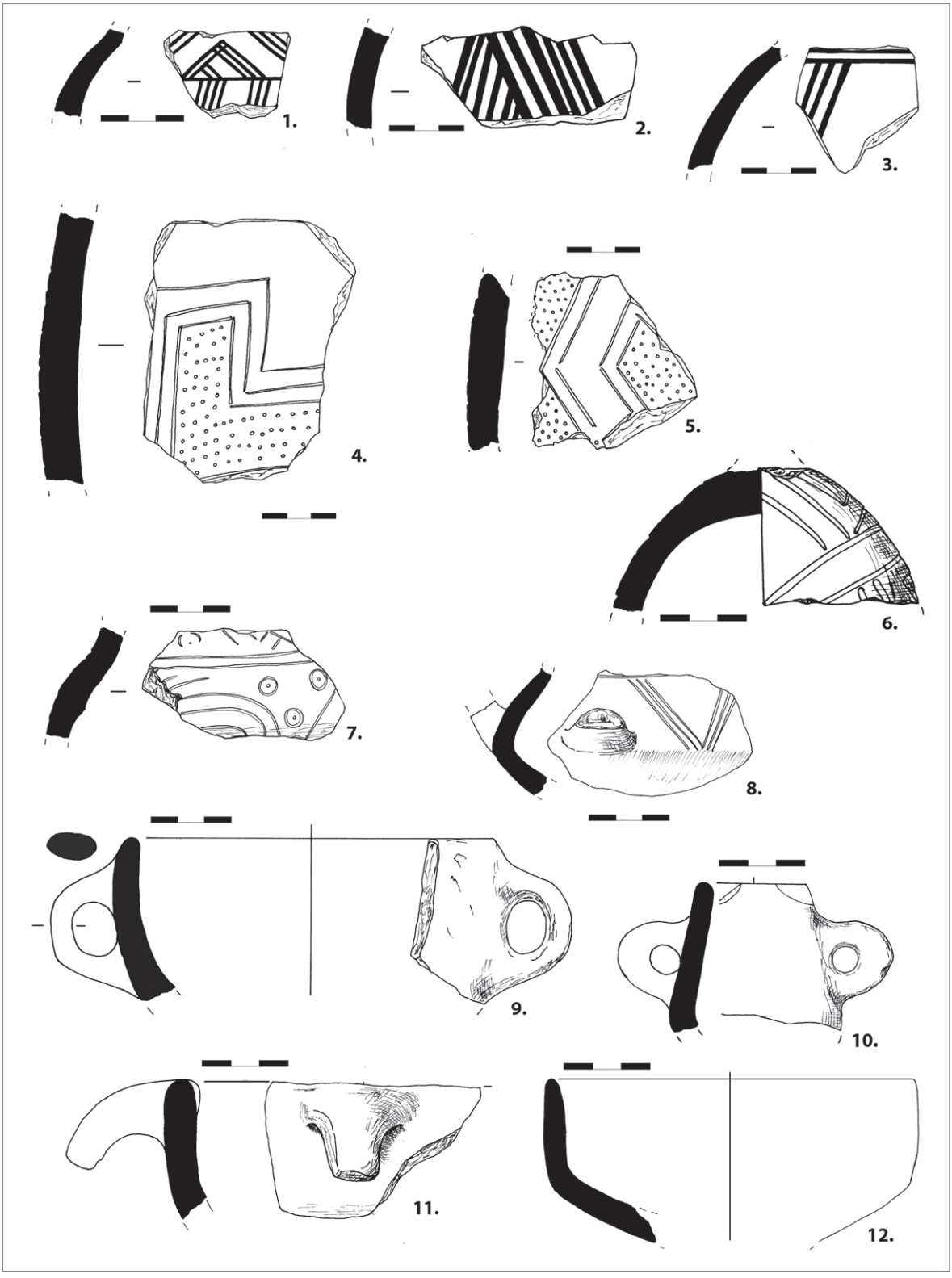
Т I.44. Градешница. 1: h = 12 cm, Dr = 22-25 cm; 2: h = 20.4 cm, Dr = 19.6 cm; 3: h= 3.5 cm, Dr = 5 cm; 4: h= 4.4 cm, Dr = 3 cm; 5: запазена h= 6 cm (рисунки В. Данов).
T I.44. Gradeshnitsa. 1: h = 12 cm, Dr = 22-25 cm; 2: h = 20.4 cm, Dr = 19.6 cm; 3: h= 3.5 cm, Dr = 5 cm; 4: h= 4.4 cm, Dr = 3 cm; 5: h= 6 cm (drawings by V. Danov).

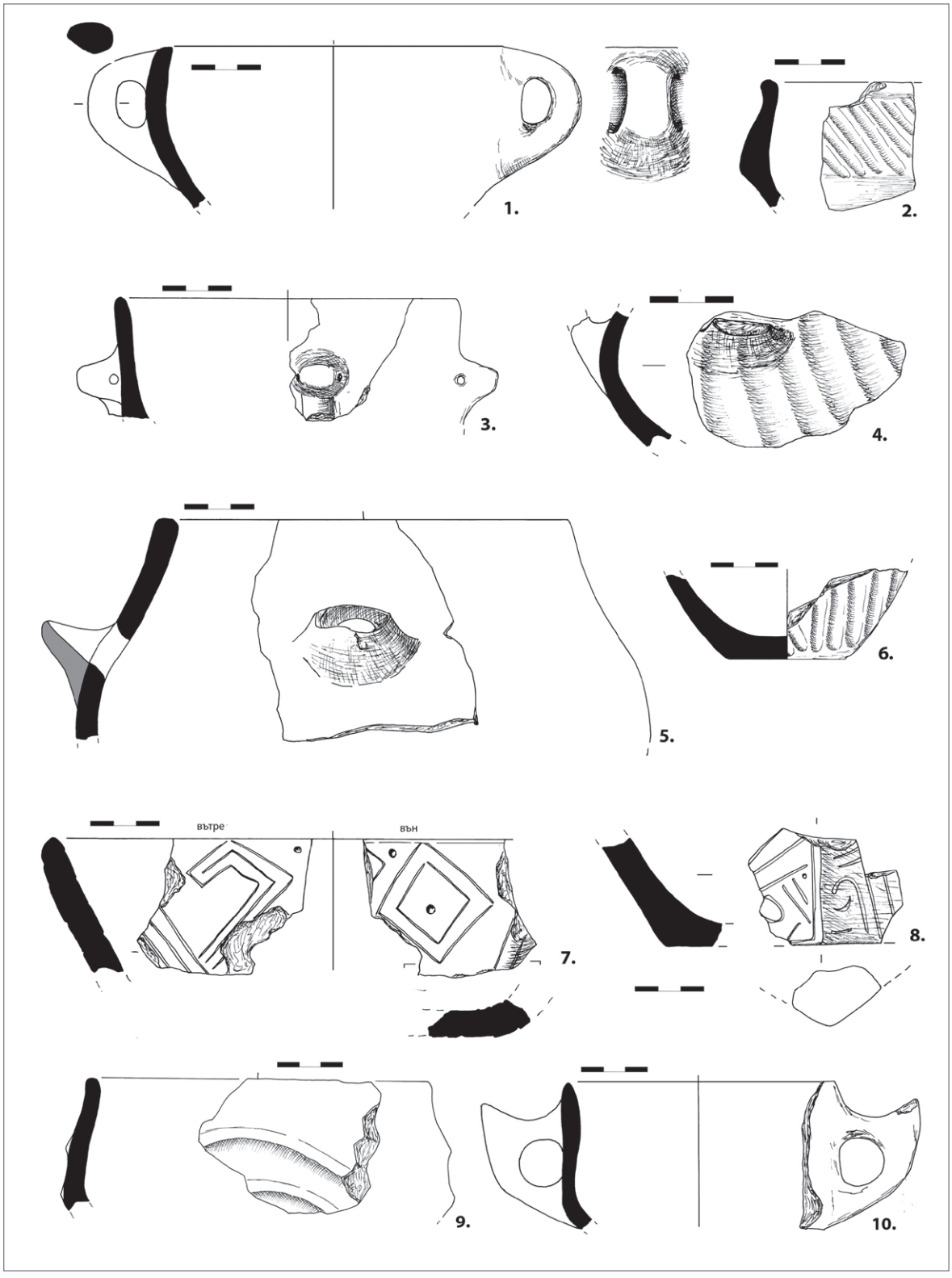
Т I.45. Градешница. 1: h = 38.6 cm, Dr = 19 cm, 2 a, 2 b: h = 17.4 cm, Dr = 16 cm (рисунки В. Данов).
T I.45. Gradeshnitsa. 1: h = 38.6 cm, Dr = 19 cm, 2 a, 2 b: h = 17.4 cm, Dr = 16 cm (drawings by V. Danov).

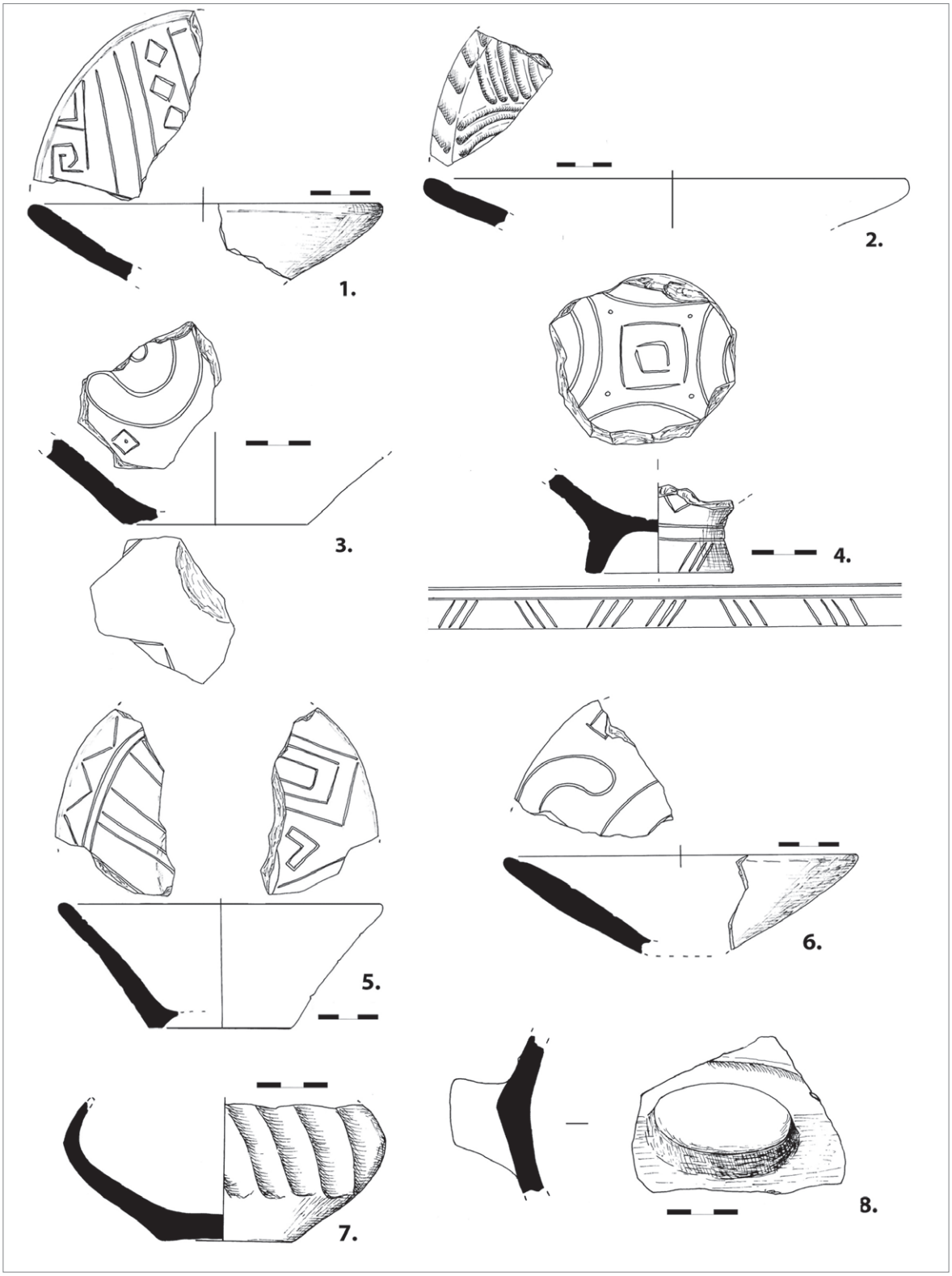
Т I.46. Градешница. 1: h= 32 cm, Dr = 19.4 cm (рисунки В. Данов).
T I.46. Gradeshnitsa. 1: h= 32 cm, Dr = 19.4 cm (drawings by V. Danov).

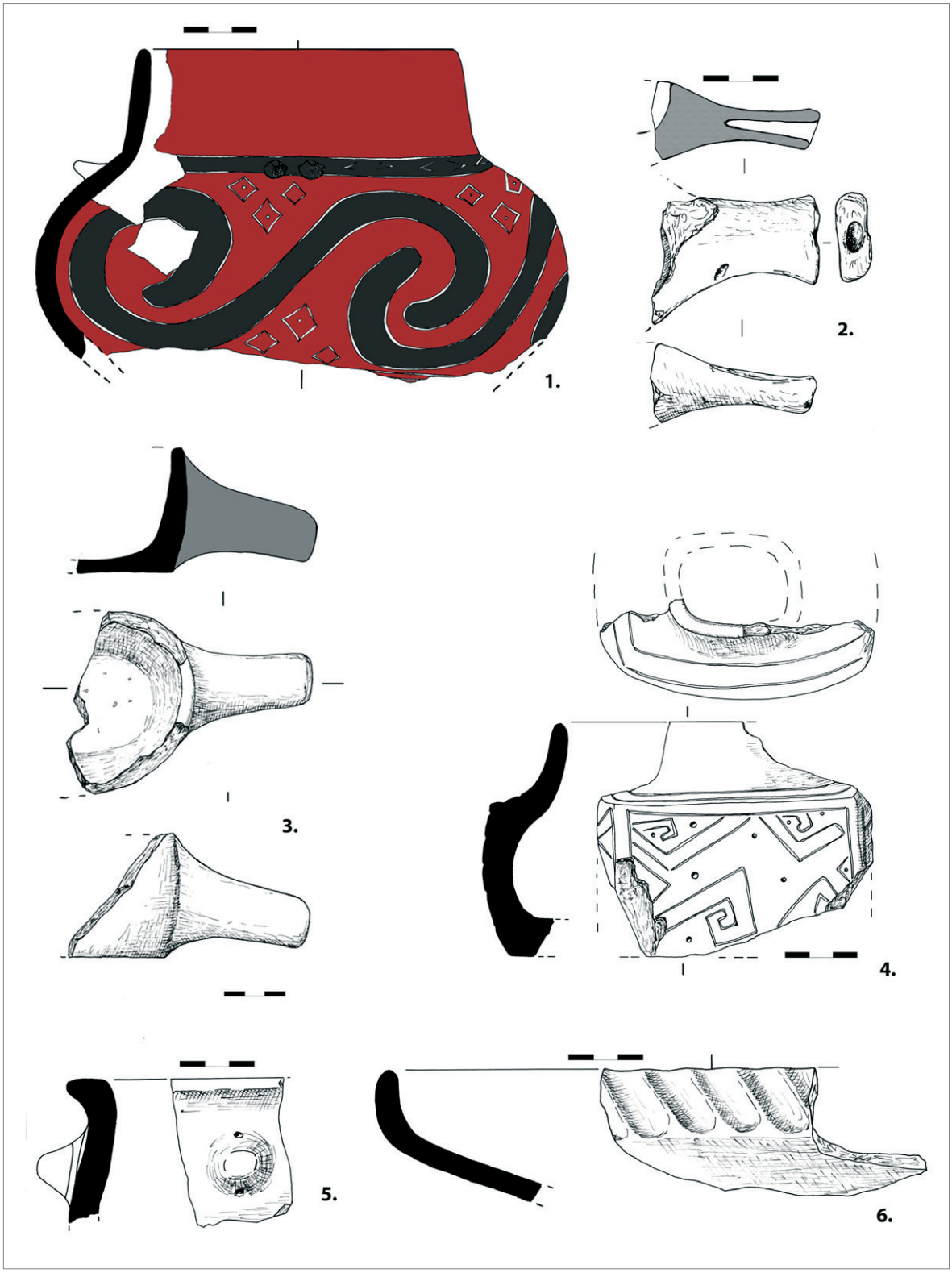
Т I.47. Градешница. Фрагменти от керамични съдове (рисунки В. Данов).
T I.47. Gradeshnitsa. Fragments of ceramic vessels (drawings by V. Danov).

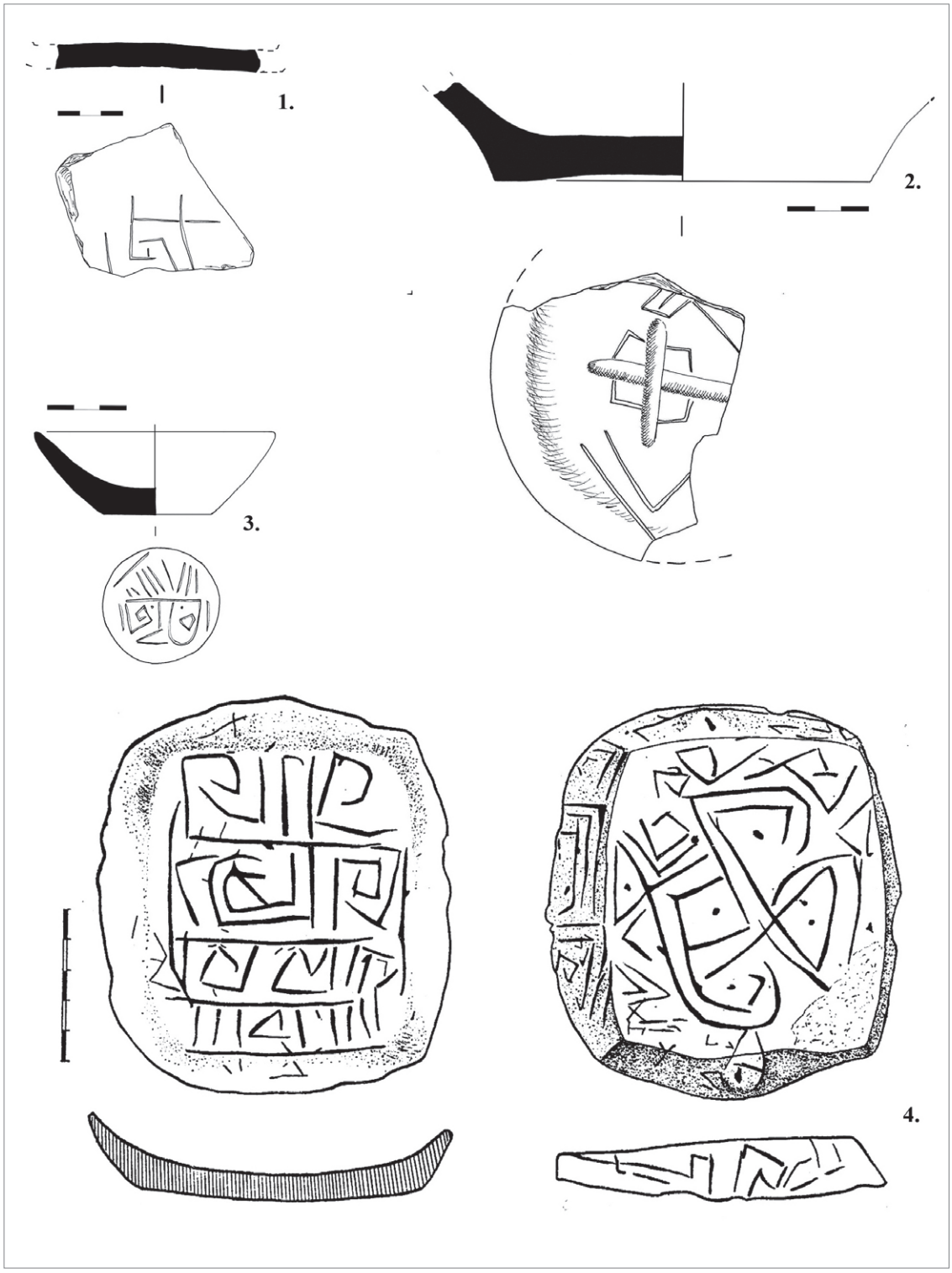
Т I.48. Градешница. Фрагменти от керамични съдове (рисунки В. Данов).
T I.48. Gradeshnitsa. Fragments of ceramic vessels (drawings by V. Danov).

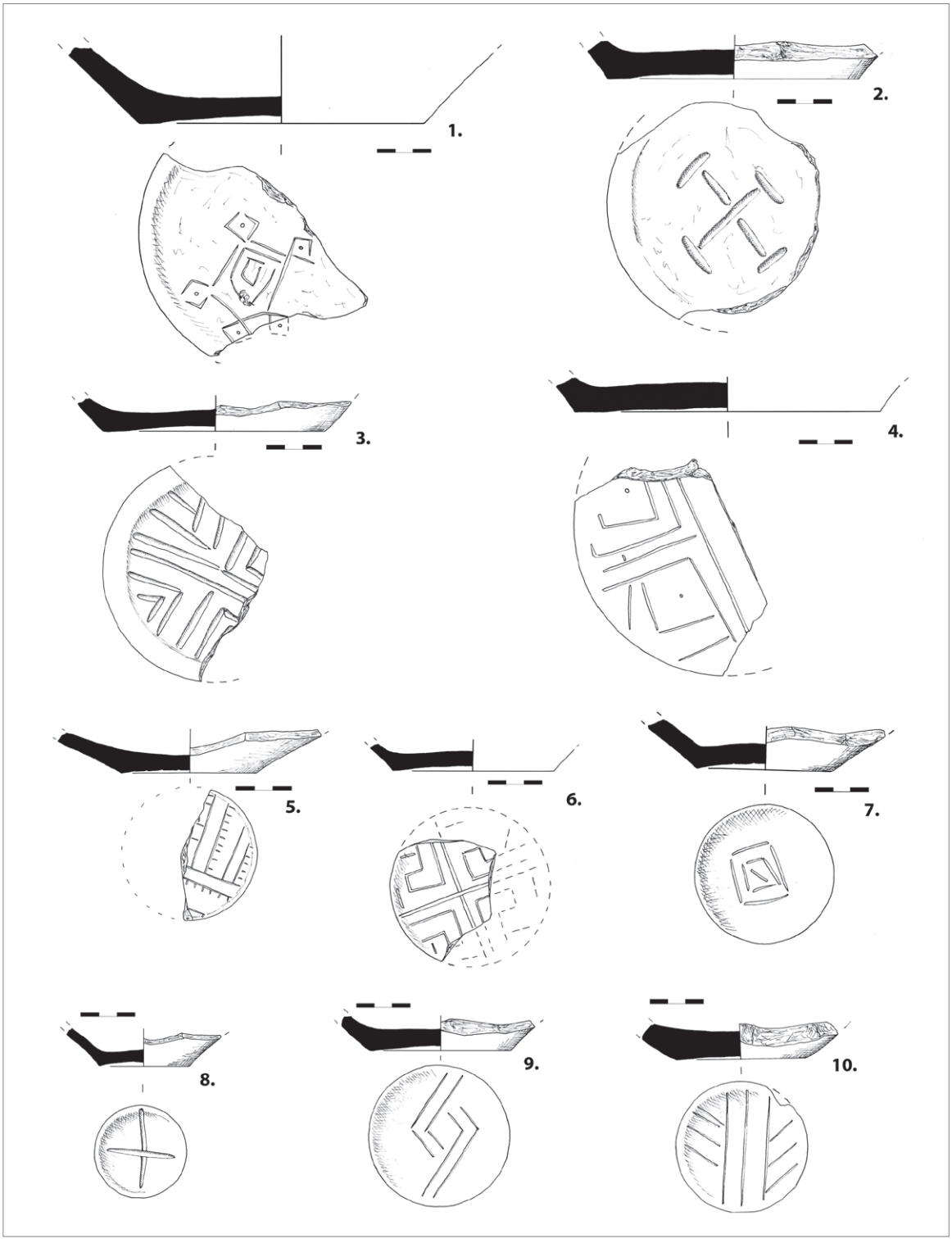
Т I.49. Градешница. Фрагменти от керамични съдове (рисунки В. Данов).
T I.49. Gradeshnitsa. Fragments of ceramic vessels (drawings by V. Danov).

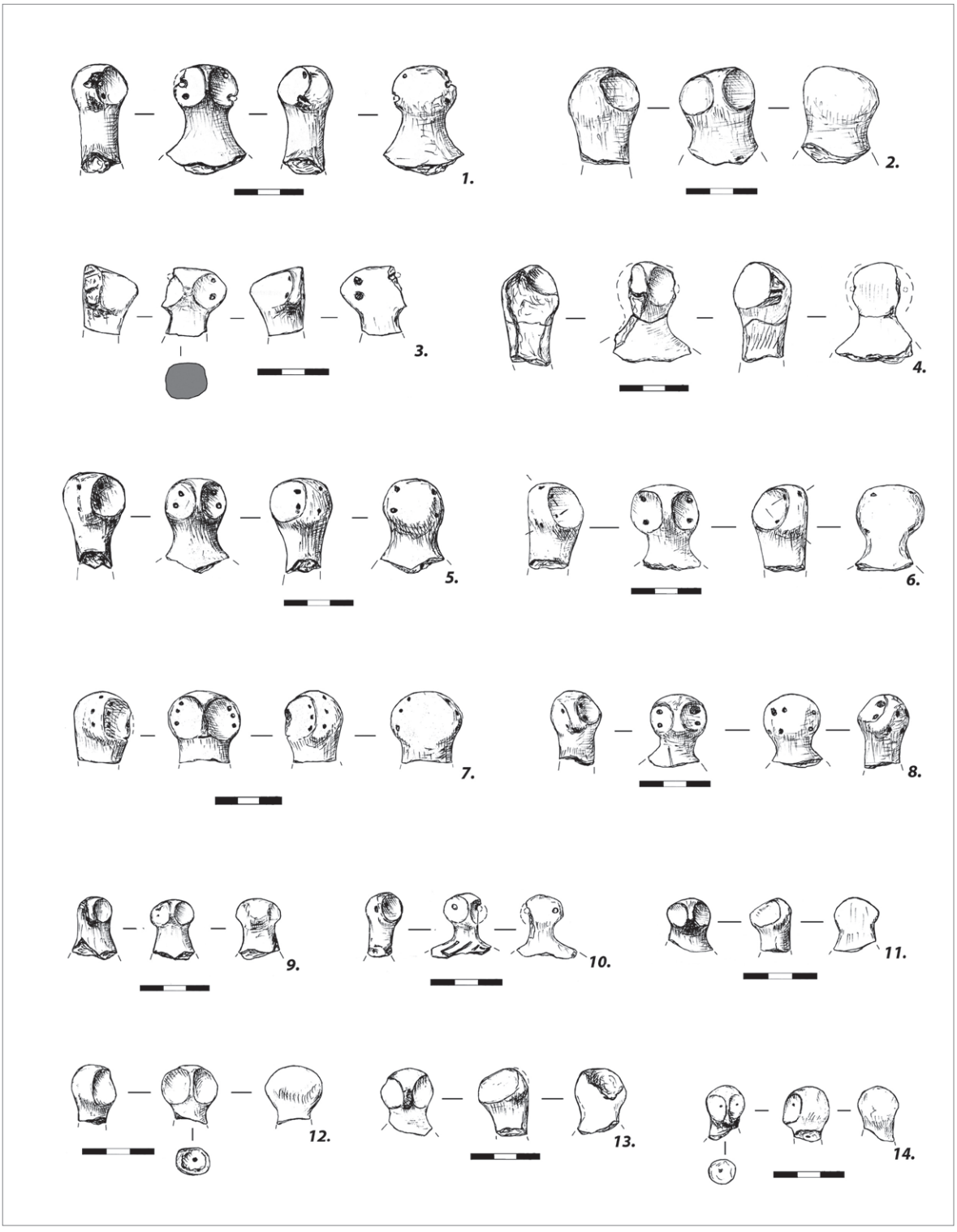
Т I.50. Градешница. Фрагменти от керамични съдове (рисунки В. Данов).
T I.50. Gradeshnitsa. Fragments of ceramic vessels (drawings by V. Danov).

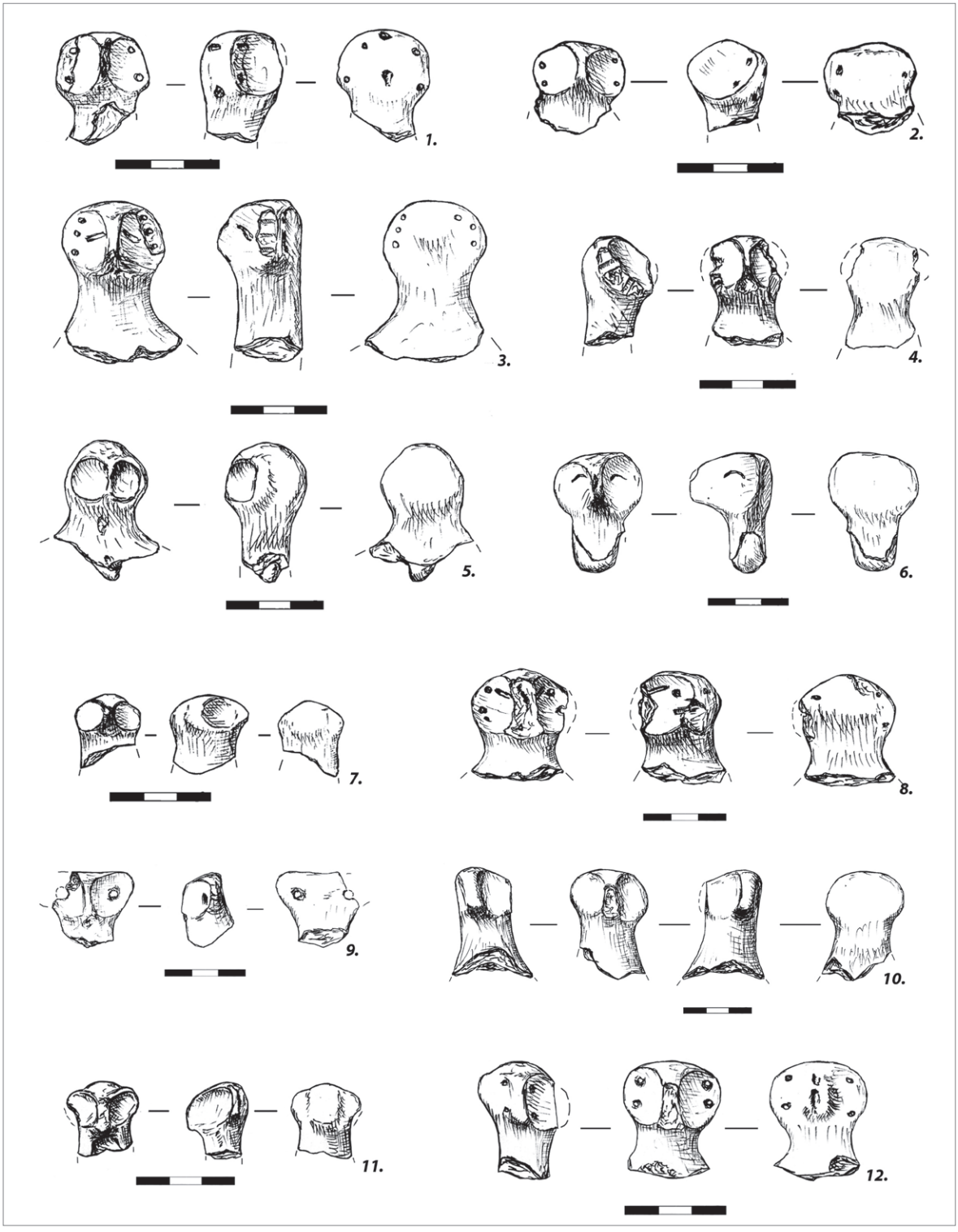
Т I.51. Градешница. 1-2: дъна с врязани знаци; 3: конична паничка с врязани знаци върху външната повърхност на дъното (рисунки В. Данов); 4: "плочката" от Градешница (по B. Nikolov 1986).
T I.51. Gradeshnitsa. 1-2: bottoms with incised signs; 3: conical plate with incised signs on the outer surface of the bottom (drawings by V. Danov); 4: „the plaque" from Gradeshnitsa (after B. Nikolov 1986).

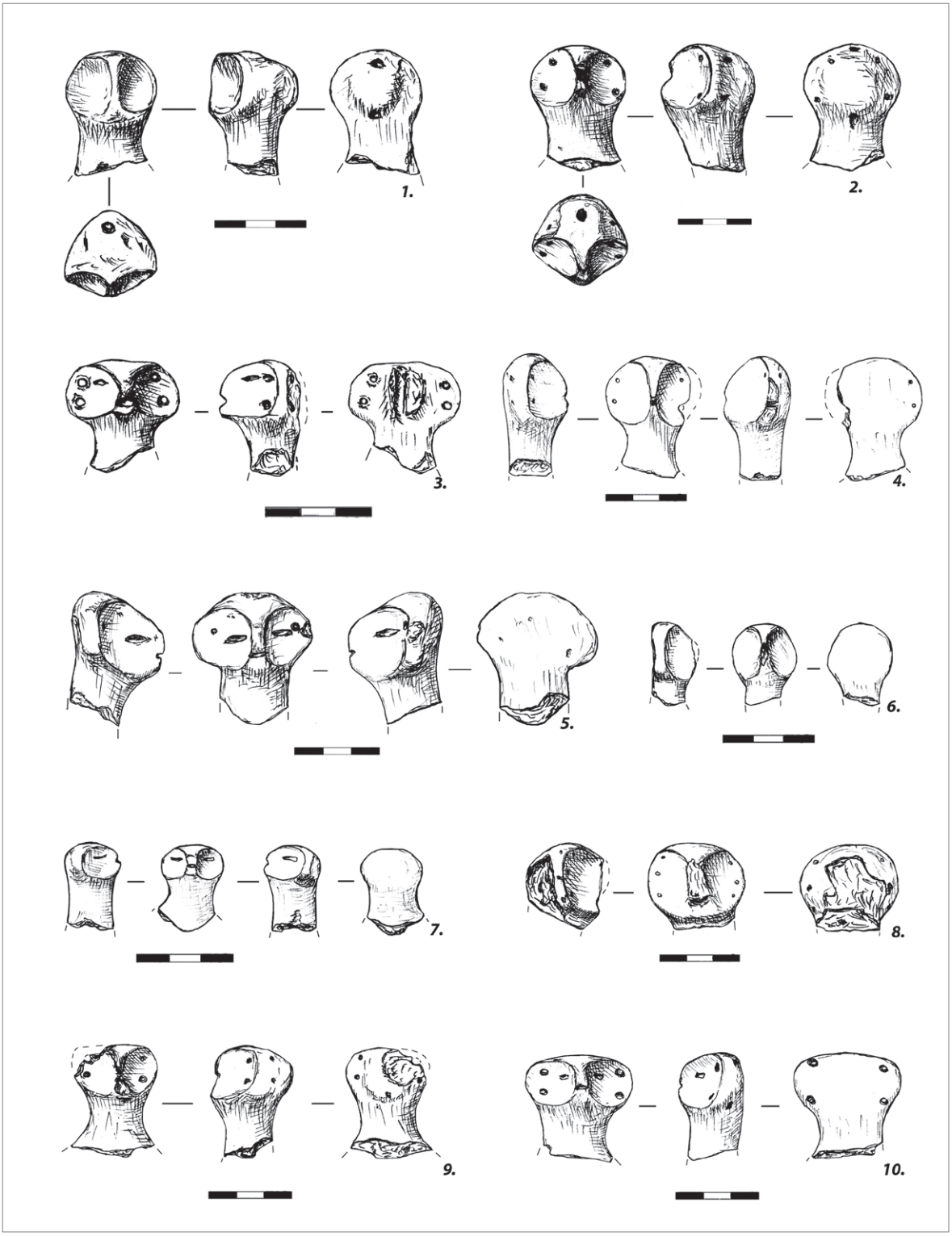
Т I.52. Градешница. Дъна от керамични съдове с врязани знаци (рисунки В. Данов).
T I.52. Gradeshnitsa. Bottoms of ceramic vessels with incised signs (drawings by V. Danov).

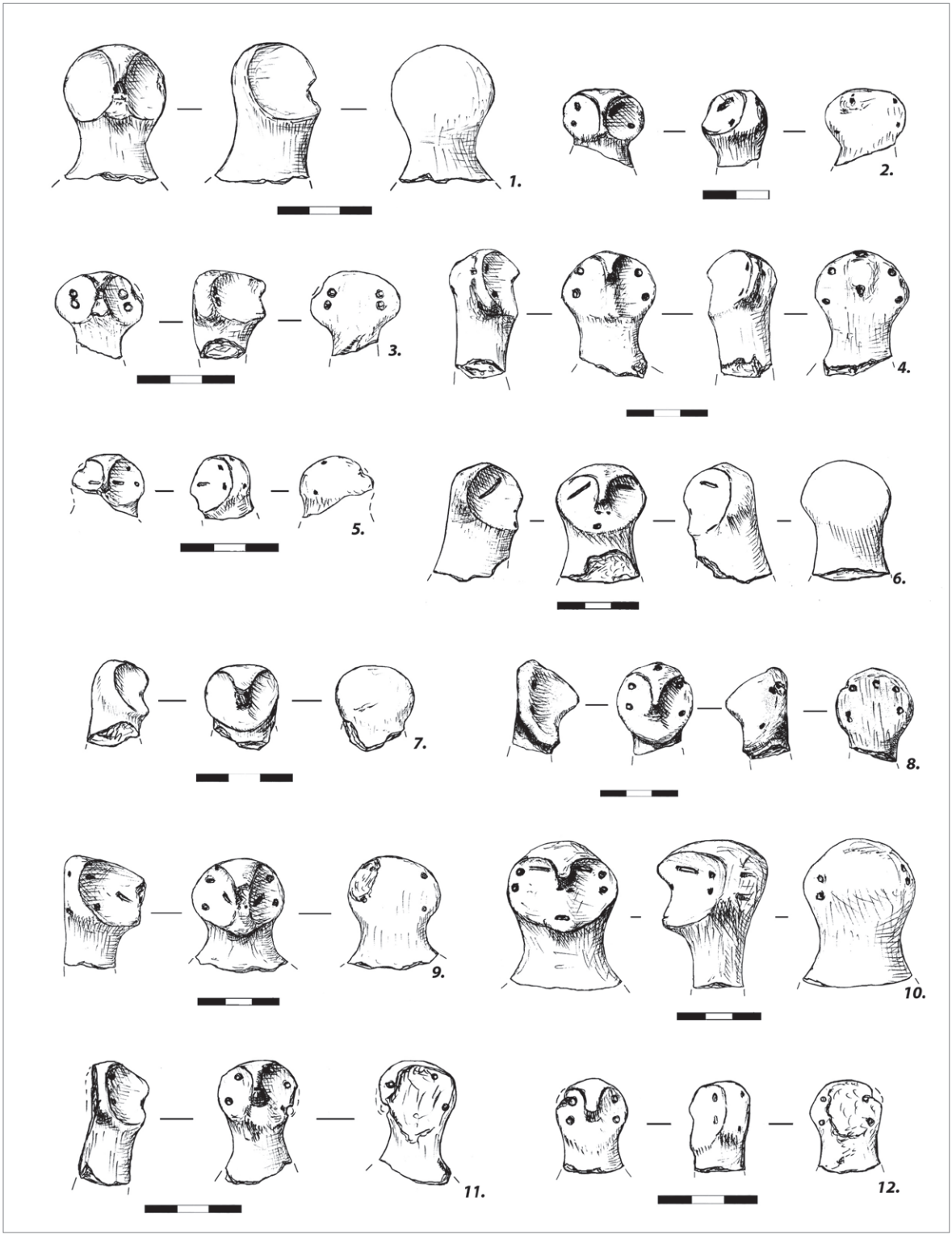
Т II.1. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.1. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

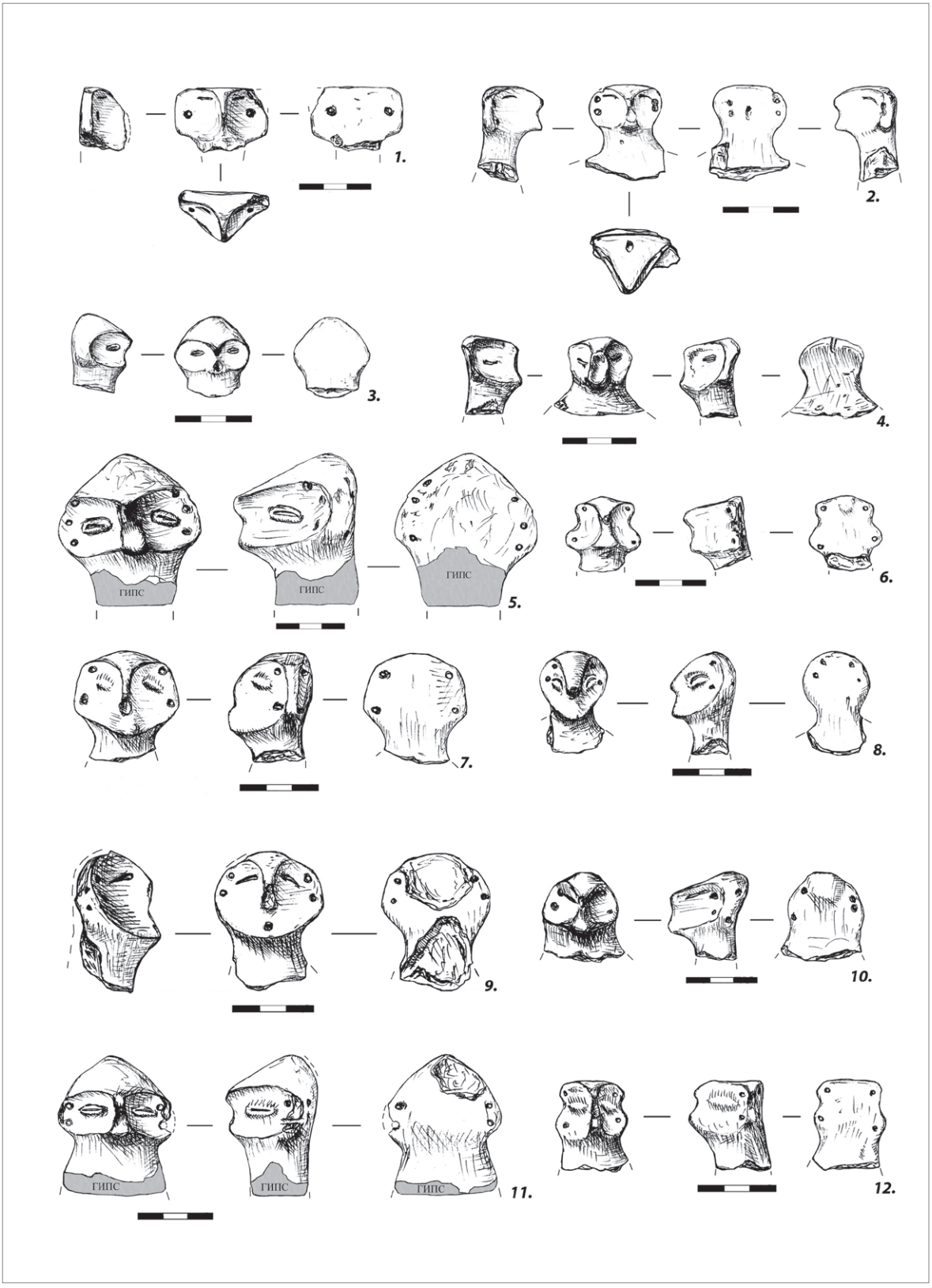
Т II.2. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
Т II.2. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

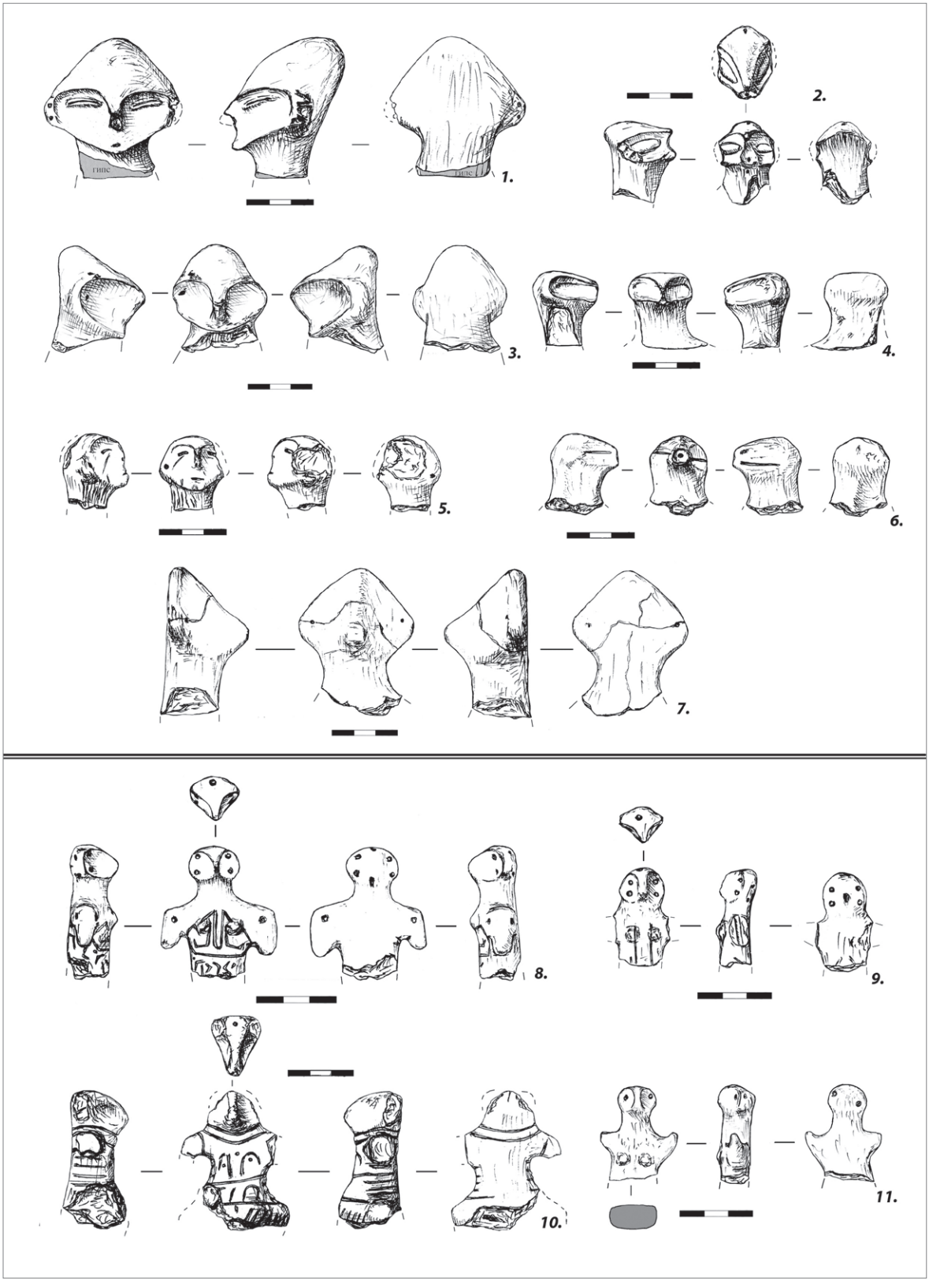
Т II.3. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.3. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

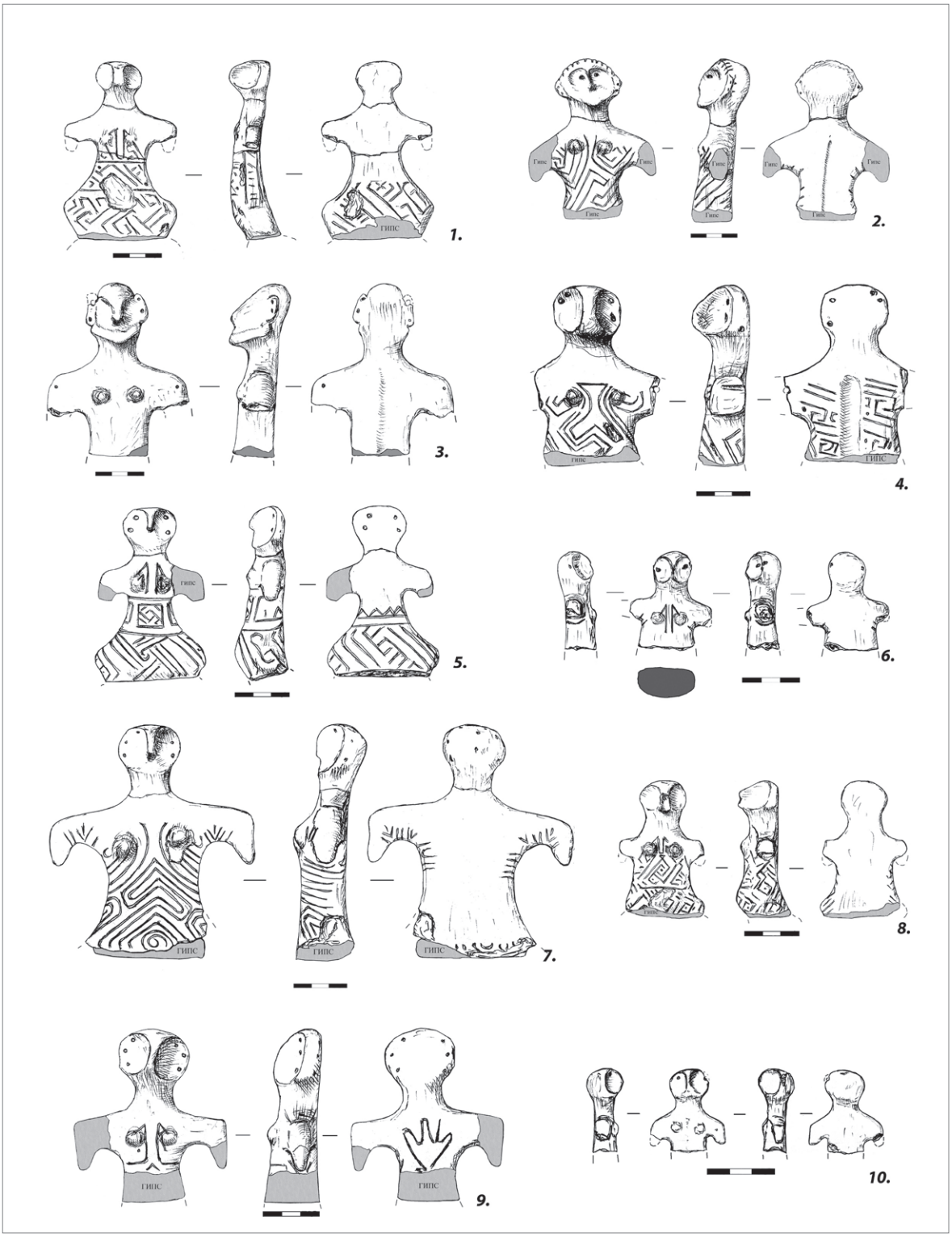
Т II.4. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.4. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

Т II.5. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.5. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

Т II.6. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.6. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

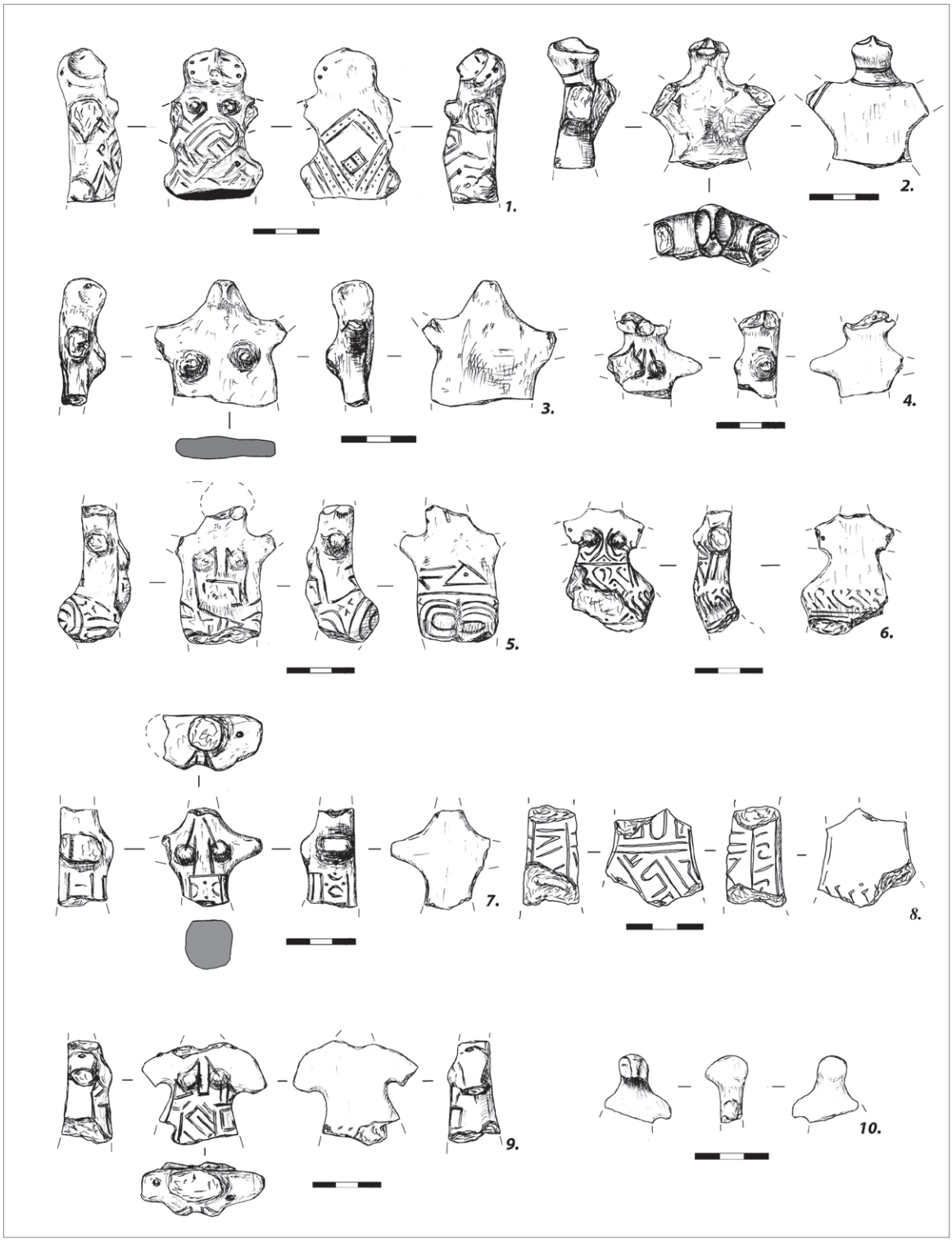
Т II.7. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.7. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

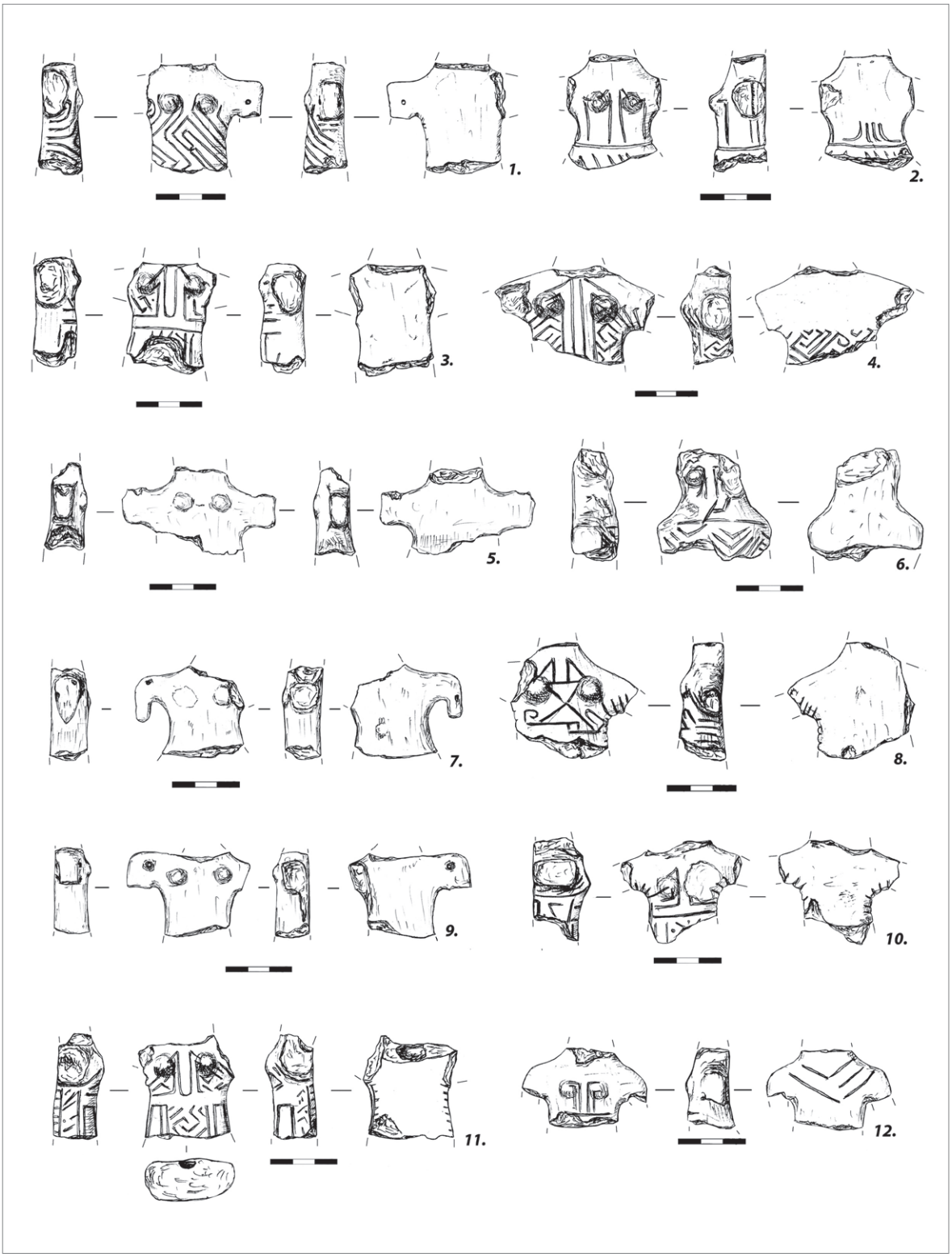
Т II.8. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.8. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

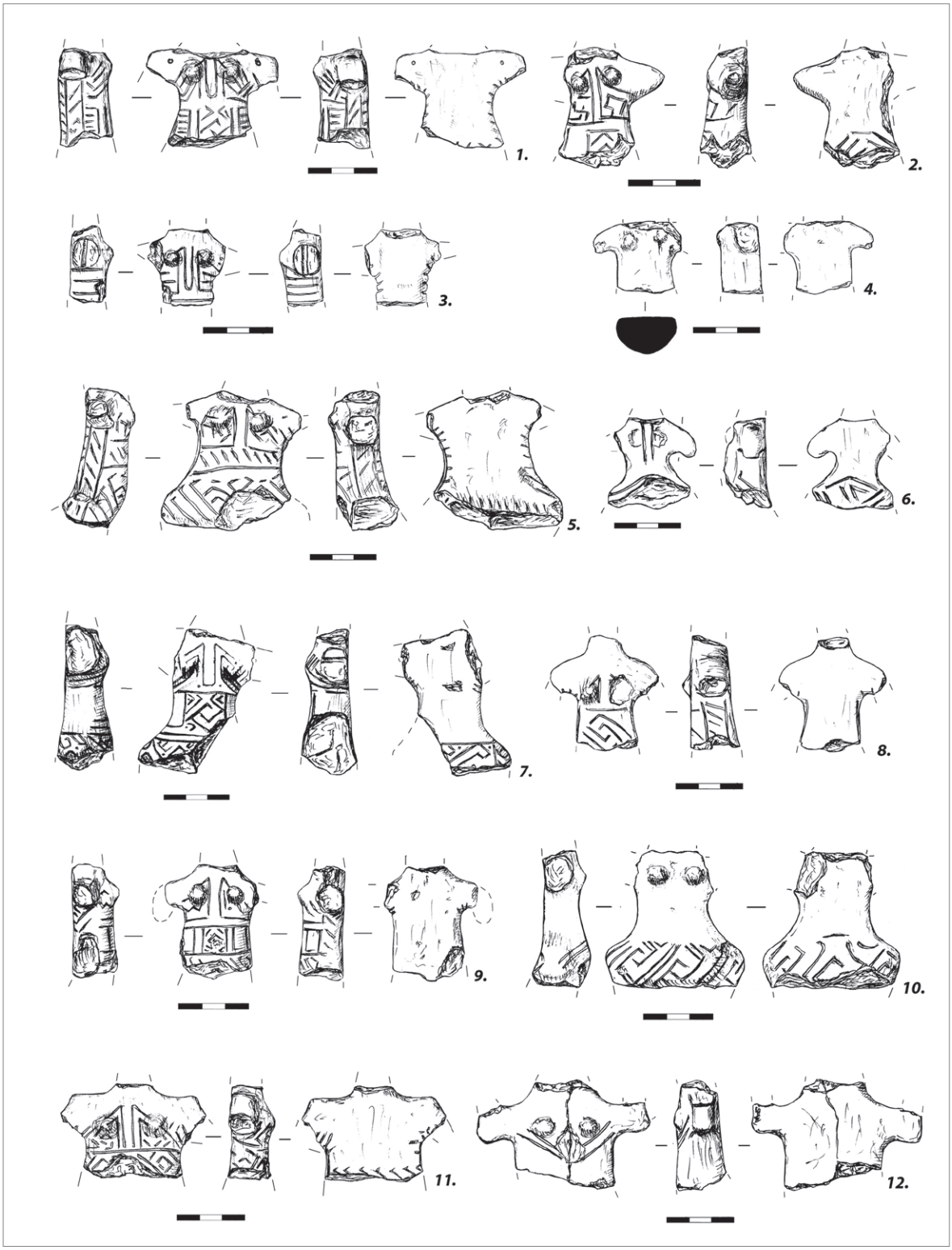
Т II.9. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.9. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

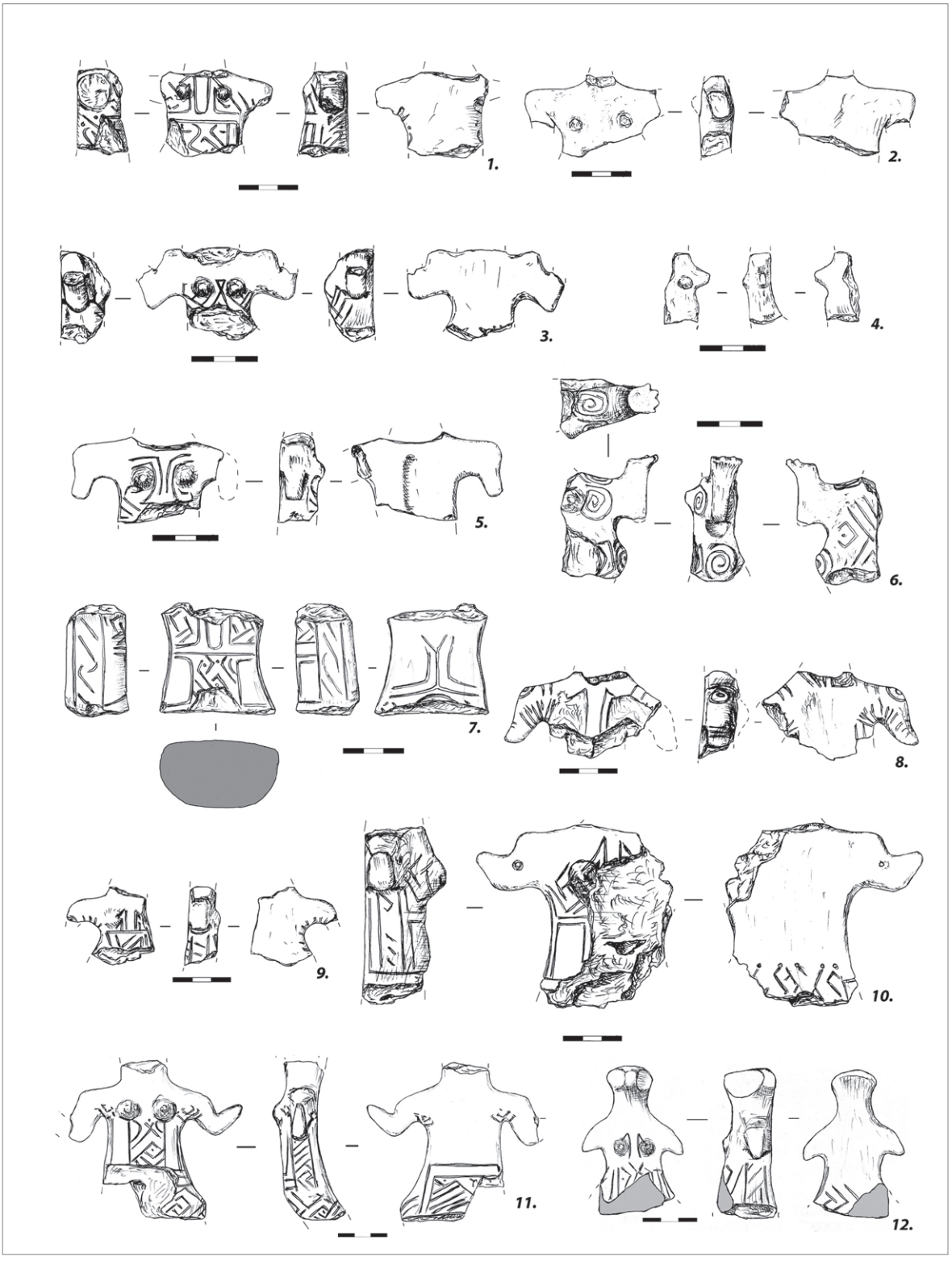
Т II.10. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.10. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

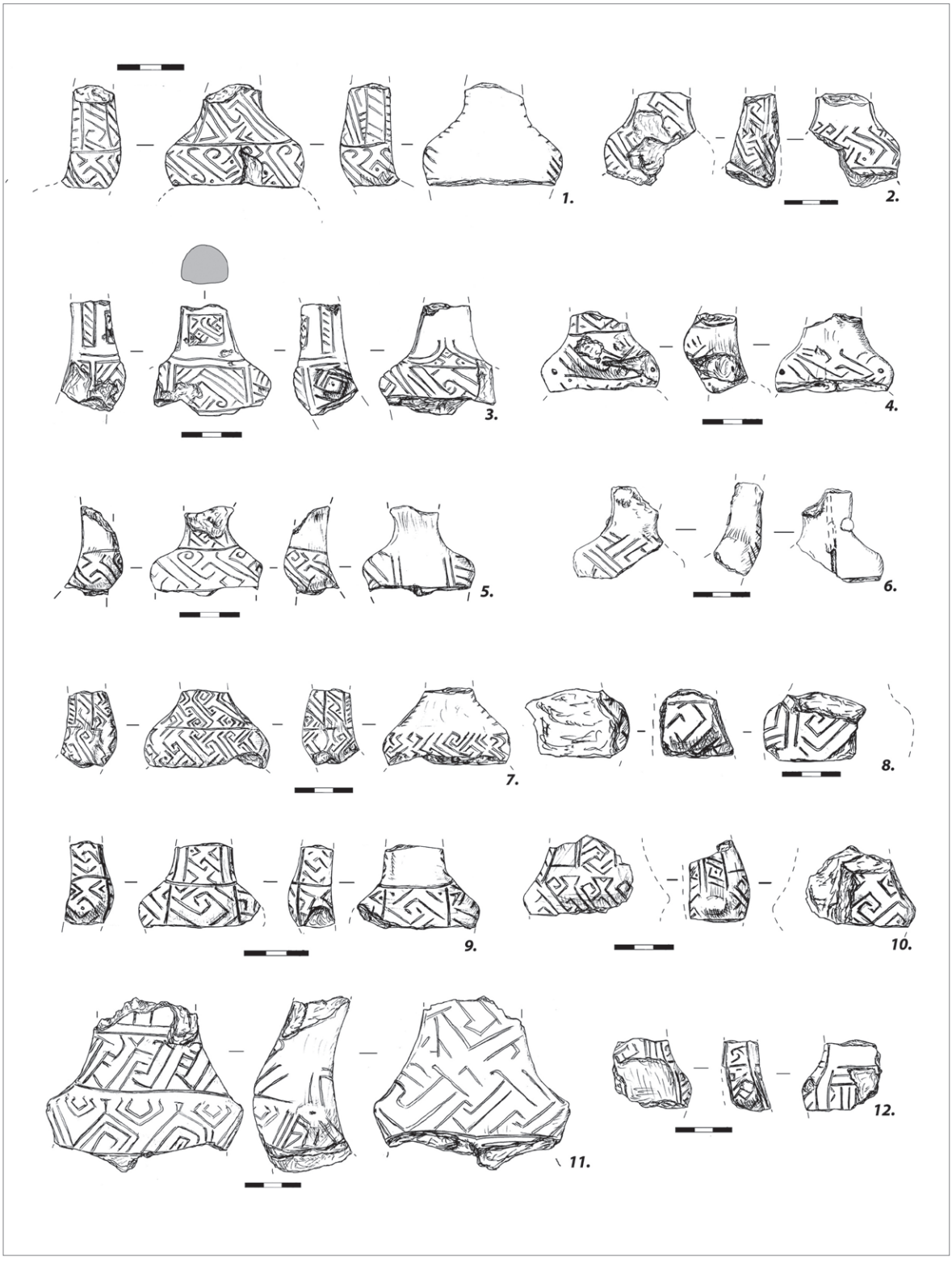
Т II.11. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.11. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

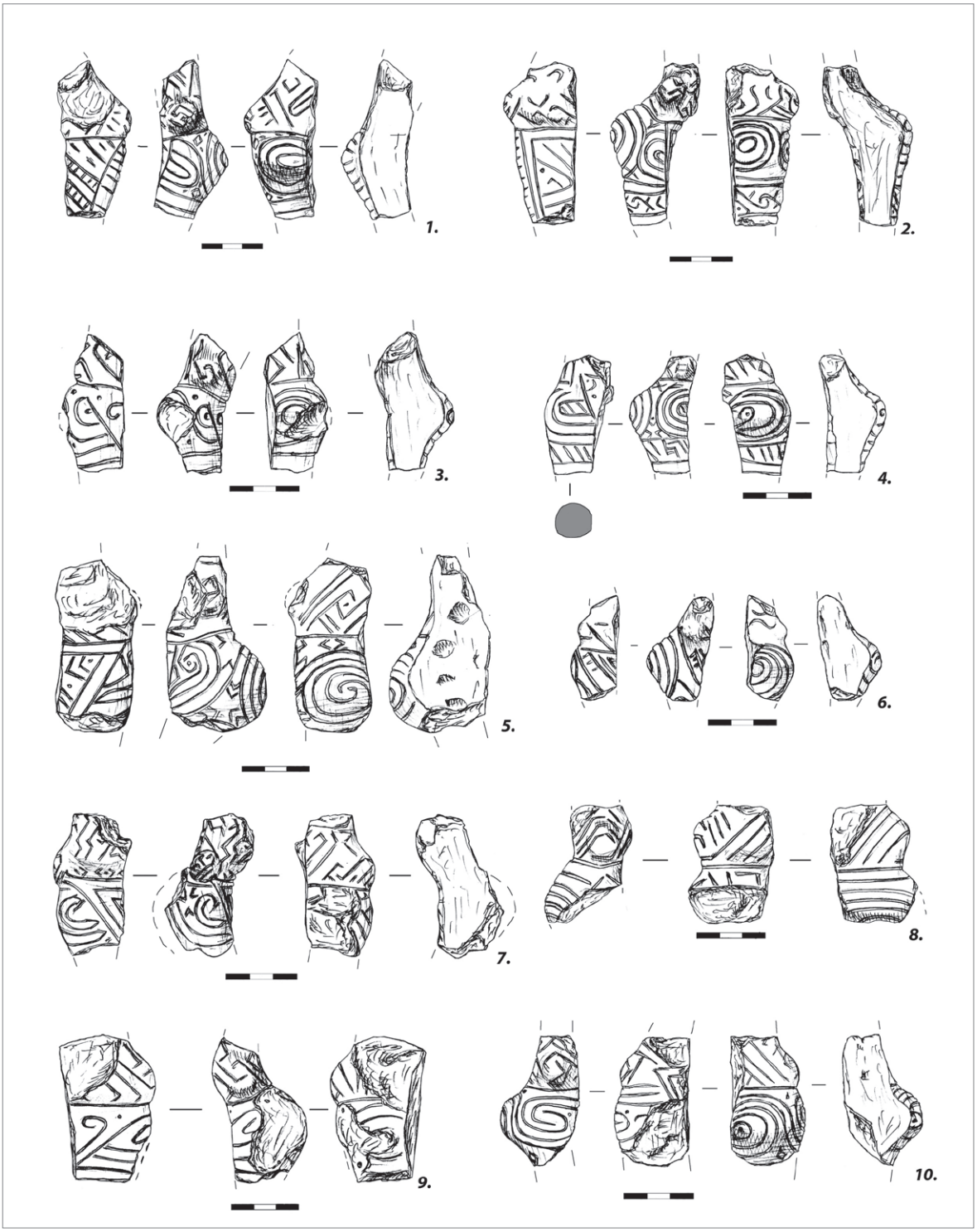
Т II.12. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.12. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

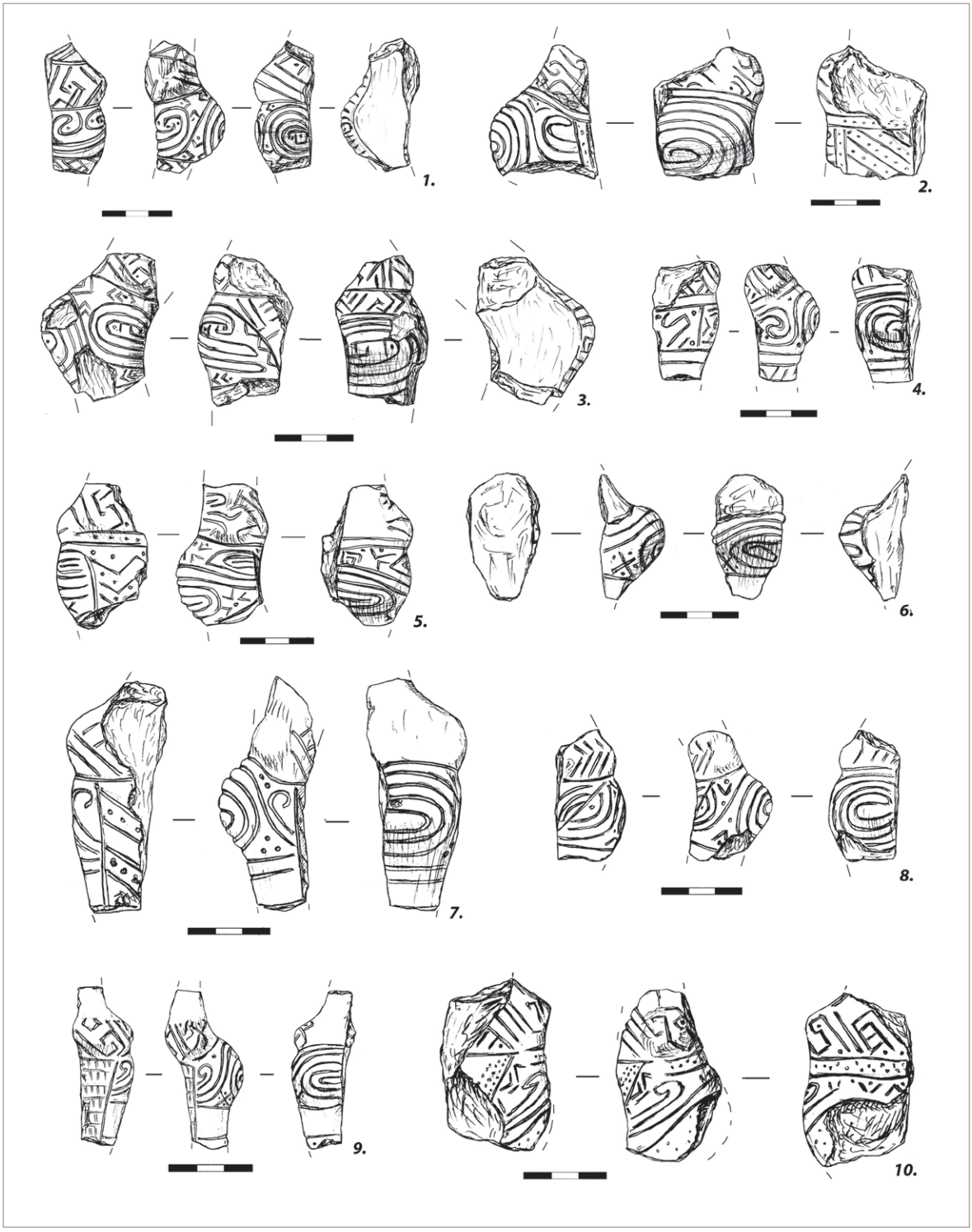
Т II.13. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.13. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

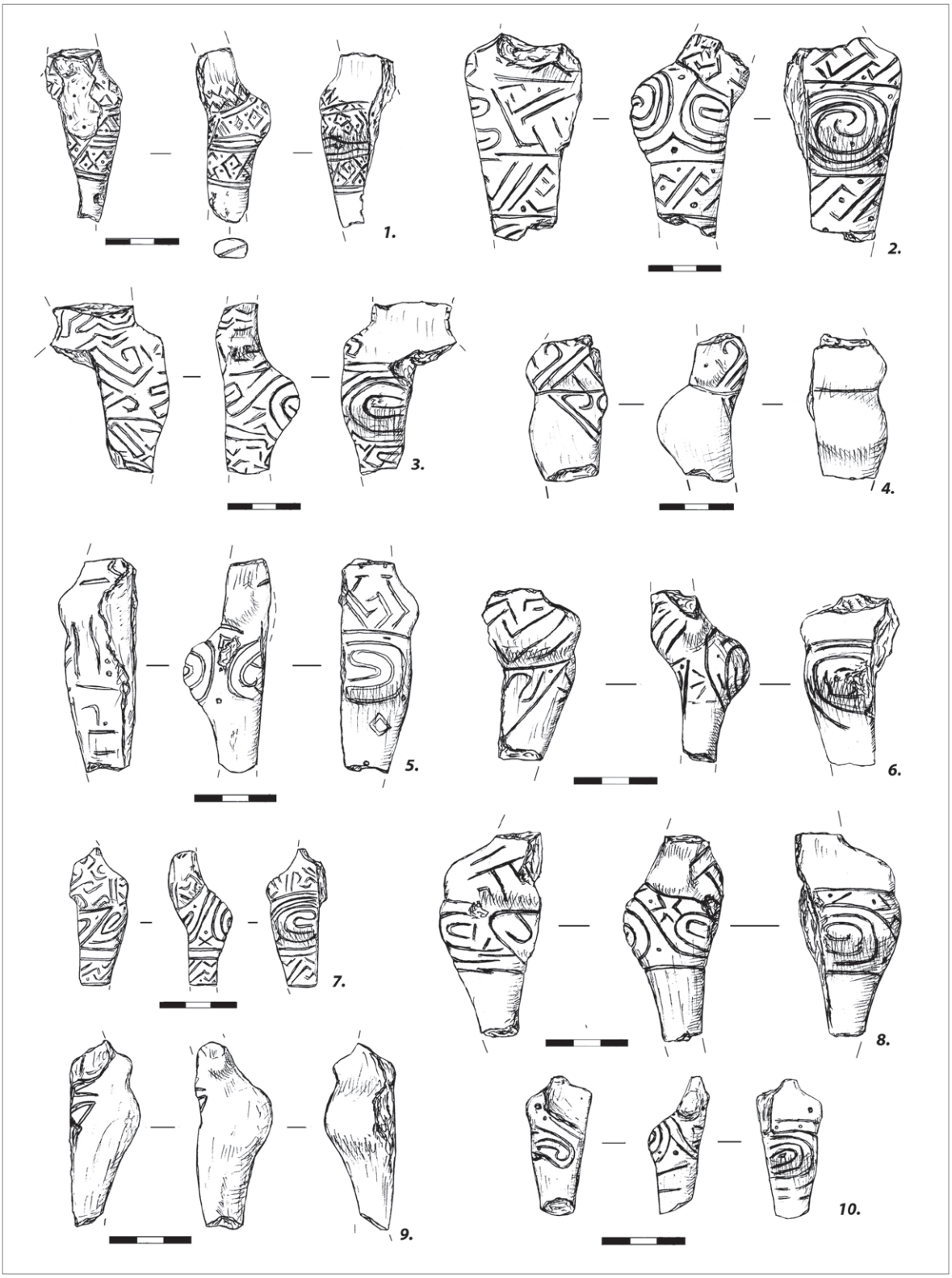
Т II.14. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.14. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

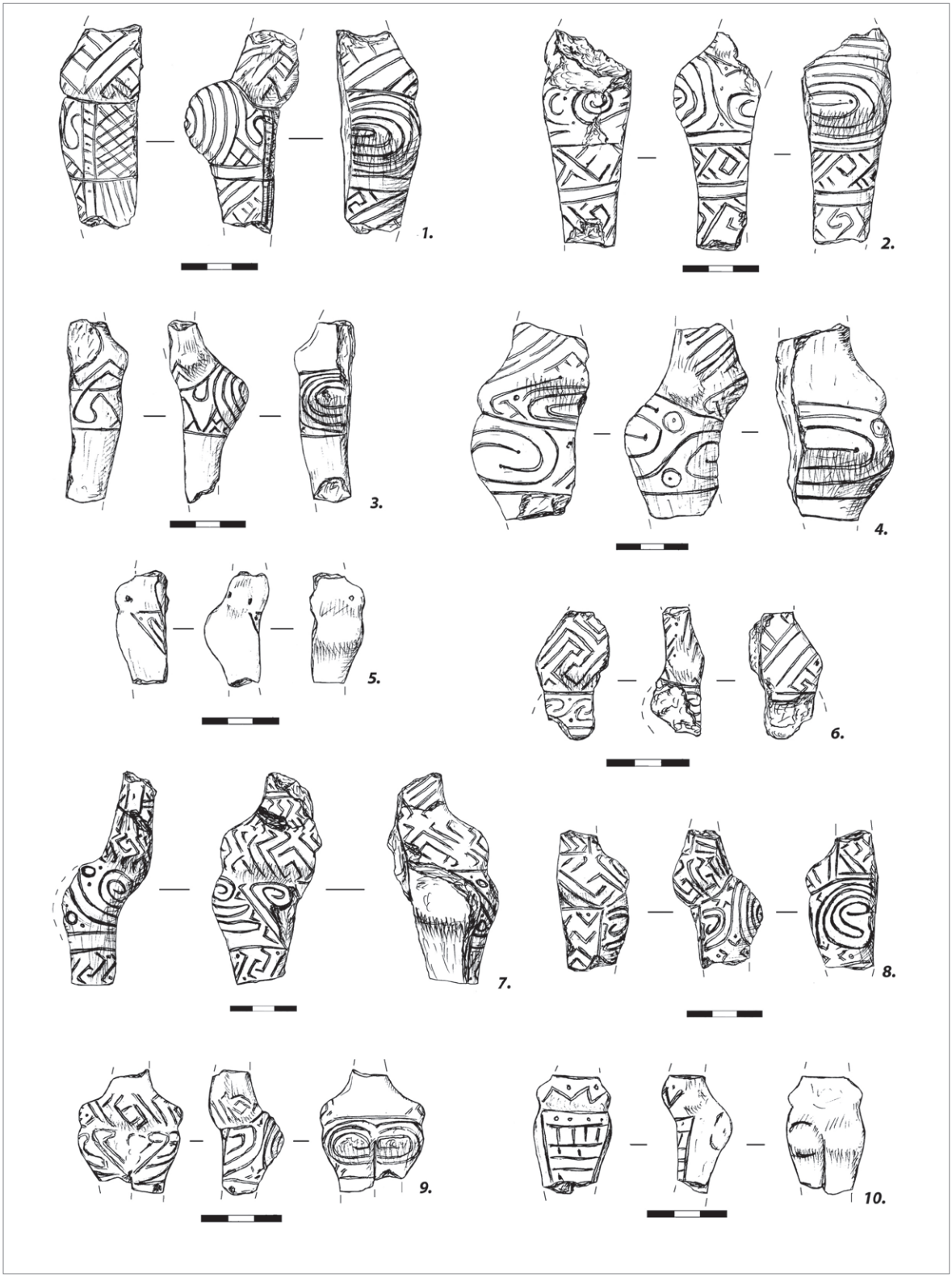
Т II.15. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.15. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

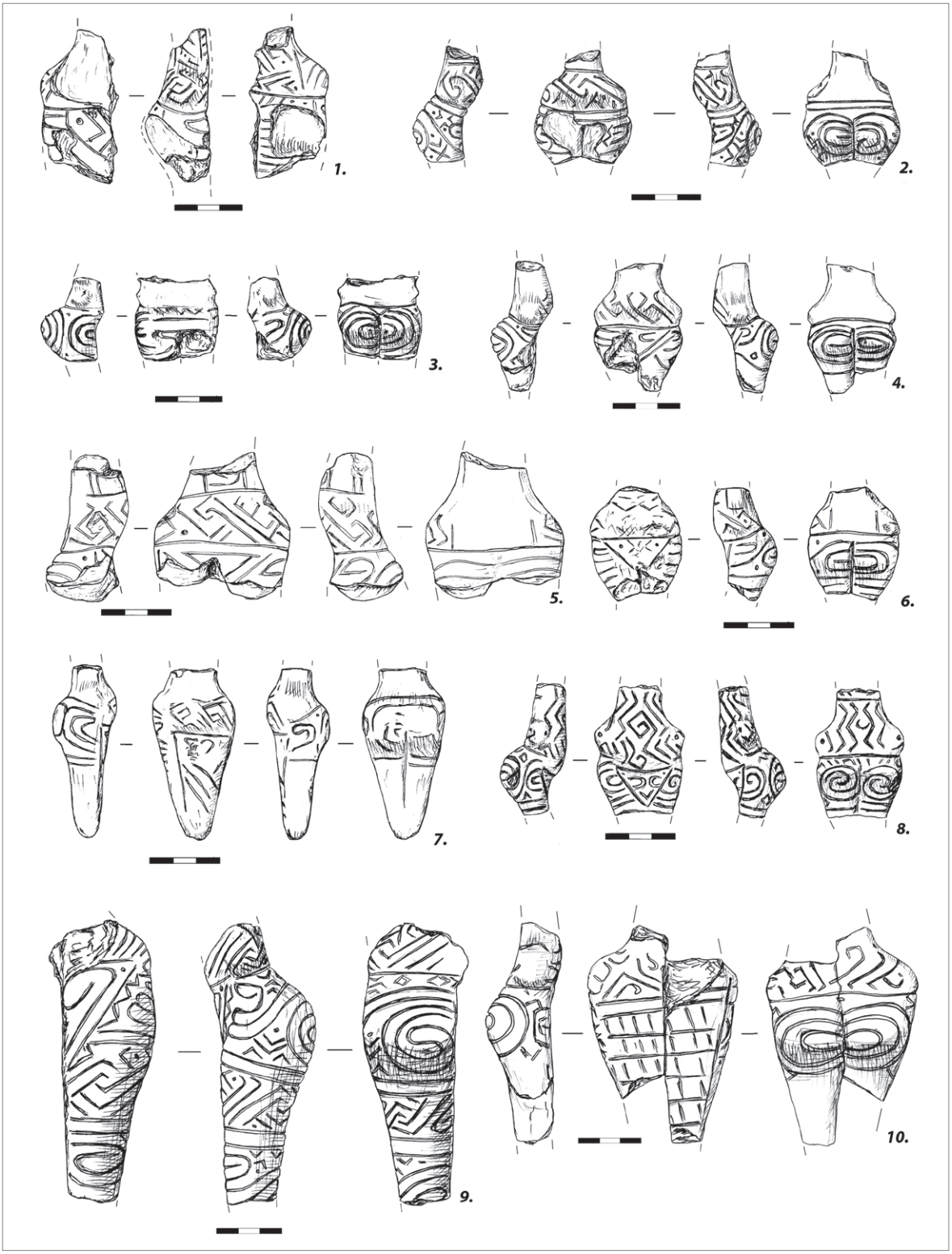
Т II.16. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.16. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

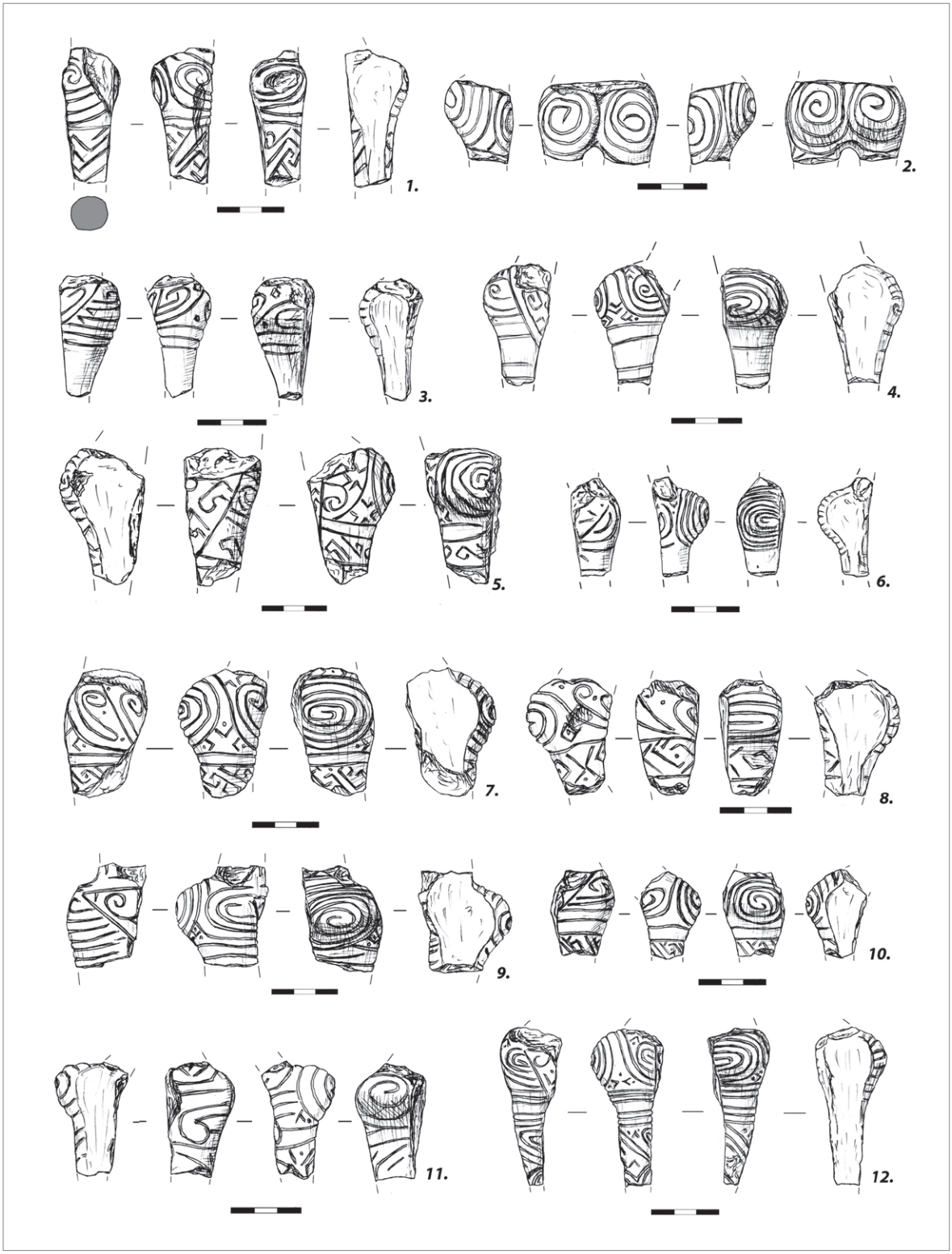
Т II.17. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.17. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

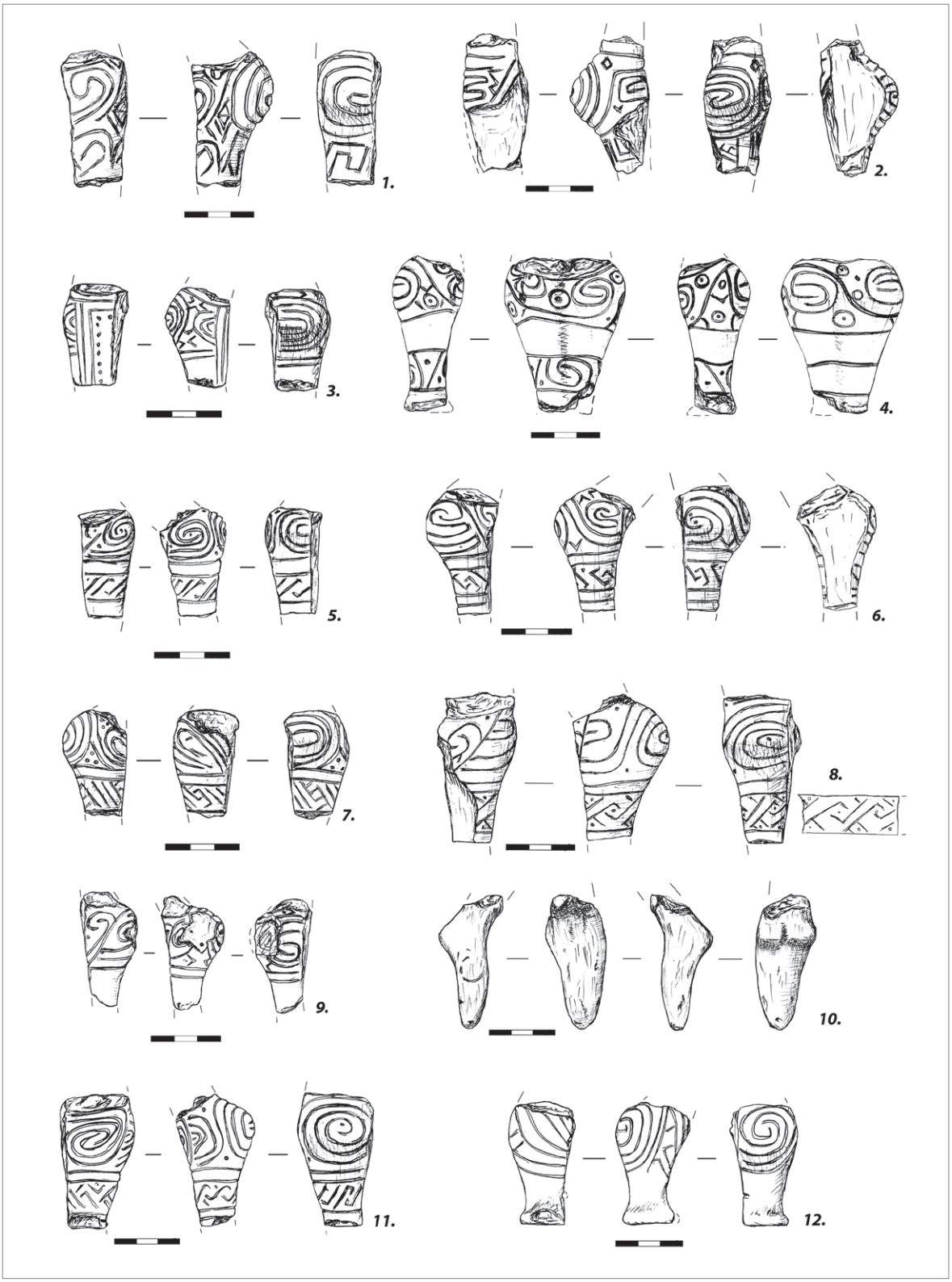
Т II.18. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.18. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

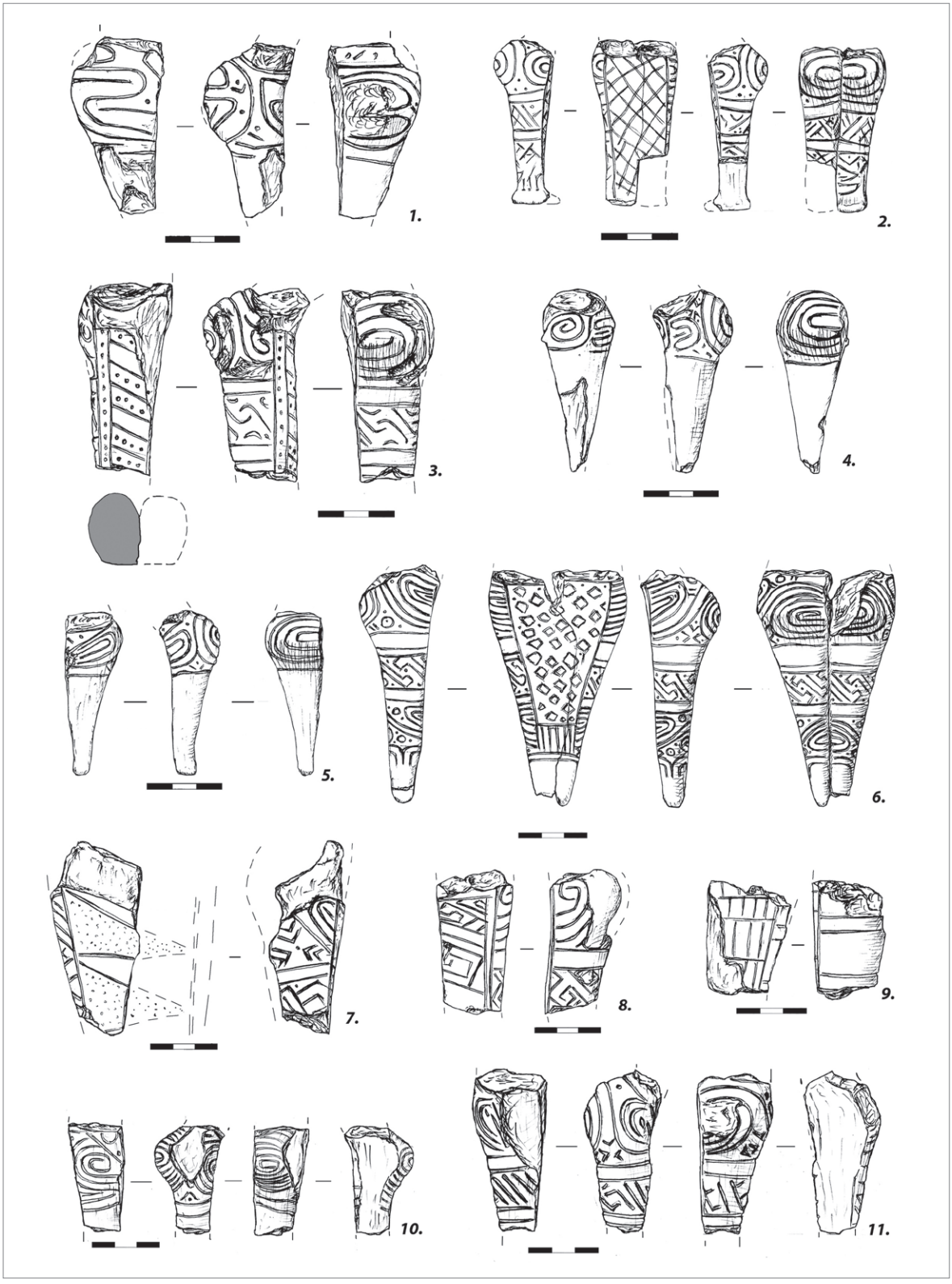
Т II.19. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.19. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

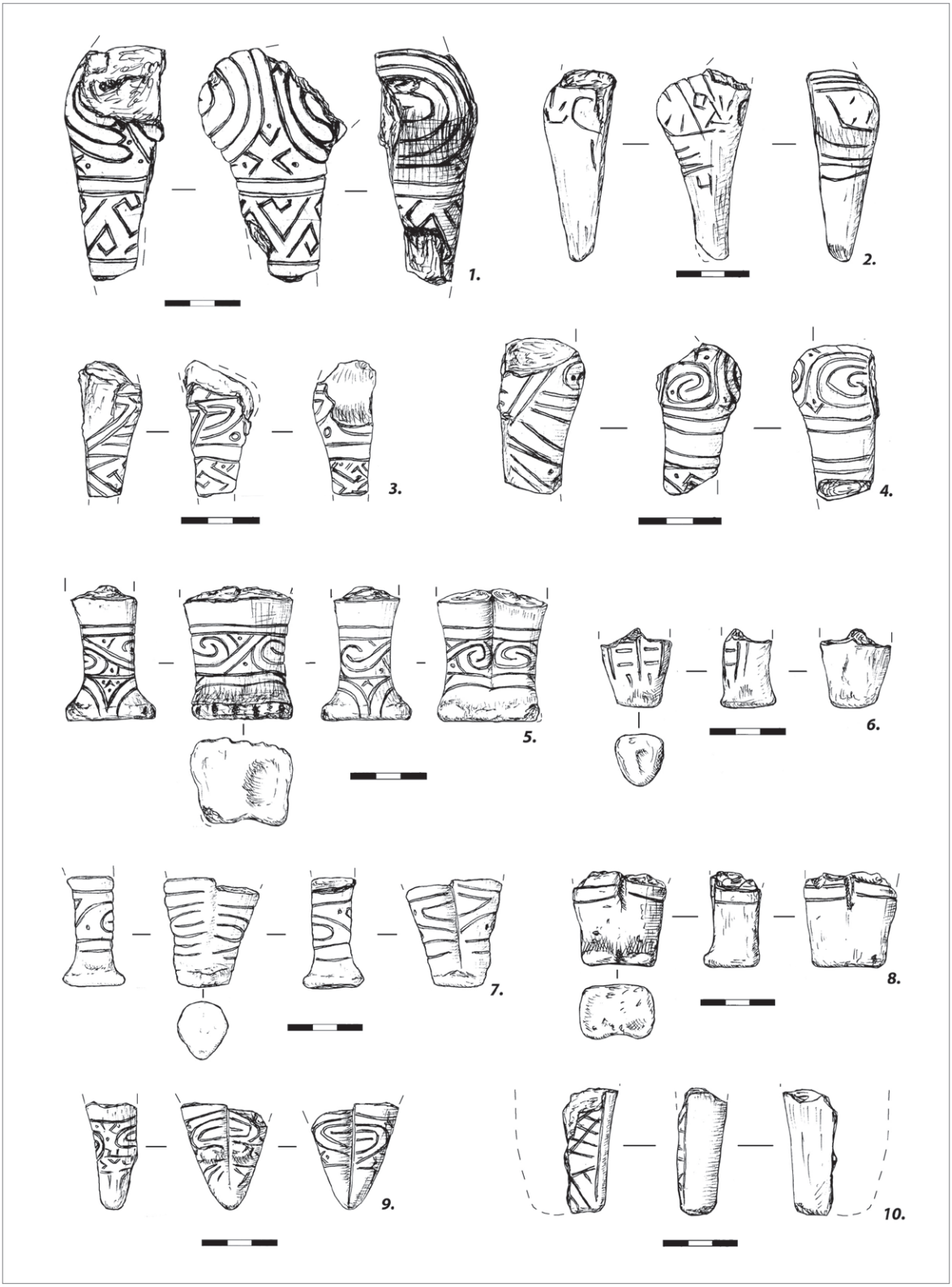
Т II.20. Градешница. фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.20. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

Т II.21. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.21. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

Т II.22. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
Т II.22. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

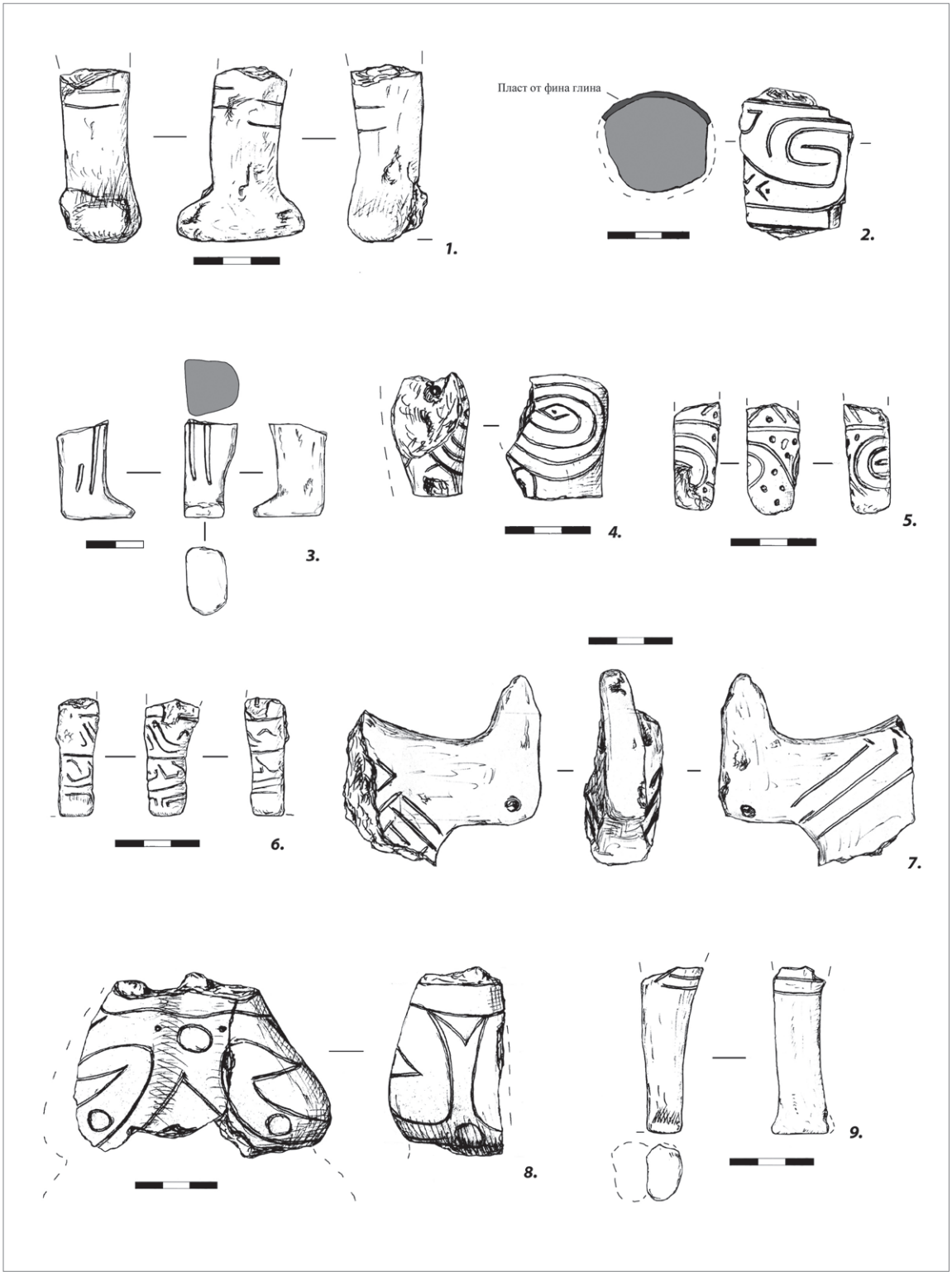
Т II.23. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.23. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

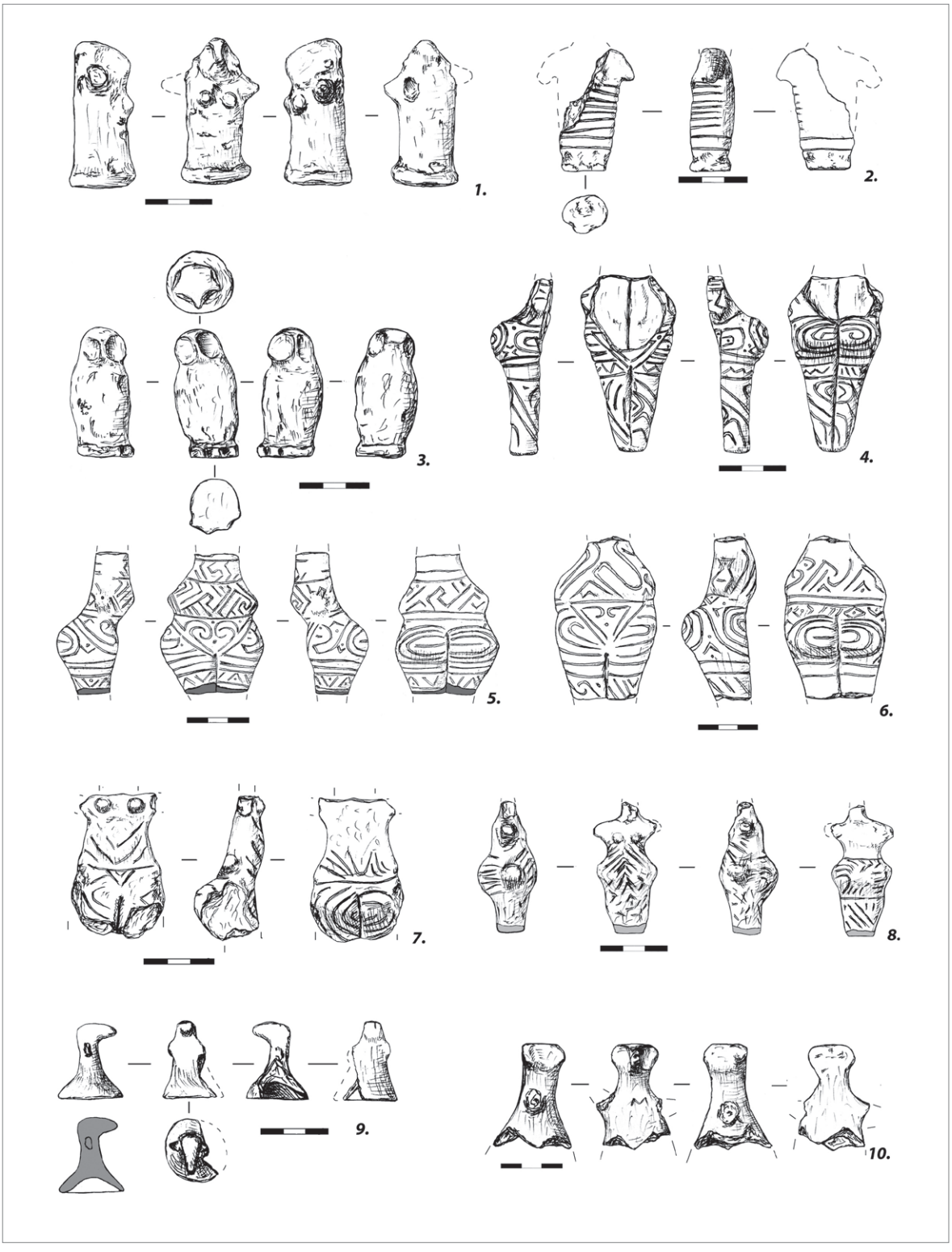
Т II.24. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.24. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

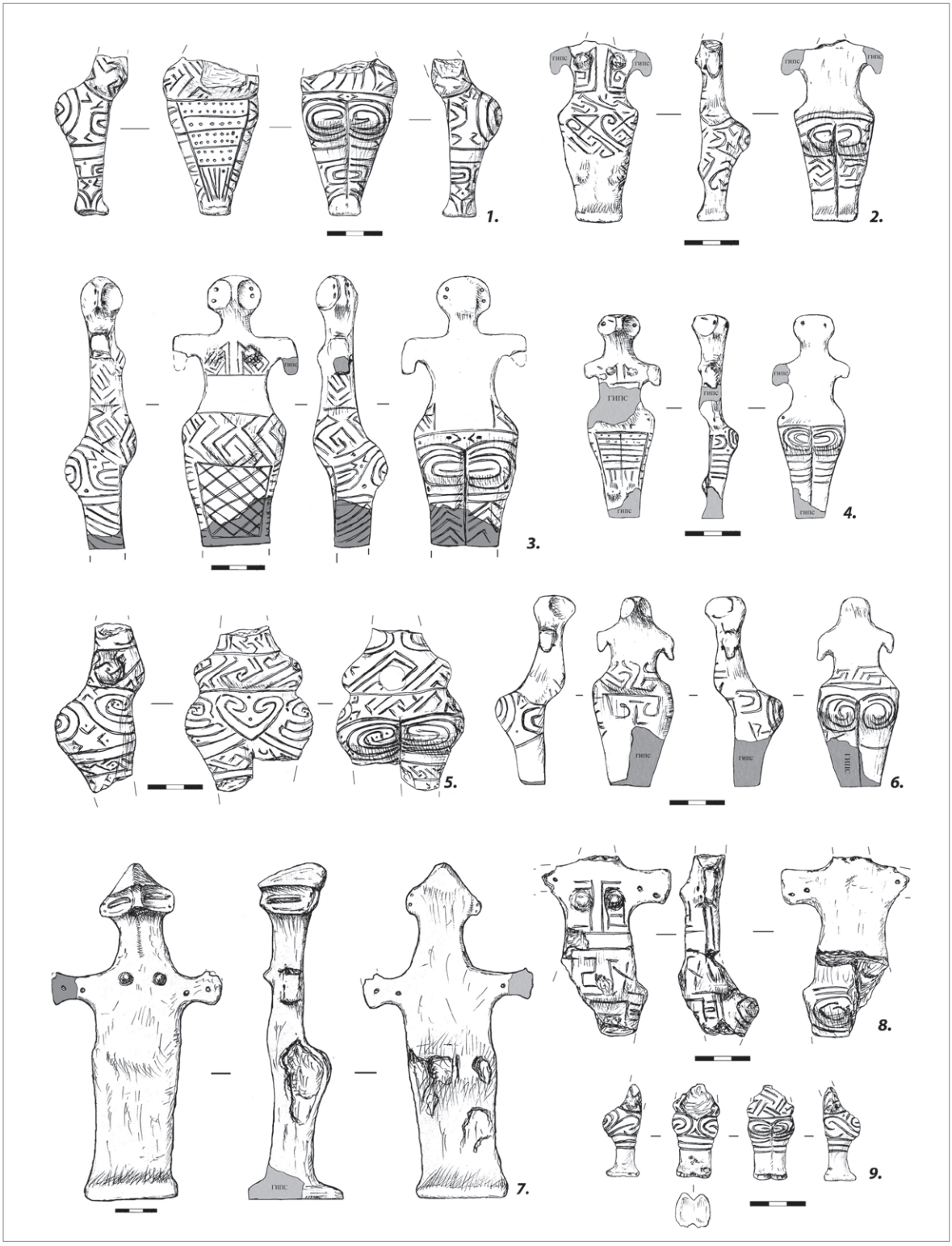
Т II.25. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.25. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

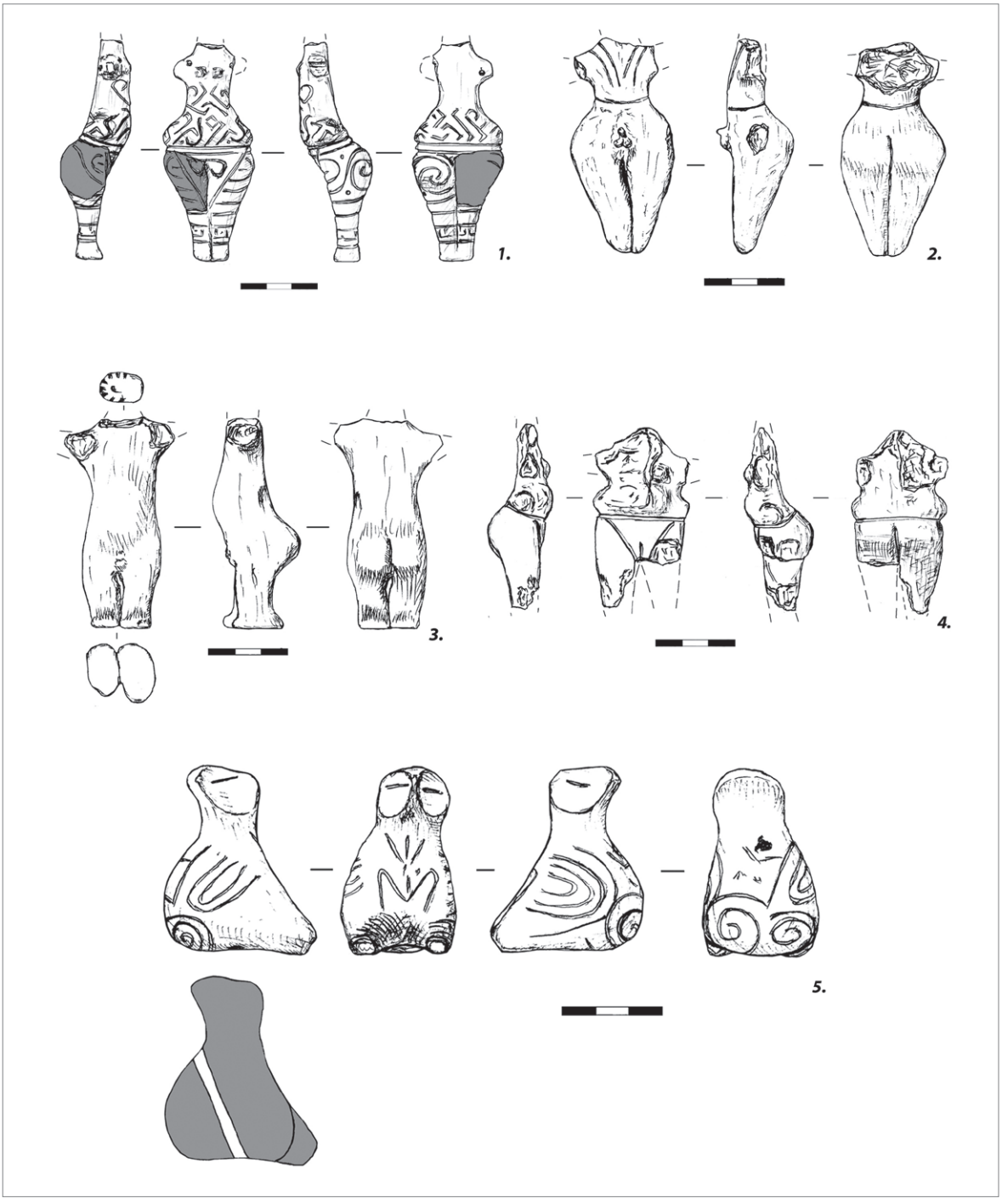
Т II.26. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.26. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

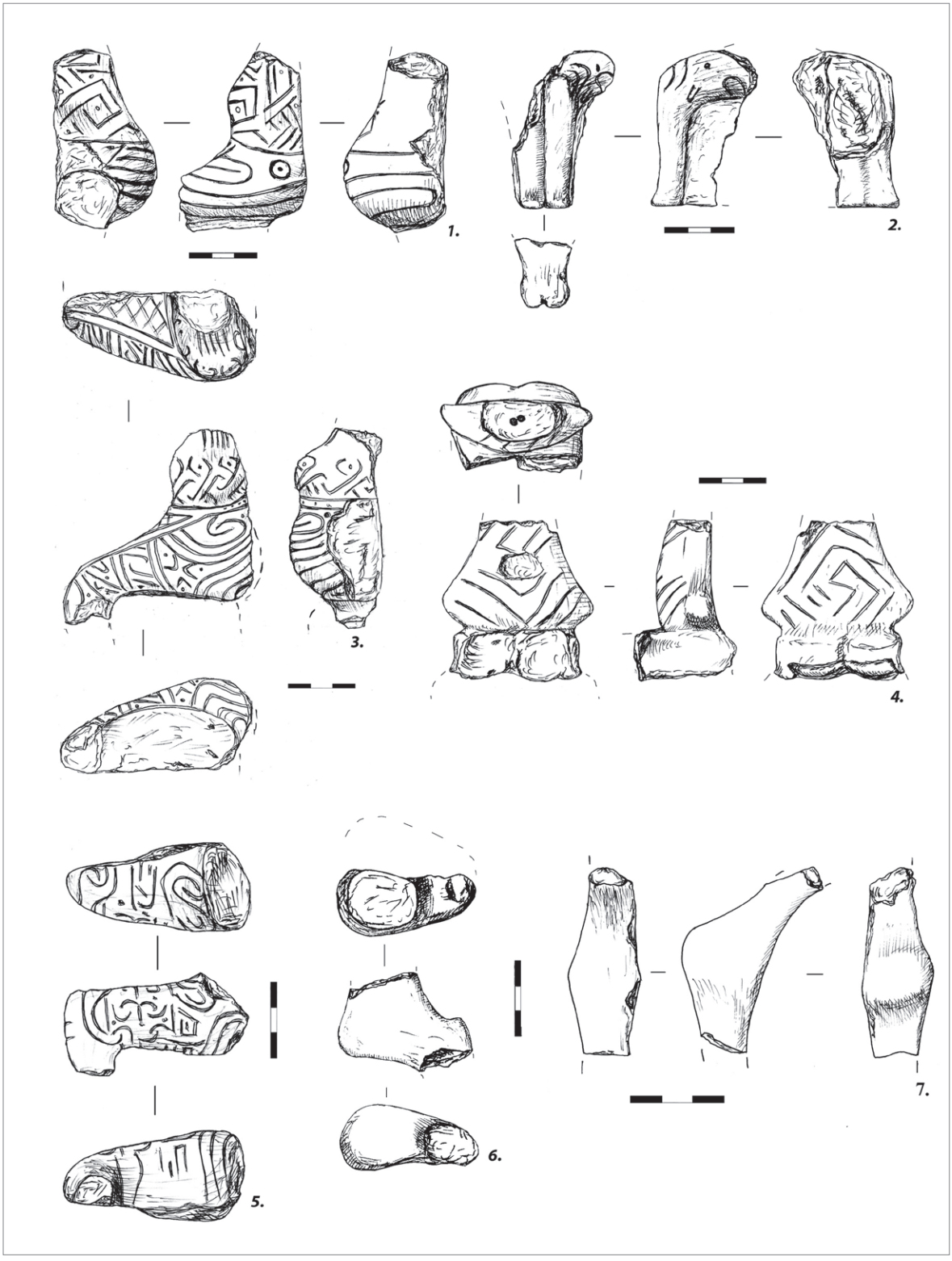
Т II.27. Градешница. Антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.27. Gradeshnitsa. Anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

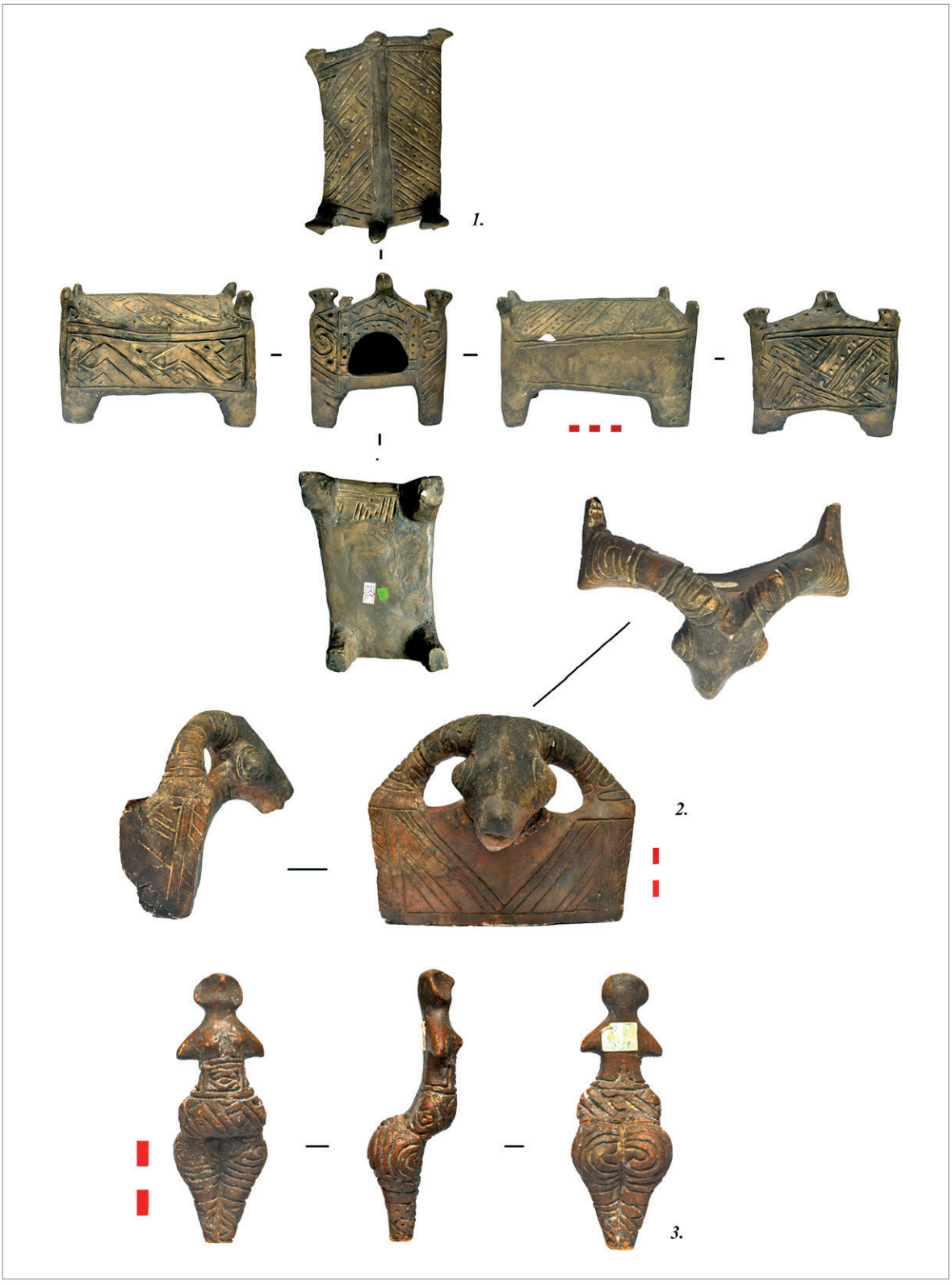
Т II.28. Градешница. Антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.28. Gradeshnitsa. Anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

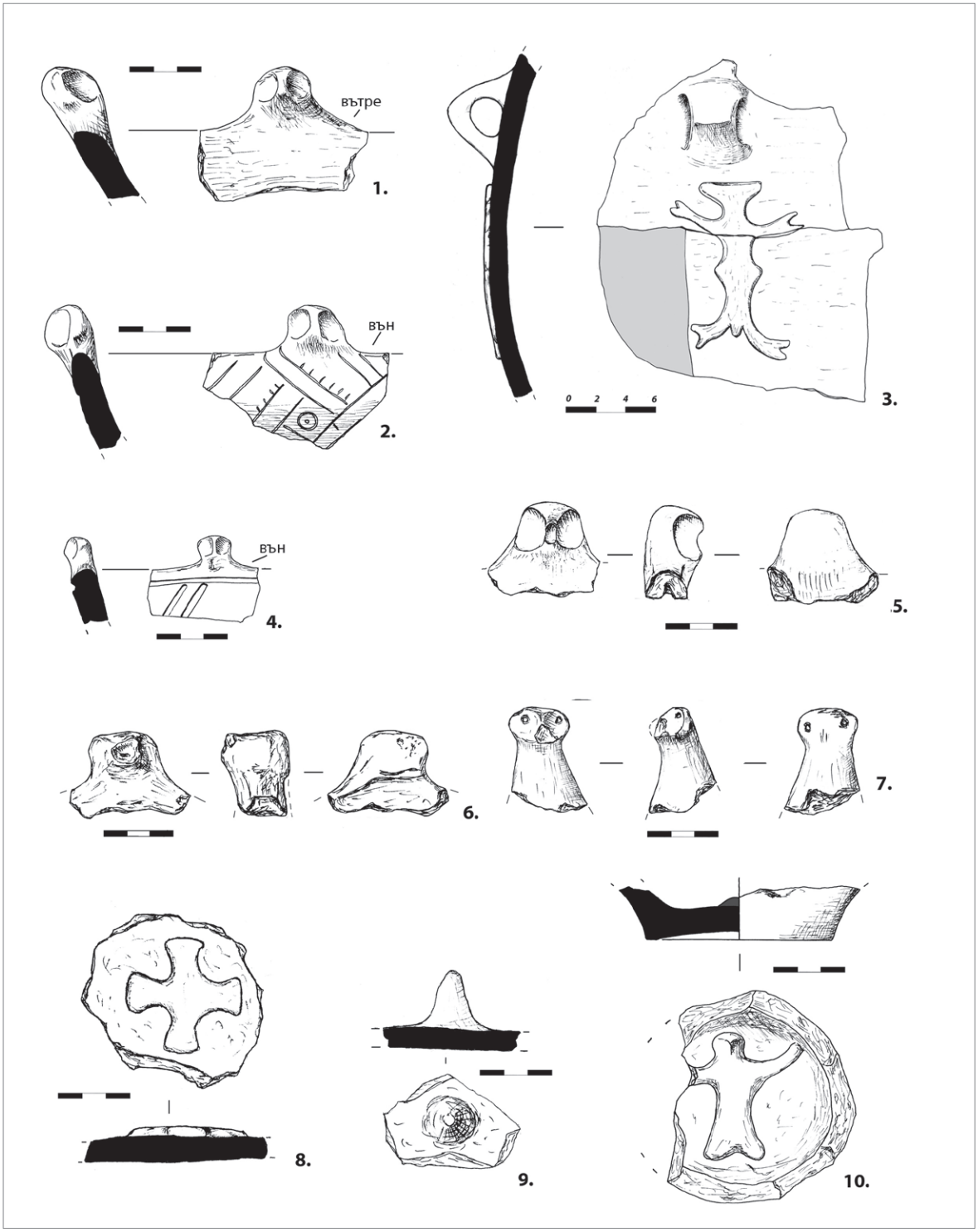
Т II.29. Градешница. Антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T II.29. Gradeshnitsa. Anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

Т II.30. Градешница. Фрагменти от антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).
Т II.30. Gradeshnitsa. Fragments of anthropomorphic figurines (drawings by V. Danov).

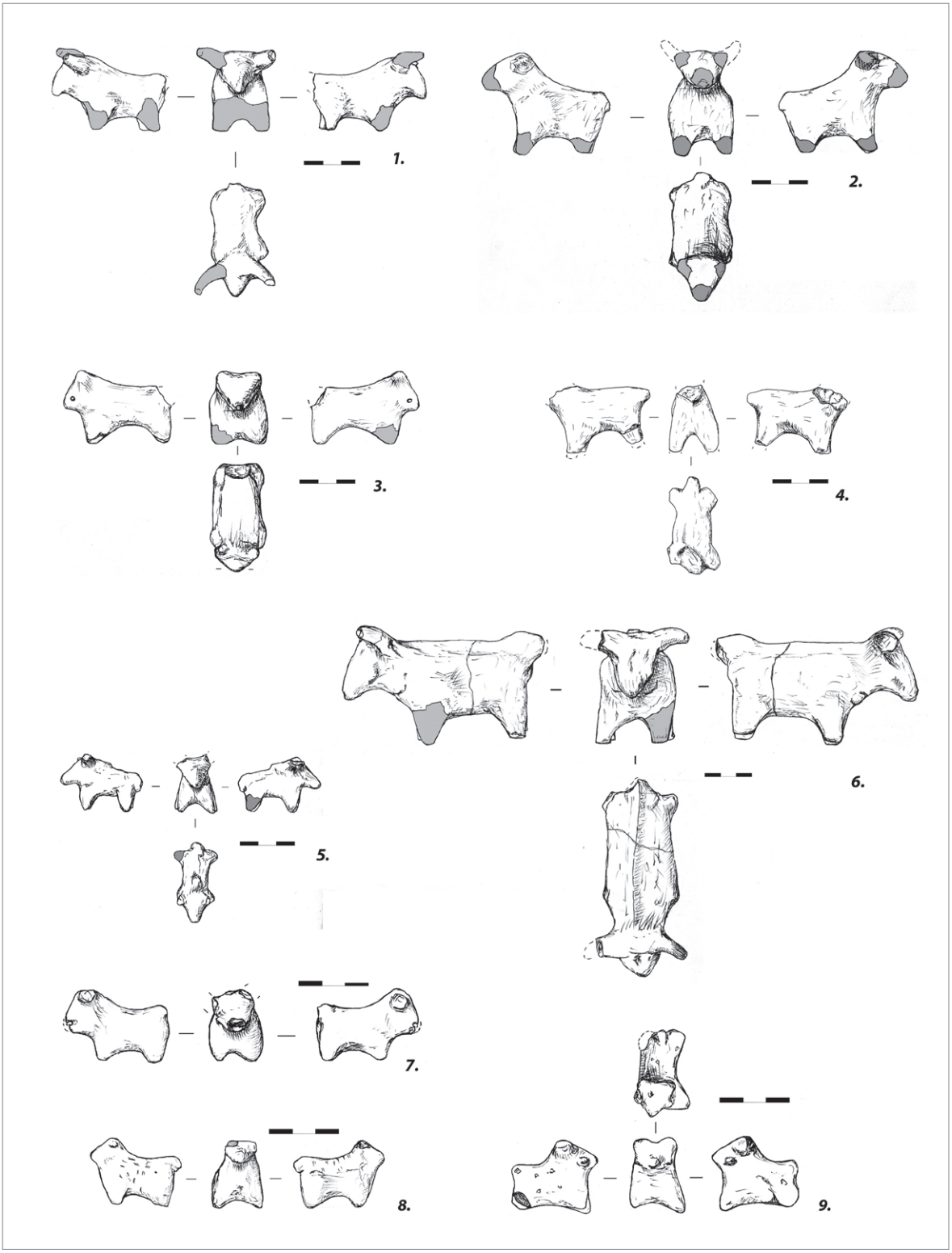

Т II.31. Градешница. 1- модел на постройка; 2- фрагмент от олтарче с моделирано зооморфно изображение; 3 – антропоморфна фигурка (снимки В. Данов).
T II.31. Gradeshnitsa. 1- building model; 2- fragment of a small alter with a modelled zoomorphic depiction; 3 – anthropomorphic figurine (photos by V. Danov).

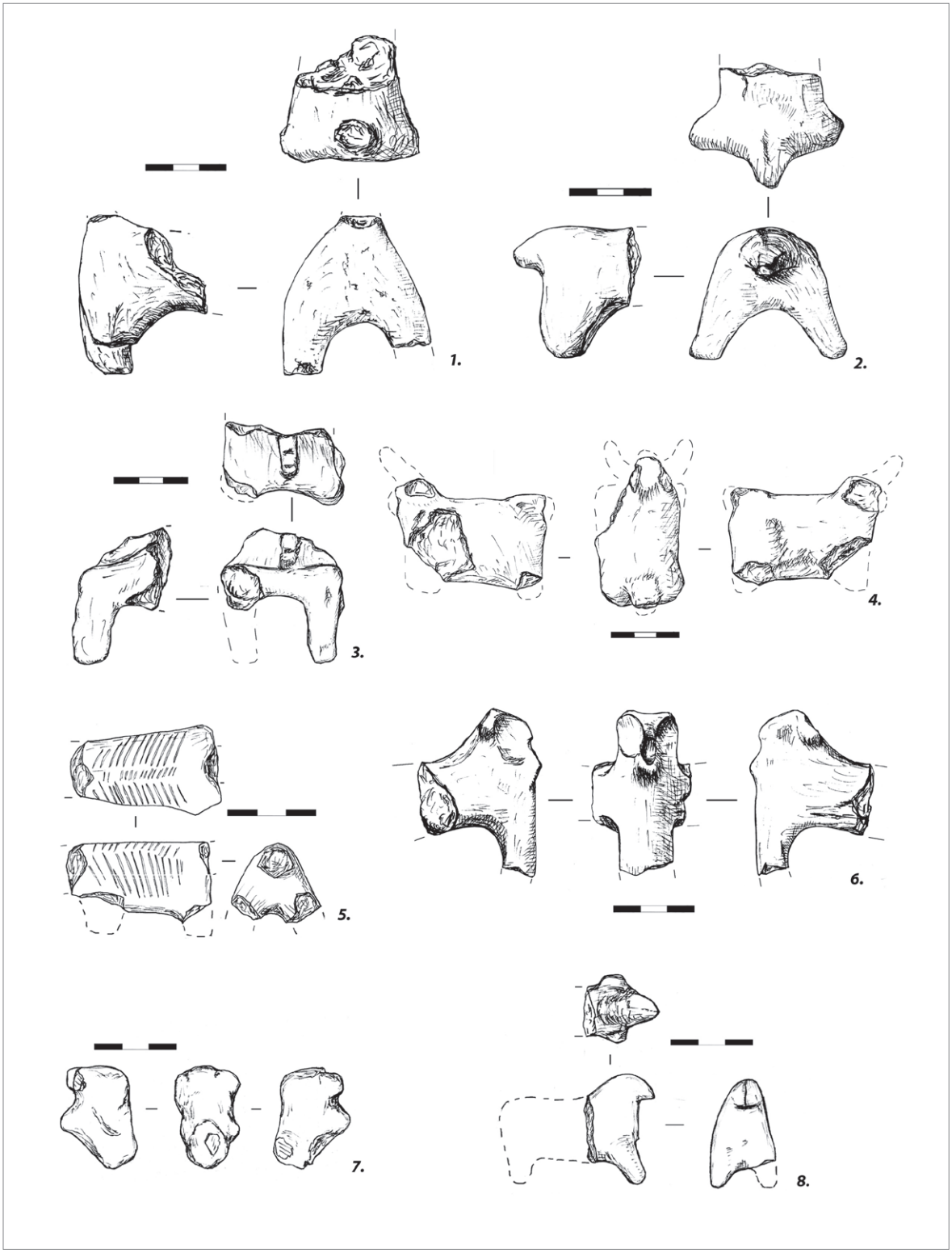

Т II.32. Градешница. 1 – 6, 10 – антропоморфни изображения, моделирани върху съдове; 7 – антропоморфна дръжка на похлупак; 8 – 9 – пластични изображения върху дъна на съдове (рисунки В. Данов).

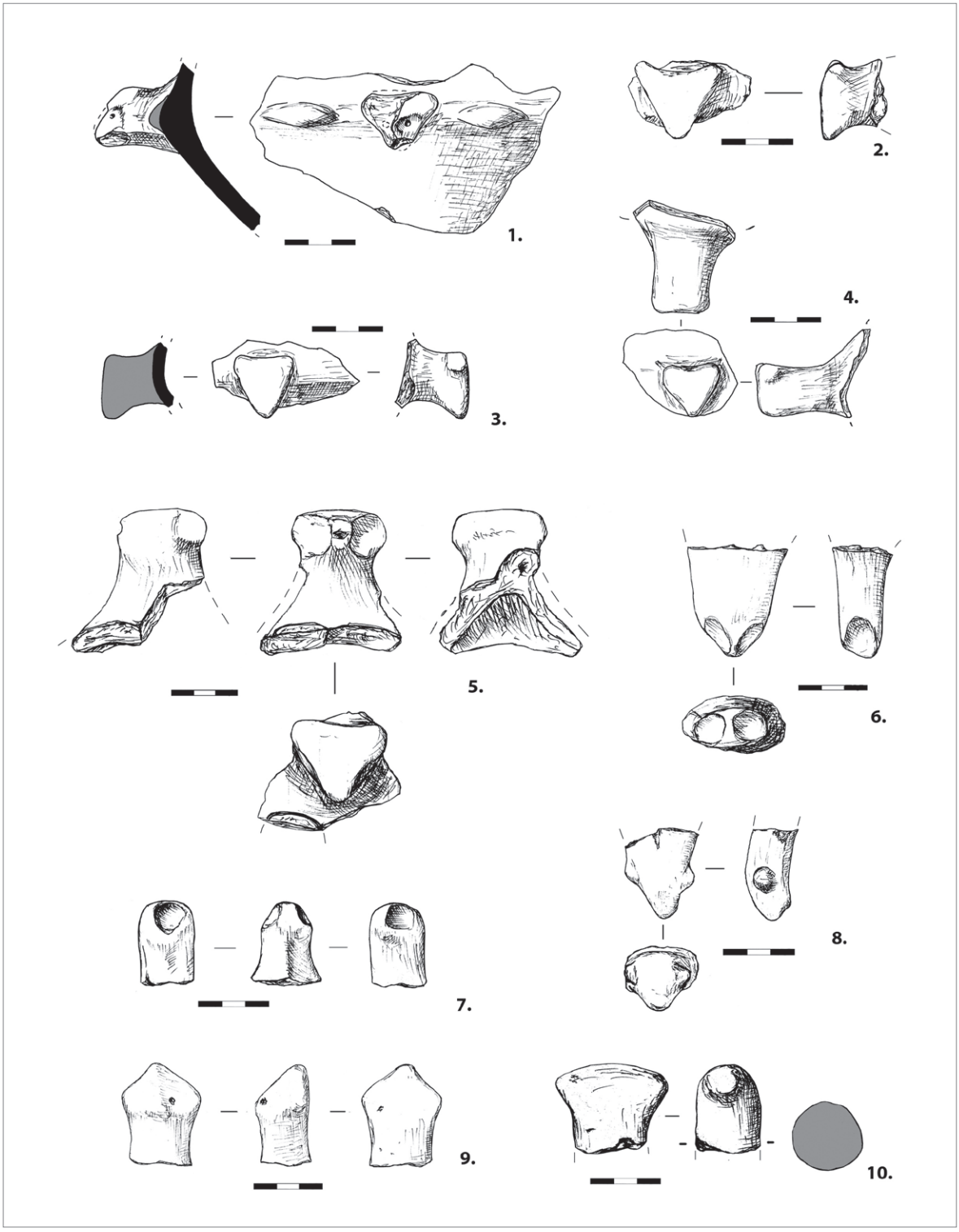
T II.32. Gradeshnitsa. 1 – 6, 10 – anthropomorphic depictions modelled on the vessels; 7 – anthropomorphic lid handle; 8 – 9 – plastic images on the bottoms of vessles (drawings by V. Danov).

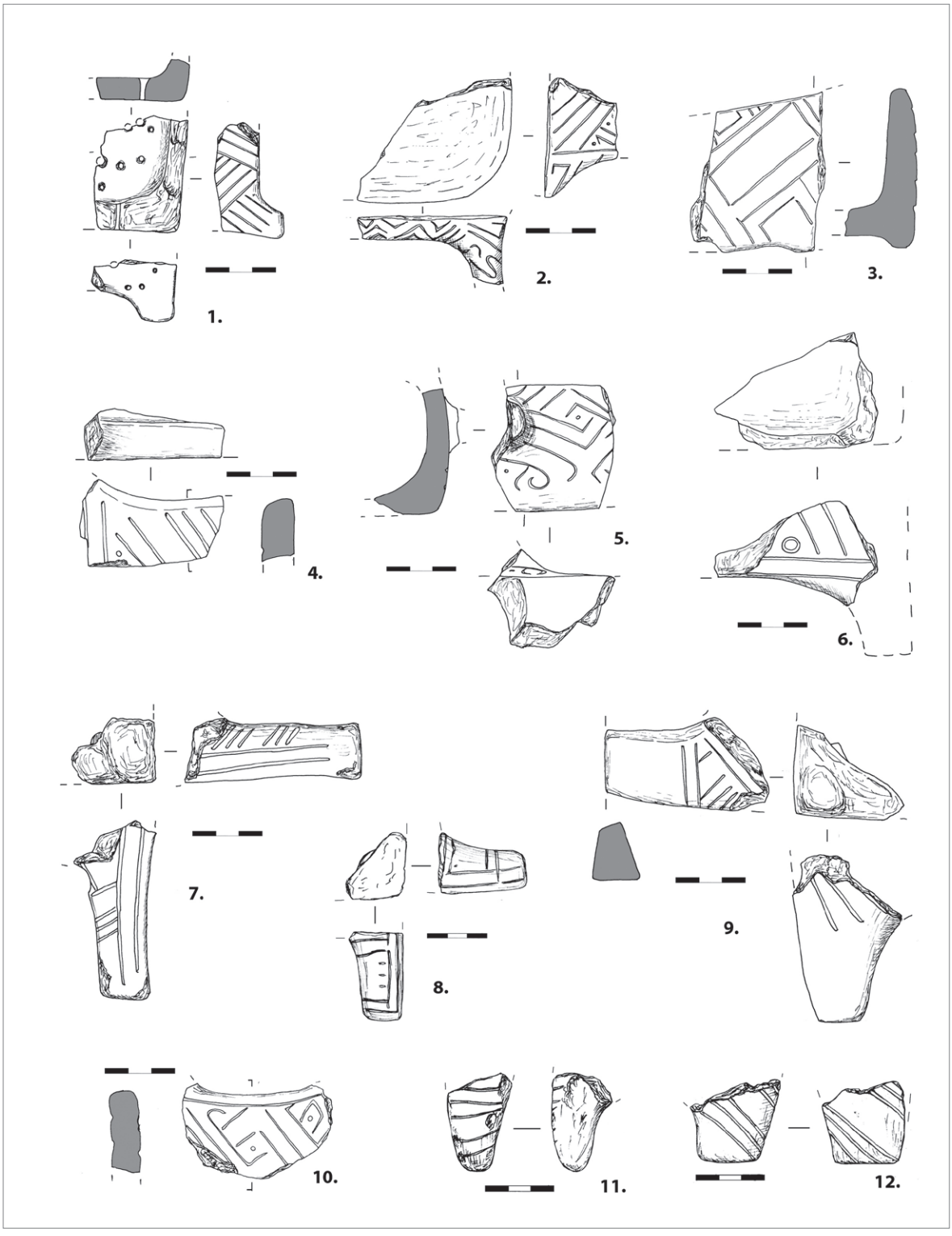
Т III.1. Градешница. Зооморфни фигурки (рисунки В. Данов).
T III.1. Gradeshnitsa. Zoomorphic figurines (drawings by V. Danov).

*Т III.**2.** Градешница. Зооморфни фигурки (рисунки В.Данов).*
T III.2. Gradeshnitsa. Zoomorphic figurines (drawings by V. Danov).

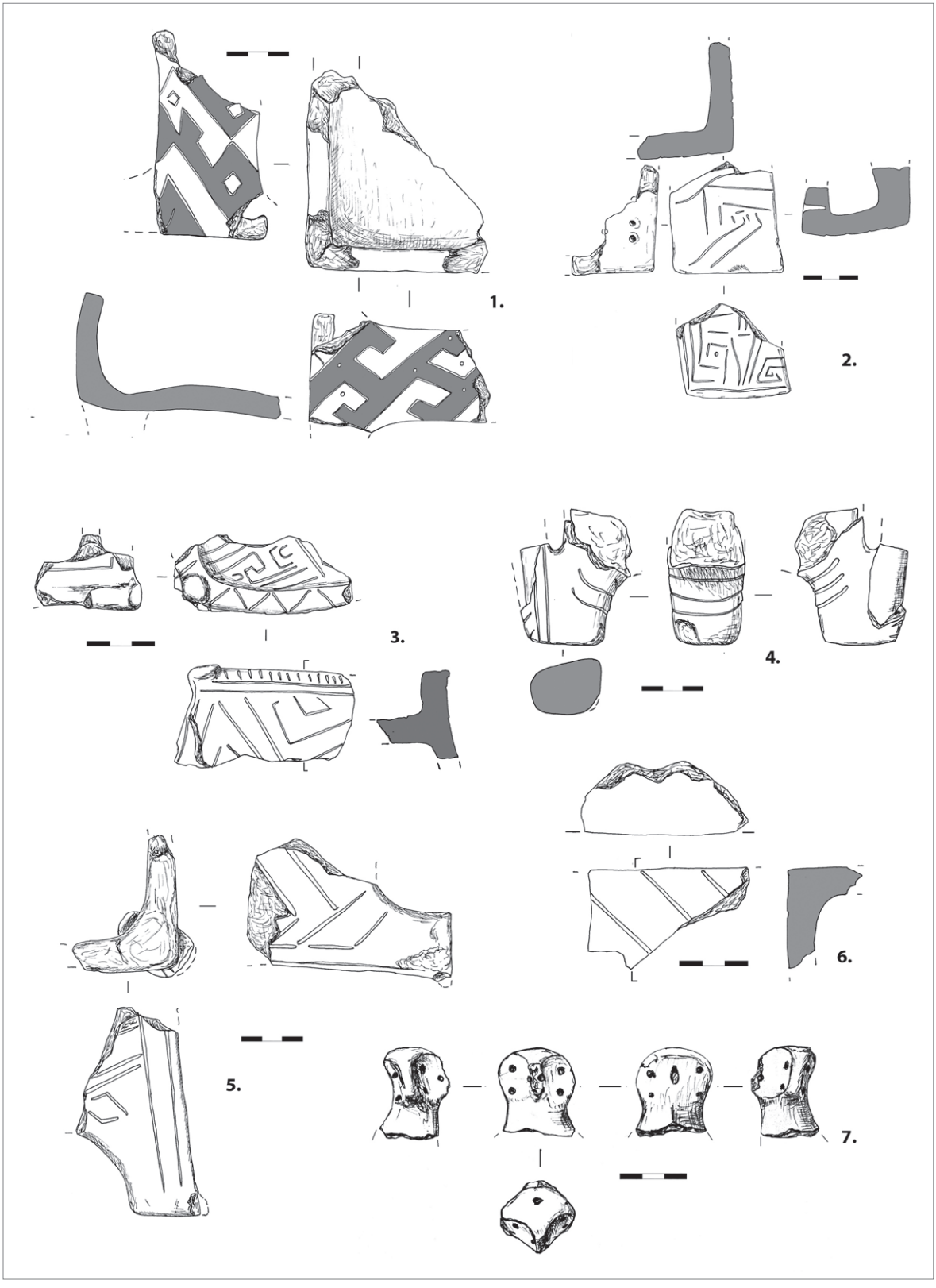
Т III.3. Градешница. 1 – 4, 6 – 8- зооморфни израстъци (дръжки) на съдове; 5 – зооморфна дръжка на капак; 9, 10 – керамични дръжки (рисунки В. Данов).
T III.3. Gradeshnitsa. 1 – 4, 6 – 8- zoomorphic lugs (handles) on vessels; 5 – zoomorphic lid handle; 9, 10 – ceramic handles (drawings by V. Danov).

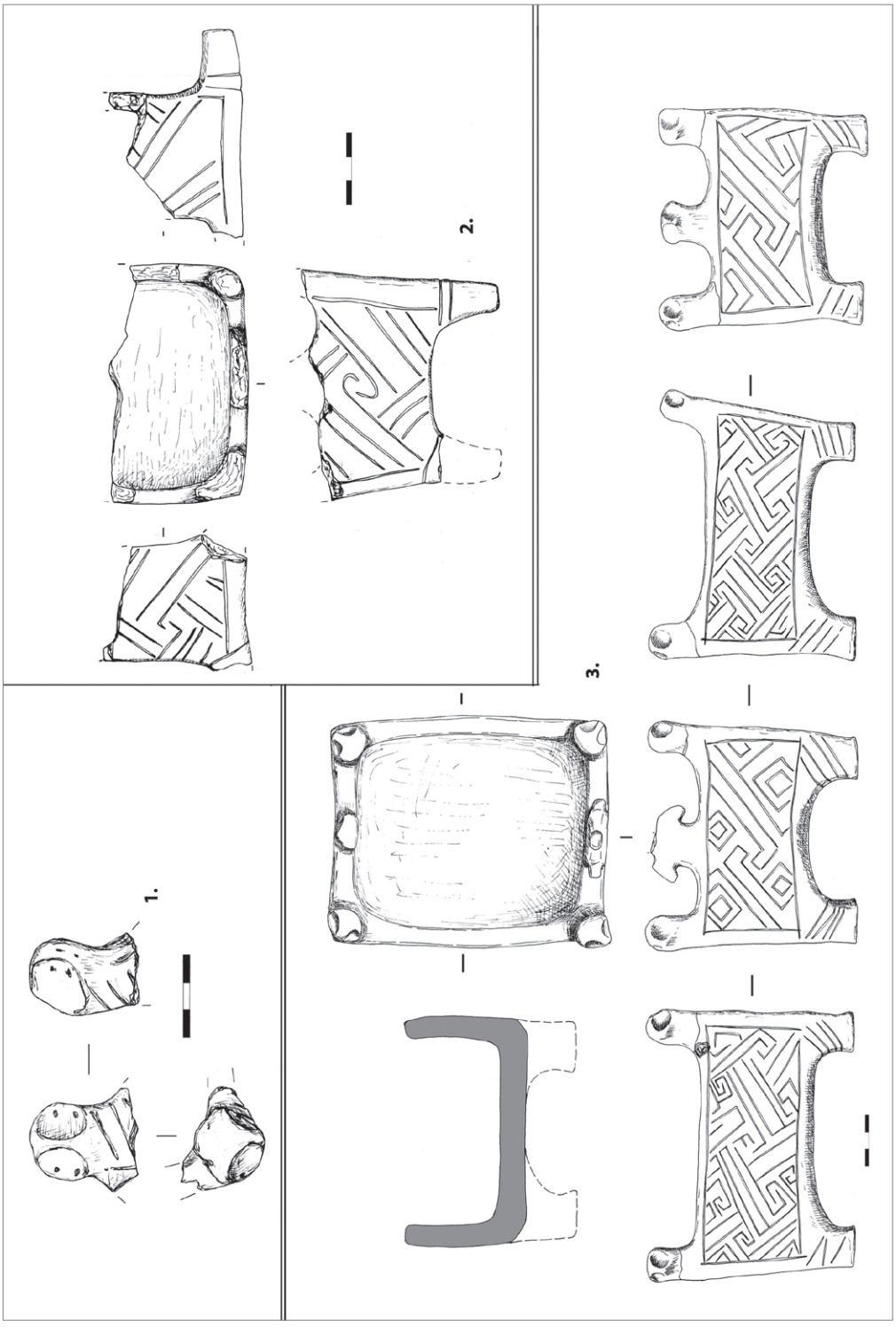
Т.IV.1. Градешница. Фрагменти от керамични предмети (рисунки В. Данов).
T.IV.1. Gradeshnitsa. Fragments of ceramic objects (drawings by V. Danov).

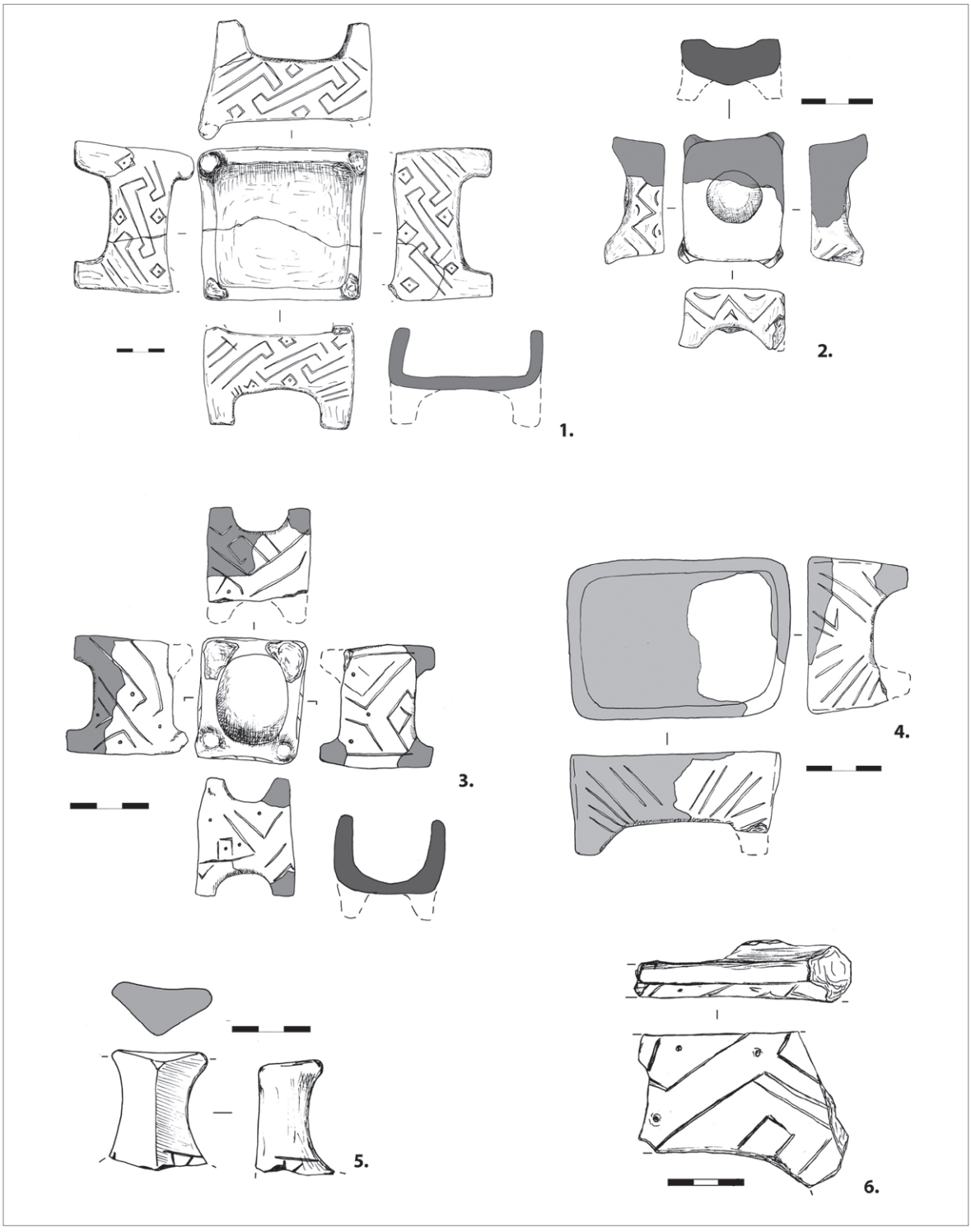
Т IV.2. Градешница. Фрагменти от керамични предмети (рисунки В. Данов).
Т IV.2. Gradeshnitsa. Fragments of ceramic objects (drawings by V. Danov).

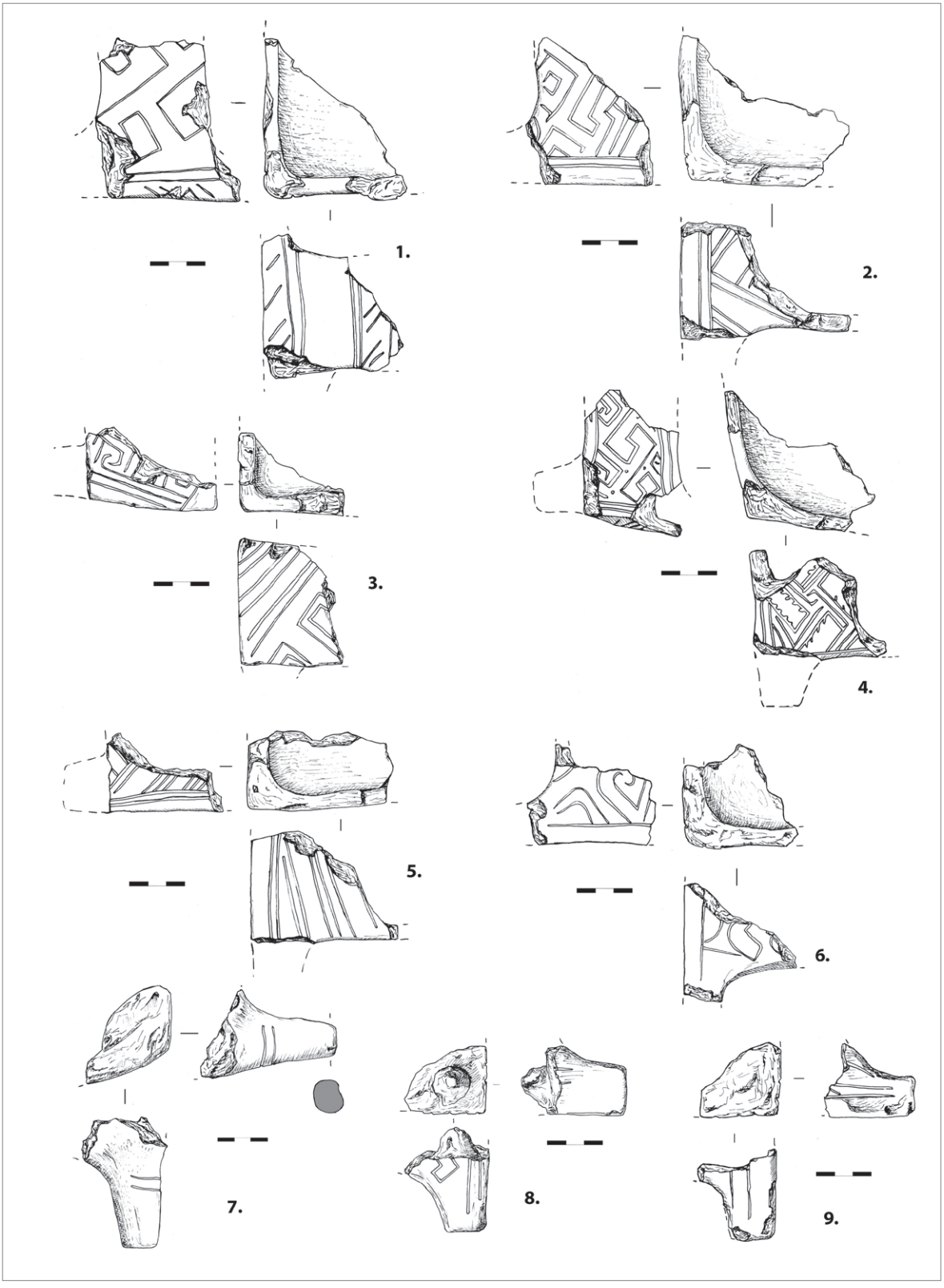
Т IV.3. Градешница. Фрагменти от керамични предмети (рисунки В. Данов).
T IV.3. Gradeshnitsa. Fragments of ceramic objects (drawings by V. Danov).

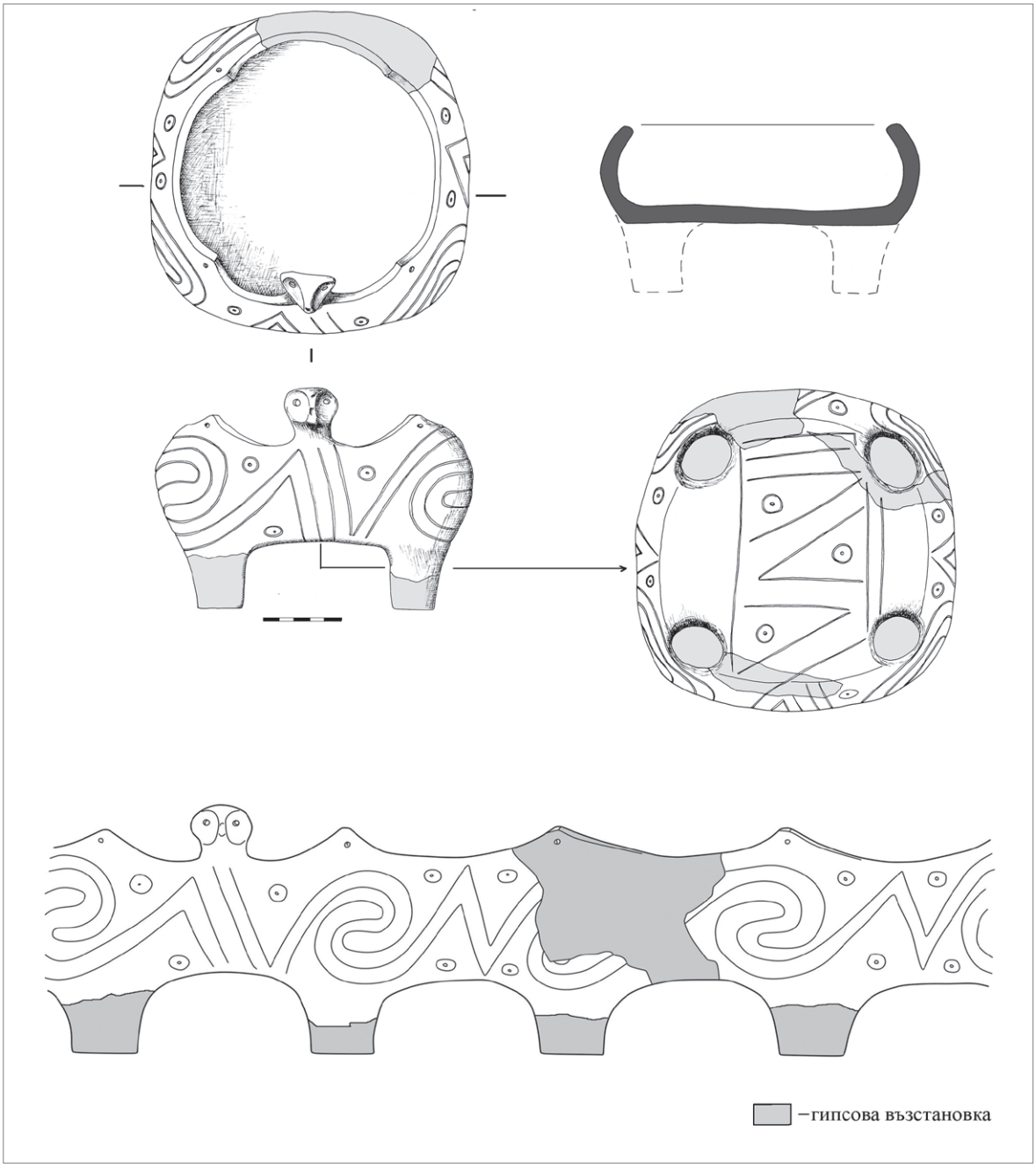
Т IV.4. Градешница. 1 – антропоморфен израстък от жертвеник; 2, 3 – жертвеници от подтип 1.2.2 (рисунки В. Данов).
T IV.4. Gradeshnitsa. 1 – anthropomorphic lug from an altar; 2, 3 – altars of subtype 1.2.2 (drawings by V. Danov).

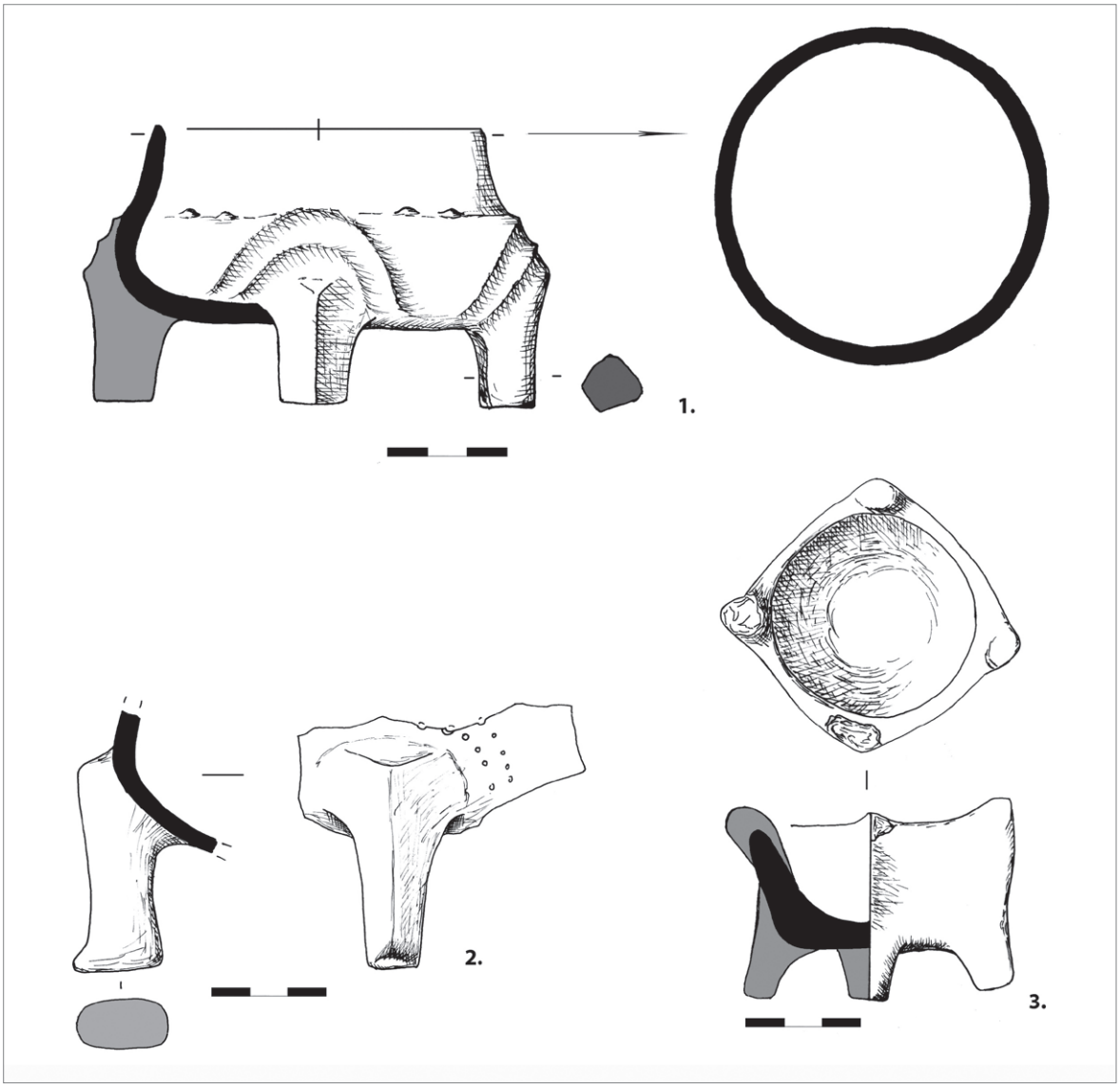
Т IV.5. Градешница (2 – 6); Бороване – Лапчовец (1). Жертвеници и фрагменти от жертвеници (рисунки В. Данов).
T IV.5. Gradeshnitsa (2 – 6); Borovan – Lapchovets (1). Altars and fragments of altars (drawings by V. Danov).

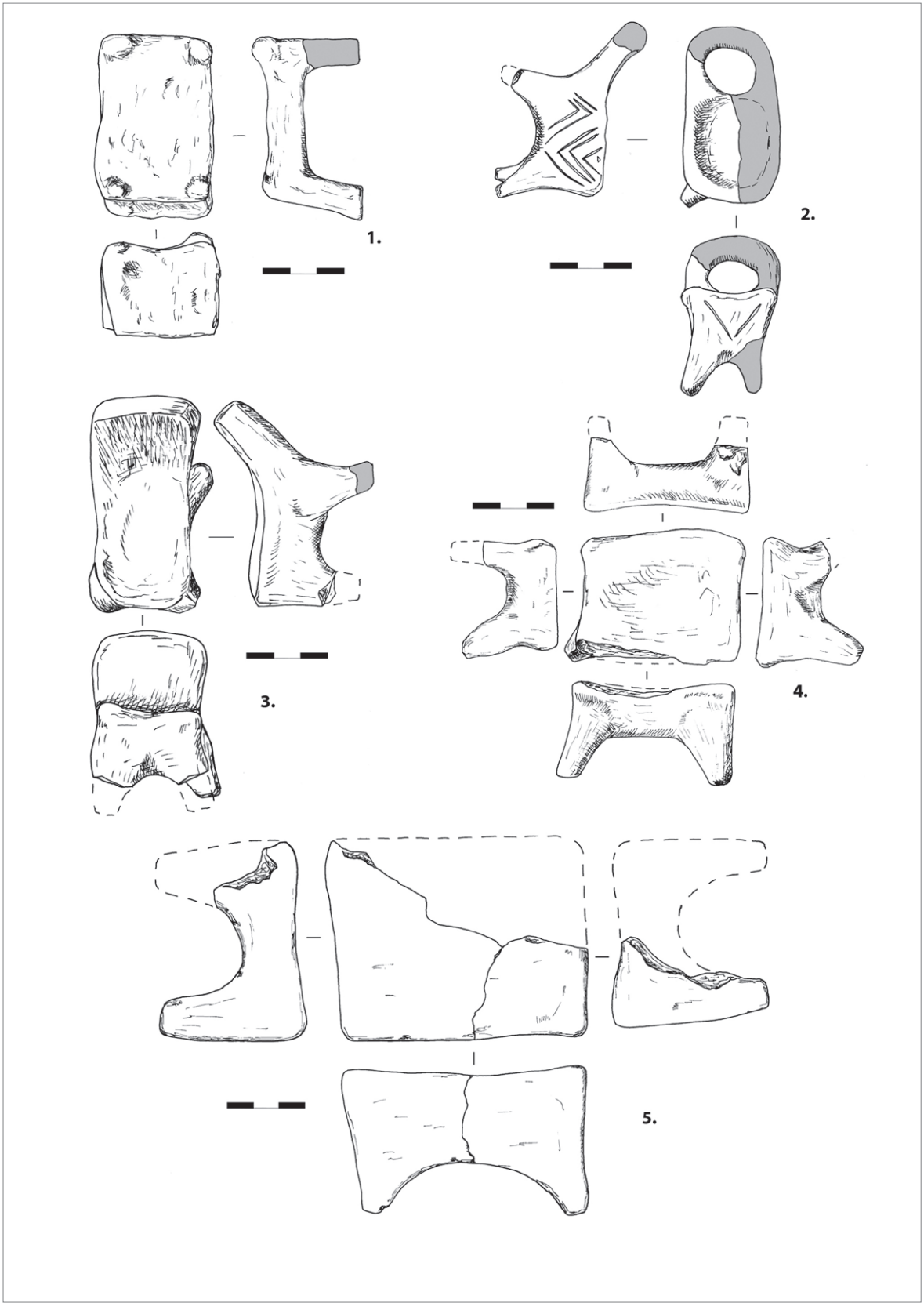
Т IV.6. Градешница. Фрагменти от жертвеници (рисунки В. Данов).
T IV.6. Gradeshnitsa. Fragments of altars (drawings by V. Danov).

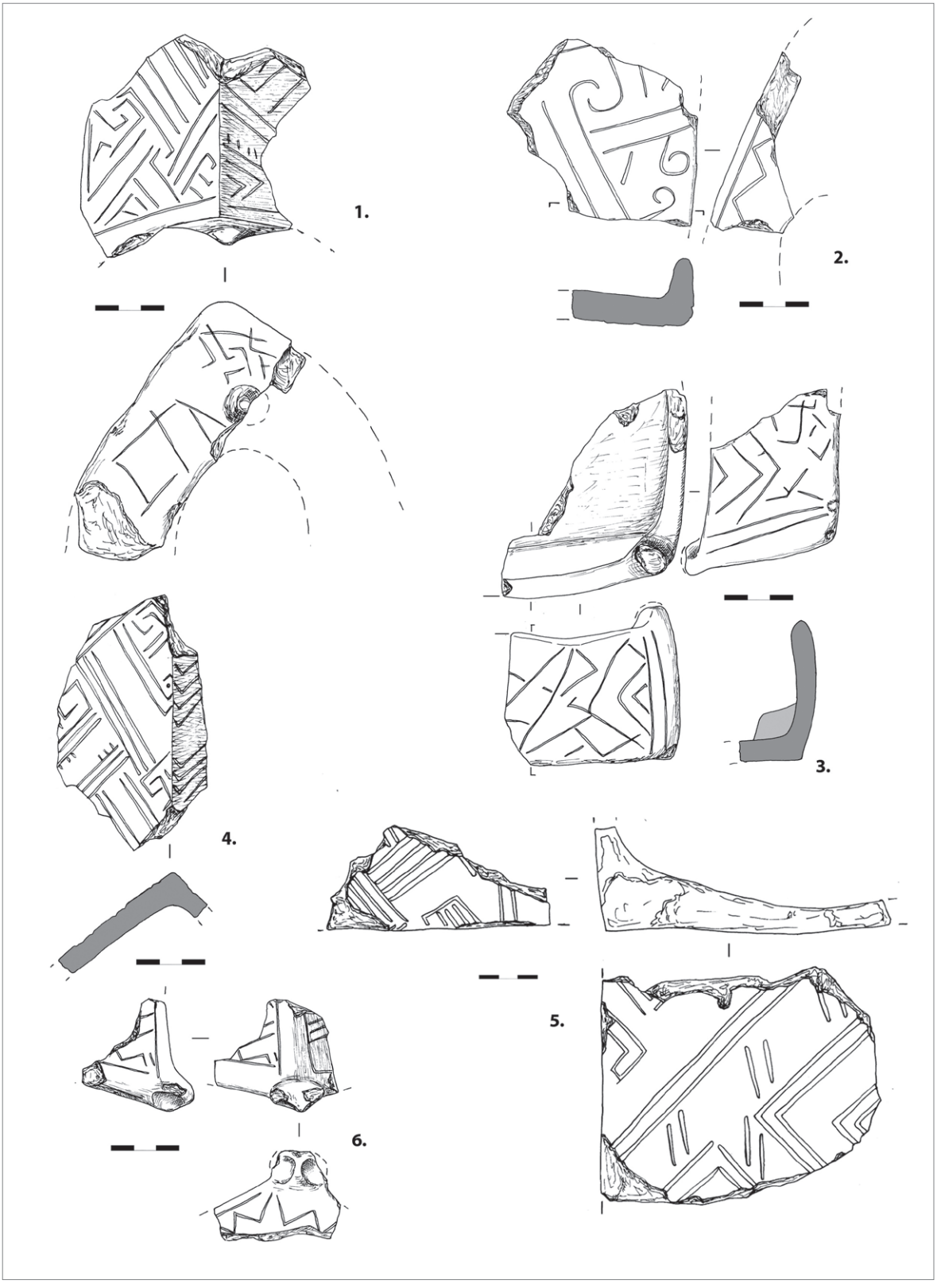
Т IV.7. Градешница. Зооморфен жертвеник (рисунки В. Данов).
T IV.7. Gradeshnitsa. Zoomorphic altar (drawings by V. Danov).

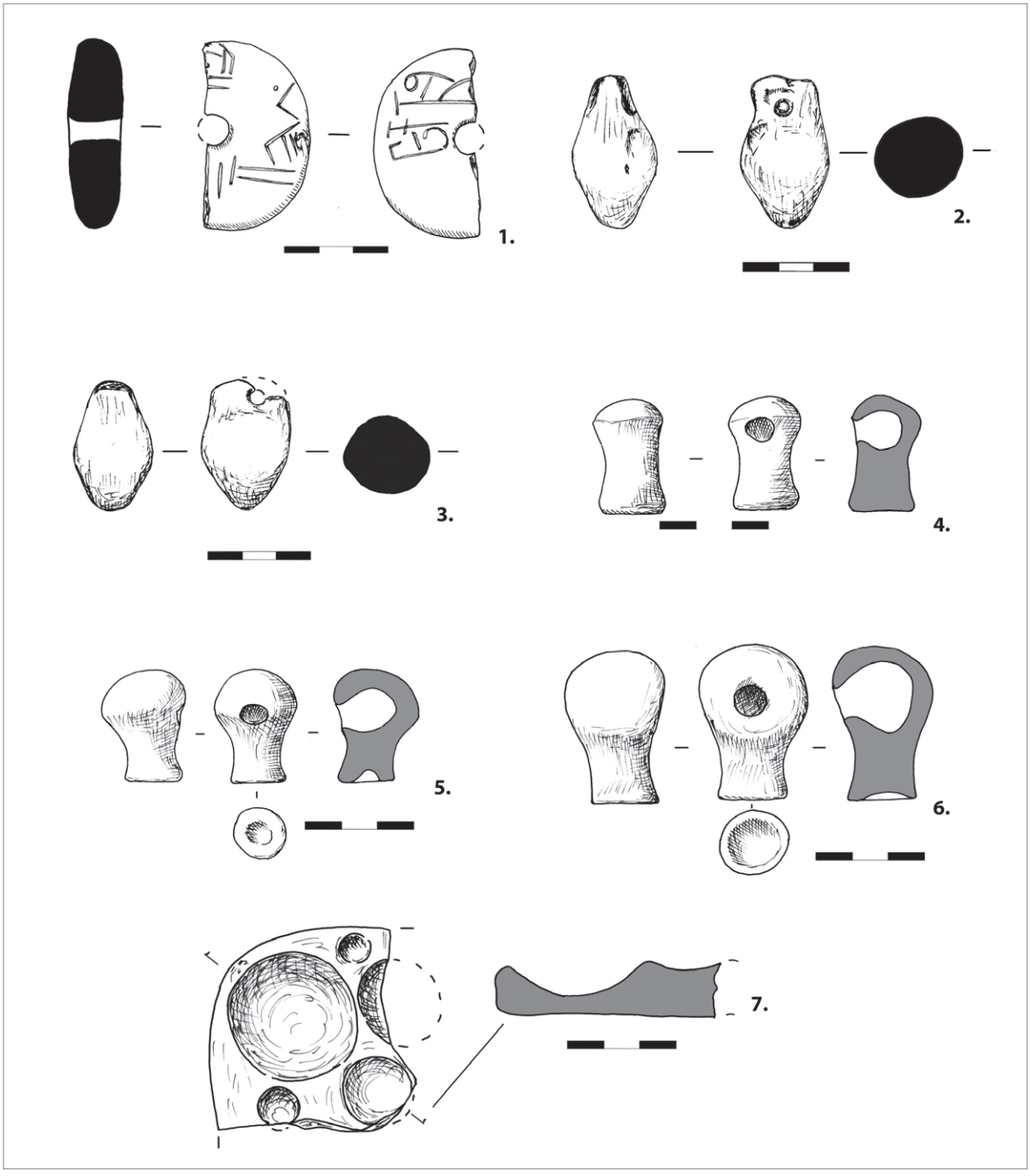
Т IV.8. Градешница. Жертвеници (рисунки В. Данов).
T IV.8. Gradeshnitsa. Altars (drawings by V. Danov).

T.IV.9. Градешница. Модели на мебели (рисунки В. Данов).
T.IV.9. Gradeshnitsa. Furniture models (drawings by V. Danov).

Т IV. 10. Градешница. Фрагменти от модели на сгради (рисунки В. Данов).
T IV. 10. Gradeshnitsa. Fragments building models (drawings by V. Danov).

Т V.1. Градешница. 1 – фрагмент от прешлен за вретено; 2, 3 – керамични модели на зърно; 4 – 6- гъбовидни керамични предмети; 7 – предмет с ямички (рисунки В. Данов).
T V.1. Gradeshnitsa. 1 – fragment of spindle whorl; 2, 3 – ceramic cereal models; 4 – 6- mushroom-shaped ceramic objects; 7 – object with indentations (drawings by V. Danov).

CERAMIC VESSELS AND SMALL PLASTIC ART FROM THE ENEOLITHIC SETTLEMENT BY GRADESHNITSA

(SUMMARY)

Introduction

For the prehistory of today's Bulgaria, the Eneolithic is possibly one of the most fascinating periods. The local population's culture is thriving for its time and the existence of great scientific interest in the investigation of the period is hardly surprising. Nowadays, there is a good general idea of the periodization, chronology and cultural regionalization of this period. And while an array of cultural phenomena have been defined and described, there are some issues yet to be solved. Throughout the years, a considerable number of finds have been accumulated as a result mostly of archaeological excavations, and many of them were never published. This naturally entails a variety of micro-regional specialized studies, the collection of which would contribute to the development of our idea of the culture itself, as well as the cultural interactions of the time.

This study is dedicated to the ceramic vessels and the small plastic art from the early Eneolithic settlement near the village of Gradeshnitsa, Vratsa region. A vast area (5430 sq.m.) of the settlement was excavated in the 60's and the 70's of the past century under the direction of Bogdan Nikolov. Partly or fully uncovered were 63 dwellings dating to three habitation horizons. Many whole vessels were pieced together, along with altars, anthropomorphic and zoomorphic figurines, a representative collection of vessel bottoms with signs, and instruments made from stone, bone and horn. The name of the settlement has become eponymous for the early Eneolithic culture in the territory of todays' Northwest Bulgaria.

The excavation results have been published only partly (Николов 1962; 1968; 1970а; 1973; 1974а; 1974б; 1979; 1981; 1986; Николов, Георгиев 1970; Nikolov 1978). Some of the published finds are presented not only in the primary publications of the scholars who discovered them, but also in a number of other general studies dedicated to the prehistory of Bulgaria and Southeast Europe. A significant part of the finds, however, remain unpublished. The publications, in their documental and analytical part, bear all the positive and negative characteristics of the stage of development of Bulgarian prehistoric science to which they belong. Only the most attractive finds are presented to the public, illustrated merely by photographs, without drawings or detailed text descriptions. This limits our idea about the complex itself, as well as the possibility for a comparison to other known complexes. The finds stored at the museum exceeds several times the number of the published ones. The current state of prehistoric studies demands that these finds, together with the published ones, should be documented according to the contemporary standards. The results from the analysis may give us an answer, or at least facilitate the solution of some problems of the investigation of this prehistoric period.

The impressive amount of objects yielded from the early Eneolithic site near Gradeshnitsa naturally requires that the processing of information should happen in parts. I have turned to the work on ceramic finds from the settlement as they are the ones that hold the most information for the relative chronology and cultural attribution of the archaeological site. As ceramic finds constitute the most abundant material found in the course of excavations, the study of pottery plays a crucial role for the elucidation of cultural phenomena in prehistory and, in that sense, it is only logical that the documentation and analysis of the finds from such an important settlement should start namely from the pottery. Clay, as plastic material, suggests gradual

small changes in the forms made from it and various means for decoration. That is why ceramic finds – vessels and figurines – reveal the greatest amount of information for the identification of chronological or regional differences.

The purpose of this study is to enrich our picture of the characteristics of the early Eneolithic culture, to elaborate on what we know about the role of the early Eneolithic settlement by Gradeshnitsa in the framework of relative chronology of the Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş cultural complex, and to enrich our idea of the specifics of the region to which it belongs.

Considering the goals set, I have prepared detailed graphic and textual documentation of the ceramic finds from the early Eneolithic settlement by Gradeshnitsa and I have offered a classification. Based on the classification of the shapes and decoration, two-level comparative analysis has been carried out: comparison to finds from sites of the same culture – Slatino, Sitagroi III and Dikili Taş II, and comparison to the pottery of the Krivodol-Sălcuţa culture.

This study includes 205 documented whole vessels (including lids, pot-stands and "fumigators") from the settlement of Gradeshnitsa. Known from previous publications are only 83 of them. All collections of fragments discovered were observed for the needs of the study and a representative part of them was documented; especially the fine vessels which are the most informative ones. Among the available sherds, one can observe considerable prevalence of storage vessels with incised decoration. They are not depicted due to the great number of similar whole shapes.

All known small plastic art specimens were studied: anthropomorphic and zoomorphic figurines, altars, furniture and building models. Like the vessels, they are also made from clay in the same style and are no less informative about relative chronology. They share many common characteristics in terms of technology and decoration. For the sake of this work were studied and documented all available items that has been identified as small plastic art, including: 440 whole or fragmented anthropomorphic figurines, 17 whole or fragmented zoomorphic figurines, many fragments of altars, ceramic models of buildings and furniture, as well as vessel bottoms with sign on them and other small items of unclear function. From all ceramic objects of the settlement, only loom weights are excluded from the dissertation. They are rather different from the ceramic vessels and the small plastic as a source of information for ancient societies, and are of more interest for the study of textile production.

Chapter I. The Gradeshnitsa–Slatino–Dikili Taş culture: general characteristics

A short overview is offered on the early Eneolithic in the territory of today's Western Bulgaria. An emphasis is placed on the key role played by the investigations of the settlements near Gradesnitsa, Brenitsa, Slatino, Balgarchevo, Strumsko, etc., for the expansion of our knowledge of the cultural processes. The study enlists the so far proposed synchronizations between the various settlements. In all of them the settlement near Gradeshnitsa is attributed to the second half of the early Eneolithic and in general is considered contemporary to Slatino 5 and Slatino 6. This study uses the culture name proposed by St. Chohadjiev – Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş. This designation combines the three eponymous sites of NW, SW Bulgaria and North Greece.

A discussion is offered on the territorial span of the culture. It is pointed out that sites belonging to the same culture have been identified also in Western Bulgaria, North Greece and along the courses of the rivers Bregalnitsa and Strumeshnitsa in North Macedonia (Map 1). Currently the western border of the culture is not completely clear. The issue of the border of this culture with the Maritsa culture to the east also remains open. Special attention is paid to the data inferred from settlement topography, dwellings and defense installations.

Chapter II. The settlement near Gradeshnitsa – an overview of investigations

This part offers an overview of the investigations of the early Eneolithic site in the localities of Kaleto and Gradishteto, undertaken in the 60's and the 70's of the 20th century by Bogdan Nikolov

(Maps 2 – 5). Special attention is paid to its location, the data about the buildings and the stratigraphy of the site. The information of the latter is presented in a very concise way in the excavator's studies. The scientist distinguishes three archaeological horizons – A, B, and C (counted from below). All three "perished" as a result of a fire. To a great extent the information about the fire is confirmed by the state of pottery, large part of which is secondarily burned.

The study offers a short synopsis of the works dedicated to the pottery from Gradeshnitsa, including those about vessels, anthropomorphic and zoomorphic plastic art, as well as altars.

The dissertation presents information about the source data base. Documentation from the site has barely reached us, excluding inventory lists and published photographs from the site. The author argues on the impossibility for the ceramic finds to be considered according to B. Nikolov's horizons. The reason for this is the fact that multiple discrepancies have been registered between the data in the inventory lists and the publications, as well as the utter lack of information for the stratigraphic position of some of the finds. We have remarked that some of the finds published as originating from Baurene and Borovan are inventoried as coming from Gardeshnitsa.

Chapter III. The ceramic vessels from Gradeshnitsa

The chapter presents and analyzes all whole shapes (including pot-stands, lids and "strainers"/fumigators). Their total number is 205. A representative part from the discovered assemblage of fragments, mostly fine ware, is also documented, since such vessels are most informative.

III. 1. Classification principles and methods of comparative analysis

The study adheres to the classification approach proposed by P. Georgieva regarding the pottery of the Krivodol- Sălcuţa culture (Георгиева 2012). Depending on the complexity of the vertical profile of the shapes, the vessels have been separated in three groups – monopartite, bipartite, tripartite (for vessels with circular horizontal cross-section). In the fourth group are distinguished vessels whose horizontal cross-section is not circular. A separate group is devoted to the lids, "strainers"/fumigators and pot-stands. The overall number of groups is seven. The altars which can also be defined as vessels are excluded from this part of the study. The next level of classification is related to the general function of the vessels. The function determines the category. To each of them a numeric code is attributed: tableware – 1., kitchenware – 2., storage vessels – 3., model-vessels – 4.

The groups, types, subtypes and variants are determined according to the following criteria: the main shape, size, proportions, the way that the transition to the neck and the mouth are shaped, etc.

The comparative analysis between the vessels from various settlements is made based on the correlation of the general form, the measurements and the specific characteristics of the vessels, such as mouth shapes, transitions, the silhouettes of the vertical profile, the handles, the bottoms. The analysis has been carried out on two levels – synchronous (comparison with the settlements of the early Eneolithic complex Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş) and diachronis (comparison with the pottery of the settlements from the Krivodol- Sălcuţa culture). The published vessels from the early Eneolithic sites of Slatino, Sitagroi III, Dikili Taş II were used for the comparative analysis. In order to specify the chronologic position of the ceramic complex of Gradeshnitsa, an analogy is made with the pottery from the culture Krivodol- Sălcuţa, and the vessel assemblages in the general study of P. Georgieva (Георгиева 2012) are used for the purpose. Some parallels from the late Eneololithic sites of Bagachina and Telish-Laga are also pointed out. A considerable number of the studied late Eneolithic settlements are geographically close to the one near Gradeshnitsa (such as the sites near Zaminets, Krivodol, Galatin, Bagachina), which enables us to trace the development of the ceramic forms throughout the Eneolithic over a relatively small territory.

III. 2. Technological data

Some data about the production technology of the vessels is briefly outlined in *the second part*. The limited amount of discovered fragments, the secondary firing of a large number of the pots and the coloring of the surface of some of them in the process of restoration limits our observations on the technology of production. The determination of the original surface color (before the secondary burn caused by a fire), the temperature and regime of firing is difficult and in some cases impossible.

III. 3. Classification

The third part of the chapter presents a detailed classification of the pots from Gradeshnitsa (fig. I.1 – fig. I.13).

Three main categories depending on their function are distinguished within the group of the *monopartite* vessels (fig. I.1; fig. I.2): *I.1* – tableware, I.1/2 – vessels with presumed kitchen function and *I.4* – small model-vessels. The conical plates prevail among the tableware, divided according to their size and the shape of certain details into a number of subtypes. The cups are distributed into four types. Two vessels are identified as kitchenware, and they belong to two different subtypes according to the width of their bottoms. Twelve miniature vessels are attributed to the category of model-vessels.

The group of *bipartite* vessels (fig. I.3; fig. I.6) is the most abundant one among the ceramic shapes of Gradeshnitsa. To it belong 68 vessels, most often described as biconical or cylindrical-conical vessels whose upper part is separate. There are thee subgroups (categories) distinguished: tableware – II.1, pots with presumed kitchen functions – II.1/2, small model-vessels – II.4**.** The most represented, in terms of number, are the wide plates with a separate upper part and rounded transition (type II.1.1.1 from the proposed classification). To this type belong 22 vessels (fig. I.3; fig. I.4). The closed, bipartite vessels with a rounded transition between the lower and upper parts are often encountered in the pottery complex. They can be defined as cups or small bowls. Depending on the shape of some details, they are distributed in two subtypes– II.1.6.1 and II.1.6.2 (fig. I.5). As kitchenware are determined three vessels that fall into two types – II.1/2.1 and II.1/2.2 (fig. I.6). Seven small vessels belong to the category of the models (fig. I.6).

To the group of *tripartite vessels* are attributed 63 specimens (fig. I.7 – fig. I.11). Four categories are determined among them: tableware – III.1, kitchenware – III.2; storage vessels – III.3; small model-vessels – II.4**.** In the category of tableware, one of the most representative assemblages is that of the deep closed vessels used most likely for the transportation and storage of liquids. They have two large vertical handles that are placed on the neck and shoulders of the pot (type III.1.3.1.) or two small vertical handles attached to the body (type III.1.3.2.1.). To the category of kitchenware belong 5 vessels distributed into three types. The storage-vessels stand out with their size and ornamentation among the shapes from Gradeshnitsa. They are distributed in four main types and several subtypes.

To the *fourth group* of our classification are assigned vessels whose horizontal cross-section is different from a circle. They are distributed in four types (fig. I.12). In the *group of strainers* two main types are defined (V.1 and V.2), based on the size and the form of certain details (fig. I.12). *The pot-stands* are distributed into four main types and several subtypes. Most impressive is the collection of short cylindrical stands – type VI.2.1-3 (fig. I.12- fig. I.13).

Despite their insignificant number, the lids from Gradeshnitsa demonstrate a considerable variety of forms. Two subgroups are defined, depending on the presence or absence of handles, and among them 8 types are distinguished (fig. I.13).

III. 4. The decoration of the ceramic vessels from Gradeshnitsa

A detailed outline of the ornamentation of the vessels is presented. All main decoration techniques are described, as well as the place where they are applied on the various types of vessels. The quantitative characteristics of the various decoration techniques are also noted.

Up until the present, scientific literature places an emphasis above all on the decoration of storage vessels, which leads to the wrong impression that the predominant part of the vessels is decorated with incised ornamentation. The analysis of the whole vessels made it possible for the first time to point out that merely 20% of the vessels bear incised decoration – mostly storage ones, but also some plates, some of the pot stands and the lids. Highlighted is the small number of graphite-decorated vessels – only four specimens, or 1,6 %.

The study pays attention to some of the more interesting ornamental schemes registered on the vessels from Gradeshnitsa. Examples of such are the vessels whose central ornamental field is separated in two approximately equal vertical halves in which two entirely different sets of motifs are applied (T I.45, 2a, 2b; T I.46). They form, in a way, a front and back side of the pots. Despite the fact that these vessels from Gradeshnitsa are published, the pictures and documentation provided so far do not give a clear idea about this manner of decoration. Such organization of ornamentation is not attested in the ceramic complexes of the other settlements of the culture Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş, but is encountered in some of the vessels from the Dimini culture (Greece).

III. 5. Signs on the bottoms of vessels

This part offers a brief review of the discovered whole vessels or fragments from bottoms of vessels with signs on them. An emphasis is placed on the technique used for the execution of the signs. Special attention is given to the types of vessels where this phenomenon is encountered. The whole pots found in Gradeshnitsa with signs on the bottoms are not ornamented. All of them belong to the category of tableware – some plates and one cup. It is remarkable that the known whole vessels with signs on the bottoms from Slatino are also undecorated plates.

III. 6. Analysis of the vessels

The analysis of the vessels is carried out in five stages. In the first three parts the monopartite, bipartite and tripartite vessels with circular or almost circular horizontal cross-section are studied. The fourth part is dedicated to the pot-stands and the strainers. The fifth part deals with the lids.

As a result of the analysis conducted on two levels – with vessels from synchronous settlements, and with vessels from the late Eneolithic culture Krivodol-Sălcuţa, several differences of regional or chronological characters stood out. Some of them have been already noted in scientific literature, with an emphasis on the decoration. We have pointed out the rare use of graphite decoration as compared to the southern areas of the culture Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş and the absence of the "stepped" motif in the decoration from Gradeshnitsa (Чохаджиев 2000 a). This general rule that can be traced among the published pots was confirmed also by the detailed analysis of all extant whole vessels. The latter allowed for considerably more precise tracing of the regional differences in the ornamentation of the separate vessel types, which has not been done so far. A number of regional specifics are found also in terms of the forming of some details, as well as in the absence of some vessel types that are encountered in Gradeshnitsa but are missing in the southern areas of the culture.

In terms of execution, some of the vessels from Gradeshnitsa demonstrate certain elements that are closer to the late Eneolithic vessels of the Krivodol-Sălcuţa culture, as compared to the pots from Slatino, Sitagroi, Dikili Taş. Such elements can be noted in some of the plates (of types I.1.1.1.2, I.1.1.4 and II.1.1.1), bowls (II.1.3.2) and amphora-like vessels. These common elements probably reflect the different chronological attribution of some of the horizons of Gradeshnitsa as related to those of Slatino. With a great amount of certainty we can accept that in Gradeshnitsa one or more horizons feature a period that chronologically follows Slatino 6. Up until now, it has been accepted in scholarly literature that the materials from Gradeshnitsa are contemporary to Slatino 5 and Slatino 6.

Chapter IV. Anthropomorphic plastic art from Gradeshnitsa

The anthropomorphic plastic constitutes the most representative group of ceramic finds in terms of quantity – an overall of 440 objects studied. The prevailing part of the available whole or

fragmented figurines (over 320 pieces) are presented through graphic drawings (T II.1 – T II.30), and information about the rest (not drawn) is included in the textual part of the catalogue.

IV.1. Technological data

An overview is made of the so far published information on the technology of production of the figurines from Gradeshnitsa and other settlements of the Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş culture. Nine stages of production have been differentiated (fig. II.1). All of them are relevant only to the most frequently encountered types of standing and sitting figurines ornamented with incised decoration. It is noted in the present work that some of the described stages are not represented in the cylindrical and non-ornamented idols. With regard to technology, the different variants of figurine-making are described. The most often attested one is the separate modelling of the two body halves (left and right) and their attachment to each other with the help of wooden sticks (fig. II.2, 1; fig. II.3, 1). The author of the dissertation has identified a method of figure-making that has not been mentioned in publications so far – through the application of separate layers or clay (fig. II.2, 2). Three methods of attachment of the head are discerned (fig. II.4, fig. II.5, 1). Apart from textual descriptions, the data on the technology figurine-making is illustrated by drawings and photographs (fig. II.1 – fig. II.5).

IV.2. Classification of the anthropomorphic figurines

Based on the comprehensive work on anthropomorphic figurines, a detailed classification is proposed (fig. II.6). New types and variants of the shaping of the heads and the limbs, which have not been proposed so far about the anthropomorphic plastic art from Gradeshnitsa, are defined here. An example of this can be seen in the figurines with conical body. Particular attention is given to the existence of sitting non-stationary and sitting figures positioned on chairs.

The considerable fragmentation of the anthropomorphic plastic art suggests a closer look at the body parts. Due to this, an additional classification of the fragments has been worked out.

This study proposes a classification of the heads. Eight types have been differentiated (fig. II.7). Some of them are divided into subtypes. New variants, according to the method of crafting, unknown in previously existing classifications, have been presented.

There are four main positions in the proposed classification of the arms (fig. II.8):

Type 1. Widespread horizontally to both sides (fig. II.8, 1)*;*

Type 2. Hands spread aside and turned below the elbow (fig. II.8, 2.1, 2.2). There are two variants based on the shape of the wrists;

Type 3. Arms raised upwards – in adoration pose (fig. II.8, 3.1, 3.2). Inside this type there are two variants depending on the shape of the wrists;

Type 4. Arms placed on the belly (fig. II.8, *4*).

A detailed classification of the legs of the figurines has also been worked out. Two main types have been defined depending on the way the feet are shaped:

First (1) type – legs that are sharpened at their base;

Second (2) type – legs widening at the base. Within this type, four subtypes are defined, depending on the shape of the feet.

Subtype 2.1. The base of the legs is shaped like feet attached to each other (fig. II.9, 2.1; TII.22, *2*; T II.23, *5*, *8;* T II.28, *2*,*9*);

Subtype 2.2. In the base of the legs there is a widening of circular cross-section (fig. II.9, 2.2; T II.24, *1*);

Subtype 2.3. Widening in the base of the legs of triangular-like cross-section (fig. II.9,2.3; T II.23, *6*);

Subtype 2.4. Widening in the base of the legs with an elliptical cross-section (fig. II.9, *2.3*; T II.23, *7;* T II.24, *5*; T II.25, *5*).

IV.3. Decoration of the anthropomorphic plastic art from Gradeshnitsa

This part dedicated to the figurines' ornamentation views the applied decoration techniques. The prevailing technique among the idols from Gradeshnitsa is incision. Sometimes it is combined with punctures. It usually emphasizes separate motifs and less often fills ornamental fields. It is used mainly for the legs of the idols and much less often in the upper part of the body. Only on some figurines there are traces of red paste decoration.

There is a special focus on the layout of the decoration (fig. II.10 – fig. II.14). The study presents the main motifs encountered and the place of their application on the figurines. In further detail are seen the decoration variants for the large trapezoid aprons and bands depicted on the front side of the legs (fig. II.13, fig. II.14).

The proposed classification and the presence of a large number of drawn figures illustrate the diversity of the methods of crafting and ornamentation of the idols from Gradeshnitsa.

IV.4. Analysis

In the fourth part of the chapter is made for the first time quantitative analysis of the anthropomorphic figure from Gradeshnitsa. The study presents the ratios between the fragments of the other body parts (fig. II.15 – fig. II.22).

In the course of the comparative analysis with the anthropomorphic figurines from other settlements of the Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş culture, some local differences have been identified. We find such in the manner the arms and heads of the idols are shaped, as well as in terms of the decoration technique used. We discover differences also in the chest ornamentation. The study points out the lack of aprons depicted on the legs in the southern region of the culture.

Some common elements in the crafting of the figures with those of the Vinča culture and especially the anthropomorphic plastic art from the settlement Rast (Romania) are outlined (fig. II.23).

Comparative analysis has been carried out also with the known figurines from the Krivodol-Sălcuţa culture. The latter are considerably less in number than the early Eneolithic specimens. It is remarked that the most popular type of standing figurines, especially characteristic of the settlement near Gradeshnitsa, disappear in the late Eneolithic. Some differences are noted also in terms of the sitting figurines which, in the second half of the Eneolithic, are predominantly without decoration. The emergence of new type of idols – cross-shaped ornitomorphic ones – is also discussed.

Chapter V. Zoomorphic plastic art from Gradeshnitsa

The part includes all zoomorphic figures found in the depository of the Regional History Museum of Vratsa – a total of 17 whole or fragmented animal figurines and some pieces from altars, vessels and lids with zoomorphic lugs (T III.1 – T III.3). All figurines are unornamented except for one, in which the fur of the animal is rendered through fine notches.

V.1. Technological data

The method of animal figure modelling is briefly described. The complicated process of building up, seen in most anthropomorphic idols, lack here.

V.2. Classification of the zoomorphic plastic art

The zoomorphic depictions from Gradeshnitsa are determined in two groups – *zoomorphic figurines* and *zoomorphic lugs* modelled on vessels, lids and altars. Among the former, the major part consists of depictions of cattle, frequently attested throughout the Eneolithic.

V.3. Analysis of the zoomorphic plastic art

In terms of quantity, the zoomorphic figurines are several times less than the extant anthropomorphic ones. This can be explained to a certain extent with the different "popularity"

of the cult practices in which they were used, and also with the existence of another type of animal images, similarly to the cattle heads discovered near the doorways of the houses in Gradeshnitsa. The comparison with the known zoomorphic figures from other early Enolithic sites demonstrates certain differences, probably owing to local specifics. A greater variety in the presentation of animal figures in comparison to Gradeshnitsa is known from Slatino. From that site are published figurines that can be defined as images of amphibians and birds which are absent in Gradeshnitsa. There are discrepancies also in terms of the decoration which is attested on some of the figures of Slatino, but is almost entirely missing among the specimens from Gradeshnitsa studied here. A large number of zoomorphic vessels which are almost lacking in Gradeshnitsa are published from Dikili Taş are published. The small number of published zoomorphic figurines from the Krivodol-Sălcuţa culture does not allow for a more profound analysis.

Chapter VI. Altars.

The ceramic finds studied here are often attributed to cult-related objects. Their formal characteristics permit their broad definition as vessels with specific function. In various publications these objects are identified as "cult tables", "clay lamps", "small altars", "altars", etc. In the present dissertation, this type of finds is defined as altars. The use of the term aims to emphasize the more specific role which these objects had and to discern them from the ceramic table-models.

The study presents all whole altars from Gradeshnitsa, as well as a great part of the extant fragments from similar objects. Some of them have not been published so far and are presented to the public for the first time.

VI.1. Technological data

In this part some observations on the method of altar-shaping are presented in a concise way. Similarly to the vessels and the anthropomorphic figures, the separate parts are shaped individually and then attached to each other. In this way were modelled independently the walls, the bottom, the legs. Two different methods of application of the legs are attested. The first one is through wooden sticks, used as armature (T IV.6, *3)*. A similar approach for the joining of the various parts of one object is used also in the anthropomorphic plastic art. The second method is through the shaping of an additional conical lug in the upper part of the legs (T IV.1, *9*; T IV.6, *8*). It is used as a plug.

VI.2. Classification of the altars from Gradeshnitsa

Based on the shape of the basin, the presence or absence of legs, and the modelling of the zoomorphic lugs, four main types and several subtypes are defined.

The four types are:

Type I. Altars with a four-walled basin. There are two subtypes depending of the presence or absence of legs (T IV.2; T IV.4; T IV.5)*;*

*Type II. Altars of circular or close to circular horizontal cross-section of the basin. There are two subtypes depending on the presence or absence of modelled zoomorphic lugs (*T IV.7*;* T IV.8, *1*, *3)*.

Type III. Three-legged altars of triangular horizontal cross-section of the body;

Type IV. Four-legged altar with a rectangular plot and a shallow basin shaped in the middle (T IV.5, *2*).

VI.3. Altar decoration

In the overview of decoration are demonstrated the main techniques used in the altars – incised, punched, plastic, painted with paste, grooves. It is emphasized that the decorated altars

of four-walled body shape show different ornamentation of each side. Our observations on one of the most representative altars from Gradeshnitsa allowed suggesting that some of these objects were suspended at a particular place in the dwellings. The reason for this assumption is given by the four openings in the upper part of its walls and the decoration on the underside of the base (T IV.7).

VI.4. Analysis

The comparative analysis carried out demonstrates that in terms of altars, there are some local differences within the Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş ethno-cultural complex. So among the published cult tables from Slatino there are no objects similar to types III and IV defined here. On the other hand, from Slatino are published a group of objects defined by the excavator of the site as altars, which find no good parallels in Gradeshnitsa. They have four legs and a modelled small conical vessel in the upper part. They resemble some of the pot stands from Gradeshnitsa. Even greater differences are observed in the materials from Sitagroi III and Dikili Taş II. There are no published specimens like most of the Gradeshnitsa types from those sites. From the early Eneolithic sites from the basin of the Struma river discussed here, there are no published altars or fragments of such with modelled anthropomorphic heads in the upper part of their corners. These differences most likely reflect religious differences within the early Eneolithic Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş complex.

Part of the altars from Gradeshnitsa are prototypes of similar objects attested in the Krivodol-Sălcuţa culture.

Chapter VII. Models of buildings

The seventh chapter is dedicated to some of the most fascinating finds discovered within prehistoric settlements – i.e. models of buildings. The chapter consists of four parts. (T II.31, *1;* T IV.10). The first two present information on the technological data and suggest a classification of the models of buildings.

Two types are defined:

Type I – models of buildings with a gabled roof;

Type II – open models of buildings.

Two main decoration techniques were used – incised and plastic decoration.

As a result of the comparative analysis carried out, one can summarize that the open house models find parallels in the southern areas of the ethno-cultural complex – in Slatino and Sitagroi. The closed building models are registered only in Gradeshnitsa. Despite that these objects are among the rare finds, the existence or absence of a certain type probably reflects local differences in the ceramic complexes. Differences are seen also in the used decoration techniques. In Gradeshnitsa only incised and plastic decoration is applied, while in Slatino also graphite is seen in the decoration of one of the published models.

ChapterVIII. Models of furniture

The models of furniture are another interesting group of objects that reveal important information about the interior of prehistoric buildings (T IV.9). It is the common presumption that these rendered really existing pieces of furniture that have not survived today due to the perishable materials they were made from.

A total of five finds that can be identified as furniture models are studied from Gradeshnitsa. Three of them can be identified as chair models, and the other two as table models.

In the proposed classification there is one type of tables defined: *tables – with an even rectangular plot.* Based on the existence of armrests, there are two main types of chair models.

It is noted that the different manner of representation of the chairs also suggests a variety in

the technique of production of the original pieces. Apart from stand-alone objects, the chairs are modelled to some of the sitting figures from Gradeshnitsa. Evidence for this we see in the imprints from the bottoms and the lower thigh area of some of the idols.

Chapter IX. Objects of unclear function

A number of finds that do not belong either to the vessels, or altars, models or figurines are analyzed in the ninth chapter. Some types among them are comparatively rarely encountered. (T V.1). To the first type belong three objects. In some scientific works they are referred to as mushroom-shaped idols (T V.1, 4-6). They are small in size. Their upper part is oval and hollow, with an opening shaped towards the hollow. The lower part is solid and shaped as a truncated cone with an even or concave base. Currently it is difficult to elucidate the function and meaning of these objects. Despite the hypotheses that they might be whistles, spools or anthropomorphic figurines, each of these suggestions can be subjected to critic and is not solidly grounded. Unquestionably, one can notice the standardization in their size, ranging from 3 to 4 cm of height.

Another group of ceramic items found in Gradeshnitsa, are two "pendants" in an oval shape, slightly sharpened at both ends (T V.1, 2-3). They strongly resemble the frequently discovered finds defined as wheat models or bolases.

The last artefact analyzed here is a fragment from a vessel with small indentations (T V.1, 7). This is the northernmost attested find of its kind. Similar specimens have been found in Slatino, the Sv. Atanas locality near Spanchevo (Northern Macedonia), Sitagroi (Greece) and other sites from the southern area of the Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş ethno-cultural complex.

CONCLUSION

This study presents and analyzes all available vessels and pieces of small plastic art whose provenance is from Gradeshnitsa. For the purpose, new documentation was created – graphic drawings and a detailed catalogue with text descriptions of the finds. Based on the created documentation, a thorough classification of the vessel forms and the objects that belong to the group of small plastic art was built. In this classification, the ceramic complex is presented completely, with all types encountered. Some of them are published for the first time. Also for the first time is made a detailed review of vessel ornamentation. The comprehensive study of the anthropomorphic plastic art allowed some closer observations on the stages of the making of figurines, their decoration and typological diversity.

Despite the objective state of the source base, the applied approach in the analysis – comparative typological analysis with complexes from other settlements of the culture Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş, complemented by the results from comparative typological analysis with complexes from the Krivodol-Sălcuţa culture, gave some very good results for the clarification of the relative chronology of the site and the precise definition of its place in the early Eneolithic complex Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Taş.

Many of the analyzed whole forms and their decoration, as well as separate types of anthropomorphic, zoomorphic figures, house models and altars, find good parallels among the objects from Slatino 5 and 6. This most generally confirms Chohadzhiev's conclusion of synchronicity between Gradeshnitsa and Slatino 5 and 6.

On the other hand, the comparison with complexes from Krivodol-Sălcuţa demonstrates that certain vessel types from Gradeshnitsa, by some of their characteristics, are closer to those typical of the late Eneolithic, compared to the analogous ones from Slatino 5 and 6. Such is the case of some of the monopartite and bipartite plates, some bowls and anthropomorphic vessels.

These common elements with the Krivodol-Sălcuţa culture reflect the different chronologic attribution of some of the horizons in the settlement of Gradeshnitsa in relation to those from

Slatino. With a great amount of certainty one can accept that in Gradeshnitsa, in one or two levels, is represented a stage that follow chronologically after Slatino 6.

According to scholarly opinions, Slatino 5 and 6 are most likely related to the third phase of the early Eneolithic. From the comparison it appears that these horizons may be synchronized most broadly with Dikili Taş IIa-b, part of the levels of Gradeshnitsa and some of the Sitagroi stages. The later stage of the early Eneolithic featured in Gradeshnitsa (later in comparison to Slatino 6) is likely contemporary to part of the levels of Dikili Taş IIc and one of the stages of Sitagroi III.

Most vessel types of the Krivodol-Sălcuţa culture find their prototypes in the ceramic vessels of Gradeshnitsa, which is a phenomenon repeatedly stated in academic literature and called *conservative development of shapes*. Nevertheless, they demonstrate some differences with regard to the shaping of the separate details, size, proportions and decoration. More noticeable differences are seen in terms of the anthropomorphic small plastic art. In the late Eneolithic disappears the most popular type of standing richly decorated figurines, especially characteristic of the village of Gradeshnitsa. Changes are seen also in the sitting figures, which in the second half of the Eneolithic are depicted mainly without decoration. In the Krivodol-Sălcuţa culture decreases also the number and variety in altars, unlike the early Eneolithic settlement near Gradeshnitsa. From the above follows that none of the habitation horizons of Gradeshnitsa can be attributed to the late Eneolithic – a fact which is also supported by the comparison of the pottery with that from the other early Eneolithic settlements.

It is indicative that the most striking differences between the ceramic items from Gradeshnitsa and those of the late Eneolithic settlements from the Krivodol-Sălcuţa culture are seen in terms of the small plastic art, or objects usually defined as cultic. Significant changes are seen in the ornamentation, which probably bore a great semantic (religious) meaning. The incised decoration on plates and storage vessels disappeared in the late Eneolithic. It is replaced by graphite and barbotino. A great part of the motifs used are changed as compared to Gradeshnitsa. All these differences probably mark a cardinal shift in the religious beliefs in the late Eneolithic, or a change in their material reflections, which are the ceramic finds.

Apart chronological differences, the comparative analysis gave new data about the regional and super-regional specifics. Some of them are commented upon in scientific literature with a special focus on decoration. Such specifics we find in the shaping of separate details of the vessels and the existence of types characteristic only of one certain region. Local discrepancies are registered with regard to the anthropomorphic plastic art. This is seen in the pose of the arms, the modelling of the heads, the decoration. The aprons, so characteristic of Gradeshnitsa, are depicted on the face side of the legs of the anthropomorphic figures and are not encountered among the published early Eneolithc materials south of the Stara Planina. The specific decoration of the chest of the Gradeshnitsa anthropomorphic figurines, of two or four parallel broken in their upper end lines, is replaced by three straight, parallel lines in the lower course of the Struma. The diversity of zoomorphic images from Gradeshnitsa is noticeably lesser than that of Slatino, Sitagori and Dikili Taş. From the last site there are multiple zoomorphic vessels published – which are almost missing in Gradeshnitsa. There are differences in the house models too. In Gradeshnitsa are attested models with gabled roofs. Such are absent in the southern part of the culture where only open models are encountered.

The regional differences between the studied ceramic artefacts from Gradeshnitsa and the sites to the south of it within the culture Gradeshnita-Slatino-Dikili Taş on which the comparative analysis is carried out (Slatino, Sitagroi, Dikili Taş), lack clearly defined borders. Rather, they appear consistently from south to north. The greatest differences we see between the finds from Gradeshnitsa and those of the settlements of the lower course of the Struma. These regional specifics are obviously due to mutual interactions with the neighbouring cultures to the east and west.

Some of the vessels (storage vessels of type III.3.3.) and the anthropomorphic figurines demonstrate close characteristics to sites from the Vinča culture situated to the north, and more precisely the site at Rast (Romania).

This study does not exhaust the possible ways of obtaining new information from the multiple and exceptionally interesting finds from the settlement by Gradeshnitsa, but is just a first step in this direction. One possible perspective of future studies which can be pointed out is the detailed investigation of vessel decoration and the signs on the bottoms. A more thorough analysis of the studied specimens is possible – a comparison with such finds from the neighbouring cultures Vinča, Polyantisa and Maritsa, which would aim at their more precise synchronization to Gradeshnitsa. New archaeological investigations (even if only trench-excavations) in the non-studied part of the early Eneolithic settlement by Gradeshnitsa could help for the illumination of the problem related to the unclear stratigraphy of the site.

DISSERTATIONS / ДИСЕРТАЦИИ
VOLUME 14 / ТОМ 14

Веселин Даниелов Данов
КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ И МАЛКА ПЛАСТИКА
ОТ ЕНЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ ГРАДЕШНИЦА

Veselin Danielov Danov
CERAMIC VESSELS AND SMALL PLASTIC ART
FROM THE ENEOLITHIC SETTLEMENT BY GRADESHNITSA

Формат 60x84/8
Format 60x84/8

Печатни коли 43.5
Printer's sheets 43.5

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences

Printed in Bulgaria

ISSN 2603-3100 (online)
ISSN 2603-3097 (print)
ISBN 978-954-9472-77-6 (print)
ISBN 978-954-9472-78-3 (online)